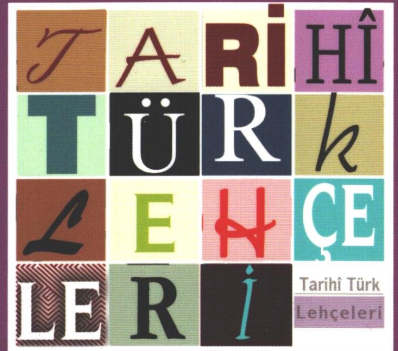

KARAHANLICA HAREZMCE KIPÇAKÇA DERSLERİ

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH
Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA

Edebiyat Araştırmaları

İmtiyaz Sahibi
Sadettin Bayrak

Yayın Koordinatörü
Rekin Ertem

Editör
Hayati Develi

Kapak Tasarımı
Salih Koca

İç Tasarım
İbrahim Akdağ

Baskı ve Cilt
Çalış Ofset
Davutpaşa Caddesi Yılanlı Ayazma Sokak
No : 8 Örme İşhanı Topkapı/İstanbul
Tel : 0212 493 11 06

Baskı
İstanbul, 2021

ISBN : 978-605-4117-54-3
T.C. Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 11805

KESİTYAYINLARI

Ankara Caddesi No: 15 Konak Han Kat: 1
Hobyar Mahallesi Çağaloğlu/İstanbul
Tel : 0212 512 56 33 / 0212 511 68 28
Faks : 0212 512 56 63
web : www.kesityayinlari.com
e-mail : kesit@kesityayinlari.com

© KESİT YAYINLARI

Tüm Hakları Saklıdır. Yayınevinin izni olmadan kopyalanamaz ve çoğaltılamaz.
KESİT YAYINLARI, Karbey Yayıncılık Eğitim ve Dan. Hiz. San. Tic. Ltd. Şti. kuruluşudur.

PROF. DR. MUSTAFA ARGUNŞAH
PROF. DR. GÜLDEN SAĞOL YÜKSEKKAYA

KARAHANLICA HAREZMCE KIPÇAKÇA DERSLERİ

İstanbul, 2021

İçindekiler

Sunuş.....	9
------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM: KARAHANLI TÜRKÇESİ

1. Karahanlılar: Tarihi ve Kültürel Çevre.....	13
1.1. Karahanlılar	13
1.2. Kültürel Çevre ve Karahanlı Türkçesi.....	14
1.3. Karahanlı Türkçesi Dil Yadigârları.....	17
Kutadgu Bilig.....	17
Divanü Lügati't-Türk.....	20
Atebetü'l-Hakayık.....	35
Kur'ân-ı Kerim Çevirileri.....	42
1.4. Kaynakça	45
2. Karahanlı Türkçesi Dil Özellikleri	51
2.1. Yazım Özellikleri.....	51
2.2. Ses Bilgisi.....	52
2.3. Biçim Bilgisi.....	58
Yapım Ekleri.....	58
Çekim Ekleri.....	63
Zamirler	67
Sıfatlar	69
Zarflar	69
Edatlar	70
Fiil Çekim Ekleri	70
3. Metin Çözümlemeleri	87

İKİNCİ BÖLÜM: HAREZM TÜRKÇESİ

1. Harezmi: Tarihi ve Kültürel Çevre.....	161
1.1. Harezmişahlar	161
1.2. Kültürel Çevre ve Harezmi Türkçesi.....	162
1.3. Harezmi Türkçesi Dil Yadigârları.....	164
Mukaddimetü'l-Edeb.....	164
Kıyasu'l-Enbiyâ	166
Mu'înü'l-Mürîd	168
Husrev ü Şîrin	169
Muhabbet-Nâme.....	169
Nehcü'l-Ferâdis.....	171

Kur'ân-ı Kerîm Çevirileri	173
Mi'râc-nâme	175
Sirâcü'l-Kulûb	175
İbni Mühennâ Lugati	176
1.4. Kaynakça	176
2. Harezm Türkçesi Dil Özellikleri	181
2.1. Yazım Özellikleri	181
2.2. Ses Bilgisi	182
2.3. Bıçım Bilgisi	187
Yapım Ekleri	187
Çekim Ekleri	191
Sıfatlar	194
Zamirler	194
Zarflar	195
Edatlar	196
Fiil Çekimi	196
3. Metin Çözümlemeleri	211

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: KIPÇAK TÜRKÇESİ

1. Kıpçaklar: Tarihî ve Kültürel Çevre	265
1.1. Kıpçak Adı ve Tarihte Kıpçaklar	265
1.2. Altın Orda Devleti ve Kültür Çevresi	267
1.3. Memluk Devleti ve Kültür Çevresi	268
1.4. Kıpçak Türkçesi	270
1.5. Kıpçak Türkçesi Dil Yadigârları	273
A. Kuzey Kıpçak Türkçesi	274
Kodeks Kumanikus (Codex Cumanicus)	274
Ermeni Harfli Kıpçak Metinleri	277
B. Memluk Kıpçak Türkçesi Eserleri	282
I. Sözlük ve Gramer Kitapları	283
Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk	283
Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî	284
Kitâbü'l-Efâl	285
Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye	286
El-Kavânînu'l-Küllîyye li-Zabt'l-Lügati't-Türkiyye	287
Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye	288
Kitâbu Bulgatü'l-Müşâk Fî Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak	290
Resûlî Sözlüğü	291
II. Edebî Eserler	292
Gülistân Tercümesi (Kitâb Gülistân bi't-Türkî)	292
III. Fıkıh Kitapları	293
İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin Tercümesi	293
Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisâni't-Türkî	294
Mukaddimetü'l-Gaznevî fi'l-İbâdât (Kitâb fi'l-Fıkh) Tercümesi	294

Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkanî Tercümesi	296
Şerhü'l-Menâr li'l-Musannifi bi't-Türki	296
IV. Askerlik ve Okçulukla İlgili Kitaplar	297
Münyetü'l-Guzât Tercümesi.....	297
Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb (Hulâsa) Tercümesi	298
V. Atçılık ve Baytarlıkla İlgili Kitaplar	299
Kitâbu'l-Hayl (Kitâb fî Riyâzati'l-Hayl) Tercümesi	299
Baytaratü'l-Vâzih Tercümesi	300
1.6. Kaynakça	301
2. Kıpçak Türkçesi Dil Özellikleri	307
2.1. Kuzey Kıpçak Türkçesi	307
Kodeks Kumanikus'un Dil Özellikleri	307
Ses özellikleri.....	307
Biçim özellikleri	308
Söz dizimi özellikleri	309
Söz varlığı.....	310
Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin Dil Özellikleri	310
Ses özellikleri.....	310
Biçim özellikleri	311
Söz dizimi özellikleri	311
Söz varlığı.....	313
2.2. Memluk Kıpçak Türkçesi Dil Özellikleri	314
2.2.1. Yazım Özellikleri	314
2.2.2. Ses Bilgisi	318
2.2.3. Biçim Bilgisi	324
Yapım Ekleri	324
Çekim Ekleri	332
İsim Çekim Ekleri.....	332
Zamirler	335
Sıfatlar	336
Zarflar	336
Edatlar	337
Fiil Çekimi	337
3. Metin Çözümlemeleri	349
Metin Örnekleri	411

Sunuş

Tarihî Türk dil bilimi çalışmalarının birinci hedefi bu dönemleri araştırıp öğrenmek ise, ikinci hedefi de yeni Türk dili öğretmenleri ve Türklük bilgisi araştırmacıları yetiştirmek üzere bu bilim alanına yönelik ders malzemeleri üretmektir.

Tarihî Türk Lehçeleri serisi, işte bu ikinci hedefi gözeterek Türk Dili ve Edebiyatı öğrencileri için ders malzemesi olarak hazırlandı. Bu ders kitaplarında tarihî dönem dillerinin siyasi ve kültürel çevresinin genel bir görünüşü, kısa bir dil bilgisi, dil yadigârları hakkında yeterli bilgi ve ileri çalışmalar için gerekli kaynakça sunulmuş; derslerde işlenmek üzere örnek metinlerin çevri-yazısı, günümüz Türkçesine çevirisi ve bazı kelimelerin morfolojik çözümlemesi verilmiştir. Böylece öğrenciler örnek bir metnin nasıl işleneceğini, günümüz Türkçesine nasıl aktarılacağını örnekli ve uygulamalı olarak görmüş olacaklardır.

Kitapların sonunda dönemlerini temsil eden metinlerden tıpkıbasım örnekleri verilerek dünyanın çeşitli yerlerindeki kütüphanelere dağılmış olan dil yadigârları, okuma ve çalışma malzemesi olarak sunulmuştur. Yüzyılların yorgunluğunu taşıyan bu metinlerin olabilecek en temiz şekilde okuyucuya sunulmasına gayret edilmiştir.

Kitabın Karahanlı Türkçesi bölümü her iki yazar tarafından ortak yazıldı. Bu bölümde Argunşah *Divanü Lügati't-Türk* ve *Atebetü'l-Hakayık*'ı, Sağol Yüksekkeya *Kutadgu Bilig* ve *Kur'an Çevirileri*'ni ele aldı. Gramer bölümünde yapım ekleri, sıfat-fiiller, zarf-fiiller ve birleşik fiiller Sağol Yüksekkeya'ya, diğer kısımlar Argunşah'a aittir.

Tarihî Türk Lehçeleri serisinin bu dersleri veren akademisyenlere kolaylık sağlaması, genç meslektaşlarımıza da uygun ve yeterli bir kılavuz olması, en büyük dileğimizdir.

Prof. Dr. Hayati Develi
Editör

BİRİNCİ BÖLÜM
KARAHANLI TÜRKÇESİ

1. Karahanlılar: Tarihî ve Kültürel Çevre

1.1. Karahanlılar

Türkler her ne kadar daha önce Müslüman olmaya başlamışlarsa da Müslümanlığı resmî din olarak seçen ilk Türk devleti Karahanlılardır. Karahanlı Türk Devleti, Doğu ve Batı Türkistan'da üç yüz yıl hüküm sürmüştür. Bu devleti kuran Türk boyunun hangisi olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Bir grup tarihçi Karlukları, diğer grup ise Yağmaları kurucu unsur olarak göstermektedir. İster Karluklar, isterse Yağmalar kurmuş olsun, şurası bir gerçektir ki, Karahanlı Devleti sınırları içinde Kâşgarlı Mahmut'un adlarını sıraladığı yirmi Türk boyundan hepsi yaşamaktaydı.

Karahanlı Devleti'ni Yağma boyunun kurduğunu ileri süren görüşe göre, Ötüken'deki Uygar Devleti'nin 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonra Yağmalar batıya doğru yönelerek Kâşgar civarına yerleştiler. Bu bölgeyi Karlukların elinden alarak merkezi Kâşgar olmak üzere Karahanlı Türk Devleti'ni kurdular. Bu devlet, kısa sürede Orta Asya'da yaşayan bütün Türk boylarını bir araya getirerek siyasi bir güç hâline geldi.

Karahanlıların bilinen ilk hükümdarı Bilge Kül Kadir Han'dır. Oğullarından Arslan Han ulu hakan olarak Balasagun'da, Oğulcak Kadir Han ise orta hakan olarak Talas'ta iktidar sürdüler. Daha sonra Oğulcak Kadir Han'ın yeğeni Satuk Buğra Han Müslümanlarla temas kurdu. Karahanlı Devleti'nin başına geçince de 940'larda İslamiyeti resmî din olarak kabul ederek bu tarihten sonra Abdülkerim Satuk Buğra Han adıyla anıldı. Onun döneminde İslamiyet Türkler arasında hızla yayıldı. Karahanlı sınırları içerisindeki halkın tamamıyla İslamiyeti seçmesi Satuk Buğra Han'ın oğlu Baytaş Arslan zamanında gerçekleşmiştir. İslamiyet 970 yılına kadar doğuda Hoten'e, kuzeyde Balasagun, Talas ve İli vadisine kadar yayıldı. Karahanlılar 999 yılında Sâmâniler devletine son vererek Maverâünnehir'i fethetti ve ülkenin sınırlarını Semerkant ve Buhara'ya doğru genişletti. Ebu Nasr Ahmed Abbasi halifesi tarafından bir İslam hükümdarı olarak tanınan ilk Karahanlı hanı olmuştur. 11. yüzyılın başlarında Karahanlı Devleti'nin sınırları Balasagun, Özkent ve Tarım Havzası'nın batı kısmı ile Karakurum dağları dolaylarına kadar genişlemişti. Güneyde Gazneli Devleti ile komşu oldular ve zaman zaman savaştılar.

Devletin en güçlü olduğu dönemde (1041-1042) hanedan arasında çıkan anlaşmazlık neticesinde devlet Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Doğu

Karahanlı Devleti'nin sınırları Kâşgar, Fergana, Balkaş Gölü civarına kadar uzanmaktaydı. Devletin merkezi zaman zaman Balasagun, Talas ve Kâşgar şehirleri olmuştur. Doğu Karahanlı Devleti'nin ilk hükümdarı sayılan Tawgaç Buğra Han âdil ve dindar bir kişi olarak tanınmaktaydı. Yusuf Has Hacib'in yazdığı *Kutadgu Bilig* bu hükümdara sunulmuştur. Batı Karahanlı Devleti'nin sınırları batıda Aral gölünden doğuda Çimkent ve Özkent'e kadar uzanmaktaydı. Devletin başkenti önceleri Özkent idi. Daha sonra Semerkant ve Buhara devletin merkezleri olmuştur.

Batı Karahanlı Devleti 1074, Doğu Karahanlı Devleti ise 1090 yılında Selçuklulara bağlandılar. Daha sonra Doğu Karahanlı Devleti 1133 yılında, Batı Karahanlı Devleti ise 1141'de Moğol asıllı Karahitayların hâkimiyetine girdiler. Batı Karahanlı Devleti 1202'den sonra bir süre Harezmşahlara bağlandı. Doğu Karahanlı Devleti 1211, Batı Karahanlı Devleti ise 1212 yılında bölgenin tamamını istila eden Cengiz Han idaresi altına girdiler. Böylece Asya'nın büyük bölümünde üç yüz yıl hâkimiyet süren Karahanlı Devleti'nin siyasi varlığı sona erdi.

1.2. Kültürel Çevre ve Karahanlı Türkçesi

İlk Müslüman Türk devletini kuran Karahanlılar, Türkistan'ın büyük bölümüne hâkim olmuş, bu dönemde Türk kültürü ve medeniyeti yayılma ve gelişme imkânı bulmuştur. Devletin resmî dili olan Karahanlı Türkçesi 10-12. yüzyıl Doğu Türklüğünün müşterek yazı dili olmayı başarmış, Türk illerini aynı yazı dili etrafında birleştirmiştir. Bu yüzyıllar bilim, musiki, dil, edebiyat ve sanat bakımından Türk dünyasının en parlak dönemlerinden birisidir. Bir taraftan ana yurttan Batıya doğru durmaksızın süren göçler ve akınlarla kültür ve medeniyetimiz Anadolu'ya kadar yayılırken Orta Asya'daki soydaşlarımız da mevcut kültür ve medeniyetini geliştiriyor, şehirlerde sanat ve edebiyat faaliyetleri hızla artıyordu.

Karahanlılar, İslam dinini kabul ettikten sonra, ister istemez kendi millî kültürleriyle İslam kültürünü yoğurmuş ve asırlarca dünyanın önemli bölümüne hâkim olacak Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin temellerini atmışlardır. Karahanlı Devleti, çağının en yüksek kültür ve medeniyet seviyesine ulaşmıştır. Türk dünyasında birçok bilim adamı ve sanatkar yetişmiş, bunlar eserleriyle yalnız Türklüğün değil, başta Doğu dünyası olmak üzere insanlığın gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. Bugün bile adlarını gururla andığımız birçok Türk-İslâm büyüğü Karahanlı coğrafyasında yetişmiştir.

Bu gelişmelerde ister istemez Karahanlılarla aynı yıllarda Horasan ve Gazne'de hüküm süren Türk devletlerinin katkısını da unutmamak gerekir. İran, Irak, Suriye ve daha sonra Anadolu'da hâkim olan Selçuklular ile Afganistan'da Gazne ve çevresinde hâkim olan Gazneliler de birer Türk devleti kurmuştu. Bu yüzyıllarda Çin içlerinden İstanbul kapılarına kadarki büyük

coğrafyada üç Türk devleti hüküm sürmüştür. Bugün İran, Suriye ve Irak dışında aynı coğrafyada yine Türk devletleri hâkimdir.

Bu coğrafyadaki Türklerin yaşayışı, zengin kültür ve medeniyeti Arap gezgin ve bilginlerin de dikkatini çekmiştir. Türkçe eserlerde fazla bilgi bulunmasa da özellikle İbn Fadlan'ın anlattıklarıyla Câhiz'in yazdıklarından Türklerin yaşayışları hakkında önemli bilgiler edinmekteyiz. Bu dönemde Arap aydınları ve ileri gelenlerinin Türklere ihtiyatlı davranmayı ve onların suyuna gitmeyi en doğru yol olarak tavsiye ettikleri görülür. Birçok Arap şair ve yazarı da Türklerin dostluğunun kazanılmasını ve onlara haklarının verilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Kâşgarlı Mahmut'un yazdıklarıyla bu bilgiler birebir örtüşmektedir. Arap bilginlerinden Câhiz'in yazdığı *Türklerin Faziletleri* adlı kitapta Türkleri "İslamın cevheri veya temeli" olarak görmesi önemlidir. O, "*Türkler İslamiyeti koruyan seçme bir ordudur, halifeler için bir sığınak ve bir müdafaa kuvvetidir.*" diyerek, dönemin Türkler hakkındaki hâkim düşüncesini ortaya koymuştur. Bu yüzyıllarda İslam dünyasının hemen her tarafında Türklerin sözü geçer, hatırları sayılır olmuştur.

Karahanlı devlet adamları şairlere ve yazarlara değer veriyor, onları ödüllendiriyordu. *Kutadgu Bilig*'in Tawgaç Buğra Han'a sunulması bu bakımdan anlamlıdır. Kâşgarlı Mahmut'un eseri incelendiğinde Türk kültür ve medeniyetinin zengin malzemesiyle karşılaşılacaktır. 11. yüzyılda Türkçenin Arapçadan aşağı kalmadığını örneklerle göstermeye çalıştığı eserinde verdiği şiir örneklerinin bir kısmını hafızasından yazarken mutlaka büyük bölümünü de önüne koyduğu Türkçe şiir kitaplarıyla mecmualarından alıyordu. Yazar yalnız Mani ve Budist kültür çevrelerinde meydana getirilmiş eski Türk şiirinin muhteşem örneklerini sunmakla kalmaz, ilk Müslüman Türk şairlerin hem heceyle hem de aruzla meydana getirdikleri zengin şiirlerle kitabını süsler.

Karahanlılar döneminde başta Kâşgar, Balasagun, Semerkant ve Buhara olmak üzere bütün Maverâünnehir yüksek bir ilim ve kültür merkezi olmuştur. Ülkede yeni şehirler kurulmuş, her tarafta kervansaraylar, camiler, medreseler açılmıştır. Bu dönemde İslam diniyle birlikte tasavvuf da Asya'da yayılmıştır. Özellikle Ahmet Yesevi, 12. yüzyılda Türkçe söylediği hikmetlerle dinî ve tasavvufî konuları halka anlatmış; İslam anlayışıyla Anadolu'ya kadar pek çok şair, yazar ve din adamını etkilemiş ve beslemiştir. Bu dönemde İslam, altın çağını yaşamıştır. Asya'da Biruni, İbni Sina, Farabi, Yusuf Has Hacı, Tamburî Ali başta olmak üzere onlarca bilim, fikir ve sanat adamı yetişmiş; edebiyat, felsefe, mantık, hukuk, ilahiyat, müzik gibi sosyal bilimlerin yanında tıp, matematik, astronomi, fizik, kimya vb. fen dallarında önemli eserler yazılmıştır. Bu eserler, hem Türk-İslam medreselerinde hem de Avrupa üniversitelerinde okutulmuş, bazıları çeşitli dillere çevrilmiştir.

10-12. yüzyıllarda Türk toplumu dünyanın en gelişmiş, aynı zamanda en medenî toplumlarından birisidir. Kâşgarlı'nın eserinde bunu yansıtan deliller vardır. Mesela, o devirde Türkler büyüklere "sen" değil, "siz" diye hitap

etmektedir. Türk kızları altın tellerle ipek kumaş üzerine tasvirler yapmakta, mendil ve mendile benzer şeylerin kenarına saçak yaparak süslemektedir. Türkler, eve gelen misafirlerin arkasına yastık dayamakta, üzüm sırası ve pekmez kaynatmaktadırlar.

Bu dönemde Türkçenin ne durumda olduğuna bakalım: Bilindiği gibi Türkçe; Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Yeni Türkçe olmak üzere üç dönemde incelenmektedir. Köktürk ve Uygur Türkçesi Eski Türkçeyi oluşturmaktadır. Türkologların bir kısmı Karahanlı Türkçesini de Eski Türkçeye dâhil ederler. Çünkü her ne kadar Uygur Türkçesinin konuşulup yazıldığı coğrafya ile Karahanlı Türkçesinin konuşulup yazıldığı coğrafya ve sahip oldukları medeniyet çevreleri birbirinden farklı olsa da dillerindeki farklar yok denecek kadar azdır. Birkaç ses ve ek dışındaki en büyük farklılık dinî terminolojide karşımıza çıkmaktadır. Türk dünyasının doğu ucundaki şehirlerde yaşayan Maniheizm ve Budist Uygurlar din dilini daha çok Sanskritçeden alıntı kelimelerden oluştururken daha batıdaki Kâşgar, Balasagun, İsbicap, Taşkent, Semerkant gibi şehirlerde yaşayan Müslüman Karahanlılar bir taraftan Arapça ve Farsça dinî terimleri kullanmakta, diğer taraftan yeni Türkçe terimler türetmektedirler. Önemli bir farklılık da kullanılan alfabedir. Uygurlar Kâşgarlı Mahmut'un "Türk yazısı" dediği 18 harfli Uygur alfabesini kullanırken Müslüman Karahanlılar hem bu alfabeyle hem de yeni sesler ilave ettikleri Arap alfabesini kullanmaktadırlar. Uygur alfabesi Uygurlar ve Müslüman Türkler arasında 15. yüzyıla kadar devam etmiştir. Uygur Türkçesiyle Karahanlı Türkçesinin bu yakınlığına, hatta birlikteliğe rağmen yaygın görüşe göre, 10. yüzyılda Türklerin Müslüman olmalarıyla başlayan ve 15. yüzyıla kadar süren dönem "Orta Türkçe" olarak adlandırılır. Karahanlı Türkçesi Orta Türkçe döneminin ilk evresini oluşturur ve 13.-14. yüzyıllarda kullanılan yeni yazı dilleri Harezmi ve Kıpçak Türkçelerine de kaynaklık yapar. Bilim çevrelerinde Karahanlı Türkçesi terimi yerine "Müşterek Orta Asya Türkçesi" ve "Hakaniye Türkçesi" terimleri de kullanılmıştır. Eserlerini 11.-12. yüzyıllarda vermiş olan Karahanlı Türkçesi, Müslüman Karahanlı Devleti'nin resmî dilidir. İlk Türk-İslam eserleri bu dille meydana getirilmiş, Kur'an-ı Kerim ilk defa Karahanlı coğrafyasında bu dille Türkçeye çevrilmiştir.

Karahanlı Türkçesinin Eski Türkçeden önemli ses ve biçim farkları şunlardır:

1. Kelime ortasında ve sonundaki /b/ sesleri Karahanlı Türkçesinde /w/ olur: *çewür-*, *tawar*, *tawgaç*, *tawışgan*, *tewe*, *yawuz*; *aw*, *saw*, *sew-*, *suw* vb. Bu ses kimi zaman /v/'ye döner: *kavuk*, *kovu*, *taviş*, *uvut*, *yava* vb.
2. Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde Eski Türkçede kelime içinde ve sonunda bulunan /d/ sesi sızıcı /d̪/ sesine dönmüştür. Bazı örneklerde /d/ sesi korunmuştur. Bu ses Oğuz Türkçesinde /y/ olmaktadır: *ağın*, *eğgü*, *eğle-*, *ıd-*, *ıduq*, *ıdı*, *keç*, *keç-*, *kıdıq*, *kidin* ~ *kığın*, *koğ-*,

kuḍug ~ kuḍug, küḍ-, küḍez-, toḍ-, uḍ-. Oğuz Türkçesi örnekleri: *ayak, aygır, ayığ, ayrık, ayrış-, key, keyik, koy-, toy-, yaymasa, yayılmış.*

3. Eski Türkçede kelime başındaki bazı /b-/ sesleri kendilerinden sonra gelen geniz sesleri /n/ ve /ŋ/nin etkisiyle /m-/ye dönmüştür: *maḡa, men, meḡ, meḡgü, meḡiz, meḡze-, miḡ, muḡ, munda, muni, min-* vb.
4. Eski Türkçedeki /ny/ çift ünsüzü Mani metinlerinde /n/, Budist ve Karahanlı metinlerinde /y/ olur: *koy < kony, çıḡay < çıḡany, kayu < kanyu* vb.
5. Eski Türkçede +DA olan ayrılma durumu eki Karahanlı Türkçesinde kullanılmakla birlikte çoklukla +DIn, nadiren +DAn olmuştur: *beḡük-tin, bizdin, budundın, eḡgüdin, ewdin, kayudın, kimersedin, olardin, ölümdin, suwdın, tamugdın, taştın; buzdan, ewden, köḡülden, menden, tünlükten, yawlaktan, yoldan.*
6. Eski Türkçedeki şart eki -sAr, Karahanlı Türkçesinde -sA olmuştur: *ölse men, sürse men, keçürsem: içse sen, tutsaḡ; bütürse, yıḡsa; bitise miz, keldürse miz; aysa siz, ewürse siler; kalsalar, korksalar* vb.
7. Eski Türkçedeki -zU, -zUn, -zUnI teklik 3. kişi ekleri -sU, -sUn, -sUnI olmuştur: *keçürsü, körmesü; okusun, sınmasun, yoritsun; ölsünü* vb.

1.3. Karahanlı Türkçesi Dil Yadigârları

Kutadgu Bilig

Türk dili ve edebiyatının olduğu kadar, Türk kültür tarihinin de en önemli eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hâcib tarafından kaleme alınmıştır. Yusuf hakkında bildiklerimiz esere sonradan eklenmiş olan manzum ve mensur mukaddimelerde verilen bilgilere dayanmaktadır. Üzerinde on sekiz ay uğraştığı eserini H. 462/M. 1069/1070'te tamamladığına ve yazmaya başladığında elli yaşlarında olduğuna bakıldığında Yusuf, H. 410/M. 1019/1020 yıllarında doğmuş olmalıdır. Ölümü hakkında bilgi bulunmamakla birlikte eserini bitirdikten sonra fazla yaşamadığı tahmin edilmektedir. Doğduğu yer olan Balasagun'da yazmaya başladığı kitabını, Kâşgar'da tamamlamış ve Tavgaç Kara Buğra Han'a sunmuştur. Tavgaç Kara Buğra Han, onu takdir ederek yanına almış ve ona has hacib unvanını vermiştir. Yusuf'un döneminde *hâciblik*, yani 'perdedarlık' (mâbeyncilik) hükümdar saraylarındaki en ileri ve en önemli görevlerden biriydi. Buğra Han'ın çok güvendiği, kendisine yakın tuttuğu saray adamlarından biri olduğu için de *has* unvanını almıştır.

Kutadgu Bilig'de anlatılan hayat ile idealize edilen şahıslar Yusuf Has Hâcib'in kendi devrinden önceki bir zamana aittir. Onun bu eseri kaleme almasındaki asıl maksat, insanları ideal bir hayata kavuşturmaktır. İnsana her iki dünyada kutlu olmak için gereken yolu göstermek amacıyla kaleme alınan bu eserle bir hayat felsefesi sistemi ortaya koyulmuştur.

Yusuf Has Hâcib nazım örgüsü, epik üslup açısından *Şehnâme*'den etkilanmış olmakla birlikte Eflatun, Aristo ve Fârâbî'nin eserleri, görüşleri ve felsefeleri de ona kaynaklık etmiştir. Mukaddimesinde bir tür siyasetname olarak gösterilen *Kutadgu Bilig*'e verilen diğer isimler de siyasetname olarak telakki edildiğini göstermektedir. Atasözleri ve bilgelik ifadesi taşıyan deyimlerle süslenen ve yer yer lirizmin görüldüğü *Kutadgu Bilig*, aslında didaktik bir eserdir. Eserin fihrist kısmından sonra yer alan Allah'a yakarış kısmı, Türk edebiyatının ilk tevhit ve münacaat örneğidir.

Mesnevi tarzında yazılan eserin esasını oluşturan dört *neş* "şey" ile bunları canlandıran timsalî şahıslar şunlardır: 1. Kün Togdı: *köni törü* "doğru kanun", 2. Ay Toldı: *kut* "ikbal, devlet, mutluluk", 3. Ögdülmiş: *ukuş* "akıl", 4. Odgurmış: *akıbet* "hayatın sonu". Eserin ilk yarısı bu karakterlerin ilk üçü arasındaki ilişkileri anlatır, ikinci yarısı ise, daha çok Odgurmış üzerinde yoğunlaşır ve İslam mistisizmine ilişkin dinî temaları içerir. Aruzun mütekarip ölçüsüyle yazılan ve 6645 beyitten oluşan eserin sonunda yer alan üç bölüm gazel tarzındadır.

Nüshaları:

1. Herat (Viyanâ) nüshası: Arap harfleriyle yazılmış bir nüshadan Uyğur harflerine çevrilmiştir. Çok itinasız yazılmıştır. Bazı beyitleri yoktur, ayrıca birkaç sayfası kayıptır. H. 843/ M.1439'da Herat'ta istinsah edilmiştir.

2. Fergana nüshası: XIV. yüzyılın ilk yarısında Harezm coğrafyasında istinsah edildiği tahmin edilmektedir. Arap harflidir. Baş ve son kısmı eksik olduğu için nerede, ne zaman kimin tarafından, kimin için yazılmış olduğuna dair bilgi yoktur. Diğer nüshalara göre daha itinalı yazılmıştır. Diğer nüshalardan farklı olarak manzum bir mukaddime içermemektedir.

3. Mısır nüshası: 1347'den önceki bir tarihte İzzeddin Aydemir adına istinsah edildiği düşünülmektedir. Nüshanın bazı kısımları eksiktir, Arap harflidir.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:¹

- Vámbéry, Hermann (1870): *Uigurische Sprachdenkmäler und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus dem Originaltext des Kudatku Bilik*, Innsbruck.
- Radloff, Wilhelm (1890): *Kudatku Bilik, Facsimile der Uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien*, St. Petersburg.
- Radloff, Wilhelm (1891): *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chasshadschib aus Balasagun, Theil I. Der Text in Transcription*, St. Petersburg.

¹ Eser üzerinde yüzlerce çalışma yapılmıştır, burada bu çalışmalardan sadece birkaçı sıralanmıştır.

- Radloff, Wilhelm (1900, 1910): *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chasshadschib aus Balasagun, Theil II. Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo*, St. Petersburg, 1900 (1), 1910 (2).
- [Yusuf Has Hâcib] (1942): *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, I, Viyana Nüshası*, Türk Dil Kurumu yayınları, İstanbul.
- [Yusuf Has Hâcib] (1943): *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, II, Fergana Nüshası*, Türk Dil Kurumu yayınları, İstanbul.
- [Yusuf Has Hâcib] (1943): *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, III, Mısır Nüshası*, Türk Dil Kurumu yayınları, İstanbul.
- Arat, Reşid Rahmeti (1947): *Kutadgu Bilig: Metin, I*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Arat, Reşid Rahmeti (1959): *Kutadgu Bilig: Çeviri, II*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara.
- İnalçık, Halil (1966): *Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariyeleri ve Gelenekleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, Ankara.
- Kerimov, K. (1971): *Kutadgu Bilig, Hazirki Zaman Özbék Tiliğa Tevsif*, Taşkent.
- Dilaçar, A. (1972): *900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Arat, Reşid Rahmeti (1979): *Kutadgu Bilig: İndeks. III. Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, İstanbul.
- Dankoff, Robert (1983): *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)*, A Turko-Islamic Mirror for Princes, The University of Chicago Pres, Chicago and London.
- Yusuf Balasagunskiy (1983): *Blagodatnoye znaniye*, Çev. Sergey İvanov, Moskva.
- Ercilasun, A. Bican (1984): *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Gazi Üniversitesi yayınları, Ankara.
- Yusuf Has Hâcib (1984): *Kutadgu Bilig*, Nazma çekenler: Apdurehim Ötkür, Ehmet Ziyâ'î, Memtimin Yusup; Yazıçevrimini haz. Apduşükür Turdı, Apdulla Muhemmidi, Mehmet Zeyid; Hattatlar: Tursun Gazi, Sa Yifu, Hösür Êli, Şincan Uygur Aptonom rayonluk İctimâî Penler Akademiyisi Milletler Edebiyatı Tetkikât İnstituti.
- Ekewbayev, Aksar (1986): *Jusup Balasagun-Kuttı Bilik*, Almatı.
- Arslan, Mahmut (1987): *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul.
- Yusup Hâs Hâcib (1991): *Kutadgu Bilik, Hâzirki Zaman Uygur Tilidiki Nesrî Yeşmisi*, Ş.U.A.R. İctimâî Penler Akademiyisi Milletler Edebiyatı Tetkikât Orni.

- Yusuf Has Hacı (1993): *Kutadgu Bilig (Kahire Nüshası)*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara.
- Kozubekov, Tölögön (1993): *Cusup Balasagun-Kuttuu Bilim-Dastan*, Moskva.
- Veliyev, Kamil-Ramiz Asker (1994): Yusuf Balasagunlu: *Gutadgu Bilik-Xoşbehtliye Aparan Elm*, Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakı.
- Kazmaz, Süleyman (2000): *Hukuk ve Devlet Yönetimi Açısından Kutadgu Bilig (Kutadgu Bilig Üzerine Hukuki Bir İnceleme)*, Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı yayınları, Ankara.
- Asker, Ramiz (2003): *Qutadğu Bilig*, Editör T. İ. Hacıyev, Elm, Bakı.
- Taş, İbrahim (2009): *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.²

Divanü Lugati't-Türk

Yalnız Karahanlı döneminin değil, bütün Türk dilinin en önemli eserlerinden birisi hiç kuşkusuz *Divanü Lugati't-Türk*'tür. Eser, Türk dilinin ilk sözlüğü, ilk grameri, ilk antolojisi, ilk folklor kitabı, ilk kültür hazinesi; kısaca Türk ansiklopedisidir; Türk'ün dilini, edebiyatını, coğrafyasını, tarihini, oyunlarını, müziğini, inançlarını, soyunu sopunu toplayan paha biçilemez bir hazi-

² Eser üzerinde pek çok tez hazırlanmıştır. Aşağıdakiler bunlardan sadece birkaçıdır:

- Türkay, Kaya (1983): *Kutadgu Bilig'de Terimler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans tezi.
- Çağırın, Levent (1995): *Kutadgu Bilig'de Eğitim ve Öğretim*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Yüksek Lisans tezi.
- Işıksal, Hayrettin (1996): *Kutadgu Bilig'e Göre Türklerde Halkla İlişkiler Anlayışı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Kaplan, Abdurrahman (1996): *Yusuf Has Hacı ve Eseri Kutadgu Bilig'in Yeni Bir Gözle Tahlili*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans tezi.
- Şener, İhsan (1997): *Kutadgu Bilig'de Felsefi Kavramlar*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans tezi.
- Nalbant, Bilge Özkan (1999): *Kutadgu Bilig'deki Özne ve Nesnelerin Yapısal İncelemesi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans tezi.
- Nalbant, Mehmet Vefa (1999): *Kutadgu Bilig'de Zarf Tamlayanları ve Bunların Derin Yapısı*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans tezi.
- Mert, Osman (2002): *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi.
- Özden, Hilmi (2002): *Kutadgu Bilig'de Ahlak Kavramı ve Tıp Etiğine Katkısı*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Doktora tezi.
- Bağdatlı, Özlem (2007): *Kutadgu Bilig'de Devlet ve Adalet İlişkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans tezi.
- Parlak, Hatice (2009): *Kutadgu Bilig'in Metindilbilimsel Yapısı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi.
- İncetahtacı, Nur (2011): *Kutadgu Bilig'deki Alıntı Sözlerin İncelenmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans tezi.

nedir. Bütün Türk yurtlarını yirmi yıl boyunca gezerek bu eşsiz hazineyi bir araya getiren, mükemmel bir biçimde sistemleştiren ve bize armağan eden ise Kâşgarlı Mahmut'tur.

Kâşgarlı Mahmut (1008-1105):

Divanü Lugatî't-Türk'ün yazarı Kâşgarlı Mahmut hakkındaki bilgilerimiz yetersizdir. Onunla ilgili bilgilerin bir bölümünü doğrudan DLT'de kendisiyle ilgili verdiği bilgilerden çıkarıyoruz. Bu kısa bilgiler de hayat hikâyesini aydınlatmak için yetersizdir. Adına asırlar sonra Osmanlı kaynaklarından Kâtip Çelebi'nin *Keşfüzzünun* adlı eserinde rastlasak da orada verilen bilgiler de *Divan*'dakilerin ötesine geçmemektedir.

Kendi ağzından *Divan*'da verdiği bilgilere göre, adı Mahmut bin Hüseyin bin Muhammet'tir. Yani babasının adı Hüseyin, dedesinin adı Muhammet'tir. Ataları Karahanlı tahtında oturan, ilk Müslüman Türk hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Han'a çıkmaktadır. Dedesi Taraz ve İsbicap hâkimi Muhammed Buğra Han bin Yusuf, babası ise Şemsüddевle Arslan İlig unvanlı Barsgan emiri Hüseyin bin Muhammed Çağrı Tigin'dir.

Yazarın ne zaman doğduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte son yıllarda ileri sürülen ve kabrine yazılan tarih 1008 yılıdır. Yazar babasından bahsederken onun Barsganlı olduğunu belirtir. Barsgan, bugün Kırgızistan sınırları içerisinde kalan Isık Göl yakınlarındadır. Bir rivayete göre, Kâşgar'a 45 km. mesafedeki Opal köyünde doğmuş, bu köyde Hamidiye ve Saciye medreselerinde eğitim görmüştür. Opal, günümüzde Çin'in Doğu Türkistan Özerk Cumhuriyeti'nin Kâşgar vilayetinin Tokkuzak (Köneşehir) ilçesine bağlı, 2000 yılı nüfus sayımına göre çoğunluğu Uygur Türklerinden olan 31.180 kişinin yaşadığı büyük bir köydür. Bu köy, Doğu Türkistan'ın Kırgızistan sınırına oldukça yakındır.

Kâşgarlı Mahmut'un hayatında ailesinin 1057 yılında yaşadığı büyük facianın önemli bir yeri vardır. Dedesi Karahanlı hükümdarı Muhammed Buğra Han, on beş ay hükümdarlık sürdükten sonra tahtını büyük oğlu, Kâşgarlı Mahmut'un babası Hüseyin'e bırakmak istemiştir. Oysa ikinci eşi Hüseyin'in yerine tahta kendi oğlu İbrahim'i geçirmek arzusundaymış. Bu ikinci eş, Mahmut'un babası Hüseyin'in tahta çıkış töreninde ailenin büyük bir bölümünü muhtemelen zehirleterek öldürmüştü, oğlu İbrahim'i tahta çıkarmıştır. Babası Doğu Karahanlı Devleti'nin tahtına çıkacak, kendisi de şehzade olacakken yaşanan büyük facianın ardından Mahmut ülkesini terk etmiş, acılarını unutmak üzere yollara düşmüş, ömrünün geri kalan kısmını Türk diline adanarak yirmi yıl boyunca bütün Türk ülkelerini gezmiş, çok önemli dil malzemeleri toplamıştır. Geniş Asya coğrafyasının yanı sıra İran ve Irak'a kadar gitmiş; Arapça, Farsça ve Rumca öğrenmiş, medreselerde hocalık yapmıştır.

Kâşgarlı Mahmut, ülkesini terk ettiğinde 49 yaşındaydı. Ordu kumandanlığına kadar yükselmiş, iyi bir savaşçı, çok kültürlü ve bilgin bir şahsiyetti. Sonra ki hayatında Türk illerinin birçok yerlerini dolaşmış, çok geniş bir coğrafya üze-

rinde yayılmış olan Türk halklarının dillerini, tarihlerini, destan ve efsanelerini, mesel ve hikmetlerini öğrenmiş, bu öğrendiklerini inceden inceye işlemiş ve *Divan*'da toplamıştır. Kendisini ve çok önem verdiği derlemelerini eserinde samimi bir ifade ve üslupla şöyle anlatmıştır: “Onların [Türklerin] yaşadığı şehirleri, bozkırları dolaştım ve Türk, Türkmen-Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız lehçelerini ve manzumelerini öğrendim. Ayrıca bu dili en iyi ve en etkili şekilde konuşanlardan, en eğitimlilerden, soyu en köklü kişilerden ve kargı sallamakta en beceriklilerden birisiyim. Türk kavimlerinin her birinin lehçesini mükemmelen öğrendim ve güzelce sıralanmış bir tertip içinde kapsamlı bir kitapta topladım.”³

Mahmut eserini yazdıktan veya yazmaya başladıktan sonra Bağdat'a gelmiştir. Bu tarihte Bağdat, Büyük Selçuklu hâkimiyeti altında, sembolik bir güce sahip olan Abbasi halifeliğinin merkezidir. Halifelik makamında aynı zamanda Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın kızı Mahmelek'le iki yıl evli kalan Muhammed el-Muktedi Biemrillah (M. 1059-1094) oturmaktadır. Mahmut, eserini 1077 yılında Halife Muhammed el-Muktedi Biemrillah'a bizzat sunmuştur.

Yusuf Has Hacıp Türkçe yazdığı *Kutadgu Bilig*'i Karahanlı hükümdarı Tabgaç Buğra Han'a takdim ederken Kâşgarlı Mahmut Arapça yazdığı *Divanü Lügati't-Türk*'ü halifeye sunmayı tercih etmiştir. Bunda birinci amacı, İslam dünyasının yönetimine talip olan Türklerin kültür ve medeniyet yönünden de üstün olduğunu Araplara göstermek olmalıdır. Eseri Arapça yazarken de bir Türk hükümdarına değil, Arap kökenli halifeye sunmayı tasarladığı anlaşılmaktadır. Arapça yazılan bir eseri Türk hükümdarına sunmasının bir anlamı olmazdı zaten.

Mahmut eserini halifeye sunduktan bir süre sonra, 89 yaşında Bağdat'tan ayrılarak memleketine dönmüş; rivayete göre, Opal köyüne yerleşerek burada kendi adını alan Mahmudiye medresesinde sekiz yıl müderrislik yapmış ve 97 yaşında ölmüştür. Cenazesi köyün dört km. kuzeybatısında, kendi medresesinin yanındaki mezarlığa defnedilmiştir. Daha sonraki yıllarda mezarının üstüne bir türbe yaptırılmıştır. Bu türbe, günümüzde bütün Türk toplulukları tarafından ziyaret edilmektedir.

Kâşgarlı Mahmut'un doğum tarihi kesin olarak bilinmediği gibi, ölüm tarihi de bilinmemektedir. Kaynaklarda 1085, 1090, 1105 ve 1126 gibi farklı tarihler zikredilmektedir. Son zamanlarda türbe içerisindeki sandukasının başına “*Uluğ âlim Mahmud Kâşkirî kabrisi*” yazısı konulmuş, üzerine doğum tarihi 1008, ölüm tarihi 1105 olarak kaydedilmiştir.

Kâşgarlı Mahmut'un bu mezarlıkta yattığına dair belge 1980'li yılların başında ortaya çıktı. 1982 yılında ilk belge bulunana kadar türbede yatan kişinin Hazret-i Mevlam veya Hazret-i Mollam adlı bir evliya olduğuna inanılırdı. 1983 yılında yayımlanan belgeye göre, 114 yaşındaki Şah Ala Ahund

³ Bu bölümde *Divanü Lügati't-Türk*'ten yapılan alıntılar Yurteser-Erdi çevirisindendir. Kimi yerlerde Atalay çevirisi kullanılmış, çevirilerde küçük değişiklikler yapılmıştır.

oğlu Molla Sadık Elem, H. 14 Recep 1252 /M. 25 Ekim 1836 tarihinde kendisinde bulunan bir *Mesnevi* yazmasını türbeye vakfetmiştir. Bu nüshanın arkasında yer alan, Kâşgar Şeriye Mahkemesi tarafından mühürlenmiş vakıf senesinde, halkın türbede yatan kişiyi Hazret-i Mollam Şemseddin adlı bir evliya olarak tanıdığı, ama aslında bu kişinin Kâşgarlı Mahmut olduğu yazılıdır. Vakıf belgesindeki bu bölüm şöyledir: "... Mesnevi-i Şerif adlı kitabımı Kâşgar'ın Opal ilçesinin dağ kenarında, soğuk pınarın yanında defnedilen Hazret-i Mevlam, Şemseddin Hüseyin [oğlu] kalem sahibi Kâşgarlı Mahmut'un [=Mahmud el-Kâşgarî'nin] mezarına tamamen bağışladım ve ebediyen sadaka olarak verdim. Bu büyük yazara bağışlanan marifet yüklü kitabımı yazarlar ve bilim erbabı kişiler Şemseddin Hüseyin [oğlu] kalem sahibi Kâşgarlı Mahmut'un mübarek kabri yanında soğuk pınarın etrafında oturup adı geçen kitabı inceleyerek kalem sahibi Hazret-i Mevlam, Şemseddin Hüseyin [oğlu] Kâşgarlı Mahmut'a dua edip Müslüman çocuklarına ve milletimize bilim öğreterek onların erdemli olmalarını sağlamak için çalışalar..."

کتاب دیوان لغات الترك تأليف محمود بن الحسين بن محمد الكاشغري رحمه الله

DLT'nin yazılma tarihi:

DLT'nin nerede yazıldığını kesin olarak bilmiyoruz. Mahmut, eserini Bağdat'ta yazmış olabileceği gibi, daha önce tamamlayarak gelmiş de olabilir. Elimizdeki tek nüshanın son sayfasındaki ketebe kaydında müstensih *Muhammed bin Ebi Bekr bin Ebi'l-Feth es-Sâvî* kitabın istinsah tarihi gibi telif tarihi hakkında da bilgi vermektedir: "Kitabın yazımına 464 senesinin cumade'l-ulâ ayının ilk günü [25 Ocak 1072] tarihinde başlanmış ve dört kez gözden geçirilip düzeltildikten sonra 466 senesinin cumade'l-âhire ayının onu olan pazar-tesi günü [10 Şubat 1074] tamamlanmıştır." Elindeki nüshayı Kâşgarlı Mahmut'un el yazısıyla olan nüshadan istinsah ettiğini söyleyen müstensihin bize verdiği tarih müellifin eserinin sonuna eklediği doğru tarih olmalıdır. Demek ki *Divanu Lugati't-Türk*, 25 Ocak 1072 tarihinde yazılmaya başlanmış, iki yıl sonra 10 Şubat 1074 tarihinde tamamlanmıştır. Yazarın eser üzerindeki kimi düzeltmeleri 1077 yılına kadar devam etmiştir.

Kitabın adının yer aldığı 1a sayfasındaki metin 15. yüzyılda eseri elinde bulunduran ve Hatipzade diye anılan El-Muhammed bin Ahmed Hatib Darreyya'ya aittir. Bu sayfanın üst kısmında hem eserin hem de yazarın adı açık olarak verilmiştir. Yazarın adı burada "Mahmûd bin el-Hüseyin bin Muhammed el-Kâşgarî" olarak kayıtlıdır. Metinde Kahire'de kendisine Kıpçak diyen birisiyle arasında geçen eserin diline dair bir tartışmadan bahsedilmek-

tedir. Buradan anlaşıldığına göre, bugün elimizdeki nüsha 15. yüzyılda Kahire’de Hatipzade’nin özel kitaplığında bulunmakta idi.

Nüshası:

Divanu Lugat’i-Türk’ün şu ana kadar elimize geçmiş tek nüshası bulunmaktadır. Fatih Millet Kütüphanesi Ar. 4189 numarada kayıtlı bu nüshanın müstensihisi önce Sava’da yaşayan, sonra Şam’a yerleşen *Muhammed bin Ebi Bekr bin Ebi’l-Feth es-Sâvî*’dir. Müstensih eserini hicrî 664 senesi şevvalinin yirmi yedisi pazar günü [1 Ağustos 1266] Şam’da istinsah etmiştir.

319 yaprakтан (638 sayfa) meydana gelen bu tek nüsha Türkiye’de Türk Dil Kurumu (1941) ve Kültür Bakanlığı (1990, 2008) tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır.

Daha önce birkaç kaynaktan adı geçen, fakat izine rastlanmayan DLT, 1914 yılında gün ışığına çıkmıştır. Eski maliye bakanlarından ve Vani Oğullarından Nazif Paşa, kütüphanesinde bulunan kitabı sıkıştığı zaman satması için hisımı olan bir kadına vermiştir. Paraya ihtiyacı olan kadın kitabı Sahaflar Çarşısı’nda kitapçı Burhan Efendi’ye getirir. Kitap için 30 lira istemektedir. Burhan Efendi kitabı satmak üzere Maarif Nezaretine yani Milli Eğitim Bakanlığına götürür. Bakanlık, kitaba istenilen 30 sarı lirayı çok görerek almaz. Bunun üzerine Burhan Efendi kitabı Ali Emirî’ye gösterir, Emirî Efendi kitabın değerini bir bakışta anlar, borç para bularak 30 liraya satın alır, 3 lira da Burhan Efendi’ye komisyon verir.

Ali Emirî kitabı aldığına çok sevinmiş. Herkese bu kitabın ehemmiyetinden bahseder, fakat kimseye göstermezmiş. Kitabın yaprakları dağınık imiş, bunları Kilisli Rıfat Bilge’ye düzeltirmiş. Ziya Gökalp bu kitabı görmek için hemşehrisi Emirî Efendi’ye çok rica etmişse de ona bile göstermemiş. Kitabın basılması düşünülmüş, Ali Emirî Efendi “kitabın başına bir şey gelir, korkusuyla” buna yanaşmıyormuş. Ziya Gökalp’ın girişimleriyle Sadrazam Talat Paşa işe dâhil olunca Emirî Efendi, Kilisli Rıfat (Bilge)’ın basım işlerine bakması ve baskı süresince yalnız onda kalması şartıyla, razı olmuş. Birçok sıkıntılardan sonra kitabın basım işi tamamlanmıştır. Üç cilt olan bu baskı, Arapça kitabın matbu harflerle dizilmiş biçimidir. Talat Paşa Ali Emirî’ye ödül olarak üç yüz lira göndermiş, fakat kabul ettirememiş. Kitabın yayımlanmasından sonra özgün nüshayı da diğer kitaplarıyla birlikte Fatih’te kurulacak olan Millet Kütüphanesi’ne bağışlamıştır.

DLT’nin yazılma amacı:

Kâşgarlı Mahmut kitabına Türklerin büyüklüğünü ve onlarla dost geçinmenin önemini anlatarak başlar. Eserin yazıldığı 11. yüzyıl, Türklerin hem askerî hem de kültürel ve ilmi başarılarının zirveye çıktığı bir yüzyıldır. Çin içlerinden başlayan Türk coğrafyası Sibirya’ya, oradan Balkanlara, Ortadoğu’ya ve Anadolu’ya kadar çok büyük bir alanı kapsamaktadır. Bu coğrafyanın

önemli bölümünde Karahanlılar ve Selçukluların kurduğu iki büyük devlet hâkimdir. Türkler ülkelerinin sınırlarını durmaksızın genişletmekteyken Arap dünyasında birlik bozulmuş, üç yerde birden halifelik merkezi kurulmuştur. Bağdat'taki Arap makamları ve halifenin sarayı Türklerin nüfuzu altına girmişti. Yıkılmak üzere olan Abbasi halifeliğini Türkler ayakta tutmakta, İslam medeniyetini yeniden canlandırmak için çaba sarf etmektedirler. Bu coğrafyada siyasi güç ve devlet işleri Türklerin eline geçmiştir. Abbasi vilayetlerini Türk valiler yönetmekte, bu durumda Türklerle iyi geçinmek isteyenlerin Türkçe öğrenmeleri bir ihtiyaç hatta bir mecburiyet hâline gelmektedir. İşte böyle bir ortamda Kâşgarlı Mahmut eserini yazarak Arap dünyasında Türklerle ilgili bilgi boşluğunu doldurmak, Türklerin Arapçadan hiç de aşağı olmayan, hatta onunla atbaşı giden dilleriyle zengin kültür ve medeniyetlerini Araplara tanıtmak istemiştir. Mahmut, dünyanın, özellikle de İslam dünyasının Türklerin hâkimiyetini kabullenmesini ve onlara katılmasını istemekte, eserini Abbasi halifesine takdim ederek bu niyetini pekiştirmektedir.

Eserin yazılış amaçlarından birisi de, parçalanmış ve siyasi rekabet içine girmiş İslam dünyasında Türklerin askerî başarıları yanında zengin bir kültürle de sahip olduklarını Abbasi halifesine göstermektir. Dil, kültürün en önemli ögesidir. Zengin ve gelişmiş bir Türk dili, Türk kültürünün zenginliğe ve gelişmişliğine de işaret eder. Gelecekte İslam dünyasına Türklerin hâkim olacağı öngörüsünde bulunan Kâşgarlı Mahmut, eserini Arapça olarak yazıp halifeye sunmakla bu coğrafyada Türk hâkimiyetinin gelişmesine ve pekişmesine katkıda bulunmak istemiştir.

Kâşgarlı Mahmut, eserinin hem girişinde hem de içerisinde yeri geldikçe Türkleri övmekte, onları yüceltmektedir. Bunu bilinçli olarak yapmakta, git-tikçe gerileyen Arap dünyasına mesaj vermekte, Türk hâkimiyetini kabullenmeleri için onları ikna etmeye çalışmakta ve onları hadislerle de desteklediği, Türklerin gelecekteki büyük devletlerine sığınmaya hazırlamaktadır. Kâşgarlı Mahmut'a göre Allah, Türkleri dünyayı yönetmek için göndermiştir. Onlara bağlı olanlar ve iyi geçinenler huzur ve adalet içinde yaşarlar. Türklerle iyi ilişkide bulunabilmek için onların dillerini öğrenmek gerekir. Hem dinin hem de aklın gereği budur.

Mahmut kitabına Allah'a hamt, Hz. Muhammed'e salat ve selamla başladıktan sonra Türkler hakkında şu önemli bilgileri verir: *"İmdi, kul Mahmut ibn el-Hüseyn ibn Muhammed der ki: Talih güneşinin Türklerin burcunda doğduğunu ve Cenab-ı Hakk'ın Türk hakanlığını göğün felekleri arasına yerleştirdiğini, onlara "Türk" dediğini ve egemenlik verdiğini, onları çağın hakanları yapıp dünyaya hükmetmenin dizginlerini ellerine verdiğini, onları tüm beşeriyete memur ettiğini, doğruluğa yönelttiğini, onlara katılanları ve onlar adına çabalaayanları güçlendirdiğini, böylece istedikleri her şeyi elde ettiklerini ve çapulcuların rezilliğinden kurtulduklarını idrak ettim ve anladım ki akıl sahibi her insan onlara katılmalıdır. Aksi hâlde onların ok yağmuruna maruz kalır. En*

iyisi gönüllerini almak, kulaklarına eğilmek suretiyle onlara yanaşmak ve onlarla kendi dillerinde konuşmaktır. Hasımlarından birisi onların tarafına geçerse, onu diğerlerinin hisminden korurlar; başkaları da onunla birlikte iltica edebilir ve böylece kötülüğe maruz kalma konusundaki tüm korkular bertaraf olur.”

Bu cümlelerin ardından Türkçe öğrenmenin çok önemli olduğunu vurgulayan Mahmut, bunu bir hadise dayandırır: “Buharalı imamlar arasındaki bir güvenilir kaynaktan ve Nişabur halkının bir imamından işittim. Her ikisi de aşağıdaki hadisi aktardı ve ikisinin de isnat zinciri Resulullah’a (Allah’ın salat ve selamı onun üzerine olsun) dayanıyor. [Hz. Muhammet] kıyamet alametlerinden, ahir zaman azaplarından ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkışından söz ediyordu. Dedi ki: *“Türklerin lisanını öğrenin, çünkü onların saltanatı uzun sürecektir.”* Bu hadis sahih ise -vebali boyunlarına olsun- Türkçeyi öğrenmek dinî bir vecibedir. Eğer sahih değilse, marifet bunu gerektirir.”

Kâşgarlı Mahmut kitabının “Türk” maddesinde de Türklerle ilgili hadislerden bahsetmektedir: *“Biz diyoruz ki, Türk, Allah’ın verdiği bir addır. Bize ehl-i mübarekten şeyh ve imam el-Hüseyin ibn Halefel-Kâşgarî dedi, ona da İbn el-Garkî demiş: İbn Ebi’d-Dünyâ diye tanınan Şeyh Ebu Bekr el-Mugîde’l-Cercerânî’nin “Ahir Zamana Dair” adlı kitabında aktardığı ve isnat zinciri Peygambere (s.a.s.) dayanan bir hadise göre Allahu Taala “Benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim. Onları doğuya yerleştirdim. Bir halka kızsarsam, Türkleri o halk üzerine musallat kılarım.” diyor. İşte Türklerin bütün mahlukat-tan üstünlüğü şudur: Cenab-ı Hak onlara isim vermeyi kendi üzerine almıştır; onları arzin en yüce ve en havadar yerine yerleştirmiştir; onlara kendi ordum demiştir. Bunun yanında onların güzellik, zariflik, incelik, terbiye, hürmet, büyüklere saygı, sadakat, tevazu, haysiyet ve cesaret gibi her biri sayısız methi mazur gösterecek erdemlerini zikretmeye gere yoktur.”*

Kâşgarlı Mahmut DLT’de, elimize henüz geçmeyen *Kitabü Cevâhiri’n-nahv fi Lugati’t-Türk* adlı Türk dil bilgisi kitabından da bahsetmektedir. Belki de bu kitapla Araplara Türkçe öğretmeyi hedefliyordu. Hiç kuşkusuz *Divanü Lugati’t-Türk*, tek başına dil öğrenilecek bir dil bilgisi kitabı değildir. Kitabın başında Türk dilinin grameriyle ilgili epey bilgi verilmiş olsa da yazar asıl amacının “Türk lehçelerini bir araya getirmek, ilkelerini göstermek, kurallarını açıklamak ve aralarındaki farkları iyi bir düzenle tanzim etmek” olduğunu belirtir.

DLT’nin muhtevası:

Eser, 11. yüzyıl Türkçesinin grameri ve sözlüğüdür. Bundan daha eskisi şu ana kadar elimize geçmediğine göre, Türkçenin en eski sözlüğüdür, diyebiliriz. Fakat o kuru bir sözlük değildir. Türk dünyasına ait zengin bir Türkçe malzemeyi de içermektedir. Yazarın da belirttiği gibi, eserdeki bütün malzeme halk ağzından derlenmiş, özgün malzemedir. Yazar kitabının muhtevasıyla ilgili olarak şu bilgileri verir:

"Kitapta Türklerin görgülerini, bilgilerini göstermek için söyledikleri şiir tanıklarını serpiştirdim. Kaygılı veya sevinçli günlerinde yüksek düşüncelerle söylenmiş olan atasözlerini de aldım. Onları ilk söyleyenler sonrakilere, bunlar da daha sonrakilere bildirmişlerdir. Bunlarla beraber kitapta birçok önemli kelime topladım. Böylelikle kitap, arılıkta son kerteyi, güzellikte son yükseklığı buldu."

Yazarının da bahsettiği gibi, eser tam bir Türk kültürü hazinesidir. Bu hazinenin önemli bir kısmını dil bilgisi teşkil eder. Türkçenin alfabesi, ses bilgisi, şekil bilgisi çoğu yerde Türk boyları arasında karşılaştırmalı olarak verilir. Kitabının muhtevasını anlatırken de "Türk dili ile Arap dilinin atbaşı beraber yürüdükleri bilinsin diye Halil'in *Kitâbü'l-Ayn*'ında yaptığı gibi, kullanılmakta olan kelimelerle bırakılmış bulunan kelimeleri bu kitapta birlikte yazmak, ara sıra yüreğime doğar dururdu..." diyerek çok önemli bir konuyu daha aydınlatmış olur. Her iki dili de iyi bilen Kâşgarlı Mahmut, İslam dünyasında din ve bilim dili olarak kullanılan Arapça ile Türkçeyi karşılaştırır ve Türkçenin Arapçadan geri kalmayacak kadar güçlü bir dil olduğunu belirtir. Kitabın bir başka yerinde de Türk dilinin Arap diliyle yan yana yürüdüğünü ve Türkçenin geniş bir dil olduğunu ifade eder.

Kâşgarlı Mahmut Türk illerini gezerek 8000'in üzerinde kelime derlemiştir. O dönem metinleri gözden geçirildiğinde bu çok önemli bir rakamdır. *Kutadgu Bilig*'deki toplam madde başının 2829 olduğu düşünüldüğünde 8000 kelimenin neyi ifade ettiği daha iyi anlaşılır. Bugün bile Türkçenin birçok kelimesi için *Divan* bir kaynak olarak görülmektedir. Divan için, "yalnız Karahanlılardan değil, irili ufaklı birçok Türk boyundan derlenmiş bir lehçeler sözlüğü" denilebilir. Gerçi ona yalnız bir sözlük gözüyle bakamayız. İçerisinde Türk dünyasının kültürü, dili, etnik yapısı, folkloru vardır. Bunlar özellikle kelimelere tanık olarak verilen Türkçe mahlzeme içerisinde yoğunlaşmaktadır. Türk folkloruna, inanışına, bozkır destanlarına, oba hikmetlerine, vecize ve atasözlerine, ağıtlara da yer verilmiştir. Kitapta 290 dolayında atasözü bulunmaktadır. Mesela Alper Tunga Destanı'nın bir bölümünü verilen dörtlüklerle *Divan*'da bulabiliyoruz. Farklı yerlerde tanık olarak verilen, aynı vezin ve kafiye düzenindeki dokuz dörtlük arka arkaya getirildiğinde büyük bir Türk destanının parçası olduğu anlaşılmaktadır. Eserdeki manzum parçalar üzerinde çalışma yapan Talât Tekin, 764 mısra tutan 91 adet şiirin varlığını tespit etmiştir ki bunların bazıları birkaç dörtlük yahut beyitten oluşurken bazıları yalnız iki veya dört mısradan ibarettir. Bu şiirler, 11. yüzyıl ve daha öncesinde zengin bir şiir geleneğimizin varlığına işaret etmektedir. Şiirlerin çoğu 7'li ve 8'li hece vezniyle, bir bölümü de aruzun çeşitli kalıplarıyla yazılmıştır. Örnekler, bu yıllarda Türkler arasında aruz vezniyle şiir yazmanın yaygınlaşmaya başladığını göstermektedir. Kâşgarlı Mahmut eserinde verdiği şiirlerin kaynağını belirtmiş olsaydı hiç şüphesiz kıymeti daha da artacaktı. *Divan*'da

Çuçu adlı bir Türk şairinin adından da bahsedilmiştir ki kaynak kitaplarımız bunu ilk Türk şairi sayarlar.

Kâşgarlı Mahmut, eserinde Türk dilinin bütünlüğünü sağlamaya büyük gayret göstermiştir. Diğer bir deyişle, Türk yazı dilinin daha kollara, tarihi lehçelere ayrılmadığı bu çağda, ağız malzemesi üzerinden mukayeseli gramerin ilk örneklerini vermiştir. Bugünkü ilerlemiş Türk dil biliminin de önemli konularından birisi olan mukayeseli Türk dili gramerini daha 11. yüzyılda yazmayı başarmıştır.

Yazar kitabının başında eserini muhteva ve biçim yönünden tanıtmaktadır. Burada Türk lehçelerinde kullanılan 18 harflik “Türk alfabesi”nden bahseder. Bu bizim Türkoloji literatüründe “Uygur yazısı” dediğimiz alfabadir. Ayrıca Türk alfabesiyle Arap alfabesi arasındaki farklara değinen yazar kimi yapım eklerinden de bahseder. Türk kavimleri ve kolları, Türk lehçeleri, lehçeler arasındaki kimi farklara da değinerek giriş bölümünü bitirir.

Kâşgarlı Mahmut, kitabını hazırlarken bilimsel bir eserde bulunması gereken bütün ölçütleri kullanmıştır. Eserinin düzeni ve içeriğiyle ilgili bilgileri daha konuya girerken şöyle anlatır: *“Arayan, kelimeyi doğru yerde bulsun ve dileyen onu tahsis edilmiş düzende görebilsin diye kitabı alfabetik sıraya göre düzenledim. Mensur ve manzum cümlelerle, atasözleriyle, hikmetli sözlerle ve zarif bir lisanla donattım. Pürüzlü yerlerini düzelttim, çukurlarını, oyuklarını doldurdum, tek tek her kelimeyi uygun olduğu yere koyarak ve onları belirsizlikten kurtararak kitabın üzerinde yıllarca çalıştım.”*

Eserin hedef kitlesi Araplardır. Araplara Türkleri, dillerini ve kültürlerini tanıtmayı amaçlayan yazar, sözlüğü Arapça dil bilgisi kurallarına göre dizmiştir. Türkçe kelimeleri Arapça kelimeler gibi, taşıdıkları ünlü ve ünsüzlere göre çeşitli sınıflara ayırmıştır. Türkçe kelimeleri şu sekiz bölümde değerlendirmiştir:

1. Hemze kitabı (ünlüyle başlayan kelimeler kitabı)
2. Salım kitabı (içinde illetli harf bulunmayan kelimeler kitabı)
3. Muzaaf kitabı (katmerlenmiş (tekrarlanan seslerden oluşmuş) kelimeler kitabı)
4. Misal kitabı (illetli harfle başlayan kelimeler kitabı)
5. Zevatü’s-selase kitabı (üç harfli kelimeler kitabı)
6. Zevatü’s-erbaa kitabı (dört harfli kelimeler kitabı)
7. Gunne kitabı (Genizsil kelimeler kitabı)
8. Cem beyne’s-sakineyn kitabı (Ünsüz kümeleri kitabı).

Yazar “kitap” adını verdiği her bölümü isimler ve filler olmak üzere ikiye ayırarak incelemiştir. Her bölümü kendi içinde çeşitli alt bölümlere ve fasıllara ayırmıştır. Her bölümdeki sıralamayı harf sayısına göre yapmıştır.

İlk Türk haritası:

Kâşgarlı Mahmut'un eserinin kıymetini artıran özelliklerden birisi de içerisinde bir dünya haritası bulunmasıdır. Bu harita, dünyayı yuvarlak olarak gösteren, Türkler dışında diğer kavimlere de yer veren, önemli şehirler yanında dağlar, göller, ırmaklar ve denizlerin de gösterildiği, bir Türk tarafından çizilen ilk haritadır. Dönemine göre oldukça gelişmiş bir teknikle çizildiğini söyleyebiliriz. Haritanın merkezinde Balasagun şehri yer almış, hemen çevresinde Barsgan, Kâşgar, Yarkent, Taraz, İsbincap gibi şehirler de gösterilmiştir.

Önce "Anahatlarıyla Türk kavimleri ve kolları üzerine" başlığı altında Türk milletinden ve onun çeşitli boylarından bahseden Kâşgarlı, ardından bunları bir harita üzerinde göstermiştir. Yazar, Türklerin kökende yirmi kavim olduğunu, bunların atalarının Nuh'un oğlu Yafes'in oğlu Türk'e dayandığını, her birinin çeşitli kollara ayrıldığını, kendisinin kitabında yalnız büyük boyları saymakla yetineceğini, Oğuz-Türkmenler dışında küçükleri almayacağını söyler. Haritasında her bir boyun Doğu âlemindeki coğrafi mevkilerini taslak hâlinde sunduğunu, Rum ülkesine [Anadolu] en yakın olandan başlayarak hem kâfirleri hem de Müslümanları belli bir tertip içinde batıdan doğuya doğru sıraladığını belirtir. Kâşgarlı Mahmut'un tarifıyla sıralama şöyledir: *"Önce Beçenek gelir, sonra Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgirt, Basmil, Kay, Yabaku, Tatar, Kırkız gelir. En sonuncusu Çin'e en yakın olandır. Bu kavimlerin hepsi Rum ülkesinden başlayarak Doğuya doğru yayılır. Sonra Çigil, Tuhsi, Yağma, Oğrak, Çaruk, Çömül, Uygur, Tañut, sonra Hitay gelir ki bunların ülkeleri Çin'dir ve sonra Tawgaç gelir ki ülkeleri Maçin'dir. Bu kavimler güney ile kuzey arasında yayılırlar."* Kâşgarlı, "bunların her biri şu dairede gösterilmiştir." diyerek haritayı verir. Harita, özgün kitabın yan yana duran 11b-12a sayfalarında yer almaktadır.

Oğuz boyları ve damgaları:

Oğuz boylarının adları, sığırlarına vurdukları damgalarla birlikte kitabın "Oğuz" maddesi içerisinde açıklanmıştır. Bu maddede Oğuzlara Türkmen de denildiğini ve yirmi iki kola ayrıldıklarını söyleyen yazar, Kınık boyundan başlayıp Çaruklug "Çarıklı" boyuna kadar damgalarıyla birlikte bu boyların adlarını sayar. Yalnız Çaruklug boyunun damgası belli değildir. Kâşgarlı Mahmut'un yazdığı yirmi iki Oğuz boyunun adları şunlardır: Kınık, Kayı, Bayundur, Eve / Yeve "Yıva", Salgur, Afşar, Begtili, Bügdüt, Bayat, Yazgır, Eymür, Kara Bölük, Alka Bölük, İgdir, Üregir / Yüregir, Totırka, Ula Yundlug, Töger, Beçenek, Çavuldur, Çepni, Çaruklug. Kâşgarlı Mahmut, bu boyların adlarının herkesçe mutlaka bilinmesi gerektiği için kaydettiğini söyler. Çünkü "eğer hayvanlar birbirine karışırsa bu kollar kendi sığırlarını bu damgalar sayesinde tanırlar." Yazar bu yirmi iki boyun temel boylar olduğunu, bunların daha alt kollara ayrıldığını, konuyu uzatmamak için onları almadığını belirtir.

Yazar, “Türkmen” maddesinde Oğuzların kökende yirmi dört boydan oluştuklarını, fakat iki boya ayrılan Halaçların belli hususlarda onlardan ayrıldığı, bu yüzden de onlarla birlikte sayılmadıklarını da belirtir.

DLT ve Türk lehçeleri:

DLT bir Türk lehçeleri el kitabı gibidir. Lehçelerin adları tek tek sayılmakta, konuşulduğu yerler ve kimi özellikleri verilmektedir. Yazar kitabı boyunca bunların Türkçenin birer lehçesi olduğunu belirtmeyi de ihmal etmez. 11. yüzyıl için oldukça ileri bir dil bilimci olarak Türk lehçeleri hakkında çok önemli bilgiler vermiştir. Eserinde, bu lehçelerin konuşulduğu coğrafyayı tarif etmiş, hatta lehçeler arasındaki farklılıkları fonetik ayrımlara kadar inerek göstermiştir. Yazar Türk lehçelerini yabancılarla hiç karışmamış saf lehçeler ve karışmış lehçeler olarak ikiye ayırmıştır. İki dile sahip ve başta Farslar olmak üzere başka milletlerle karışmış olanların, örneğin Soğdak, Kençek ve Argu boylarının ifadelerinde mutlak bir rikkat bulunduğunu belirtmiştir.

Kâşgarlı Mahmut, haritasında Cabarta adıyla zikrettiği Japonların ülkesinin uzaklığı ve bir ada ülkesi olmaları sebebiyle dilleri hakkında bilgisi olmadığını söyler. Maçin, Çin, Tibet ve Hoten halkının ayrı dilleri olduğunu belirten yazar, daha sonra Uygurlardan başlayarak Türk boylarının dilleriyle ilgili önemli bilgiler verir. Kimi boyların Türkçe yanında başka dilleri de bildiklerini söyledikten sonra, “Lehçelerin en sade olanı Oğuzlara ait olmalıdır. En doğrusu Yağma, Tuhsı kavimlerine ve Uygur ülkesine kadar İla, Ertiş, Yamar, Etil nehirleri boyunca ikamet edenlere ait olmalıdır. En bozulmamış lehçe Hakani hakanlarının ve onların tebaasının kullandığıdır.” cümleleriyle geniş coğrafyada konuşulan Türk lehçelerine hâkimiyetini göstermiş olur. Kitapta karşılaştırmalı olarak Türk, Kıpçak, Oğuz, Türkmen, Çiğil, Argu, Uygur, Tuhsı, Yağma, Kençek, Yemek, Kay, Suvar, Tatar, Çömül, Karluk, Uç, Barsgan, Tibet, Kâşgar, Hoten, Yabaku lehçelerine ait malzeme verilmiştir. Eser boyunca Karahanlı Türkçesi en çok Oğuz ve Kıpçak lehçeleriyle karşılaştırılmıştır. Eserde Oğuz lehçesine ait olduğu belirtilen 185, Kıpçak lehçesine ait 45 kelime yer almaktadır.

Kâşgarlı Mahmut eserinde “Türk” kelimesini hem geniş hem de dar anlamıyla kullanmaktadır. Geniş anlamıyla Çin Seddi’nden Balkanlara kadar uzanan coğrafyada yaşayan ve çeşitli boylara ayrılan milletin adı olarak kullanırken dar anlamıyla “Hakani hakanlarının ve onların tebaasının kullandığı dili” yani Karahanlı Türkçesini kastetmektedir. Lehçe karşılaştırmalarını Türk lehçesiyle yani Karahanlı Türkçesiyle yapar. Örnek: “Argular orta ya da son harf olan her ye’yi nun’a çevirir. Örneğin Türkler “koyun”a **koy** derken onlar **kon** der. Türkler “yoksul”a **çıgay** derken onlar **çıgan** der. Türkler “hangi şey” anlamına gelecek biçimde **kayu neñ** derken onlar nun’la söyleyip **kanu** der.” Dikkat edilirse burada Argu lehçesiyle yazarın Türkler dediği Karahanlıların dili karşılaştırılmıştır.

DLT ve dil bilimi:

DLT'deki veriler dil bilimi açısından incelendiğinde, ses bilimi, biçim bilimi, söz dizimi, anlam bilimi, sözcük bilimi, sözlük bilimi, ad bilimi, köken bilimi, çeviri bilimi, lehçe bilimi, uzam (coğrafi dil bilimi) bilimi, karşılaştırmalı ve tarihsel dil bilimi ve dil biliminin diğer dallarıyla ilgili bilgiler bulmak mümkündür. Yazar aynı zamanda bir dil eğitimcisidir. DLT'de yabancı dil öğretimiyle ilgili çok sayıda veri vardır. Bu da Kâşgarlı'nın sadece bir sözlük yazarı değil, aynı zamanda önemli bir dil bilimci ve eğitimci olduğunu göstermektedir.

DLT ve köken bilimi:

Kâşgarlı Mahmut DLT'de kimi zaman bir köken bilimci (etimolog) olarak hareket etmiş, kimi kelimelerin kökenleriyle eklerin fonksiyonları hakkında bilgiler vermiştir. Verdiği bilgilerin bir bölümünün bugünkü Türkoloji bilgileriyle örtüşmemesi anlayışla karşılanmalıdır. Günümüzden dokuz buçuk asır önce bir Türk'ün dilimizin kökeniyle ilgilenmesi önemli bir olgudur. Bazı kelimelerin kökenini bilmediğini söylemesi, bazıları için iki ayrı etimoloji denemesi yapması da onun konuya kendince bilimsel bir tavırla yaklaştığını göstermektedir. Yazar, yazı dilinin ve Türkçenin lehçelerinin ses ve biçim bilgisini iyi bilmekte, bunları hem birbirleriyle hem de zaman zaman Arapça ile karşılaştırmalı olarak vermektedir. Kelimelerin kökenini verirken Türkoloji bilgisi yanında coğrafya, tarih, folklor ve kültür gibi yan dallardan da faydalanmakta, böylece daha doğru sonuçlara ulaşmaktadır. Kâşgarlı Mahmut'un etimoloji denemelerine *+dAş* ekiyle ilgili verdiği bilgileri örnek olarak gösterebiliriz: "... *+dAş* yakınlık, benzerlik bildiren bir ektir. "Bir rahimden doğan iki ayrı çocuk"a *karındaş* denir. *Karın* "rahim" anlamına gelir, kelimeye ek olarak *+daş* gelince anlamı "aynı rahmi paylaşanlar" olur. "Meme"ye *emig* denir, "aynı memeyi emen iki bebek" *emigdeş* "meme-yi birlikte emenler" olarak adlandırılır. "Aynı yerden gelen iki insan"a *yer-deş* denir. "Kardeş"e *kadaş* denir, kökü *ka* "kap"dır, bu köke *+daş* eki geldiğinde "aynı kapta yani aynı annenin rahminde yatan iki kişi" anlamını kazanır. *Könüldeş* "gönül arkadaşı" kelimesi de böyledir; *könül* "gönül, kalp" demektir. Dolayısıyla *tüdeş* de "aynı rengi paylaşan" demektir."

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

Divan 1917-1919 yılları arasında üç cilt olarak Arap alfabesiyle yeniden dizilip basılınca bilim dünyasında tanınmış, başta Batılılar olmak üzere birçok insan üzerinde çalışmış, kendi diline tercüme etmek istemiştir. Eser üzerinde, Türkçe dışında Almanca, Macarca, Rusça, Fransızca, İngilizce, Çince bir hayli çalışma yapılmıştır. Türkçeye çevrilmesi çalışmaları gün yüzüne çıkmasıyla başlamış, Türkiye'de önce Kilisli Rifat (Bilge) eseri Türkçeye çevirmiş, fakat yayımlanmamıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi eserin çevrilmesi görevini Sami Rifat ile Mehmet Akif'e vermiş, fakat sonuç alamamıştır. Daha sonra Konyalı Atif Bey

çevirmiş, Van milletvekili Tevfik Bey de bir dizin hazırlamıştır. Basılmayan bu çalışma Türk Dil Kurumu Kütüphanesi'ndedir. Abdullah Sabri Karter de eseri Türkçeye çevirmiş, fakat beğenilmemiştir. Karter'in 22 defterden oluşan basılmamış çevirisi Bursa İl Halk Kütüphanesi'ndedir. Bu önemli eseri tercüme edenlerden birisi de Hasan Basri [Çantay]'dır. Tercüme işi son olarak Besim Atalay'a verilmiş ve yaptığı tercüme 1939 - 1943 yılları arasında üç cilt metin ve bir cilt indeks olmak üzere dört cilt olarak yayımlanmıştır.

Aşağıdaki listede yer alan yayımların dışında eserin Fransızca, İspanyolca ve Japonca çevirileri de yapılmış, fakat henüz basılmamıştır. Türkiye'de son yıllarda yapılan birincisi Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun - Prof. Dr. Ziyat Akkoynlu, ikincisi ise Prof. Dr. Mustafa Kaçalin'e ait iki çeviri de yayımlanmayı beklemektedir.

Kâşgarlı Mahmut ve eseri üzerinde Türkiye'de ve dışarda yüzlerce makale ve bildiri yayımlanmıştır. Biz burada yalnız kitap yayınlarını vermekle yetineceğiz.

DLT metin yayınları:

Türkiye'de:

- Kilisli Rifat (1333, 1335), *Mahmud al-Kâşgarî, Kitâbü Dîvânü Lugatit-Türk*, 3 C, İstanbul.
- Atalay, Besim (1939, 1940, 1941, 1943): *Divanü Lûgat-it Türk Tercemesi*, IV C, Ankara.
- Atalay, Besim (1941): *Divanü Lûgat-it Türk Tıpkıbasımı "Faksimile"*, Ankara.
- Dilçin, Dehri (1957): *Arap Alfabesine Göre Divanü Lûgat-it Türk Dizini*, Ankara.
- Caferoğlu, Ahmet (1972): *Divanü Lûgat-it Türk Dizini*, Ankara.
- Kültür Bakanlığı (1990): *Dîvânü Lûgâtî't-Türk*, Tıpkıbasım, Ankara; 2. bs. Ankara, 2008.
- Yurteser, Serap Tuba - Erdi, Seçkin (2005): *Mahmûd el-Kâşgarî, Dîvânü Lûgâtî't-Türk* [Robert Dankoff'un James Kelly'nin katkılarıyla yaptığı çeviri ve notları temel alarak], Kabcacı Yayınevi, İstanbul.

Almanca çevirisi:

- Brockelmann, Carl (1928): *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmûd al-Kâşgarîs Dîvân Lugât at-Turk*, Bibliotheca Orientalis Hungarica I, Budapest-Leipzig.

Özbekçe çevirisi:

- Mutallibov, S. M. (1960, 1961, 1963): *Mahmud Kaşgariy, Türkiy Sûzler Devânî (Devânü Lûgâtî't-Türk)*, Özbekistan SSR Fenler Akademiyası Naşriyeti, 3 Tomlik, Taşkent.

- Abdurahmanov, Gani - Mutallibov Salih M. (1967): *Devanu Lugatit-Türk, Indeks-lugat*, A.S. Puşkin Namidagi Til ve Adabiyat İnstitutı, Taşkent.

Uygurca çevirisi:

- Komisyon (1981, 1983, 1984): *Mehmud Kâşgarî, Türki Tillar Divanı (Divânü Lugatî't-Türk)*, III Tom, Urumçi.
- Komisyon (2008), *Mehmud Kâşgarî, Türki Tillar Divanı*, 2 C., Şıncan Halk Neşriyatı, Urumçi, 2008.

İngilizce çevirisi:

- Dankoff, Robert - Kelly, James (1982, 1984, 1985), *Mahmûd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lugât at-Türk*, 3 Part, Harvard.

Kazakça çevirisi:

- Ekevbayev, Askar Kurmaşulı (1997-1998): *Mahmut Kaşgari, Türk Sözdigi*, 3 Tom, Almatı.

Çince çevirisi:

- [Komisyon] (2002): *Diwanu Lughat at-Türk*, 3 C, Beijing [Pekin].

Farsça çevirisi:

- Düzgün, Hüseyin (Hossein Mohammadzadah Sadigh) (2004): *Kaşgarlı Mahmut, Dîvânü Lûgati't-Türk*, Tebriz.

Rusça çevirisi:

- Auvezova, A. (Dizinler: R. Ermers) (2005): *Mahmûd al-Kâşgarî, Dîvân Lugât at-Türk*, Almatı.

Azerice çevirisi:

- Asker, Ramiz (2006), *BMahmut Kaşgari, Divanü Lûgat-it-Türk*, 4 C, Bakı.

Eslerle ilgili bilimsel toplantılar:

- *Dîvânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri (7-8 Mayıs 1999, Ankara)*, Türksoy-TDK, Türksoy Yayınları, Ankara 2000.
- *Yıldız Teknik Üniversitesi 730. Yılında Kutadgu Bilig ve Divânü Lugâtî't-Türk Sempozyumu Bildirileri (21 Mart 2003)*.
- *Yakın Doğu Üniversitesi I. Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Dil ve Edebiyat Sempozyumu, Bildiriler (9-12 Nisan 2008, Lefkoşa-KKTC)*, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları.
- *Rize Üniversitesi Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildirileri (17-19 Ekim 2008, Rize)*, Rize Üniversitesi Yayınları, Rize 2008.
- *II. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi (28-30 Mayıs 2008, Ankara)*, TDK Yayınları, Ankara 2009.

- *Uluslararası Doğumunun 1000. Yıl Dönümünde Kâşgarlı Mahmud ve Divânü Lugatî't-Türk Bilgi Şöleni*, (Türk Dil Kurumu - Çin Halk Cumhuriyeti Merkezî Milliyetler Üniversitesi, 24-27 Kasım 2008, PEKİN).

Eserle ilgili özel sayılar:

- *Türk Dili (Divânü Lugâtî't-Türk Özel Sayısı)*, C. XXVII, S. 253, Ekim 1972.
- *Dil Dergisi (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı)*, S. 33, Temmuz 1995.
- *Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı)*, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39.

Bibliyografya çalışmaları:

- Kononov, A. N. (1978): "Sovyetler Birliği'nde Kâşgarlı Mahmud'un Divânını Konu Alan Araştırmalar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1978, s. 181-190.
- Kartal, Ahmet (1993): "Divânü Lugâtî't-Türk Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *Türk Kültürü*, C. XXXI, S. 366, s. 624-636.
- Bekin, Ahmet Rıza (1995): "Çin'de Kâşgarlı Mahmud ve Divânü Lugâtî't-Türk ile İlgili Araştırmalar", *Dil Dergisi (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı)*, S. 33, s. 56-59.
- Emet, Erkin (1995): "Doğu Türkistan ve Çin'de Divânü Lugâtî't-Türk Üzerine Yapılan Dil ve Edebiyat Araştırmaları", *Dil Dergisi (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı)*, S. 33, s. 60-64.
- Sertkaya, Osman Fikri (1999): "Son Bulunan Belgeler Işığında Kâşgarlı Mahmud Hakkında Yeni Bilgiler", *Divânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri (7-8 Mayıs 1999, Ankara)*, Türksoy-TDK, Türksoy Yayınları, Ankara, s. 130-146.
- Sertkaya, Osman Fikri (2008): "Divânü Lûgati't-Türk'ün Yayınları", *Yakın Doğu Üniversitesi I. Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Dil ve Edebiyat Sempozyumu, Bildiriler (9-12 Nisan 2008, Lefkoşa-KKTC)*, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, s. 13-15.
- Coşar, A. Mevhibe - Güneş, Bahadır (2011): "Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-I: Divânü Lugâtî't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud Üzerine Yazılan Yazılar", *Türkiyat Mecmuası*, C. 21 (Bahar 2011), s. 167-231.
- Coşar, A. Mevhibe - Güneş, Bahadır (2011): "Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-II: Divânü Lugâtî't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud Üzerine Hazırlanan Bildiriler", *Türkiyat Mecmuası*, C. 21 (Güz 2011), s. 19-86.

Diğer çalışmalar:

- Caferoğlu, Ahmet (1970): *Kaşgarlı Mahmut*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, 1000 Temel Eser serisi, İstanbul.
- Tekin, Talât (1986): "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri", *Türk Dili (Türk Şiiri Özel Sayısı I)*, S. 409, Ankara, s. 81-157.

- Tekin, Talât (1989): *XI. Yüzyıl Türk Şiiri, Divânü Lugatî't-Türk'teki Manzum Parçalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Genç, Reşat (1997): *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını*, Ankara.
- Akalın, Şükrü Halûk (2008): *Bınyıl Önce Bınyıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divânü Lugatî't-Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (Bu kitabın İngilizce, Rusça, Çince çevirileri de yayımlanmıştır).
- Nalbant, Mehmet Vefa (2008): *Divânü Lugatî't-Türk Grameri- I: İsim*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.

Atebetü'l-Hakayık

Atebetü'l-Hakayık, 12. yüzyılda Edip Ahmet b. Mahmut Yükneki tarafından Karahanlı Türkçesiyle yazılmış manzum bir eserdir. *Kutadgu Bilig'e* göre, oldukça küçük hacimli olan bu eser, bir öğüt ve ahlak kitabıdır. Edip Ahmet eserini "ulu emir, Türk ve Acem meliki" olarak nitelediği Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'e takdim etmiştir. Bu beyin kim olduğu, nerede ve ne zaman yaşadığı hakkında kesin bilgiye sahip değiliz. "Türk ve Acem meliki" olarak sunulmasını ip ucu olarak değerlendiren Ercilasun, 1102-1130 yılları arasında Semerkant'ta hüküm süren ve Selçuklu hükümdarı Sançar'ın yeğeni olması dolayısıyla melik unvanı taşıyan Muhammed bin Süleyman olduğu kanaatine varmış, Edip Ahmet'in 11. yüzyılın ikinci yarısıyla 12. yüzyılın ilk yarısında Batı Karahanlıların hâkim olduğu Semerkant ve civarında yaşadığı tahmininde bulunmuştur. Arat ise eserin 13. yüzyılın ilk yarısında kaleme alındığı düşüncesindedir.

Atebetü'l-Hakayık'ın yazarının adı, kitabın sonunda, "Kitap sahibinin özü hakkında" başlığı altında "*Edib Ahmed* adım, edeb pend sözüm" mısrasında geçmektedir. Bu bölümdeki diğer mısralardan kendisi hakkında daha fazla bilgi edinemiyoruz. Bilindiği gibi, *Atebetü'l-Hakayık*'ın elimizdeki nüshaları yazıldığı tarihten yüzyıllar sonrasına aittir. Yazılışından yaklaşık üç yüz yıl sonra eser Arslan Hoca Tarhan tarafından yeniden düzenlenmiş, sonuna birisi kendisi tarafından olmak üzere üç yeni metin parçası ilave edilmiştir. Elimizdeki nüshalar bu nüshadan istinsah edilmiştir. Bu ilavelerde yazarın kimliğiyle ilgili bazı bilgiler elde etmekteyiz. Birincisinde edibin gözünün doğuştan kör olduğunu, Emir Seyfettin tarafından eklenen ikincisinde ise "edipler edibi, fazıllar başı" sıfatıyla döneminde büyük bir edip olarak tanındığını öğreniyoruz. Arslan Hoca Tarhan tarafından yazılan on beyitlik üçüncü ekte ise Edip Ahmet'in Yükneki, babasının adının Yükneki Mahmut [Mahmud-ı Yükneki], kitabının adının *Atebetü'l-Hakayık*, dilinin Kâşgar Türkçesi [Kâşgarî til] olduğunu öğreniyoruz. Yalnız bir dördlükten oluşan birinci ilavenin yazarını bilmiyoruz. Arat, Emir Seyfettin'e ait olabileceği ihtimalinden bahsetmiştir. Yine bir dördlükten oluşan ikinci ilavenin yazarı Emir Seyfeddin ile üçüncü

metnin yazarı Emir Arslan Hoca Tarhan'ın her ikisi de Emir Timur ve oğlu Şahruh dönemlerinde yaşamış beyler olduğunu tarihî kaynaklar doğrulamaktadır. Emir Seyfeddin veya Seyfeddin Barlas, emirliği yanında Seyfi mahlasıyla Türkçe ve Farsça şiirler yazan bir şairdir. Tarihî belgeler, Arslan Hoca Tarhan'ın şair ve yazarları himaye ettiğini kaydetmektedir. *Atebetü'l-Hakayık*'ın sonundaki üç ilave de 15. yüzyıl başlarında yapılmış olmalıdır.

Edip Ahmet, dönemin Türkçesi yanında Arapça, Farsça gibi dilleri ve İslami bilimleri iyi bilmektedir. Ali Şir Nevayi, *Nesayimü'l-Mahabbe* adlı eserinde Edip Ahmet'ten de bahsetmektedir. Fakat verdiği bilgiler şairin hayatının menkıbeleştiğini göstermektedir. Türk ülkesinden gelen, çok akıllı, zeki, zahit ve takva sahibi Edip Ahmet'in gözünün kör olduğunu, Allah'ın onun zahir gözünü kapatsa da gönül gözünü parlak kıldığını, Bağdat'a biraz uzak mesafede oturmasına rağmen her gün yürüyerek İmam-ı Azam'ın sohbetine katıldığını, hocasının onu çok takdir ettiğini zikrettikten sonra şairin Türk diliyle manzum vaazlar ve öğütler söylediğini, Türk boylarında onun hikmet ve nüktelerinin yayıldığını belirten Ali Şir Nevayi, Edip Ahmet'in iki beytini örnek olarak verir. Bunlardan ikincisi biraz farklı biçimde *Atebetü'l-Hakayık*'ta vardır. Fakat birinci beyit meçhuldür. Nevayi, *Münşeât*'ında da onun bir dördlüğünü kaydetmiştir ki bu dördlük de *Atebetü'l-Hakayık*'ta yoktur. Bu bilgilerden Nevayi'nin Edip Ahmet'i başka birisiyle karıştırdığı hatta eserini de görmediği anlaşılmaktadır.

Eserin diliyle ilgili Arslan Hoca Tarhan'ın verdiği bilgiler ilgi çekicidir: "Eserin tamamı Kâşgarî dil iledir, insan Kâşgar dilini bilirse Edip Ahmet'in ne söylediğini anlayabilir. Kişi dili bilirse manasını da bilir, eğer bilirim der de bilmezse ayıptır. Birçok kimseleri görüyoruz ki Edip'in sözünü anlayamadıkları için kendilerinden bir şeyler ekliyorlar. (Bazıları da) yanlış mana vermek suretiyle halk arasında utanılacak duruma düşerler." Arslan Hoca Tarhan, "Kâşgarî til" diye Karahanlı Türkçesini kastetmektedir. Eserin yazılışının üzerinden üç yüz yıl geçmiş, Karahanlı Devleti yıkılmış, dili de eskimiştir. Timurlular Devleti'nin dilinin artık Çağatayca olduğunu düşündüğümüzde eserdeki Karahanlı Türkçesine ait kimi ses ve biçimler dönem insanlarının anlamasını zorlaştırmaktadır. Arslan Hoca Tarhan, bu bilgilerden bir sonraki beyitte, "Bizim bu kitabı yeniden yazmamıza [düzenlememize] sebep bu idi. İster kabul et, ister kız!" demektedir. Bu sözlerden Karahanlı Türkçesi olan kitabın dilinin sadeleştirildiği anlaşılabılır. Elimizde Arslan Hoca Tarhan'ın tanzim ettiği nüshadan daha önceki yıllarda yazılmış, müellif nüshasına yakın bir nüsha bulunmadığından böyle bir karşılaştırma yapmamız mümkün değildir. Döneminde anlaşılmayan kimi kelimeleri değiştirmiş olması da ihtimal dâhilindedir.

Atebetü'l-Hakayık, aruz veznin "feûlün feûlün feûlün feûl" kalıbıyla yazılmış, mısradan oluşan kısa bir eserdir. İlavelerle birlikte mısra sayısı 512'dir. Eserde 14 bölüm (bab) vardır. İlk beş bölüm beyitlerle (40 beyit=80 mısra), sonraki dokuz bölümü ise dördlüklerle (101 dördlük=404 mısra) yazılmıştır. Bölüm başlıkları Arapçadır:

1. bölüm (10 beyit): Tanrı'nın methi hakkında
2. bölüm (5 beyit): Peygamberin methi hakkında
3. bölüm (5 beyit): Dört sahabenin methi hakkında
4. bölüm (14 beyit): Büyük Emir Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'in methi hakkında

5. bölüm (6 beyit): Kitabın yazılması hakkında
6. bölüm (12 dörtlük): Bilginin faydası ve bilgisizliğin zararı hakkında
7. bölüm (12 dörtlük): Dilin muhafazası hakkında
8. bölüm (12 dörtlük): Dünyanın dönekliği hakkında
9. bölüm (10 dörtlük): Cömertliğin methi ve cimriliğin yergisi hakkında
10. bölüm (7 dörtlük): Tevazu ve kibir hakkında
11. bölüm (6 dörtlük): Hırslılık hakkında
12. bölüm (16 dörtlük): Kerem, hilim ve diğer iyilikler hakkında
13. bölüm (21 dörtlük): Zamanenin bozukluğu hakkında
14. bölüm (5 dörtlük): Kitap sahibinin özrü hakkında.

Ek bölümler ise şunlardır:

1. bölüm (1 dörtlük): Yazarı meçhul.
2. bölüm (1 dörtlük): Emir Seyfeddin'e ait
3. bölüm (10 beyit): Emir Arslan Hoca Tarhan'a ait.

Atebetü'l-Hakayık, içerik yönünden *Kutadgu Bilig'e* benzese de şiir tekniği açısından daha zayıftır.

Nüshaları:

Atebetü'l-Hakayık'ın tamamı Türkiye'de olmak üzere dört nüshası tespit edilmiştir. Bir nüsha sonradan kaybolmuştur.

1. nüsha: Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü, 4012 numarada kayıtlı bu nüsha Uygur harfleriyle yazılmıştır. Arapça başlıklarla ayet ve hadisler Arap harfleriyledir. Yazılar çerçeve içine alınmıştır. Mevcut nüshalar içerisinde dönemin dilini ve eserin özgün biçimini yansıtan mükemmel bir nüshadır. Eser, 1444 yılında, Timur'un oğlu Şahruh döneminde Semerkant'ta devrin tanınmış hattatlarından Zeynelabidin (Zeynelabidin bin Sultan Baht Hüseyinî Cürcanî) tarafından istinsah edilmiştir. Uygur döneminden asırlar sonra bile Uygur yazısının kullanıldığını, bu alfabeye eser yazmanın Semerkant ve Herat'ta bir sanat hâline geldiğini göstermesi bakımından da önemlidir. Nüshanın Türkiye'ye ne zaman getirildiği bilinmemektedir. Eser 123 sayfadır. Arapça başlık vb. bulunan sayfalarda satır sayıları değişmektedir. Arapça bulunmayan sayfalar altı satırdan oluşmaktadır.

2. nüsha: Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü, 4757 numarada kayıtlı bir mecmuanın içindedir. Metin Uygur ve Arap alfabesiyle yazılmıştır.

Nüşha, kendisinde Uygur harfli *Kutadgu Bilig* nüshası da bulunan Şeyhzade Abdürrezzak Bahşı tarafından 30 Ocak 1480 tarihinde İstanbul'da istinsah edilmiştir. Abdürrezzak Bahşı bu nüshayı 1. nüshadan kopya etmiş olmalıdır. 174 sayfadan oluşan metinde her sayfada 11 satır Uygur, 11 satır Arap harfli metin bulunmaktadır. Arap harfli metinler Uygur harfli metnin transkripsiyonudur. Uygur yazısı siyah, Arap yazısı kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Başlıkların on ikisi yalnız Arap, üçü yalnız Uygur, on yedisi ise üstte Uygur, altta Arap harfleriyle yazılmıştır.

3. nüsha: İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi Hazine Bölümünde 35552 numarada kayıtlı bir mecmua içindedir. Nüshanın müstensihi ve istinsah tarihi belli değildir. Fatih veya II. Beyazıt döneminde yazılmış olması muhtemeldir. Nüşha, Arap harfleriyle yazılmıştır. 49 sayfadan oluşan eserin her sayfasında 11 satır bulunmaktadır. Nüshanın imlası ilk iki nüshaya göre oldukça özensizdir. Karahanlı Türkçesine ait özelliklerinin bir bölümü Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Ayrıca anlaşılmayan kimi kelimelerin yanına Oğuzca karşılıkları yazılmıştır. Bunlar eserin büyük ihtimalle İstanbul'da istinsah edildiğini göstermektedir. Nüshanın başında ve sonunda kitabın adı *Hibetü'l-Hakayık* olarak kaydedilmiştir.

4. nüsha: Uzunköprü'de Seyit Ali'nin kitapları arasında bulunan ve Ankara'da kütüphaneler müdürü Hasan Fehmi Turgal'a gönderilen nüshadır. Baş, sonu ve ortasında bazı yaprakları eksik olan bu nüsha Arap harfleriyle yazılmış 22 sayfadan oluşmaktadır. Yazılış tarihi, yeri ve müstensihi belli değildir. Eserin adı bu nüshada *Gaybetü'l-Hakayık* olarak yazılmıştır. Nüşha herhangi bir kütüphaneye kaydedilmemiş, ortadan kaybolmuştur.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Necip Asım, (1334/1918): *Hibetü'l-Hakayık*, Matbaa-i Amire, İstanbul. (1. bölüm metin, metnin çevirisi, notlar. 2. bölüm tıpkıbasım)
- Arat, Resid Rahmeti (1951): *Edib Ahmed. b. Mahmud Yükneki, Atebetü'l-Hakayık*, İstanbul; 2. bs. Türk Dil Kurumu, Ankara, 1992. (Giriş, metin, metnin çevirisi, notlar, dizin, tıpkıbasımlar).
- Mahmudov, K. (1968): *Hibatu'l-Hakayık*, Taşkent.
- Tömür, Hamit - Eyüp, Tursun (1980): *Atebetü'l-Hakayık*, Peki.
- Kurişjanov, A. K. - Sagindikov, B. (1985): *Ahmet Yükneki, Akikat Suy*, Almatı.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız (1989): *Atebetü'l-Hakayık Grameri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Elazığ.
- Çağbayır, Yaşar (2009): *Günümüz Diliyle Atebetü'l-Hakâyık (Hakikatlerin Eşiği)*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.

Türk ve İslam Eserleri Müzesi nüshası: İstanbul'da Türk ve İslam Eserleri Müzesi Kütüphanesinde 73 numarada kayıtlı olan eser, Muhammed b. El-Hâce Devletşah eş-Şirazî tarafından H. 734 / M. 1333-1334'te istinsah edilmiştir. Müstensihî Şirazlı olduğuna göre, nüshanın Şiraz'da yazılmış olması imkân dâhilindedir. Kur'an'ın satır arası kelime kelime çevirisidir. Bakara suresinin 166. ve 167. ayetleri ile Âl-i İmran suresinin 124. ve 125. ayetlerindeki Türkçe çevirideki eksikler dikkate alınmazsa tam bir nüshadır. 902 sayfadan oluşan metnin her sayfasında, 9 satır Arapça, 9 satır Türkçe çeviri olmak üzere toplam 18 satır mevcuttur. Bu nüshayı ilk olarak Abdülkadir Erdoğan tanıtmış ve eserin baştan sona Oğuz Türkçesi ile tercüme edildiğini belirtmiştir.⁴

Z. V. Togan, "Anonim Tefsir" in TİEM 73'ün kopyası olduğunu ileri sürmüştür.⁵ A. İnan da aynı görüştedir.⁶ Eckmann bu tercümenin Karahanlı İmparatorluğu'nun doğu kısmındaki Kaşgar'da ve Ebu Ali Hasan ibn-i Süleyman zamanında hazırlanmış bir metinden yazılmış olduğunu ve dilinin 12-13. asırlar Orta Asya İslâmî Türk edebî dilinin durumunu aksettirdiğini belirtmiştir. Ayrıca 35v-55a arasındaki kısmın morfoloji ve söz varlığı açısından asıl kısım la örtüşmediğini, bu durumun müstensihnin kullandığı nüshada bu kısmın eksik olmasından veya müstensihnin kendisi veya başkası tarafından 14. asır diline tercüme edildiği keyfiyetiyle izah edilebileceğini ileri sürmüştür.⁷

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Eckmann, János (1959): "Eine ostmitteltürkische interlineare Koranübersetzung", *UAI*, XXXI, 72-85. (Eckmann burada söz konusu nüshanın çeşitli kısımlarından yaklaşık 300 sayfayı tarayarak hazırladığı fişlere dayanarak metnin imla, ses ve gramer özellikleri üzerinde durmuştur.)
- Eckmann, János (1971): "Eastern Turkic Translations of the Koran", *Studia Turcica*, XVII, 149-159. Türkçe çevirisi: "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri", Çev. Ekrem Ural, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI, 1973 (1975), 15-24.

⁴ Abdülkadir Erdoğan (1938): "Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri", *Vakıflar Dergisi*, I, 47-48.

⁵ Z. V. Togan (1960): "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III, 1959-60, 133-160.

⁶ Abdülkadir İnan (1952): "Eski Türkçe Üç Kuran Tercümesi", *Türk Dili*, I/6, 14-15.

⁷ János Eckmann (1971): "Eastern Turkic Translations of the Koran", *Studia Turcica*, XVII, 149-159. Türkçe çevirisi: "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri", Çev. Ekrem Ural, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI, 1973 (1975), 15-24.

- Kök, Abdullah (2004): "Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v/1-235v/2), İnceleme-Giriş-Metin-Dizin", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi.
- Ünlü, Suat (2004): "Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 235v/2-450r/7), İnceleme-Giriş-Metin-Dizin", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi.⁸

2.

İngiltere (Manchester) John Rylands Kütüphanesi nüshası: Kütüphanenin Arabic MSS. 25-38'de kayıtlı olan satır arası tercümeli nüshadır. Eser, satır arasında hem Farsça, hem de Türkçe çeviri içermektedir. Her sayfada sadece üçer satırlık Arapça, Farsça ve Türkçe metin içerdiği için çok hacimli olan eserin tamamı otuz cilt olmakla birlikte elde 1145 varaktan ibaret olan on dört cildi mevcuttur. Ancak bu varaklarda da eksikler vardır. Ayrıca tercümeyle ait olan iki varak da Dublin Chester Beatty Kütüphanesi, 1606, 1630 numaralarda kayıtlı bulunmaktadır.

Yazmanın başı ve sonu eksik olduğundan ne zaman, nerede ve kimin tarafından meydana getirildiği hakkında bilgi yoktur. Nüshayı ilk olarak tanıtan A. Mingana, yazı özelliklerine dayanarak eseri XV. yüzyıl olarak tarihlen-dirmiş ve dil özellikleri bakımından nüshanın *Kutadgu Bilig*'den çok Rabgu-zî'nin *Kıyasü'l-Enbiya*'sına benzediğini ileri sürmüştür.⁹ A. İnân, Farsça çeviri de içermesinden yola çıkarak bu nüshanın, asıl nüshaya daha yakın olmasının mümkün olduğunu ifade etmiştir.¹⁰ Metnin sözlüğünü hazırlayan Eckmann, bazı dil özelliklerini ve yazı biçimini göz önünde tutarak eserin 13 yüzyılın ikinci yarısı veya 14. yüzyılın ilk yarısından önce istinsah edilmediğini belirtmiştir.¹¹ Ligeti, Eckmann'ın sözlüğünün sunuş kısmında nüshanın dilini Harezmi Türkçesi özelliklerinin de karıştığı Karahanlıca olarak göstermiştir. Semih Tezcan, bu nüshanın Karahanlıcanın son ürünlerinden mi yoksa Harezmi Türkçesinin başlangıç ürünlerinden mi sayılması gerektiğinin tartışılması gerektiğini, bu çevirinin geçiş dönemi özelliği yansıttığını ve bu yönüyle nüshanın en çok Rabguzî'nin *Kıyasü'l-Enbiya*'sına benzediğini ileri sürmüş, ancak *Kıyasü'l-Enbiya*'nın sözlüğü hazırlanmadan kesin bir hüküm verilemeyeceğini belirtmiştir. Şinasi Tekin nüshanın Farsça çeviriyi de içermesinden yola çıkarak Rylands nüshasını Karahanlı yazı dilinin ilk örneği olarak kabul

⁸ Eser üzerinde yapılan ilk çalışma şudur: İz, Fahir (1951): "Suretü's-Şuara", XXII. Internationalen Orientalistenkongress. (Bu çalışma *Uygurca Kur'an Tercemesi*, İstanbul Üniversitesi Türkoloji disiplini Vinci semestre travail'ı olarak 1936-37'de hazırlanmıştır.)

⁹ A. Mingana (1934): *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the John Rylands Library Manchester*, Manchester, 27-28.

¹⁰ Abdülkadir İnân (1952): "Eski Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi II", *Türk Dili*, 1/9, 16.

¹¹ János Eckmann (1971), "Eastern Turkic Translations of the Koran", *Studia Turcica*, XVII, 154.

eder: "Acaba Türkçe metin, Mansur bin Nuh heyetinin bu Türk asıllı üyeleri tarafından mı meydana getirilmiştir? Eğer bu böyle değilse M. B. Nûh heyetinin hazırladığı Farsça tercüme nüshalardan birinde Türkçesiyle birlikte niçin bir arada bulunuyor?"¹² Eserin metnini ve dizinini hazırlayan Aysu Ata ise bu nüshayı Kur'an'ın Türkçeye ilk çevirisi olarak nitelendirmiştir.¹³

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Mingana, A. (1915): "An Old Turki Manuscript of the Koran", *The Bulletin of John Rylands Library*, Nisan. Bu yazı daha sonra şu dergide yayımlanmıştır: *The Moslem World*, V/5 (Ekim 1915), 391-398. (John Rylands Kütüphanesi Arabic MSS. 25-38'de kayıtlı olan nüsha ilk olarak bu makalede tanıtılmıştır.)
- Mingana, A. (1934): *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the John Rylands Library Manchester*, Manchester, 27-30. (Mingana, nüshayı tanıtırken metnin diline de temas etmiş ve küçük bir kelime listesi vermiştir.)
- Eckmann, János (1968): "Doğu Türkçesinde bir Kur'an Çevirisi (Rylands Nüshası)", *TDAY Belleten* 1967, 51-69.
- Eckmann, János (1969): "Two Fragments of a Koran Manuscript with Interlinear Persian and Turkic Translations", *CAJ*, XIII/4, 287-290 (J. Eckmann burada nüshanın eksik kısımlarına ait olan ve Dublin Chester Beatty Kütüphanesinde bulunan iki varlığın transkripsiyonunu ve İngilizce çevirisini yapmıştır).
- Eckmann, János (1976): *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Budapest. (Bu sözlük Eckmann'ın vefatından sonra L. Ligeti'nin sunuşuyla yayımlanmış, T. Iványi Arapça kelimelerin çevriyazısını, Ė. Jeremiás Farsça kelimelerin çevriyazısını yapmış, baskı ve düzeltme görevini ise E. Schütz üstlenmiştir).¹⁴

¹² Şinasi Tekin (1992): "Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri Üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasi Birlikleri Arasındaki İlişkiler", *Tarih ve Toplum*, 101, 9-19.

¹³ Aysu Ata (2004), *Karahanlı Türkçesi: Türkçe ilk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası): Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

¹⁴ Çeşitli araştırmacılar tarafından bu sözlüğün tanıtımı yapılmıştır:

- Osman F. Sertkaya (1977): "János Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Akameiai Kiado, Budapest 1976, 359 s. " *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXII, 1974-1976, 280-285. Bu tanıtma yazısı yazı değişiklikleriyle yeniden yayımlanmıştır: "Karahanlı Türkçesi Üzerine Yeni Neşriyat", *Türk Kültürü*, XV/176 (1977), 491-496.
- Robert Dankoff (1978): "János Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation* (Budapest, 1976) ", *Journal of American Oriental Society*, 98-2 (1978), 135-137. Dankoff Eckmann'ın sözlüğünü değerlendirdiği bu yazısından sonra bu sözlük ile ilgili bir yazı daha kaleme almış ve bu yazısında öne sürdüğü görüş-

- Ata, Aysu (2004): *Karahanlı Türkçesi: Türkçe ilk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası): Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

3.

Leningrad nüshası: "Anonim Tefsir" veya "Orta Asya Tefsiri" olarak adlandırılan ve Leningrad'daki Asya Halkları Enstitüsü Kitaplığı Cod. 332'de 2475 numarada muhafaza edilen nüsha. Mütercimi, hangi tarihte, nerede ve kimin tarafından istinsah edildiği bilinmemektedir. 1914 yılında Z. V. Togan tarafından Türkistan'da bulunan bu nüsha, 147 varaktan ibarettir. Türkçe tefsir 18. surenin 4. ayeti ile başlamaktadır ve 23-47. sureler eksiktir. Ayrıca elimizde bulunan kısımda da eksikler vardır. Satır arasında kelime kelime tercümenin yanı sıra tefsir de ihtiva etmektedir. Ayetlerin arasında ise hikâyeler yer almaktadır.

Barthold Timur devrine ait olmasının muhtemel olduğunu belirttiği bu yazmada asıl eserin dilinin kısmen yenileştirilmiş olduğunu, yazmanın Mave-raünnehr'de istinsah edilmiş olabileceğini ileri sürmüştür.¹⁵ Samoyloviç yazmanın dilinin Rabguzi diline muasır olması gerektiğini belirtmiştir.¹⁶ Borovkov bu tefsirin 14. yüzyıla veya 15. yüzyılın ilk yarısına ait olduğunu, fakat içerdiği çok sayıdaki arkaik özelliğin onu 11-14. yüzyılların dil ürünlerine

lerde yaptığı değişiklikler üzerinde durmuştur: Robert Dankoff (1983): "Some Notes on the Middle Turkic Glosses", *Journal of Turkish Studies*, 5, 1981, 41-44.

- V. L. Ménage (1978): "János Eckmann: *Middle Turkic Glosses of the Rylands interlinear Koran translation*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica, XXI.), 359 pp. Budapest: Akadémiai kiadó, 1976." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XLI/1 (1978), 216 (Söz konusu sözlüğün bir nevi haber niteliğindeki tanıtımıdır.)
 - Karl H. Menges (1978): "Etymologische Notizen zu Eckmanns Mittel-Türkischen Taf-sir", *Wiener zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 70, 35-52.
 - András J. E. Bodrogligeti (1980): "J. Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation* (Budapest: Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences, 1976). Pp. 359." *International Journal of Middle East Studies*, XI/1, 130-134. (Sözlüğün baskıya hazırlanışı hakkında bilgi verilmektedir.)
 - Semih Tezcan (1981): "János Eckmann: *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 359 s., 80", *TDAY Beleten 1978-1979*, 279-294.
 - Ralph Jaekel (1981): "Recently Discovered Notes by Eckmann for his 'Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation'", *Ural-Altaische Jahrbücher*, 53, 76-87.
- ¹⁵ W. Barthold (1925): "Ein Denkmal aus der Zeit der Verbreitung der Islams in Mittelasien", *Asia Major*, II/1, 125-127. Türkçe çevirisi: "Orta Asyada İslamiyetin İntişar Ettigi Zamana Ait Bir Abide", Çev. Ahmed Cemal Köprülüzade, *Türkiyat Mecmuası*, II, 1926 (1928), 69-74.
- ¹⁶ A. Samoyloviç (1928): "Orta Asya Edebi Dili Tarihine Dair", Rusçadan çev. Abdülkadir İnan, *DTCF Yıllık Araştırmalar Dergisi*, I, 1940-1941, 73-95.

yaklaştırdığını,¹⁷ aslında eserin Özbek dili tarihi için erken dönem kaynak eserlerinden biri olduğunu ileri sürmüştür.¹⁸ A. İnan bu nüshanın kelime kelime tercüme edilen “Kehf” ve “Meryem” surelerinin TİEM 73 numaradaki nüsha ile hemen hemen aynı olduğunu, hikâye ve kıssalardaki dilin *Nehcül-Feradis*’in dilinden farksız olduğunu, eserin sonuna doğru Oğuzcaya mahsus kelime ve biçimlerin çoğaldığını ifade ederek tefsirin bize ulaşmamış ilk nüshasının 11. yüzyılda Karahanlıların İslamiyeti kabul etmelerinden ve Taberî tarafından 961-976 yıllarında Buhara’da Kur’an’ın Tacik-Fars çevirisinin yapılmasından yüz yıl sonra meydana gelmiş olabileceğini ileri sürmüştür.¹⁹ İnan ayrıca daha sonraki bir yazısında, nüshadaki hikâye ve tefsirlerin 14. yüzyılda eklenmiş olduğunu, Oğuz ve Kıpçak tesirinin çok açık olduğunu, dolayısıyla bu nüshanın muhtemelen Harezmi’de Zemahşerî mektebine mensup biri tarafından istinsah edildiğini ileri sürmüştür.²⁰ Togan yazmadaki satır arası tercümenin TİEM 73 numaradaki nüshanın bir kopyası olduğunu gösterdiğini, sonradan ilave edilen yeni izahlar, hikâyeler vb.nin dilinin ise muhtemelen 13.-15. asırlara ait olduğunu belirtir.²¹ Borovkov, sözlüğünün giriş kısmında tefsirin zaman bakımından Zemahşerî’nin *Mukaddimetü’l-Edeb*’ine yakın olduğunu söyler. Devam eden sayfalarda ise çevirinin ve tefsirin dilinin 12-13. yüzyıllara ait olduğunu belirterek tefsirin dilinin morfolojik ve kelime hazinesi özellikleri itibarıyla *Atebetü’l-Hakayık*’ın diline yakınlığına işaret eder. Tefsirin arkaik kelime hazinesi bakımından sadece *Atebetü’l-Hakayık*’ın diliyle değil, aynı zamanda *Kutadgu Bilig* ve *Divanü Lügati’t-Türk* ve daha da önceki dönemlerdeki ürünlerin dilleriyle de yakınlık gösterdiğini ifade eder. Daha sonra tefsirde görülen *d > q > y* değişimine dayanarak eserin kelimenin geniş manasında Özbek dili tarihi için malzeme niteliği taşıyan bir ürün olarak değerlendirilebileceğini belirtir.²² Eckmann, satır arası çevirinin dilinin Karahanlı Türkçesi olduğu hâlde tefsir ve hikâyelerin dilinin Harezmi Türkçesi, Kıpçakça, Oğuzca, hatta Çağatayca özellikleri gösterdiği²³, Çağatay özelliklerinin görülmesinden dolayı eldeki yazmanın 15. yüzyıldan önce yazılmadığı kanaatindedir. Ona göre kelime kelime çevirinin dili Karahanlı Türkçesidir, ancak tefsir ve hikâyelerde Kıpçak, Oğuz ve Çağatay unsurlarının yer aldığı

¹⁷ A. K. Borovkov (1949): “Tsenniy istochnik dlya istorii uzbekskogo yazıka”, *Izvestia Akademii Nauk SSSR Otd. Lit. i yaz.*, VIII/1, s. 67-76.

¹⁸ A. K. Borovkov (1951): “Iz materialov dlya istorii uzbekskogo yazıka”, *Tyurkologicheskii Sbornik*, I, s. 73-79.

¹⁹ Abdülkadir İnan (1952): “Eski Türkçe Üç Kuran Tercümesi”, *Türk Dili*, I/6, 12-15.

²⁰ Abdülkadir İnan (1952): “Eski Kur’an Tercümelerinin Dili Meselesi”, *Türk Dili*, I/7, 19-22.

²¹ Z. V. Togan (1960): “Londra ve Tahran’daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III, 1959-60, 133-160.

²² A.K. Borovkov (1963): *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.*, Akademiya Nauk SSSR Institut Narodov Azii, Izdatel’s tvo vostochnoy literatury, Moskva.

²³ Janos Eckmann (1968): “Doğu Türkçesinde Bir Kur’an Çevirisi (Rylands Nüshası)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1967, 51-69.

Harezmi Türkçesi kullanılmıştır.²⁴ M. F. Köprülü, elimizdeki nüsha daha geç bir dönemde, Timurîlular devrinde istinsah edilmiş olsa da, bu tefsirin 10. yüzyıl sonlarında veya 11. yüzyılın başlarında Batı Türkistan'da yazıldığını ileri sürmüştür.²⁵ Zeynep Korkmaz ise "Anonim Kur'an Tefsiri" ile *Kıyasu'l-Enbiya* gibi eserlerin Karahanlı Türkçesini Harezmi Türkçesine birleştiren geçiş niteliğindeki eserler olduğunu ve 12. yüzyılda Oğuzcanın yazı diline geçmiş ilk belirtilerinin bu tefsirde görüldüğünü ifade eder.²⁶

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Togan, Zeki Velidi (1916): "Vost. rukopisi Ferganskoy oblasti", *Zapiski vostochnogo otdeleniya*, XXIII (1916), 249-250. (Togan, 1914'te Türkistan'da bulunduğu "Anonim Tefsir" hakkındaki ilk bilgiyi bu makalesinde vermiştir.)
- Barthold, W. (1925): "Ein Denkmal aus der Zeit der Verbreitung des Islams in Mittelasien", *Asia Major*, II, 125-127. Türkçe çevirisi: "Orta-Asyada İslâmiyetin İntişar Ettiği Zamana Ait Bir Abide", Çev. Ahmed Cemal Köprülüzade, *Türkiyat Mecmuası*, II, 1926 (1928), 69-74. ("Anonim Tefsir" kısaca tahlil edilmiştir.)
- Borovkov, A. K. (1949): "Očerki istorii uzbekskogo yazıka II (Opit grammatičeskoy harakteristiki yazıka sredneaziatskogo "tefsira" XIV-XV vv.)." *Sovetskoe Vostokovedenie*, VI (1949), 24-51.
- Borovkov, A. K. (1949): "Tsenniy istočnik dlya istorii uzbekskogo yazıka", *Izvestia Akademi Nauk SSSR Otd. Lit. i yaz.*, VIII/1, s. 67-76.
- Borovkov, A. K. (1951): "İz materialov dlya istorii uzbekskogo yazıka", *Tyurkologičeskiy Sbornik*, I, s. 73-79.
- Borovkov, A. K. (1958): "Očerki istorii uzbekskogo yazıka III (Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.)." *Učenyje Zapiski Instituta Vostokovedeniya AN SSSR*, XVI, 138-219.
- Borovkov, A. K. (1963): *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.*, Akademiya Nauk SSSR Institut Narodov Azii, Moskva. ("Anonim Tefsir" in sözlüğüdür.) Türkçe çevirisi: *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII Yüzyıllar)*, Çev. Halil İbrahim Usta ve Ebülfez Amanoğlu, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 2002.

²⁴ János Eckmann (1971): "Eastern Turkic Translations of the Koran", *Studia Turcica*, XVII, 149-159. Türkçe çevirisi: "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri", Çev. Ekrem Ural, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI, 1973 (1975), 15-24.

²⁵ M. Fuad Köprülü (1981): *Türk Edebiyatı Tarihi*, 3. baskı, İstanbul, s. 163.

²⁶ Zeynep Korkmaz (1973): *Sadru'd-dîn Seyhoğlu. Marzubân-nâme Tercümesi*, Ankara Üniversitesi DTCF yayınları, Ankara, 41, 48.

- Menges, Karl H. (1964): "Zum Türkistanischen Tafsir des 12./13. Jh.s." *UAJ*, XXXVI, 348-359. (Söz konusu tefsir ve Borovkov'un bu tefsir üzerinde hazırlamış olduğu sözlük hakkındadır.)
- Mahmudov, Kazakbay (2000): *Turkiy Tefsir (XII-XIII asr)*, Taşkent Devlet Şarkınaslık İnstitutı, Taşkent.
- Usta, Halil İbrahim (2011): *Orta Asya Kur'ân Tefsiri: Metin-Tıpkıbasım*, Poyraz Ofset, Ankara (Ayrıca bk. H.İ.Usta (1989): *XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'ân Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans tezi. Bu tez tefsirin metnini, sözlüğünü ve özel adlar dizinini içermektedir.)

1.4. Kaynakça

- Abdurrahmanov, Gani - Mutallibov Salih M. (1967): *Devanu Lugatit-Türk, İndeks-lugat*, A.S. Puşkin Namidagi Til ve Adabiyat İnstitutı, Taşkent.
- *Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı)*, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39.
- Akalın, Şükrü Halûk (2008): *Binyıl Önce Binyıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lugatit't-Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (Bu kitabın İngilizce, Rusça, Çince çevirileri de yayımlanmıştır).
- Arat, Reşid Rahmeti (1947): *Kutadgu Bilig: Metin, I*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Arat, Reşid Rahmeti (1951): *Edib Ahmed. b. Mahmud Yüknêkî, Atebetü'l-Hakayık*, İstanbul; 2. bs. Türk Dil Kurumu, Ankara, 1992. (Giriş, metin, metnin çevirisi, notlar, dizin, tıpkıbasımlar).
- Arat, Reşid Rahmeti (1959): *Kutadgu Bilig: Çeviri, II*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara.
- Arat, Reşid Rahmeti (1979): *Kutadgu Bilig: İndeks. III*. Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, İstanbul.
- Arslan, Mahmut (1987): *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul.
- Asker, Ramiz (2003): *Qutadgu Bilig*, Editör T. İ. Hacıyev, Elm, Baku.
- Asker, Ramiz (2006): *Mahmut Kaşğari, Divanü Lûgat-it-Türk*, 4 C, Baki.
- Ata, Aysu (2004): *Karahanlı Türkçesi: Türkçe ilk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası): Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Atalay, Besim (1939, 1940, 1941, 1943): *Divanü Lûgat-it Türk Tercemesi*, IV C, Ankara.
- Atalay, Besim (1941): *Divanü Lûgat-it Türk Tıpkıbasımı "Faksimile"*, Ankara.
- Avezova, A. (Dizinler: R. Ermers) (2005): *Mahmûd al-Kâşgarî, Dîvân Lugât at-Türk*, Almatı.
- Barthold, W. (1925): "Ein Denkmal aus der Zeit der Verbreitung der Islams in Mit-telasien", *Asia Major*, II/1, 125-127. Türkçe çevirisi: "Orta Asyada İslâmiyetin

İntişar Ettiği Zamana Ait Bir Abide", Çev. Ahmed Cemal Köprülüzade, *Türkiyat Mecmuası*, II, 1926 (1928), 69-74.

- Bekin, Ahmet Rıza (1995): "Çin'de Kâşgarlı Mahmud ve Divânü Lugâti't-Türk ile İlgili Araştırmalar", *Dil Dergisi (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı)*, S. 33, 56-59.
- Borovkov, A. K. (1949): "Očerki istorii uzbekskogo yazıkı II (Opit grammatičeskoy harakteristiki yazıkı sredneaziatskogo "tefsira" XIV-XV vv.)." *Sovetskoe Vostokovedenie*, VI (1949), 24-51.
- Borovkov, A. K. (1949): "Tsenniy istočnik dlya istorii uzbekskogo yazıkı", *Izvestia Akademii Nauk SSSR Otd. Lit. i yaz.*, VIII/1, s. 67-76.
- Borovkov, A. K. (1951): "İz materialov dlya istorii uzbekskogo yazıkı", *Tyurkologičeskij Sbornik*, I, s. 73-79.
- Borovkov, A. K. (1958): "Očerki istorii uzbekskogo yazıkı III (Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.)." *Učenyje Zapiski Instituta Vostokovedeniya AN SSSR*, XVI, 138-219.
- Borovkov, A. K. (1963): *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.*, Akademiya Nauk SSSR İstitut Narodov Azii, Moskva. Türkçe çevirisi: *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII Yüzyıllar)*, Çev. Halil İbrahim Usta ve Ebülfez Amanoğlu, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 2002.
- Brockelmann, Carl (1928): *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kâşgarī's Divān Lugāt at-Turk*, Bibliotheca Orientalis Hungarica I, Budapest-Leipzig.
- Brockelmann, Carl, (1954): *Osttürkische Grammatik der İslamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, E. J. Brill, Leiden.
- Caferoğlu, Ahmet (1970): *Kâşgarlı Mahmut*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, 1000 Temel Eser serisi, İstanbul.
- Caferoğlu, Ahmet (1972): *Divanü Lûgat-it Türk Dizini*, Ankara.
- Coşar, A. Mevhibe - Güneş, Bahadır (2011): "Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-I: Divânü Lugâti't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud Üzerine Yazılan Yazılar", *Türkiyat Mecmuası*, C. 21 (Bahar 2011), 167-231.
- Coşar, A. Mevhibe - Güneş, Bahadır (2011): "Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-II: Divânü Lugâti't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud Üzerine Hazırlanan Bildiriler", *Türkiyat Mecmuası*, C. 21 (Güz 2011), 19-86.
- Çağbayır, Yaşar (2009): *Günümüz Diliyle Atebetü'l-Hakâdik (Hakikatlerin Eşiği)*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- Dankoff, Robert - Kelly, James (1982, 1984, 1985): *Mahmūd al-Kashgarī, Compendium of the Turkic Dialects-Divān Lugāt at-Turk*, 3 Part, Harvard.
- Dankoff, Robert (1983): *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)*, A Turko-Islamic Mirror for Princes, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- *Dil Dergisi (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı)*, S. 33, Temmuz 1995.
- Dilaçar, A. (1972): *900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Dilçin, Dehri (1957): *Arap Alfabetine Göre Divanü Lûgat-it Türk Dizini*, Ankara.
- Durgut, Hüseyin (1999): *Karahanlı ve Harezm Türkçesi Eserlerinde İsim Hâlleri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış Doktora tezi, Çanakkale.

- Eckmann, János (1959): "Eine ostmitteltürkische interlineare Koranübersetzung", *UAJ*, XXXI, 72-85.
- Eckmann, János (1968): "Doğu Türkçesinde bir Kur'an Çevirisi (Rylands Nüshası)", *TDAY Belleten* 1967, 51-69.
- Eckmann, János (1969): "Two Fragments of a Koran Manuscript with Interlinear Persian and Turkic Translations", *CAJ*, XIII/4, 287-290.
- Eckmann, János (1971): "Eastern Turkic Translations of the Koran", *Studia Turcica*, XVII, 149-159. Türkçe çevirisi: "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümelere", Çev. Ekrem Ural, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI, 1973 (1975), 15-24.
- Eckmann, János (1976): *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Budapest.
- Emet, Erkin (1995): "Doğu Türkistan ve Çin'de Divânü Lugâti't-Türk Üzerine Yapılan Dil ve Edebiyat Araştırmaları", *Dil Dergisi (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı)*, S. 33, 60-64.
- Ercilasun, Ahmet B. (1984): *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet B. (2004): *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon. I-II*. Turcologica, Band 7. Otto Harrassowitz – Wiesbaden.
- Erdoğan, Abdülkadir (1938), "Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri", *Vakıflar Dergisi*, I, 47-48.
- Genç, Reşat (1997): *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını, Ankara.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız (1989): *Atebetü'l-Hakayık Grameri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Elazığ.
- Güner, Galip (2008): *Karahanlı Türkçesinde Fiil*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış Doktora tezi, Kayseri.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1996): *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Herkmen, Dilek (2009): *Divânü Lugâti't-Türk'te Fiil Yapımı*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora tezi.
- İnalçık, Halil (1966): *Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariyeleri ve Gelenekleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, Ankara.
- İnan, Abdülkadir (1952): "Eski Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi", *Türk Dili*, I/7, 19-22.
- İnan, Abdülkadir (1952): "Eski Türkçe Üç Kuran Tercümesi", *Türk Dili*, I/6, 12-15.
- İnan, Abdülkadir (1952): "Eski Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi II", *Türk Dili*, I/9.
- İz, Fahir (1951): "Suret-i Ş-Şuara", XXII. Internationalen Orientalistenkongress.
- Kartal, Ahmet (1993): "Divânü Lugâti't-Türk Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *Türk Kültürü*, C. XXXI, S. 366, 624-636.

- Kazmaz, Süleyman (2000): *Hukuk ve Devlet Yönetimi Açısından Kutadgu Bilig (Kutadgu Bilig Üzerine Hukuki Bir İnceleme)*, Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı yayınları, Ankara.
- Kononov, A. N. (1978): "Sovyetler Birliği'nde Kâşgarlı Mahmud'un Divânını Konu Alan Araştırmalar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Beleten* 1978, 181-190.
- Korkmaz, Zeynep (1973): *Sadru'd-dîn Şeyhoğlu. Marzubân-nâme Tercümesi*, Ankara Üniversitesi DTCF yayınları, Ankara.
- Kök, Abdullah (2004): "Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v/1-235v/2), İnceleme-Giriş-Metin-Dizin", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış Doktora tezi.
- Köprülü, M. Fuad (1981): *Türk Edebiyatı Tarihi*, 3. baskı, İstanbul.
- Kültür Bakanlığı (1990): *Divânü Lûgati't-Türk*, Tıpkıbasım, Ankara (2. bs. Ankara, 2008).
- Mansuroğlu, Mecdut (1988), "Karahanlıca", *Tarihî Türk Şiveleri*, (çev. Mehmet Akalın), TKAÉ Yayınları, Ankara, 133-171.
- Menges, Karl H. (1964): "Zum Türkistanischen Tafsir des 12./13. Jh.s." *UAI*, XXXVI, 348-359. (Söz konusu tefsir ve Borovkov'un bu tefsir üzerinde hazırlamış olduğu sözlük hakkındadır.)
- Mingana, A. (1915): "An Old Turki Manuscript of the Koran", *The Bulletin of John Rylands Library*, Nisan. Bu yazı daha sonra şu dergide yayımlanmıştır: *The Moslem World*, V/5 (Ekim 1915), 391-398.
- Mingana, A. (1934): *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the John Rylands Library Manchester*, Manchester, 27-30.
- Nalbant, Mehmet Vefa (2008): *Divânü Lûgati't-Türk Grameri- I: İsim*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.
- Nalbant, Mehmet Vefa (2009): *Karışık Dilli Kur'an Tefsiri (Çağatay, Oğuz ve Kıpçak Lehçeleriyle)*, Bilgeoğuz, İstanbul.
- Ölmez, Mehmet (1995): "Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri", *Kebikeç, İslam Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 1, s. 43-52. (Bu yazı *Türk Dilleri Araştırmaları*, 14, 2004, s.103-126'da tekrar yayımlanmıştır.)
- Price, Mathew (2008), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Radloff, Wilhelm (1891): *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chasshadschib aus Balasagun, Theil I. Der Text in Transcription*, St. Petersburg.
- Radloff, Wilhelm (1900, 1910): *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chasshadschib aus Balasagun, Theil II. Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo*, St. Petersburg, 1900 (1), 1910 (2).
- Rize Üniversitesi (2008): *Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildirileri (17-19 Ekim 2008, Rize)*, Rize Üniversitesi Yayınları, Rize.
- Sağol [Yüksekkaya], Gülden (1997): "Kur'an'ın Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Mehmet Akalın Armağanı, 8, 379-396.
- Samoyloviç, A. (1928): "Orta Asya Edebi Dili Tarihine Dair", Rusçadan çev. Abdülkadir İnan, *DTCF Yıllık Araştırmalar Dergisi*, I, 1940-1941, 73-95.

- Sertkaya, Osman Fikri (1999): "Son Bulunan Belgeler Işığında Kâşgarlı Mahmûd Hakkında Yeni Bilgiler", *Dîvânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri (7-8 Mayıs 1999, Ankara)*, Türksoy-TDK, Türksoy Yayınları, Ankara, 130-146.
- Sertkaya, Osman Fikri (2008): "Dîvânü Lûgati't-Türk'ün Yayınları", *Yakın Doğu Üniversitesi I. Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Dil ve Edebiyat Sempozyumu, Bildiriler (9-12 Nisan 2008, Lefkoşa-KKTC)*, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, 13-15.
- Taş, İbrahim (2009): *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Tekin, Şinasi (1992): "Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri Üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasi Birlikleri Arasındaki İlişkiler", *Tarih ve Toplum*, 101, 9-19.
- Tekin, Talât (1986): "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri", *Türk Dili (Türk Şiiri Özel Sayısı I)*, S. 409, Ankara, 81-157.
- Tekin, Talât (1989), *XI. Yüzyıl Türk Şiiri, Divânü Lûgati't-Türk'teki Manzum Parçalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Togan, Zeki Velidi (1916): "Vost. rukopisi Ferganskoy oblasti", *Zapiski vostochnogo otdeleniya*, XXIII (1916), 249-250. (Togan, 1914'te Türkistan'da bulduğu "Anonim Tefsir" hakkındaki ilk bilgiyi bu makalesinde vermiştir.)
- Togan, Z. V. (1960): "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III, 1959-60, 133-160.
- Türk Dil Kurumu - Çin Halk Cumhuriyeti Merkezî Milliyetler Üniversitesi (2008): *Uluslararası Doğumunun 1000. Yıl Dönümünde Kaşgarlı Mahmud ve Divânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni*, (24-27 Kasım 2008, Pekin).
- Türk Dil Kurumu (2009): *II. Uluslararası Türkîyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi (28-30 Mayıs 2008, Ankara)*, TDK Yayınları, Ankara.
- *Türk Dili (Divânü Lûgati't-Türk Özel Sayısı)*, C. XXVII, S. 253, Ekim 1972.
- Türksoy-TDK (2000): *Dîvânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri (7-8 Mayıs 1999, Ankara)*, Türksoy Yayınları, Ankara.
- Usta, Halil İbrahim (2011): *Orta Asya Kur'an Tefsiri: Metin-Tıpkıbasım*, Poyraz Ofset, Ankara
- Usta, Halil İbrahim (1989): *XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış Yüksek Lisans tezi.
- Vámbéry, Hermann (1870): *Uigurische Sprachdenkmäler und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus dem Originaltext des Kudatku Bilik*, Innsbruck.
- Yakın Doğu Üniversitesi (2008): *I. Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Dil ve Edebiyat Sempozyumu, Bildiriler (9-12 Nisan 2008, Lefkoşa-KKTC)*, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları.
- Yıldız Teknik Üniversitesi (2003): *730. Yılında Kutadgu Bilig ve Divânü Lûgati't-Türk Sempozyumu Bildirileri (21 Mart 2003)*.

- Yurteser, Serap Tuba - Erdi, Seçkin (2005): *Mahmûd el-Kâşgarî, Dîvânü Lugâtî't-Türk* [Robert Dankoff'un James Kelly'nin katkılarıyla yaptığı çeviri ve notları temel alarak], Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- [Yusuf Has Hâcib] (1942): *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, I, Viyana Nüshası*, Türk Dil Kurumu yayınları, İstanbul.
- [Yusuf Has Hâcib] (1943): *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, II, Fergana Nüshası*, Türk Dil Kurumu yayınları, İstanbul.
- [Yusuf Has Hâcib] (1943): *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, III, Mısır Nüshası*, Türk Dil Kurumu yayınları, İstanbul.

2. Karahanlı Türkçesi Dil Özellikleri

2.1. Yazım Özellikleri

Karahanlı Türkçesi metinlerine baktığımızda Uygur Türkçesi döneminde kullanılan Uygur alfabesini bir taraftan devam ederken Türklerin İslamiyete geçmeleriyle birlikte Arap alfabesinin de yerleşmeye başladığını görürüz. Bu dönem metinlerine baktığımız zaman, *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasıyla *Atebetü'l-Hakayık*'ın bir nüshasının tamamen Uygur alfabesiyle, bir nüshasının da Uygur-Arap alfabesiyle yazıldığını görürüz. Bilindiği gibi Uygur alfabesinin kullanımı Karahanlılardan sonra Harezmi Türkçesi döneminde de devam edecek, mesela Miraçname adlı eser bu alfabeyle yazılacaktır.

Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinin müellif nüshalarının bulunmaması yazım konusunda bizi kesin şeyler söylemekten alıkoymaktadır. Çünkü elimizdeki nüshalar daha sonraki asırlarda çoğaltılmış oldukları için dönemi tam olarak yansıtmamaktadırlar. Yine de bu nüshalardan hareketle dönemin yazım ve ses özelliklerini çıkarmak mümkündür.

Özellikle DLT'de Türk lehçeleri hakkında verilen bilgiler arasında fonetikle ilgili bilgiler de vardır. Fakat konumuz yalnız Karahanlı Türkçesiyle sınırlı olduğu için diğer lehçelerle ilgili yazım, ses bilgisi ve ses olaylarına burada değinmeyeceğiz.

Arap harfli Karahanlı Türkçesi metinleri Uygur imlasının etkisindedir. Ünlüler genellikle yazılmazlar. Ancak uzun ünlüler yazıda işaretlerle gösterilir. Karahanlı Türkçesi metinlerinde yazımla ilgili dikkat çeken konular şunlardır:

Çift dudak v'si /w/ sesinin üç noktalı fe (ف) harfiyle gösterilmesi

Arap harfli metinlerde çift dudak v'si (w) üç noktalı fe (ف) ile gösterilmektedir: suwın سۇيىن, *tawarıǵınnı* تەۋارىقنى, *yawuz* يەۋىز

/d/ sesinin (ڭ, ڭ) harfleriyle gösterilmesi

Arap harfli metinlerde sızıcı /d/ sesi çoklukla zel (ڭ) harfiyle gösterilmektedir. Aynı ses kimi zaman dal (ڭ) harfiyle de gösterilmektedir: koður men قۇرۇق مەن, *öðleg* اۆڭلەڭ, *kidinki* كىدىنكى, *kudruk* كۇدۇق

/ç/ sesinin cim (چ) harfiyle gösterilmesi

Arap harfli metinlerde /ç/ sesi cim (چ) harfiyle gösterilmektedir: *neçük kaçmadı* نەچۇك كەچمەيدى,

/p/ sesinin be (ب) harfiyle gösterilmesi

Arap harfli metinlerde Türkçe kelimelerdeki /p/ sesi be (ب) harfiyle gösterilmektedir: *aldap* أَلْدَبَ, *körüp* كَرِبَ, *öpkem kelip* الْوَكْلُ, *tip* تَيْبَ

Ayrıca Karahanlı Türkçesi metinlerinde ince ve kalın sıradan bütün /s/ sesleri sin (س) ile, bütün /t/ sesleri de te (ت) ile gösterilmektedir.

2.2. Ses Bilgisi

Ünlüler

Karahanlı Türkçesinde dokuz temel ünlü bulunmaktadır. Bunun yanında Kâşgarlı Mahmut'un da bahsettiği gibi Türkçe kelime tabanlarında ve eklerde uzun ünlüler vardır.

Uzun ünlüler

Türkçede uzun ünlüler konusu uzun yıllardır tartışılmış ve günümüzde Türkoloji çalışmalarında kabul görmüştür. Eski Türkçeden itibaren çeşitli alfabelerle yazılan tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde normal uzunluktaki dokuz ünlü yanında uzun ünlüler de bulunmaktadır. Türkiye Türkçesi yazı dilinde asli uzun ünlü bulunmasa bile Saha Türkçesi (Yakut), Türkmen Türkçesi, Gagauz Türkçesi gibi çağdaş Türk lehçelerinde bu ünlü varlığını yazı dilinde de devam ettirmektedir.

Karahanlı Türkçesinde uzun ünlülerle ilgili en somut bilgileri Kâşgarlı Mahmut vermektedir. Yazar, DLT'nin giriş bölümünde isimler ve fiillerdeki ünlü uzunluklarına dikkat çekmiştir. Adları etkileyen uzatmaları "medd" [elif, vav, ye'yi çekme] ve "lîn" [yumuşatarak çekme] olarak ikiye ayırır. Yazar bize medd örneği olarak "Buğday çuvalına tagār ve ateş yakmak için kullanılan çalı çırpıya çawār denir." cümlelerini vererek tawār ve çawār kelimelerinin ikinci hecelerindeki /a/ seslerinin uzunluğuna dikkat çeker. Lîn yani ünlüleri yumuşatarak uzatma için korīg "korunaklı", arīg "temiz", anūk "hazır" ve tanūk "tanık" örneklerini verir. Kâşgarlı Mahmut, bunun gibi uzun /a/ seslerinin elifle, uzun /i/ seslerinin ye ile, uzun /u/ seslerinin de vav ile gösterilmesini örneklerdir. Fakat yazarın üzerinde durduğu önemli bir konu daha vardır. Bize bu kelimelerin mutlaka uzun okunmasının gerekmediğini, "Ağaç'a yığāç denir, ama yığaç denmesi de mümkündür." cümlesiyle anlatır. Bu konuda yogūç ~ yoguç, korīg ~ korig örneklerini verdikten sonra eklediği "Kısa söyleyiş, uzun söyleyişe kıyasla daha fasihtir." cümlesi konuyu yeterince açıklamaktadır. Yazar kitabı boyunca çeşitli vesilelerle bu uzunluklara dikkat çekmiştir. Mesela Oğuz maddesi altında Türk boylarını sayarken on sekizinci boy olan Döğerler'e gelince, "On sekizcisi Tögerlerdir, bazen vav düşer, Töger

denir.” cümlesiyle kelimenin harekeli yazıldığına kısa, vav ile yazıldığına uzun okunacağını örneklendirir.

Kâşgarlı Mahmut’un verdiği bu bilgilerden hareket eden Robert Dankoff ve James Kelly gibi bilim adamları DLT metnini yayımlarken ünlü uzunluklarına dikkat etmişler, harekeyle gösterilen ünlüleri kısa, harfle yazılan ünlüleri ise uzun okumuşlardır. Fakat *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü’l-Hakayık* metinlerini yayımlayan Reşid Rahmeti Arat ile DLT’yi yayımlayan Besim Atalay bu hususa dikkat etmemiş, bütün Türkçe kökenli kelimeleri kısa ünlüyle okumuşlardır. AH’deki uzun ünlüleri inceleyen Tekin, bu uzunlukların bir bölümünü vezin zarureti bağlamış, diğer grubunu ise ilk ve sonraki hecelerde tespit edilen asli uzun ünlüler olarak kaydetmiştir. Tekin, DLT’deki manzum metinleri incelediği *XI. Yüzyıl Türk Şiiri* isimli çalışmasında da kelime tabanlarıyla kimi eklerdeki ünlü uzunluklarını göstermiştir.

/e/ < /i/, /i/ < /e/ değişmesi ve kapalı /e/ (é) sesi

Özellikle tarihî Türk lehçelerine ait Arap harfli metinlerin okunmasında ortaya çıkan karışık durumlardan birisi /e/ ve /i/ seslerine aittir. Karahanlı Türkçesi metinlerinden başlayarak tarihî lehçelerde ilk hecede bu iki sesin yazımı üzerinde dikkatle durulması gereken bir konudur. Bu dönem metninin müellif hattı nüshalarının elimizde olmaması, mevcut nüshaların ise telif tarihlerinden çok sonraki yıllara ait olması sebebiyle devir dilinin ses bilgisini tam olarak aydınlatmak mümkün değildir. Hem KB hem de AH ilk hecedeki e/i meselesinde oldukça karışıktır. Bu karışıklık büyük ihtimalle eserlerin istinsah edildiği devir ile müstensihin yaşadığı coğrafya ve lehçe özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Bu karışıklığa dikkat çeken Arat, bu sesin kapalı e okunmasıyla meselenin çözümlenemeyeceği kanaatinde. Bu yüzden metinlerde kelimeleri yazıldığı biçimleriyle okumayı tercih etmiştir. Örnekler: bir-, iş “eş”, iştir, it-, iw-, iwt “evet”, yet-, yi- vb.). Batılı bilim adamları Dankoff ve Kelly ise Arat’ın aksine ilk hecedeki /e/ ve /i/ ünlülerinin, bir bölümünü kapalı e /é/ okuma yoluna gitmişlerdir. Mesela “vermek” anlamındaki fiili Atalay, Ata, Ünlü, Kök, Dankoff-Kelly *bér-*, T. Tekin *ber-* / *bir-*, Arat *bir-* biçiminde okumuşlardır.

Harekesiz yazılan Arap harfli Karahanlı Türkçesi metinlerinde kelimenin ilk hecesindeki ünlü ye (ﻱ) harfiyle yazılmamışsa bu sesi tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Harekeli nüshaları bulunması sebebiyle Atebetü’l-Hakayık (AH) bu konuda bize somut veriler sunmaktadır. Türkiye Türkçesi yazı dilinde /e/ ile kullandığımız şu kelimeler AH’de ye (ﻱ) ile yazılmıştır: *iş*, *it-*, *iv-*, *kiç-*, *kiçe*, *kiñ* “geniş”, *min* “ben”, *sin* “sen”, *tî-*, *tir-*, *yi-*, *yig*, *yil*, *yimış*, *yir*, *yir-*, *yitür-*. Günümüzde Türkiye Türkçesi yazı dilinde /i/ ile kullanılan şu kelimeler ise AH’de ye’siz yazılmış ve /e/ okunmuştur: *edgü*, *er-*, *erken* “iken”, *eşit-*, *keç-* “giy-”, *keğim* “giyim”, *neçe* “nice”.

Ünlü uyumları

Kalınlık-incelik uyumu

Karahanlı Türkçesinde Türkçe kökenli kelimelerde kalınlık-incelik uyumu tamdır. Alıntı kelimelerde kimi zaman bu uyumun bozulduğu, ince sıradan ünlülü kelime tabanlarına kalın eklerin geldiği görülür: *'azizrak (~ 'azfzrek), garfblık, gâzılık, habıbkı, hacıbkı, hacıblık, hıredka, hünérlik, hünérlikga, iklimka, kafeska, kudretlik, milletka, mü'minlarka, müsülmanka, nesebsizka, ziyâretka, zühdlik.*

Düzlük-yuvarlaklık uyumu

Türkçe kökenli kelime tabanlarında düzlük-yuvarlaklık uyumu tam değildir. Uyum dışında kalan birçok kelime bulunmaktadır: *altın, amrul-, amul, anuk, argur-, arku, azu, azuk, basut, beğü-, beğük, beküt-, belgü, butik, edgü, eksü-, eksük, ıduk, kaçur-, kağgu, koğı, komı-, koşnı, kozı, köni, saçü, tanuk, tilkü, tutçı, urı.*

Yapım ve çekim eklerinin bir bölümü uyuma girerken yalnız düz veya yalnız yuvarlak ünlü taşıyan ekler uyumu bozmaktadır.

- Yalnız düz ünlü taşıdığı için yuvarlak ünlülü kelime tabanlarına gelince uyumu bozan bazı ekler ve örnekleri şunlardır: *+çI (koyçı, tugçı), +çIn (kökçin), -çIr- (külçir-), -DI (ukuldi), +DIn (ökünçdin), -gIl (körgil), -gIl (okuglı), +I (sözi), -IK- (tuşık-), -mIş (turmuş), +nI / +In (közni, yüzin), -It- (korkıt-, yorit-).*
- Yalnız yuvarlak ünlü taşıdığı için düz ünlülü kelime tabanlarına gelince uyumu bozan bazı ekler ve örnekleri şunlardır: *-dUK (aşındur-dukun) -dUr- (bildür-), +gArU (sınaru), +GU (belgü), -GU (yigü), -GUçI (tirgüçi, yatguçi), -GUr- (tirgür-), -GUz- (tirgüz-), -mU / +mU (boldı mu, kerek mü), -sU / -sUn (yisü, kelsesün), -U (sınayu), -U (bilümez), -Ur (ay-ur), -Ur- (yaşur-).*

Ünlü değişimleri

Yuvarlaklaşma

Karahanlı Türkçesi metinlerinde dudak ünsüzleri b, m, p, w seslerinin yanında bulunan düz ünlülerin yuvarlaklaştığı görülür. Bazı kelimelerdeki ise herhangi bir sebebe bağlı olmayan yuvarlaklaşma gerçekleşmiştir: *baru < barı, bölek (< belek), böz < bez, çawuş < çabış, erü- < eri-, kaku- < kaku-, kiçük < kiçik, kopur- < kopar-, kuw < kıw, küwre-, sogun < sogan, yapuş-, yawuz, yünçü < yinçü.*

Düzleşme

Birkaç kelime örneği vardır: *awıç < awuç, eki-yür < eksü-, karşı < karşu, tilki < tilkü, torig < torug, umınç < umunç.*

Genişleme

Dar ünlülerin geniş ünlüye dönmesidir: *kağaz < kağıd*.

Daralma

Geniş ünlülerin daralmasıdır: *erti < erte*.

Ünlü birleşmesi

İki kelimenin yan yana gelen ünlülerinin birleşmesi olayıdır: *neçük < neçe ök, nelik / nelük / nelek < nele ök, nerek < nere ök*.

Ünlü düşmesi

/ı/ düşmesi: *kılık < kılık*.

Vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi

Türkçenin hemen her döneminde meydana gelen bir ses olayıdır. İki heceli kelimeler ek aldıklarında ortada kalan ünlü vurgusunu yitirdiği için düşmektedir: *asğı, elgi, köñli, ogli, ötrü*. Orta hece ünlüsünün düşmesi olayı kimi zaman vezin gereği de olmaktadır: *bilnür, bulnur, bulna- < bulun+a-, kem-şip, tatrup, yüknüp*.

Ünlü türemesi

/i/ türemesi: *'ilim < 'ilm*.

Ünsüzler

Ünsüz uyumu

Karahanlı Türkçesinde ünsüz uyumu tam değildir. Birçok yapım ve çekim eki ünsüz uyumuna girerken bazılarının uyum dışında kaldığı görülür. Mesela yönelme durumu eki çoklukla tonsuz ünsüzlü kullanıldığı için tonlu ünsüzlü kelime tabanlarına geldiğinde ünsüz uyumu bozulur: *ajunka, hünerlǵka, kılık-ka, tuzakka, yıkıklǵka*.

Ünsüz değişimleri

/b-/ sesi: Eski Türkçedeki kelime başındaki /b-/ sesi Karahanlı Türkçesinde devam eder: *bar, barça, barmasa, bergey, bėrgü* "borç", *bėrilmez*.

/m-/ < /b-/ değişmesi: Eski Türkçede kelime başındaki bazı /b-/ sesleri kendilerinden sonra gelen /n/ ve /ŋ/ seslerinin etkisiyle /m-/ye dönmüştür: *man-, maŋa, maŋra-, men, meŋ, meŋgü, meŋi, meŋiz, meŋze-, mıŋar, miŋ, mon-çuk, muŋ, muŋađ-, muŋar* "buna", *munda, munı, min- / mün-* "bin-".

/-w-/, **/-w/** < **/-b-/**, **/-b** **değişmesi**: Eski Türkçede kelime ortasında ve sonundaki **/-b-/** ve **/-b/** sesleri Karahanlı Türkçesinde çift dudak sesi olan **/-w-/** ve **/-w/ye** dönmüştür.

Ortada: *çawuş < çabış, çewür-, suwgar-, tawar < tabar, tawgaç, tawışgan, tewe, tewsi < tebsi, yawuz < yabız, yawlak < yablak.*

Sonda: *aw < ab, öw < eb, saw < sab, sawçı, sew- < seb-, suw < sub.*

Kâşgarlı Mahmut DLT'de kelime ortasında ikili kullanımlardan da bahse diyor. Bu da ET'deki **/-b-/** sesinin hâlâ ağızlarda devam ettiğini gösteriyor. Yaptığı açıklamalarda Arapça ve Farsçadan da örnekler vererek **/-b-/nin** **/-w-/ye** döndüğünü örneklerle anlatır: *yawçan ~ yabçan, yawçundi ~ yapşundi* "yapıştırıldı", *yawçundi ~ yapçundi, yuwka ~ yubka.*

/-v-/ < **/-b-/** **değişmesi**: Kimi kelimelerde ET'nin **/-b-/** sesleri **/-v/ye** dönmüştür: *yuvga < yuwka < yubka* "yufka".

/-d-/, **/-d/ sesi**: Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde Eski Türkçede kelime içinde ve sonunda bulunan **/d/** sesi sızıcı **/d/** sesine dönmüştür. Yalnız bazı kelimelerin Eski Türkçedeki gibi **/d/** ile yazıldığı görülmektedir: *ağın, eğgü, eğle-, ıd-, ıduğ, ıdı, keç, keç-, kıdıg, kidin ~ kiğin, koğ-, kudug ~ kuğug, küç-, küdez-, toğ-, uçı-.*

/k-/ sesi: Karahanlı Türkçesinde kelime başında hem ince hem de kalın sıradaki **/k-/** sesleri korunmaktadır: *ker-, kerek, kerü, kewre-, keyik, kiñ, kir-, kirü, kizle-, köl, kölige, köm-, kön, köñlek, köñül, kör-, körk, körse-, kötür-, köz.*

/t-/ sesi: Karahanlı Türkçesinde kelime başında **/t-/** sesleri korunmaktadır: *tal, talak, tam, tamak, tamar, tamga, teg-, tegin, tegin-, tegirmen, tegül, tegür-, telim, telwe, teri, térin, tıl, tik-, tiken, tile-, tilim, tilkü, tirek, tiril-, tişle-, toğ-, tog-, togra-, togru, tok, tokun-, tolu, töş, tuman, turgur-, tüg-, tügme.*

/d-/ < **/t-/** **değişmesi**: Oğuzca vb. kimi lehçe örneklerinde **/d-/** < **/t-/** değişmesi gerçekleşmiştir: *dakı, deve ~ devey, dik.*

/-ç-/ < **/-ş-/** **değişmesi**: *tapçur- < tapşur-, yapçun- < yapşun-, yapçur- < yapşur-.*

/-g-/ < **/-k-/** **değişmesi**: *yuwga < yuwka.*

/-g-/ < **/ŋ/** **değişmesi**: *yagan < yağan* "fil".

/h-/ < **/k-/**, **/-h-/** < **/-k-/** **değişmesi**: Çoklukla Oğuzca ve Kıpçakça kelimelerde görülür: *halaç, handa < kanda, hayu < kayu, hız < kız, oħşa-, oħşag, oħşagu.*

/-n-/ < **/-ŋ-/** **değişmesi**: *ernek < erñek.*

/-ŋ-/ < **/-n-/** **değişmesi**: *kalkan < kalkan, tulun < tulun.*

/-r-/ < **/-d-/** **değişmesi**: *yogru < yogdu* "devenin uzun tüyleri".

/-s/ < **/-z/** **değişmesi**: *kas < kaz.*

/ş-/ < **/ç-/** **değişmesi**: *şagıla- < çagıla-, şöfik < çöpik* "çerçöp", *şü < çü, şünük < çünük* "çınar ağacı".

/-t-/ < /-d-/ değişmesi: *ketti < keçti.*

/-v-/ ~ /-w-/ değişmesi: Kâşgarlı Mahmut, /w/ sesi taşıyan kimi kelimelerin iki türlü sesletildiğini söyler ve örnekler verir: *evin ~ ewin, kavut ~ kawut, kavuk ~ kawuk, kovi ~ kowi, kovuk ~ kowuk, taviş ~ tawış, tevürgen ~ tewgürgen, uvut ~ uwut, yava ~ yawa, yeve ~ yewe / ewe, yuvug ~ yuwug.*

/-v-/ < /-g-/ değişmesi: *kavut < kagut, övüt < ögüt.*

/-w-/ ~ /-g-/ değişmesi: Kâşgarlı kimi kelimelerin ikili biçimlerinin olduğunu söyler ve örnekler verir: *çawıg~ çagıg “kamçı”, kawur- ~ kagur-, kawurmaç ~ kagurmaç, kawruıldı ~ kagruıldı, kowşadı ~ kogşadı, owrug ~ ogrug, süwlin ~ süglin “sülün”, yalwadı ~ yalgadı “yaladı”, yaw- ~ yag- < yak- “yakınlaştırmak”.*

/-y-/ < -d- değişmesi: Oğuzca örneklerde veya daha geç dönem istinsah edilen metinlerde rastlanmaktadır: *ayak, aygır, ayıg, ayrık, ayrış-, key, keyik, koy-, toy-, yaymasa, yayılmış.*

/-y/ < /-g/ değişmesi: *eşyek < eşgek, böy < böğ.*

/-z/ < /-d/ değişmesi: *kâğaz < kâğıd*

Ünsüz düşmesi

/-g-/ , /-g/ düşmesi: Kelime ve hece sonlarıyla kimi ek başlarındaki /g/ seslerinin düştüğü görülür: *el < elig, emek < emgek, eşek < eşgek, karı < karıg, kulak < kulgak, tamag < tamgak, yaku < yagku “yağmurluk”, yiti < yitig “keskin”.*

/-l-/ düşmesi: *ketür- < keltür-.*

/-r-/ düşmesi: *bek < berk, bekle- < berkle-, beçkem < berçkem, bile < birle, kutul- < kurtul-.*

/-w-/ düşmesi: *uşattı < uwşattı.*

/y-/ düşmesi: *ér < yér.*

Ünsüz türemesi

/y-/ türemesi: Özellikle DLT’de çokça örneği vardır: *yıd < ıd “koku”, yıgaç < ıgaç* (Kelimenin ikili biçimini veren Kâşgarlı Mahmut, *yıgaç* biçiminde kullanmanın daha iyi olduğunu söyler.), *yıgladı < ıgladı, yıglaştı < ıglaştı, yılığ < ılığ, yik < ik “iğ”, yikledi < ikledi “çiğnedi”* (Kâşgarlı, “bozulmamış biçimi *ikledi*’dir” notunu ekler.), *yimledi < imledi, yin < in, yügür < ügür “darı”, yüşen < üşen “düz”.*

/-y/ türemesi: *tewey ~ tevey < tewe.*

Ünsüz ikizleşmesi

/-kk-/ < /-k-/ ikizleşmesi: *bakku < baku, ekki < eki, kakkuk < kakuk, tikken < tiken, tikkü < tikü.*

/-ss-/ < /-s-/ ikizleşmesi: *bassık- < basık-, essiz < esiz.*

Göçüşme (metatez)

/-bg-/ < /-gb-/ göçüşmesi: *bigi* < *kibi*.

/-dg-/ < /-gd-/ göçüşmesi: *badgaş* < *bagdaş*.

/-gm-/ < /-mg-/ göçüşmesi: *çagmur* < *çamgur* “şalgam”.

/-mg-/ < /-gm-/ göçüşmesi: *yamgur* < *yagmur*.

/-my-/ < /-ym-/ göçüşmesi: *mayışdı* < *yamaşdı*.

/-şn-/ < /-nş-/ göçüşmesi: *koşnı* < *konşı*.

/-tr-/ < /-rt-/ göçüşmesi: *otru* < *ortu*.

/-wy-/ < /-yw-/ göçüşmesi: *awya* < *aywa*.

2.3. Biçim Bilgisi

Yapım Ekleri

İsimden isim yapma ekleri

+AgU: Topluluk isimleri türetir: *biregü, üçegü*

+Ak: *başak, oğlak*

+An/+un: Fonksiyonunu yitirmiş bir çokluk ekidir. Sadece birkaç örnekte görülür: *oğlan, eren, boğun*

+çA: Eşitlik durumu eki olmakla birlikte kalıcı isimler de türetmiştir: *‘arabça, barça, néçe*

+çak: *alçak* “alçak gönüllü, yumuşak huylu”

+çİ: Meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında isimler türetir: *acıcı* “hazinedar”, *aşçı, du‘âcı, saqçı, yılkıçı*

+çİl: *igçil* “hastalıklı”, *yağmurçıl* “yağmuru bol yer”

+çin: *kökçin* “kır”

+çUK: *oğulcuğ* “rahim”

+dak: *bağırdak*

+dAş: Beraberlik, ortaklık, eşitlik ve mensubiyet ifade eden kelimeler türetir: *karındaş, koldaş, köñüldeş*

+Dem: *erdem*

+di: *emdi*

+duk: *burunduk*

+dİn/+dUn: Ayrılma durumu ekinin kalıplaşması ile oluşmuştur: *kédin, öñdün, taştın, üstün*

+er: Asıl sayılardan üleştirme sayıları yapar: *birer, mişer*

+gAç: *yığaç*

+gAk: *kulğak*

+gıl: *başgıl, kırgıl*

+gU: *edgü*

+I: 3. teklik kişi iyelik ekinin kalıplaşması sonucunda oluşmuştur: *barı, tuşı*

+k: *topık, tumsuk < *tumuş*

+ken: *yétiken* "Büyükayı burcu"

+kına: *azkına*

+l: **Renk isimleri türetir:** *kızıl, yaşıl*

+IA: **Zarf türetir:** *basala, tünle, üzele*

+II ...+II: Eş görevli sözcükleri bağlamakta kullanılır, bir arada bulunma ifadesi katar: *adaşlı kdaşlı* "arkadaş ve kardeş", *yérli kökli* "yer ve gök"

+IIG/+IUG: Genellikle "sahip olan" anlamında sıfatlar türetir: *arığlıg, asıgılıg, cânlıg*

+IIK / +IUK: Soyut ve somut isimler ve sıfatlar türetir: *açlık, baylık, erk-sizlik, karılık*

+n: Araç durum eki olan bu ek, bazı kelimelerde kalıplaşarak kalıcı isimler meydana getirmiştir: *öjin, terkin*

+n: Organ isimleri türetir: *alın, boyun*

+nç: Sıra sayıları türetir: *törtinç, üçünç*

+ndü: *ikindi*

+rA: Aslında yön eki olup bazı kelimelerde kalıplaşarak kalıcı isimler meydana getirmiştir: *ıcre, taşra*

+rAK: Üstünlük ve karşılaştırma görevinde sözcükler türetir: *azrak, beğürek, edğürek, süçigrek*

+rU: Eklendiği sözcüğün yönünü gösterir: *berü, kërü, taparu*

+slg: *kulsıg, yıparsıg*

+slz / -sUz: Yokluk, azlık bildiren sıfatlar türetir. **-II / -IU** ekinin olumsuzdur: *asıgsız, atasız, biligsiz, inançsız, kıtsuz, sağısız*

+suk: *bağırsuk, taşsuk*

+ş: *kökiş* "mavimsi"

+t: Eski bir çokluk ekidir: *tigit* "prensler"

+te: Bulunma durumu eki olan bu ek, bazı kelimelerde kalıplaşarak kalıcı isimler meydana getirmiştir: *érte* "sabahleyin, erken"

Fiilden isim yapma ekleri

-A: Zarf-fiil ekinin kalıplaşması ile oluşmuştur: *basa, kıyra, oza, tapa, yöre*

-AK: *azaq, éwek*

-Am: *kıram*

-ar: Aslında sıfat-fiil eki olmakla birlikte birkaç sözcükte kalıcı isim oluşturmuştur: *batar* "batı", *tuğar* "doğu"

- ç: Oldukça işlek bir ektir: *küwenç, ögünç, tayanç*
- çı: *kaççı < *kam-*
- di/-dU: Soyut isimler türetir: *egdü, ögdi, umdu, üdründü*
- G: Eylem sonucunu bildiren isimler türetir: *açığ, bilig, bışığ, katığ, tirig*
- GA/-KA: Fiilin belirttiği işi yapanı, işten etkileneni ve işin sonucunda meydana geleni işaret eden isimler türetir: *bilge, kısğa, öge*
- gak: *turğak, yuğak*
- GAN: Karakter özelliğine ya da alışkanlığa işaret eden fail isimleri türetir: *igidgen, uğan, yaratğan*
- GI/-GU: Soyut ve somut isimler türetir: *içgü, kağgu, korku (< korkgu), kötki, küdegü, mingü*
- GUçlı: Fiilin bildirdiği hareketi yapan şahıs ve nesneleri karşılayan kelimeler türetir. Eklendiği kelimeye aşırılık ve süreklilik anlamı katar: *ayguç, kılguç, külgüç, tüzgüç*
- GIn/-GUN/-kın: Geçişsiz fiillerden sıfatlar, geçişli fiillerden edilgen isimler türetir: *barkın "yolcu", tizgin, kaçgın, köçgün "göç eden", tutğun*
- I: Geçişli fiillerin nesnesine, geçişsiz fiillerin öznesine işaret eden isimler türetir: *bükri, egri, köni, taçı, toli, tutaşı*
- K/-UK: Eklendiği fiilin hareketi ile ilgili bir özelliği ya da nesne ismini karşılayan kelimeler türetir: *açuk, ahsak, anuk, kılık, tilek, töşek, yırak*
- I: İşlek değildir: *ınal, tükel*
- m: Fiilin hareketi sonucunda meydana gelen durum, iş vb. ifade eden kelimeler türetir: *alım, keğim, toğum, ulam, yitim*
- mA: Fiillerden hareket isimleri yapan bu ek ile kalıcı isimler de türetilmiştir: *bolma, kesme, tégme*
- mAK: Bütün fiillere gelerek o fiilin hareket ismini yapar. Kalıcı isimler de oluşturmuştur: *almağ, bolmağ, étmek, körüşmek, ökünmek*
- mAn: *tegirmen, tuman*
- mİş: Aslında sıfat-fiil eki olmakla birlikte birkaç sözcükte kişi adı türetmekte kullanılmıştır: *Küsemiş, Ögdülmüş*
- mUr: Çok az sözcükte görülür: *kömür, yağmur*
- n: Fiilin gösterdiği hareketle ilgili kalıcı isimler yapar: *akın, bulun, egin "sırt", tolun "ayn on dördü"*
- ñ: *üsterñ "üstün, galip"*
- r: *üñür "in, mağara"*
- ş: Fiil isimleri yapan bu ek ile türemiş kalıcı isimler de mevcuttur: *alkış, kiriş "gelir", tokış "vuruşma, savaş"*
- t/-Ut: *adırt "ayırma", kurut "peynir", yurt*
- U: *bütrü "bütünüyle, tamamıyla", ötrü, sayu "her"*

-yuk: *osayuk* “gafil”, *bulğayuk* “bulanık”

-z: Geçişli fiillerin nesnesine, geçişsiz fiillerin öznesine işaret eden isimler türetir: *boguz*, *küwez* “kibirli, gururlu”

İsimden fiil yapma ekleri

+A-: İsimlerden hem geçişli, hem geçişsiz fiiller türetir: *bulna-* “esir etmek”, *kına-*, *küçe-* “zorlamak”, *orna-* “yerleşmek”, *ota-* “tedavi etmek”, *sığta-* “ağlamak”

+Ad-: *kutağ-* “kutlu olmak”, *küçeğ-* “güçlenmek”, *yoқаđ-* “yok olmak”

+al-: Geçişsiz, “olma” bildiren fiiller türetir: *yoқal-*

+Ar-: Geçişsiz fiiller türetir: *oңar-*, *tüner-* “karamak”

+DA-: Genellikle geçişli fiiller türetir: *sonda-* “kovalamak”, *ünde-*

+gar-: Geçişli fiil türetmiştir: *suwğar-*

+I-: Geçişsiz fiiller oluşturur: *agrı-*, *öli-* “nemlenmek”, *toқı-*

+K-: Kökün anlamını güçlendiren veya genişleten geçişsiz fiiller türetir: *çavıq-* “ün sahibi olmak”, *muñuқ-* “bunalmak”, *tuşıқ-* “rastlamak”

+ka-: *yarlıқа-* (< *yarlıғ+қа-*)

+kır- / -kür-: Ses yansımalı kelimelerden çoğunlukla geçişsiz fiiller türetir: *bürkir-* “püskürmek”, *қақır-* “boğazını gürültü ile temizlemek”

+I-: Geçişsiz fiiller türetir: *oñul-*

+IA-: Geçişli ve geçişsiz fiiller türeten işlek bir ektir: *añla-*, *anuқla-*, *çoғla-* “bağırmaq, çağırmaq”, *özle-* “benimsemek”

+msin-: Benzerlik bildiren fiiller türetir: *éşimsin-* “eş saymak, arkadaş gibi davranmak”

+r-: Geçişsiz fiiller türetir: *belğür-*, *қазақur-* “körleşmek”, *қарar-*

+rA-: *çıғra-*, *kükre-*

+rkA-: Bir duygu veya nitelikte dolu olmak anlamı veren fiiller türetir: *soyurқа*, *таңırқа-*

+sA-: İstek ifade eden fiiller türetir: *kökseğüçi* “göge yükselmek isteyen”, *suwsa-*

+sl-: Benzerlik bildiren fiiller türetir: *suwsı-* “su gibi olmak”, *yaғsı-* “yağ gibi olmak”

+sıra-: *başsıra-* “başsız bırakmak”

+U-: Geçişsiz fiiller oluşturur: *bayu-* “zenginleşmek”, *kéñü-* “genişlemek”, *yaғu-* “yaklaşmak”

Fiilden fiil yapma ekleri

-A-: Bir pekiştirme ekidir: *sıқа-*

-Ar-: Bir ettirgenlik ekidir: *çıқar-*, *kéter-*

-ç-: Fiilin anlamını pekiştirir: *sürç-*

-çir-/ -çur-: *külçir-* "gülümsemek", *tañçur-* "çiselemek"

-đ-: Bir pekiştirme ekidir: *ıđ-*, *toğ-*, *yoğ-*, *yüğ-* "yüklemek, yüklenmek"

-DUR-: Ettirgen fiiller türetir: *bildür-*, *keldür-* ~ *keltür-*, *tapındur-*, *uqtur-*

-dUz-: Ettirgen fiiller türetir: *bildüz-* "bildirmek", *bulduz-* "buldurmak"

-gar-: Ettirgen fiiller türetir: *kutğar-*

-GIR-/ -GUR-: Ettirgen fiiller türetir. Bazı örnekler geçişsizdir: *argur-* "yormak", *kelgir-* "gelmeye niyet etmek, gelmek üzere olmak", *manğir-* "bandırmak", *sızğur-* "eritmek", *yatğur-*, *yérgür-* "nefret ettirmek"

-git-/ -güt-: *körgit-* ~ *körgüt-* "göstermek"

-GUz-: Ettirgen fiiller türetir: *arguz-* "yordurmak", *kirgüz-*, *olturguz-*, *tirgüz-*, *turguz-*

-I-: Bir pekiştirme ekidir: *kazı-*, *tatı-* "tat vermek"

-K-: Öze dönüşlü ve edilgen fiiller türetir: *bölük-* "bölünmek, ayrılmak", *öçük-* "sönmek", *sañçık-* "yenilmek", *yaşık-* "(göz) kamaşmak"

-k-: Bir pekiştirme ekidir: *kırk-*, *sağ-* "saymak"

-I-: Edilgen ve dönüşlü fiiller türetir: *alkal-* "alkışlanmak, övülmek", *ayıl-* "söylenmek", *bağıl-* "bakılmak", *bıçıl-* "kesilmek, biçilmek", *bitil-* "yazılmak", *eşül-* "örtülmek", *kewil-* "gevşemek, zayıflamak", *oñul-* "iyileşmek, düzelmek, iyi olmak", *tıdıl-* "kaçınmak, çekinmek", *tügül-* "düğümlenmek", *uğul-* "anlaşılmak", *üğrül-* "seçilmek", *yapul-* "kapanmak, örtülmek"

-mA-: Olumsuzluk bildiren fiiller türetir: *alma-* "almamak", *arma-* "yorulmak, usanmamak", *ayma-* "söylememek", *toğrama-* "doğramamak"

-n-: Dönüşlülük ve edilgenlik bildiren fiiller türetmesinin yanı sıra, anlamı kuvvetlendirilmiş fiiller de türetir: *anun-* "hazırlanmak", *arın-* "temizlenmek", *atan-* "adlandırılmak", *atlan-* "ata binmek", *bağın-*, *ban-* "bağlanmak", *boğun-* "boğulmak", *ırgan-* "sallanmak", *kılın-*, *kolun-* "rica etmek, istemek", *ögün-* "övmek", *örün-* "dikilmek, kalkmak", *sağın-*, *serin-* "sabretmek", *sın-* "kırılmak; bozguna uğramak", *tapın-*, *taran-* "taranmak", *tetin-* "direnmek, karşı koymak", *tolğan-* "kıvrınmak; kendine dolamak", *tun-* "kapanmak, tıkanmak", *yapın-* "örtünmek, kaplanmak", *yığın-* "kendi kendini engellemek", *yulun-* "serbest bırakılmak", *yun-* "yikanmak"

-r-: Ettirgen ve geçişsiz fiiller türetir: *bekrü* "sıkıca, sertçe, sağlamca" < *bek+ü-r-*, *kağır-* "bükmek, çevirmek, döndürmek", *keñür-* "genişletmek", *süçir-* "tatlılaşmak", *üster-*, *yılır-* "ılınmak", *yuñçır-* "kötülemek"

-sA-: İstek, niyet, amaç ifade eden fiiller türetir: *açsa-* "açmak istemek", *ağsa-* "çıkmak, yükselmek, tırmanmak istemek", *éwse-* "acele etmek istemek", *kelse-* "gelmek istemek", *ögse-* "övmek istemek", *uğsa-* "anlamak istemek", *üzse-* "koparmak istemek", *yaşsa-* "gizlenmek istemek", *yése-* "yemek istemek"

-sİK-/suk-: Edilgen fiiller türetir: *arsık-* “aldanmak”, *basık-* “baskına uğramak”, *bilsik-* “bilinmek”, *busuk-* “pusuya düşmek, tuzaga yakalanmak”, *tutsuk-* “esir olmak, yakalanmak”, *ursuk-* “dövülmek”, *yétsik-* “erişilmek, yakalanmak”

-sir-: *külsir-* “gülmek”

-ş-: İşteş, dönüşlü, geçişli, edilgen ve oluş bildiren fiiller türetir: *açış-* “ekşimek, acılaşmak”, *alkaş-* “birbirini övmek”, *arış-* “birbirini aldatmak”, *barış-* “birbirine gitmek, karşılıklı gidip gelmek”, *başmaşlan-* “ayakkabı giymek”, *biliş-* “tanışmak”, *busuş-* “birbirine pusu kurmak”, *emgeş-* “birlikte zahmet çekmek”, *ertiş-* “geçmekte yarışmak”, *iliş-*, *irkiş-* “toplaşmak”, *irteş-* “araştırmak”, *kemiş-* “atmak, fırlatmak”, *koluş-* “birbirinden istemek”, *kowuş-* “birbirini kovmak”, *körüş-* “yüzyüze görüşmek”, *ögüş-* “birbirini övmek”, *örüş-* “yükselmek”, *soluş-* “tazeliğini kaybetmek, solmak”, *süçiş-* “tatlılaşmak”, *sühüş-* “birbirine saldırmak, dövüşmek”, *tapış-* “kavuşmak”, *urus-*, *yapuş-* “yapışmak”, *yaraş-*

-t-: Ettirgen fiiller türetir: *ağırt-* “ayırt etmek”, *artat-* “bozmak, harap etmek”, *beğüt-* “büyütmek”, *bezeit-* “titretmek”, *elget-* “eletmek”, *emget-* “eziyet çektirmek”, *esürt-* “sarhoş etmek”, *kamat-* “kamaştırmak”, *karıt-* “kocatmak”, *kölit-* “gömdürmek”, *meşzet-*, *okıt-* “çağırtmak”, *sayrat-* “çok konuşturmak”, *sökit-* “diz çöktürmek”, *tumlıt-* “soğutmak”, *yağıt-* “yağdırmak”, *yağut-* “yaklaştırmak”, *yar-sıt-* “tiksindirmek”, *yoğat-* “iftira ettirmek”, *yülit-* “tırış ettirmek”

-U-: Pekiştirme ekidir: *seşü-* “gevşemek”

-Ur-: Ettirgen fiiller türetir: *buşur-* “öfkeliendirmek”, *çomur-* “daldırmak, batırmak”, *keğür-* “giydirmek”, *kısır-* “kısaltmak”, *öçür-* “söndürmek”, *öpür-* “içirmek”, *sıgur-* “sığıdirmek”, *siñür-* “sindirmek, hazmetmek”, *tatur-* “tattırmak, yedirmek”, *yağur-* “yaklaştırmak”, *yüğür-* “yüklemek”

-z-: *emüz-* “emzirmek”, *tamuz-* “damlatmak”, *tutuz-* “söylemek, nasihat etmek, emretmek”

Çekim Ekleri

İsim Çekim Ekleri

Çokluk eki

Karahanlı Türkçesinde çokluk eki *+lAr'*dir: *ajunluglarka*, *aşlar*, *barçalar*, *bular*, *bulaklar*, *eğgülderin*, *kişiler*, *kitâblar*, *eğgülükler*, *neñler*, *tarıgçılar*, *tokularnı*.

İyelik ekleri

Teklik 1. kişi: *+(I)m*, *+(U)m*

İstisnaları bulunmakla birlikte ekin yardımcı ünlüsü düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *bayatım, baylığım, begim, igim, işim, kadaşım, kaşım, közüm, kurım, sözüüm, túbüm, yüzüzlüküm*.

Teklik 2. kişi: *+(I)η, +(U)η*

Ekin yardımcı ünlüsü düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaktadır: *anaηnıη, andıηnı, begıη, bılgıη, dūnyanı, işıηnı, kadaşıη, kanatıηnı, kanıη, kaşıη, katıη, kördükūη, közüηnı, kullarıηa, kunçuyularıηa, oylanlarıη, sözüηnı*.

Teklik 3. kişi: *+I, +sI*

Ek, çoklukla düz ünlülüdür. Nadiren yuvarlak ünlülü biçimlerine rastlanmaktadır. Yuvarlak ünlü isim tabanlarına geldiğinde ünlü uyumuna uymaz: *anası, atası, atı, barçası, basası, boynında, budunı, dūnyasın, edğüsü, inisi, köki, küci, şerrindin, yumıışı, yükün, yüzün*.

Çokluk 1. kişi: *+(I)mIz, +(U)mIz, +(U)mUz*

Ekin ünlüsü düzlük-yuvarlaklık uyumuna her zaman girmez. Yardımcı ünlü ise çoklukla uyuma bağlıdır: *ağaklarımız, algumuz, atalarımız, atımız, idimiz, kadaşlarımıznı, köñlümüz, közüümüz, kulumıznı*,

Çokluk 2. kişi: *+(I)ηIz, +(I)ηUz, +(U)ηUz, +(I)ηIzAr*

Ekin ünlüsü her zaman düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmez. Uyum dışı çok sayıda örnek vardır. Ekin *+(I)ηIzAr* biçimi Kur'an çevirilerinde geçmektedir: *ađaklarıñıznı, analarıñız, kadaşlarıñız, kadaşlarıñız, közleriñız, küçüñızlerke, küdeçñızızler, küñüñüzñı, malıñızlar, menizleriñız*.

Çokluk 3. kişi: *+LArI*

Ekin son ünlüsü daima düzdür: *buyrukları, eñekleri, köñülleri, mallarından, mesellerini*,

Durum ekleri

İlgi durumu: +nIη, +nIη; +Iη, +Uη

İsimlerden sonra *+nIη, +nUη*, zamirlerden sonra *+Iη* biçimi yaygındır. Ek, isim ve zamir tabanlarına geldiği gibi, isim çekim eklerinden sonra da gelebilir. İstisnaları olmakla birlikte ekin ünlüsü genelde düzlük-yuvarlaklık uyumuna girer: *anaηnıη, atalarıñıznıη, begıñıη, bılgıñıη, dūnyanıη, işıñıη, kamugñıη, kişıñıη, kulñıη, küñdüzñıη, oğlınıη, sözüññıη, yalawaçımıñıznıη*.

1. ve 2. kişi zamirlerden sonra *+Iη* eki gelir: *menıη, senıη, biziη, siziη*. 3. çokluk kişi zamiri *+nıη* eki alır: *olarınıη*. İşaret zamirlerine ise *-nIη, +nUη* biçimlerinde gelir: *munıη, anıη, bularıñıη*.

Kur'an çevirilerinde teklik 1. kişi zamirinin *menim* biçimi de vardır.

Zamirler ilgi eklerinin üzerine durum eki de alabilir: *biziñe, biziñde, meniñde, meniñdin*.

Eksiz ilgi durumu da vardır: *ajun mezesi, bagrım başı, dünya sonı, közüüm yaşı*.

Belirtme durumu: +nI, +n, +g, +I

Karahanlı Türkçesinde belirtme durumu eki çeşitlilik gösterir. Bir taraftan Eski Türkçenin isimlere gelen +G eki devam ederken diğer taraftan Eski Türkçede zamirlere gelen +nI eki isimlere de gelmeye başlar. +nI biçimi isim tabanlarıyla iyelik ve çokluk eklerinden sonra da gelebilir. İsim tabanları çoklukla +nI biçimini alır. Ayrıca yalnız iyelikten sonra gelen +n eki ile daha az rastlanan +I eki de vardır.

+nI: *ajunluglarını, atımını, biligni, bizni, bularnı, canımıznı, cümteni, dünyanı, etlerni, kimni, közni, muni, olarnı, özni, sözümni, tişini, ukuşnı.*

+I eki isim ve zamir tabanlarıyla iyelik eki almış isimlere gelir: *atımı, başı, kimi, könlüni, meni, seni, sawımı.*

+n: *atın, barkın, barusın, başın, begin, kamugın, karınların, közlerin, özin, tatgın, tejin.*

İsimlere gelen +G belirtme durumu ekinin çokluk eki almış zamirlere de geldiği görülür: *başığ, begig, bularig, budunug, çawıg, dünyag, edğüg, edğülerig, haramıg, igig, kimig, kulug, neñig, olarig, sözüg, tilig.*

Belirtme durumu eksiz olarak da yapılabilir: *bu söz sözlemegil, benim tınım algıl.*

Yönelme durumu: +GA, +KA, +A

Karahanlı Türkçesinin yönelme durumu eki +KA'dır. Ekin +GA biçimi nadiren görülür. Tonlu ünsüzle biten kimi kelime tabanlarına +KA ekinin gelecek ünsüz uyumunu bozduğu görülür. İyelik eklerinden sonra yaygın olarak +A biçimi de kullanılır. +A eki isim tabanlarına da gelmektedir.

+GA, +KA: *ağınka, ajunka, atalarınca, begke, bizke, budunka, dünyaka, edğüke, halkka, haramka, işke, körmekke, negüke, ogulka, sewinçlerke, şahımka, tapugka, yirke, yüzke.*

3. kişi iyelik eklerinden sonra zamir n'si ile ekin ünsüzü birleşir ve ek +nA olabilir: *anasına, barçasına, dostına, hakkına, işine "eşine",*

+A: Çoklukla iyelik eklerinden sonra kullanılır: *atama, kapuglarına, muradına, ogluma, usukmışa.*

Bulunma durumu: +DA

Genelde ünlülerle tonlu ünsüzlerden sonra +dA, tonsuz ünsüzlerden sonra +tA biçimleri gelmektedir: *bekte, biligde, dünyada, edğülükte, erde, kılık-larda, kişide, künde, özinde, sonunda, tañda, törde, uçünçte, yirde.*

Zamirlerden sonra tonlu ünsüzlü biçimleri gelir: *anda, anında, bizde, kimde, kimiñde, mende, munda, özinde, sende, sizde.*

Ayrılma durumu: +DA, +DIn, +DAn

Karahanlı Türkçesinde yaygın ayrılma durumu eki +DIn'dır. +DA eki bulunma yanında Eski Türkçedeki gibi ayrılma işleviyle de kullanılır. +DAn

biçimine yalnız DLT'deki örneklerde rastlanmıştır. İstisnaları bulunmakla birlikte ek genelde ünsüz uyumuna bağlıdır:

+DA: *altunda, anda, anıŋda, begde, bélinde, kamugda, kişide, munda, özünge, şekerde.*

+DIn: *andın, anıŋdın, attın, bayattın, beğüktin, bizdin, budundın, edğüdin, ewdin, kayudın, kimersedin, mendin, meniŋdin, mundın, munıŋdın, olardın, ornumdın, öğdisindin, ölümün, suwdın, tamugdın, taştın, tişilerdin, topraktın.*

+DAn: *andan, buzdan, erden, ewden, ıştan, köñülde, menden, tünlükten, yawlaktan, yoldan.*

Araç durumu: +(I)n, +(U)n

+(I)n, +(U)n eki isim ve zamirlere gelerek araç durumu işleviyle kullanılırken kalıplaşarak zaman zarfı da yapar. Ekin yardımcı ünlüsünün genellikle uyuma girdiği görülür: *ağakın, anın, arkan, edğün, eligin, erin, kanatın, kışın, küçin, küñün, küñdüzün, küñün, menin, munın, okun, öğün, tünün, yayın, yazın, yumakın.*

bile ~ birle edatı da araç durumu ekinin görevini yapmaktadır: *dünya birle, erdem bile, kagan birle, yay bile.*

Eşitlik durumu: +çA

Eşitlik eki **+çA** isim tabanlarına geldiği gibi iyelik ekli isimlerden sonra da kullanılmaktadır. Zamirlerle kalıplaşmış biçimleri de vardır. Ekin ünsüzü daima tonsuz olduğu için ünlüyle ve tonlu ünsüzle biten kelimelere geldiğinde ünsüz uyumuna uymaz: *ança, ançaka, anıŋça, awuçça, barça, kança, köñülçe, köñlünçe, mençe, meniŋçe, munça, neçe, teñiŋçe, tilinçe, ugança, yılça.*

Yön gösterme durumu: +Ar, +ArU, +rA, +rU, +r, +GARU

Karahanlı döneminde Eski Türkçenin **+GARU** eki canlılığını kaybetmiş, yerini **+Ar, +Aru, +rA** ve **+rU** eklerine bırakmıştır. **+GARU** ekine yalnız DLT'de çok az örnekte rastlanmıştır.

+Ar: *yokar.*

+ArU: *yokaru.*

+rA: *asra, başra, içre, közre, otra, taşra.*

+rU: *aŋaru, taparu.*

+r: Karahanlı Türkçesi metinlerinde zamirlerin yön gösterme ekli biçimleri olan *aŋar, maŋar, muŋar, saŋar* kelimeleri yönelme durumu işleviyle kullanılmıştır.

+GARU: *teŋri gerü, yaygaru.*

Aitlik eki: +KI

Kalın sırada **+ki** olarak gelen ekin ince sıradaki ünsüzünün tonlu mu tonsuz mu olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Ek, büyük ünlü uyumuna

uymaktadır: *ağını, aşnuku, basakı, eligdeki, kédinkileri, kışkı, kiçeki, künki, küzki, öğdüñki, yaykı, yazkı.*

Zamirler

Kişi zamirleri

Karahanlı Türkçesinde kişi zamirleri ve bunların aldıkları durum ekleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

yalın durum	men, min	sen, sin	ol	biz	siz, sizler	olar, anlar
ilgi durumu	meniñ	seniñ	anıñ	biziñ, bizniñ	siziñ, silerniñ	olarıñ, anlarıñ, anlarıñ
belirtme durumu	meni, mini	seni, sini	anı	bizni	sizni	oları, olarıñ, anları
yönelme durumu	maña	saña	aña	bizge, bizine	sizge, sizlerke, silerke	olarka, anlarka
bulunma durumu	mende, minde	sende, seniñde	anda	bizde	sizde	olarda, anlarda
ayrılma durumu	minde, meniñde; mendin, mindin, menden minden, meniñdin	senden, sinidin, seniñdin	anda, anıñda; andın, andan, anıñdın	bizde; bizincede	-	olarda, anlarda; olardıñ, anlardın
eşitlik durumu	mençe, minçe, meniñçe	-	ança, anıñça	-	-	-
yön gösterme durumu	mañar, mañarar	sañar	añar, añarar	-	-	-
araç durumu	menin, minin	-	anın	-	-	-

Belirsizlik zamirleri: Karahanlı Türkçesinde çok sayıda belirsizlik zamiri kullanılmaktadır. Bazıları şunlardır: *ağın* “başkası”, *ağınlar* “başkaları”, *ağnagu* (< *ağın+agu*) “başkası”, *barça, barçası, barı / baru, ba’zıları, bir ağın, bir ançası bir ançañız, bir ançaları, bir kimerse, bir kişi, biregü, biri, birisi, biriniz, biregü, ekindi* “başkası, diğeri”, *fulân, ikigü, kamu / kamug* “hepsi”, *kayu, kayısı, kimerse, neçeme, nesne, törtegü, tükel, üçegü.*

Dönüşlülük zamirleri: Genel Türkçenin *öz* ve *kendü* dönüşlülük zamirleri Karahanlı Türkçesinde de kullanılmaktadır. Yalnız *öz* zamiri *kendü* zamirine göre daha yaygın bir kullanım alanına sahiptir. *kendü* zamiri Karahanlı Türkçesi metinlerinde yalnız yalın durumda tespit edilmiştir.

öz, öznüñ, özüğ, özni, özüğ, özke, özde, özdin, özün, özüm, özümni, özümke, özüñ, özüñdin, özi, öziñ, özin, özini, özine, özinde, özinden, özümüz, özünüzni, özleri, özlerin vb.

İşaret zamirleri

Karahanlı Türkçesinde işaret zamirleri ve bunların aldıkları durum ekleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

yalın durum	bu	uş	ol	bular, munlar	olar, anlar
ilgi durumu	munuñ, munuñ	-	anuñ	bulanuñ	olaruñ, anlaruñ, anlaruñ
belirtme durumu	bunu, muni, muni,	-	anu	bulanu, bulang	olaru, olang, anlaru
yönelme durumu	muña	-	aña	bularka	olarka, anlarka
bulunma durumu	munda, munuñda	-	anda	bularda	olarda, olardin, anlarda
aynılma durumu	munda, munuñda; munuñdin, mundin	-	anda, anuñda, andin, andan, anuñdin	bulardin	olarda, anlarda, olardin, anlardin
eşitlik durumu	muñça	-	ança, anuñça	-	-
yön gösterme durumu	muñar	-	añar, anaru	-	-
araç durumu	munın	-	anın	buların	-

Soru zamirleri

kim: *kim, kimig, kimni, kimiñ, kimnüñ, kimke, kimde, kimdin, kimiñ, kimiñde, kimiñdin, kimi, kimini.*

ne ile yapılanlar: *ne (neni, nedin), neçe (< ne+çe) "nice, ne kadar, kaç, nasıl", neçeme (< ne+çe me) "ne kadar", neçük (< ne+çe ök) "nasıl", negü (< ne+gü) "ne, nasıl, niçin" (negüg, negüni, negüki, negün), negülük "niçin, nasıl",*

nelük (< *né+le+ök*) “niçin, nasıl”, *neme* (< *ne+me*) “nasıl, ne kadar”, *nerek* (< **ne+kerek*), “ne, neye”, *neteg* (< *ne+teg*) “nasıl”.

***ka ile yapılanlar:** *kaçan* “ne zaman, ne zaman ki, -dığında, -dığı için”, *kayu* “hangi, ne, kim”, *kayunı* “hangisini”, *kayuda* / *kayda* “nerede”, *kayudın* / *kaydın* “nereden”, *kayuka* “nereye”, *kayusı* (< *kayu+sı*) “hangi, hangisi”, *kanı* “hani, nerede”, *kança* “nereye, nasıl, ne kadar”.

İlgi zamiri: *kim*.

Sıfatlar

Karahanlı Türkçesinde sıfatlar genel Türkçedeki gibidir. Yapım ekleriyle türemiş sıfatlar, isimden isim ve fiilden isim yapma ekleri arasında gösterildiği için burada üzerinde tekrar durulmayacaktır.

Genel Türkçede olduğu gibi, Karahanlı Türkçesinde de sıfatlar beş grupta ele alınabilir: İşaret sıfatları, niteleme sıfatları, sayı sıfatları, soru sıfatları, belirsizlik sıfatları.

İşaret sıfatları: *bu* ajun, *ol* kişiler, *uş ol* neñ, *uş bu* sözüm.

Niteleme sıfatları: Genel Türkçede olduğu gibi, isimler başka bir ismin önüne gelerek onu nitelerler. Karahanlı Türkçesi de sıfatlar bakımından oldukça zengin bir dildir. Birkaç örnek: *agır* yüklüg, *bagırsak* idim, *beğük* ayaklar, *boz* at, *çalpak* işler, *çın* sözlügliler, *edgü* söz, *kara* tün, *kızıl* eñ, *köni* yol, *körklüg* kızlar, *meñgü* ajun, *sol* elig, *ugan* Tenri, *uşak* oğlan, *üküş* kişi, *yagız* yir, *yaruk* yulduz, *yavlak* ölüm.

Sayı sıfatları: **a. Asıl sayı sıfatları:** *bir* Tanrı, *iki* yüzlüg, *üç* ağaklıg, *tört* hâcet, *beş* âyet, *on* kün, *on ekki* burûc, *on dört* âyât, *otuz* tün, *kırk* yaşlıg, *yüz* *sek-sen* bir âyet, *miñ* yıl, *tümen* *miñ*. **b. Üleştirme sayı sıfatları:** birer, üçer. **c. Sıra sayı sıfatları:** *ikinc* / *ikinci*, *üçinc* / *üçünç*, *törtünç* / *törtünçi*, *bişinci*, *onınc*,

Soru sıfatları: *kaç* aylık, *kayu* neñ, *kayu* ni’metler, *ne* türlüg, *neçe* âlim, *neğü* kağgu.

Belirsizlik sıfatları: *az* edgü, *barça* tüzük, *kamug* yalawaçlar, *neçe* öküş kentler, *öküş* söz, *tegme* nerse, *telim* neñ, *tümen* arzu.

Zarflar

Karahanlı Türkçesinde genel Türkçede olduğu gibi çok sayıda zarf vardır. Ayrıca birçok isim cümlede zarf görevinde kullanılmıştır. Zarfların bir kısmı basit kelimedir. Yapım ekiyle türetilmiş kimi isimler cümlede zarf görevinde kullanılmıştır. Zarf türetmedeki bir başka yol ise, kelime birleştirmeleridir.

Zarf-fiil ekleriyle yapılan zarflar ayrı bir başlık altında verildiği için burada tekrarlanmayacaktır. Karahanlı Türkçesinde tespit edilen kimi zarflar şunlardır:

Yer zarfları: *alt, arka, art, asra, ast, aşak, baş, batır, berü, burun, iç, içre, ilgerü, karşı, kaş, kat, kerü, kin, koğı, öñ, taş, utra / utru, üsk, üst, yağuk, yakın, yan, yırak, yokar / yokaru.*

Zaman zarfları: *aşşam, amdı, aşnu / aşun, ay, besre, burun, erte / erti, hazan, ikindü, kiç, kiçe, kiğin, kin, kış, kuşluk, kündüz, küz, öñdün, öğ, öğlek, sonra, tañ, tañda, tutçı / tutşı / tutaşı, tün, tünle, ulaşı, yañıla, yarın, yay, yaz, yıl.*

Azlık-çokluk zarfları: *artuk, aşru, az, azrak, eksük, hergiz, hiç, idi, keç, köp, öküş, telim.*

Durum zarfları: *açıg kıl-, açuk bol-, adın bol-, andag kıl-, anuk tur-, asıg tut-, bay bol-, beğük bol-, bek tut-, berk bol-, boşlag yüğür-, cın ay-, edgü bol-, ediz tut-, egri bol-, irig tut-, korklık bol-, kön sözle-, meñü bol-, munduz bol-, öktek bol-, öküş sözle-, tetik bol-, utru kel-, uzak bol-, yakşı ay-, yalñuz yorı-.*

Edatlar

Bağlama edatları (bağlaçlar): *abañ, amdı, kaçan, kaçan kim, kalı, kim, neteg kim, takı, ya, yana. Arapça ve Farsça olanlar: ammâ, bes, eger, hem, hergiz, meger, ve, veger, velâkin, velâkin.*

Çekim edatları: *adın, ara, arkaru, artuk, asra, aşnu, baka, basa, berü, bigi / bigin, birle / bile, içre, karşı, kibi / kibin, köre, meñizlig, naru, oza, öñdün, ötürü, özge, sonra, takı, tapa, taparu, taşra, teg, tegin, tigrü, togru, ulam, üçün, üze, yaña, yañaru, yañlig.*

Kuvvetlendirme edatları: *cın, çü, erinç, erki, keç, ma / me, neçe, ok / ök, takı, yeme / yime.*

Denkleştirme edatları: *hem... hem, kerek... kerek, ne... ne, takı... takı, yâ... yâ, yâ... yâhûd.*

Soru edatları: *kaçan, kança, kanda, kanı, kayda / kayuda, kayudın, mu / mü, ne, neçe, neçeme, neçük, negü, negülük, nelek / nelük, netek.*

Cevap edatları: *av, emet / evet, yah,*

Gösterme edatları: *çak, uş.*

Ünlemler

aç, awa awa, ay, ayâ, üf, vâ, vây, yâ, zinhâr, zinhârâ.

Fiil Çekim Ekleri

Kişî ekleri

Burada kişî ekleri çekim ekleriyle birlikte verildiği için ayrıca gösterilmesine gerek duyulmamıştır. Kişî ekleri, kiplerle birlikte takip edilebilir.

Geniş Zaman

Karahanlı Türkçesinde geniş zaman eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, -r, -Ar, -Ir, -Ur'dur. Karahanlı Türkçesinde ayrı bir şimdiki zaman eki olmadığı

için geniş zaman eki bu kipi de karşılar. Geniş zaman eki fiil tabanlarına bugünkünden farklı biçimlerde gelebilmektedir (*kılır, kınayur, kızleyür, örtür, yiyürler* vb.). Ünlüyle biten fiil tabanlarına -r eki gelirken ünsüzle biten tabanlarda herhangi bir kural olmadığından farklı kullanımlar ortaya çıkmıştır. Aynı kelimeye iki farklı ekin geldiği durumlar da vardır (örnek: *bilir ~ bilür, kanur ~ kanar, körür ~ körer, yunur ~ yunar* vb.). Ahmet Bican Ercilasun ve Marcel Erdal, Karahanlı dönemi metinleri üzerine yaptıkları çalışmalarda ünsüzle biten tabanlara ekin geliş biçimleriyle ilgili sınıflandırmalar yapmışlardır. Geniş zaman eklerinden sonra kişi zamirleri gelmektedir. Çokluk 3. kişi +lAr eki alır. Kişi zamiri yerini bazen iyelik eki almış öz dönüşlülük zamerine bırakmaktadır (*inanur özüm* vb.). Karahanlı Türkçesinde geniş zaman eki düzlük-yuvarlaklık uyumuna her zaman uymaz.

Geniş zaman ekinin olumsuz biçimi -mAs, -mAz ekleriyle yapılır. Ekin son ünlüsünün tonlu ve tonsuz biçimleri vardır. Ek, aynı metinde bile her iki biçimiyle birlikte kullanılmaktadır.

Teklik 1. kişi: -r men, -Ar men, -Ir men, -Ur men; olumsuzu -mAs men, -mAz men: *ayur men, barur men, biçer men, bilir men, bolur men, esirker men, kınayur men, koçur men, korkar men, körer men, sığınur men, tapnur men, tutnur men, yatur men, yorur men; barmas men, irmes men, körkitlemez men, tilemez men.*

Teklik 2. kişi: -r sen, -Ar sen, -Ir sen, -Ur sen; olumsuzu -mAs sen, -mAz sen: *ayur sen, bilir sen, birür sen, ilenür sen, kılır sen, körer sen, oynatur sen, sen, tiler sen, tir sen, tutar mu sen; bilmes mü sen, sorulmas sen, söylemes sen, tındurur sen, tınlamas sen; taplamaz sen, tınlamaz sen.*

Teklik 3. kişi: -r, -Ar, -Ir, -Ur; olumsuzu -mAs, -mAz: *alur, aşar, atar, barır, beçüyür, bilir ~ bilür, buzur, çapar, çıkar, emger, kaçar, kalur, kelir, kötrür, kuçar, okır, öter, sanar, suvar, süzlür, tolur ~ tolur, tüşer, uğır, yarar, yaruyur, yorur; bulmas, köndürmes, tepmes, yorımas, birikmez, bulumaz, ewürmez, kesmez, tınmaz.*

Çokluk 1. kişi: -r miz, -Ar miz, -Ur miz; olumsuzu -mAs miz, -mAz miz: *ayur miz, birür miz, ewrer miz, kılır miz, koparılır miz, körkütür miz, öldürür miz, tapınur miz, tezgindürür miz, tirer miz; barmas miz, kemişmez miz.*

Çokluk 2. kişi: -r siler, -Ar siz, -Ar siler, -Ir siler, -Ur siz, -Ur siler, -Ur sizler; olumsuzu -mAz siz, mAz sizler, -mAs siler, -mAs sizler: Ekin ünlüsü gibi zamirler de çeşitlilik göstermektedir. Diğer metinlerde geçmeyen bu ekin örneklerinin tamamı Kur'an çevirilerinden alınmıştır: *alır mu siler, aytur siler, bakar siler, baka turur sizler, biter siz, bolur siz, katar siler, kaytarılır siz, korkar mu siz, okır siler, otlatur sizler, tutar mu siler, ündeyür sizler; bilmes siler, bilmez siz, bilmes sizler, sorulmaz sizler, tilemes siler.*

Çokluk 3. kişi: -rIAr, -ArIAr, -IrIAr, -UrIAr; olumsuzu -mAslar, -mAzlar: *atarlar, bakarlar, barırlar, bilirler, bitirler, iwerler, ögerler, örterler, söker-*

ler, tikerler, yatarlar, yıgırlar, yörirler; barmaslar, kılmazlar, körmezler, umaslar, yanmaslar.

Görülen Geçmiş Zaman

Karahanlı Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki *-DI*, *-DU*'dur. Ekin ünsüz çoklukla uyuma girerek tonsuz ünsüzlerden sonra */t/*, tonlu ünsüzlerden sonra */d/* ile yazılır. */d/* sesinden sonra */t/*'li eklerin gelmesi, bu sesin tonsuz olarak algılandığını göstermektedir. Ekin genelde 1. ve 2. kişilerde düzlük-yuvarlaklık uyumuna girdiği görülür. 3. kişi ekleri daima düz ünlülüdür. Görülen geçmiş zaman eki, iyelik kökenli şahıs ekleri alır. 1. çokluk kişide *-DUK* yanında *-DIMIZ*-, *-DUMIZ* biçimi de kullanılmıştır.

Teklik 1. kişi: -DİM, -DUM: Ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuyla ünsüz uyumuna girer. Kimi zaman tonsuz ünsüzlerden sonra tonlu ünsüzlü örneklerine rastlanır: *bardım, bezedim, bolmadım, buyurdum, çıkardım, eşittim, kawuştum, keçürdüm, keldim, keldürdüm, keçtim, kıldım, koçtum, tapladım, uzattım, yarattım*

Teklik 2. kişi: -Dİŋ, -DUŋ: Ek, hem ünsüz uyumuna hem de düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlıdır: *aydın, badın, beçüttün, birdin, boldun, bulduŋ, buşurduŋ, çıktın, ewürdüŋ, indürdüŋ, keltürdüŋ, körmedin, öğrettin, öldürdüŋ, sözledin, törüttün, yarattın, yaruttuŋ, yügürdüŋ.*

Teklik 3. kişi: -Dİ: Kişi eki almadan kullanılmaktadır. Çok az örnek dışında ünsüz uyumuna giren ekin ünlüsü daima düz olduğu için yuvarlak ünlülü kelime tabanlarına eklendiğinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlanmaz: *badı, baktı, beçüdi, bérdi, çıktı, eşitti, kalmadı, keçti, kopdı, öpdi, kötürdi, kutuldı, öğretti, sınadı, tüketti, uktı, uvdı, yaçtı, yarattı.*

Çokluk 1. kişi: -DUK, -DİMİZ, -DUMİZ: Karahanlı Türkçesi metinlerinde ekin iki farklı kullanımı bulunmaktadır. Birincisi iyelik kökenli kişi ekiyle geldiği *-DUK* biçimidir. Ekin bu biçimine diğerine göre daha az rastlanır. Mesela Kutadgu Bilig'de örneği yoktur. Ünsüz uyuma bağlı olan bu ek, daima yuvarlak ünlüyle geldiği için düzlük-yuvarlaklık uyumuna tâbi değildir: *agduk, bitidük, bittük, eşittük, indürdük, keldük, kılduk, kurduk.*

İkinci ek, *-DİMİZ, -DUMİZ* biçimidir. Karahanlı Türkçesinde *biz* zamiri ekleşmiş, kip eklerinin sonuna *-mız* olarak eklenmiştir. Ek, düzlük yuvarlak uyumuna bağlı değildir. Yuvarlak ünlülü kelime tabanlara dar-yuvarlak veya dar-düz ünlülü biçimiyle eklenebilir: *aldımız, aydımız, bardımız, bulmadımız, ıtdımız, indürdimiz, keldimiz, kestimiz, törüttümüz, törüttümüz, kötürdimiz, uçtımız, yattımız.*

Çokluk 2. kişi: -DİŋİZ, -DUŋİZ, -DUŋUZ; -DİŋİZLAr, -DİŋUZLAr, -DUŋİZLAr, -DUŋUZLAr: Karahanlı Türkçesi metinlerinde ekin ünlülerinin düzlük-yuvarlaklık bakımından farklılıklar gösterdiği görülür. Bu yüzden de uyumuna bağlanmaz. Ünsüz uyumu tamdır. Ekin KB'de örneği yoktur. *+LAr* ekiyle genişleterek pekiştirilen biçimler yalnız Kur'an çevirilerinde görülür: *bardınız, boldunuz, evröldünüz, irkendiniz, kesmediniz, ketürdünüz, kıldınız, kılıştınız, törüt-*

tiñiz, tartıştınız, kođtuñuz; aydınızlar, bérildinizler, bolduñızlar, bulduñızlar, kizledinizler, tiledinizler, içtinziler, kördünüzler, küttünüzler, öldürdünüzler.

Çokluk 3. kişi: -DILAr: Ek, bazı kural dışı kullanımlara rağmen ünsüz uyumuna bağlıdır. Kimi tonsuz ünsüzlü kelime tabanlarına tonlu ünsüzlü eklerin geldiği görülür. Ekin ünlüsü daima düz olduğu için yuvarlak ünlülü kelime tabanlarında düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmez: *bérdiler, bertışdiler, buldılar, bittiler, keçtiler, kıldılar, kılıştılar, kirdiler, kördiler, okuştılar, ögdiler, tandılar, taptılar, tokuştılar, tuttılar, unaştılar.*

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Karahanlı Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman kipi *-mIş* ile çekimlenmektedir. Ekin ünlüsü daima düz olduğu için düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz. Bu dönem metinlerinde öğrenilen geçmiş zaman eki fazla kullanılmaz, bu yüzden çokluk 1. ve 2. kişiye ait ek tespit edilememiştir. Örneklerin çoğu teklik 3. kişiye aittir. Bu şahısta bildirme ifade eden *turur* da eklenebilir. KB'de öz dönüşlülük zahirinin iyelik eki almasıyla (*yörmüş özüm, bitimiş özün* vb.) yapılmış örnekleri de vardır.

Teklik 1. kişi: -mIş men: men unıtmış men

Teklik 2. kişi: -mIş sen: ewürmiş sen, sürülmüş sen, yitürmiş sen

Teklik 3. kişi: -mIş: anunmuş turur, barmış, bezenmiş, bitimiş, inmiş, işlemiş, kapsamış, kelmiş, kesilmiş, kötürmüş, oğunmuş turur ol, tutmuş.

Çokluk 1. kişi: yok

Çokluk 2. kişi: yok

Çokluk 3. kişi: -mIşLAR: tayanmışlar

Gelecek Zaman

Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman ekleri oldukça zengindir. Farklı kullanım sıklıklarına sahip olan bu ekler sırasıyla şunlardır: *-GA, -GAy, -DAçI, -gU, -GAlIr*. Kaşgarlı Mahmut, gelecek zaman eki olarak yalnız *-GAy*'ı gösterir. Fakat *-GAlIr* örnekleri de vermiştir. Gelecek zaman ekleri bu dönem metinlerinde bazen geniş zaman anlamı da ifade ederler.

-GA, -GAy: Dönem eserlerinde *-GA* ve *-GAy* ekleri karışık olarak kullanılır, ekin tercihinde herhangi bir ölçüt yoktur. Bu eklerin ilk ünsüzleri tonludur, bu yüzden de tonsuz ünsüzlü fiil tabanlarına geldiklerinde ünsüz uyumu bozulur, tonsuz ünsüzlü nadir örnekleri vardır. Ekler arkasına kişi zamirleri alırlar:

Teklik 1. kişi: -GA men, -GAy men: *azga men, bolga men, itge men, kelge men, kılga men, koparga men, küğge men, turga men; bargay men, içgey men, kesmegey men, kögürgey men, öldürgey ök men, tıdماغay men, toylagay men, togragay men.* Kur'an çevirilerinde kişi zamirlerinin bazen eklediği de görülür: *bolماغam, keldürgem, tilegam.*

Teklik 2. kişi: -GA sen, -Gay sen: *bolga sen, bulga sen, kaçga sen, körge sen, keçürmege sen, sakinga sen; agkay ök sen, bulmagay sen, körgey sen.*

Teklik 3. kişi: -GA, -Gay: *artga, kalga, kelge, ölge, sançga, üzülge; algay ok, bargay, bayugay, bolga, saçgay, tegürgey, iletgey, ukgay.*

Çokluk 1. kişi: -GA miz, -Gay miz: *almaga miz, kigürge miz; arturgay miz, çıkargay miz, kigürgey miz, öldürgey miz.*

Çokluk 2. kişi: -GA siler, -GA sizler; -Gay siz, -Gay siler, -Gay sizler: *bilge sizler, bolga siler, kurtulga siler; barmagay siz, yenilgey siz, barmagay siler, kılga sizler, körgey sizler, tökmegey siler, ündegey siler.*

Çokluk 3. kişi: GAlAr, -GAYlAr: *bolgalar, kalgeler, kılğalar, sewgeler, tapkalar, ündegeler; ayğaylar, kalğaylar, kirgey ökler, körmegeler.*

-DAÇI: Karahanlı metinlerinde nadiren Eski Türkçenin gelecek zaman eki olan *-DAÇI* ekine sıfat-fiil işlevi yanı sıra gelecek zaman göreviyle de rastlanmaktadır. KB'de birkaç örnekte kullanılan bu ek çoklukla Kur'an çevirilerinde, özellikle de TİEM'de bulunmaktadır. Her şahıs için örneği vardır.

Teklik 1. kişi: -DAÇI men: *birdeçi men, indürdeçi men, kıldaçi men*

Teklik 2. kişi: -DAÇI sen: *öldürdeçi sen*

Teklik 3. kişi: -DAÇI, -DAÇI ol: *öldeçi, keldeçi ol*

Çokluk 1. kişi: -DAÇI miz: *kıldaçi miz*

Çokluk 2. kişi: -DAÇI siler: *kawuşdaçi siler*

Çokluk 3. kişi: -DAÇIAlAr: *kawuşdaçılar*

-gU: Daha çok sıfat-fiil ve gereklilik eki olarak kullanılan *-gU*'nun gelecek zaman işleviyle kullanıldığı örnekler bulunmaktadır. Ekin yalnız teklik 3. kişi örnekleri tespit edilmiştir. *bolgu, karışgu turur, katılgu, kelgü, köçgü, körüngü, ögmegü ol, saçılgu turur.* Ayrıca teklik 3. kişide kullanılan *-sI* iyelik ekiyle kalıplaşmış biçimi de vardır: *tatkusı "tadacak", tutgusı "tutacak".*

-GAlIr: Yakın gelecekte meydana gelecek bir hareketi anlatmak için *-GAlIr* eki kullanılır. Tespit edilen örnekleri teklik 1. ve 3. kişilere gelmiştir. Ekin kökeniyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. *bargalır men, turgalır men; agkalır, algalır, batgalır, kalgalır, kelgelir, köngelir, yetgelir.*

Şart Kipi

Karahanlı Türkçesinde şart eki *-sA*'dır. Ek kişi zamirleriyle çekilir. Çokluk 3. kişide *+lAr* eki kullanılır. Kişi zamiri yerine bazen iyelik ekli öz dönüşlülük zamiri de kullanılır (*bolsa özüm, tilese özün* vb.). Kur'an çevirileriyle Atabetü'l-Hakayık'ta teklik 1. ve 2. ile çokluk 2. kişilerin çekiminde zamir yerine 2. tip kişi eklerinin kullanıldığı görülür. Bu ek *kerek* kelimesiyle birlikte gereklilik çekimi oluşturur (bk. gereklilik).

Teklik 1. kişi: -sA men; -sAm: *barsa men, bulmasa men, kelmese men, okısa men, ölse men, sürse men, tilese men, yazsa men, yıgılsa men; bolsam, keçürsem, tutsam, yıgsam*

Teklik 2. kişi: -sA sen; -sAñ: barsa sen, bilmese sen, bulmasa sen, içse sen, kelmese sen, korkmasa sen, körse sen, tutsa sen; bolsañ, kemişseñ, tileseñ, tutsañ

Teklik 3. kişi: -sA: aqsa, beğüse, bertse, bıçsa, bilse, bolsa, bütürse, emlemese, kiterse, maşsa, tezse, tilese, ürse, yıgsa, yise

Çokluk 1. kişi: -sA miz: bitise miz, buzsa miz, erse miz, keçürse miz, keldürse miz, kılsa miz, unutsa miz

Çokluk 2. kişi: -sA siz; -sA siler, -sA sizler; -sAñız, -sAñızlar: Ek Kutadgu Bilig'de -sA siz iken Kuran çevirilerinde siz zamirinin +lAr eki almış biçimleriyle ekleşmiş örneklerine rastlanmaktadır: *aysa siz, bulsa siz, öld(ü)rülse siz, ölse siz; bolsa siler, ewürse siler, kirtgünse siler, sakınsa sizler; bitimeseñiz, çıkarılsañız, kılsañız, kopsañızlar, örtseñiz.*

Çokluk 3. kişi: -sAlAr: bilinseler, kalsalar, korksalar, körseler, ögseler, ögrenseler, satsalar, sökseler, tiseseler

Emir Kipi

Diğer tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi Karahanlı Türkçesinde de emir ekleri çeşitlilik göstermektedir. Eklerin bazıları genelleşmişken bazıları daha nadir geçmekte hatta yalnız bir eserde bir iki defa görülen biçimlere bile rastlanmaktadır. Bu eserlerin tamamı aynı dönemde yazılmış olmalarına rağmen, istinsahlarının farklı coğrafyalarda farklı lehçeleri konuşan müstensihler tarafından farklı tarihlerde yapılmış olması kimi dil farklılıklarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Teklik 1. kişi: -AyIn, -yIn, -Ay, AyIm, -Ayl, -yl, -y: Karahanlı Türkçesi metinlerinde teklik 1. kişi emir ekleri, ünsüzle biten fiillerden sonra -AyIn; ünlüyle biten fiillerden sonra -yIn biçiminde kullanılmıştır. KB'de -Ayl, -Ay, -yl ve -y ekleri de nadiren kullanılmıştır.

-AyIn: Karahanlı döneminin bütün eserlerinde tespit ettiğimiz, ünsüzlerden sonra gelen teklik 1. kişi emir ekidir. *büteyin, ukayın, yorayın.*

-yIn: Ünlüyle biten fiillerden sonra gelmektedir. Örneklerin büyük bölümü KB'de yer almaktadır: *añlayın, bezeyin, bitiyin, eğleyin, kızleyin, okıyın, öteyin, sewmeyin, sözleyin, tıñlayın, tileyin, yolçılayın.*

-Ay: Yalnız KB'de ünsüzle biten birkaç fiile geldiği tespit edilmiştir: *itey, keley, körey, tapay.*

-AyIm: Ünsüzle biten fiillerden sonra gelen -AyIm biçimi KB'nin A nüshasında bir örnekte geçmektedir. *bereyim.*

-Ayl: Ünsüzle biten fiillerden sonra gelen bu ekin yalnız KB'de kullanıldığı tespit edilmiştir: *akayı, ayayı, barayı, bireyi, kılayı, tutaayı.*

-yl: Bu ekin örneklerine KB'de rastlanır: *ataayı, tileyi, tüneyi, ulayı, yırayı.*

-y: Yalnız KB'de ünlüyle biten *öte-* fiilinde vardır: *ötey.*

Teklik 2. kişi: Eksiz, -GII, -GIIA, -GIn, -ñ, -ñlAr, -ñlız: Karahanlı Türkçesi metinlerinde teklik 2. kişi emir çekimi yaygın olarak iki türlü karşımıza çık-

maktadır. Metinlerdeki yaygın kullanım *-GII* ekiyledir. İkinci olarak da eksiz kullanımdır. Bu iki biçimin yanında daha az rastlanılan *-η*, *-ηlAr* ve *-ηlz* da bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, hitap edilen kişi yaşı veya mevkisi sebebiyle hürmet görüyorsa Oğuzlarla Kıpçakların teklik 2. kişide çokluk 2. kişi emir eklerini kullandığını belirtir. *barıη* "git", *koymañız* "koyma".

Karahanlı Türkçesi metinlerinde tespit edilen teklik 2. kişi emir ekleri şunlardır:

Eksiz: KB'de eksiz kullanımların ekli olanlara göre daha çok olduğu görülmektedir. KB'den alınan şu örnekleri karşılaştı: *bol!* (63 kez), *bolgil* (10 kez); *bir!* (174 kez), *birgil* (13 kez); *birme!* AH'de de benzer bir durum söz konusudur ve ekli durum çok az kullanılmıştır: *bol!* (4 kez), *bolgil* (yok); *bil!* (11 kez), *bilgil* (yok), *bir!* (3 kez) - *birgil* (yok). Eksiz örnekler: *eşit*, *katıglan*, *kılma*, *körme*, *okı*, *unutma*, *usanma*.

-GII: Dönemin üç eserinde teklik 2. kişi emir çekiminde emri pekiştiren *-GII* eki ile eksiz biçim yan yana kullanılmış, hatta aynı cümle veya mısra da bile birlikte geldiği olmuştur. Cümle ve beyitleri dikkatle incelediğimizde, ekin pekiştirme görevinin çok zayıf olduğu, hatta hissedilmediği görülür. Hâl-buki Kur'an çevirilerinde durum böyle değildir. Her iki nüshada da *-GII* ekinin anlamı pekiştirmek için istisnasız kullanılması Allah'ın emirlerinin kesin olmasına bağlanabilir: *aygıl*, *bargıl*, *keçürgil*, *körmegil*, *turgıl*, *tutgıl*, *ukgıl*, *yanmagıl*, *yolçılğıl*.

-GIIA: -A pekiştirme ekiyle genişlemiş biçimi nadirdir: *körgile*, *yangıla*.

-GIIn: Karahanlı Türkçesi metinlerinden yalnız KB'de tespit edilmiştir. Bu örneklerin tamamı Herat nüshasına aittir: *bolgın*, *işidgin*, *okıgın*, *sözlemegin*, *tudgın*.

-η, -ηlAr: *barıη*, *boşaη* "bırak, terk et", *yaşaη* "yaşa"; *tutuηlar* "tut".

-ηlz: *kaymaηız* "kayma", *koymaηız* "koyma".

Teklik 3. kişi: -sU, -sUn, -sUnA, -sUnl

Karahanlı Türkçesi metinlerinde teklik 3. kişi emir eki yaygın olarak *-sU* ve *-sUn* biçimlerinde. Bunun dışında yalnız KB'de çok sayıda *-sUnl* biçimine rastlanmıştır. KB üzerinde yapılan sayımlarda *-sU* biçiminin *-sUn*'dan çok kullanıldığı görülmektedir. Örnek: *bolsu* (28 kez), *bolsun* (8), *bolsunı* (6 kez); *birsü* (49 kez), *birsün* (yok), *birsünü* (2 kez). AH'de *-sU* ve *-sUn* biçimlerinin kullanımları eşit sayıda tespit edilmiştir. Kur'an çevirilerinde ise KB'nin aksine *-sUn* biçimleri *-sU*'ya göre çok yaygındır ve *-sU*'lu örnekler nadiren rastlanmaktadır.

-sU: *alsu*, *kağgurtmasu*, *keçürsü*, *körmesü*, *tutsu*, *ursu*, *yoritsu*.

-sUn: *barsun*, *bolsun*, *keçürsün*, *kelsün*, *kılsun*, *okısun*, *sınmasun*, *yoritsun*.

-sUnA: -A ünlem edatıyla *-sUnA* olarak kullanımı yalnız R'de dört örnekte tespit edilmiştir: *çıkarmasuna*, *kılmasuna*, *kılsuna*, *körsüne*.

-sUnl: Yalnız KB'de tespit edilmiştir: *atım eğgü bolsun özüm ölsünü*.

Çokluk 1. kişi: -Allm, -Alln, -All, -llm

Karahanlı Türkçesi metinlerinde çokluk 1. kişi emir eki sistemli olarak ünsüzle biten fiillerden sonra *-Allm*, *-Alln* ve *-All*, ünlüyle biten fiillerden sonra da *-llm*'dir.

-Allm: baralım, kılalım, kirelim, körelim,

-Alln: *baralıñ, kılalıñ, kılışalıñ, kireliñ.*

-All: Bir örneği KB'de tespit edilmiştir: *baralı.*

-llm: *kökrelim, okılım, oynalım.*

Çokluk 2. kişi: -(I)ñ, -(I)ñlAr, -(I)nız, -(I)ñlzlAr

Karahanlı Türkçesinde en çok kullanılan çokluk 2. kişi emir ekleri *-ñ* ve *-ñlAr*'dır. *-ñlz* ve *-ñlzlAr* biçimleri yalnız TİEM'de geçer.

-(I)ñ: *arkanñ, biliñ, kılıñ, kođunñ, korkunñ, tileñ.*

-(I)ñlAr: *árınıñlar, biliñler, bilişinñler, çıkıñlar, kılıñlar, kigürünñler, korkunñlar, korkmanñlar, tileñler, uđmanñ, uđunñ, uyunñ.* Eki TİEM'de *-ñlA* biçimi de vardır: *talâk bérinñle, koşmanñla, tesbît kılıñla, korkunñla.*

-(I)ñlz: Kaşgarlı Mahmut *-ñlz* ekinin teklik 2. kişi için kullanıldığını belirtir. *yêniz, karışturmanñız, tadınñız.*

-(I)ñlzlAr: *alıñızlar, kışmanñızlar, koğunuzlar, yunñuzlar.*

Çokluk 3. kişi: -sUlAr, -sUnlAr

Karahanlı Türkçesi metinlerinde çokluk 3. kişi emir eki *-sUlAr*, *-sUnlAr* biçimindedir. *-sUlAr* biçimi yalnız KB'de tespit edilmiştir. Diğer biçim ise, KB yanında R ve TİEM'de vardır. AH ve DLT'de çokluk 3. kişi emir ekine rastlanmamıştır.

-sUlAr: KB'deki yalnız bir beyitte geçen iki örnekte vardır: *könül inçlikli birle öğretsüler / biligsizler andın ma öğrensüler.*

-sUnlAr: *artsunlar, ayıñlamasunlar, barmasunlar, bilmesünler, bolsunlar, bulmasunlar, kağğurmasunlar, keldürsünler, kirsünler, oynasunlar, yağumasunlar.*

Tablo: Karahanlı Türkçesinde Emir Ekleri

	KB	AH	DLT	R	TİEM
teklik 1. kişi	-Ayln, -yln, -Aylm, -Ayl, -Ay, -yl, -y	-Ayln, -yln	-Ayln	-Ayln, -yln	-Ayln, -yln
teklik 2. kişi	eksiz, -Gll, -GllA, -Gln, -ñ, -ñlAr	eksiz, -Gll	eksiz, -Gll -ñ, -ñlz	-Gll	-Gll
teklik 3. kişi	-sU, -sUn, -sUnl	-sU, -sUn	-sUn	-sUn, -sU, -sUnA	-sUn, -sU
çokluk 1. kişi	-Allm, -llm, -All, -Allñ	-	-Allm, -llm	-Allm, -Allñ	-Allm, -llm, -Allñ
çokluk 2. kişi	-	-ñ	-ñ, -ñlAr, -ñlz	-ñ, -ñlAr, -ñA, -ñlA	-ñlAr, -ñ, -ñlA, -ñlz, -ñlzlAr
çokluk 3. kişi	-sUlAr, -sUnlAr	-	-	-sUnlAr	-sUnlAr

Gereklilik Kipi

Karahanlı Türkçesinin gereklik eki *-GU'*dur. Bu ekin sonuna teklik 3. kişi çekiminde bazen *ol* zamiri de gelebilmektedir. Ekin sonuna *kerek* kelimesinin gelmesiyle oluşmuş *-GU kerek* yapısı da sık sık kullanılır. Ayrıca *kerek* kelimesiyle şart eki *-sA'*nın gereklik ifade ettiği örnekler de vardır. *-sA* eki bazen *kerek* kelimesiyle birlikte gereklik anlamı vermektedir.

Gereklik ekinin bütün örnekleri *Kutadgu Bilig'e* aittir. Diğer metinlerde örneklerine rastlanmamıştır. Ayrıca tespit edilen örneklerin tamamı teklik 3. kişiye aittir.

-GU: *akıtgu, almagu, bilgü, birmegü, bütürgü, kılmağı mu, öğürgü, öğretgü, ötegü, tutungu, yamagu, yigü*

-GU kerek: *aygu kerek, bargu kerek, barışgu kerek, katılgu kerek, kiñeşgu kerek, okıgu kerek, ölgü kerek, yoritgu kerek*

-GULUK (< -GU+IUK): körgülük "görmeli".

Birleşik Kipler

Hikâye

Geniş Zamanın Hikâyesi

Asıl fiil olumlu ve olumsuz geniş zaman eki alırken *er-* yardımcı fiilinin kişilere göre çekimlenmesiyle oluşur.

Teklik 1. kişi: *eymenür erdim, tutar erdim, yügrür erdim*

Teklik 2. kişi: *bilmes erdiñ, oñalturur erdiñ, törütülmüş erdiñ*

Teklik 3. kişi: *bogazlayur erdi, sığnurlar erdi, tiler erdi,*

Çokluk 1. kişi: *kılmas erdimiz, okır erdimiz, yétürmez erdimiz*

Çokluk 2. kişi: *ârzûlayur erdiñiz, kazganur erdiñizler, öğretür erdiñiz.*

Çokluk 3. kişi: *çıkar erdiler, kınar erdiler, sözler erdiler*

Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Asıl fiil görülen geçmiş zaman ekinin üzerine kişi ekleri alırken *er-* yardımcı fiili görülen geçmiş zaman kipindedir.

Teklik 1. kişi: *aydım erdi, sewdim erdi*

Teklik 2. kişi: *agırladıñ erdi, tirdiñ erdi*

Teklik 3. kişi: *birdi erdi, du'â kıldı erdi*

Çokluk 1. kişi: *aydımız erdi, bardımız erdi*

Çokluk 2. kişi: *andıkmadıñızlar erdi*

Çokluk 3. kişi: *aydılar erdi, kirtgünmediler erdi*

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Asıl fiil öğrenilen zaman eki alırken *er-* yardımcı fiilinin kişilere göre çekimlenmesiyle oluşur.

Teklik 1. kişi: -

Teklik 2. kişi: *törütülmüş erdin*

Teklik 3. kişi: *taplanılmış erdi*

Çokluk 1. kişi: -

Çokluk 2. kişi: *küçsüz bolmış erdinizler*

Çokluk 3. kişi: *'ahd kılmış erdiler*

Gelecek Zamanın Hikâyesi

Asıl fiil gelecek zaman eki alırken *er-* yardımcı fiilinin kişilere göre çekimlenmesiyle oluşur. Kur'an çevirilerinde ekleşmiş biçimi *-GAtI*, *-GAyI* da bulunur. Çokluk 3. kişide asıl fiil çokluk eki alır.

Teklik 1. kişi: *okımagay erdim, turgay erdim*

Teklik 2. kişi: *bilgey erdin, kedgey erdin, sürgey erdin*

Teklik 3. kişi: *buzgay erdi, bütgey erdi, kalmagay erdi; koğmagatı*

Çokluk 1. kişi: *bîzâr bolgay erdimiz, kılgay erdimiz, öldürmegey erdük; baturgaytımız, tüşürgetimiz*

Çokluk 2. kişi: *yangay erdiniz*

Çokluk 3. kişi: *aşungaylar erdi, bulgaylar erdi, ölmegey erdiler; çıkgatılar, kılmagaytılar*

Şart Kipinin Hikâyesi

Asıl fiil şart eki alırken *er-* yardımcı fiilinin kişilere göre çekimlenmesiyle oluşur. Çokluk 3. kişide asıl fiil çokluk eki alır.

Teklik 1. kişi: *bilse erdim, sığınsa erdim*

Teklik 2. kişi: *bolsa erdin, körse erdin, tilese erdin*

Teklik 3. kişi: *bilse erdi, tilese erdi*

Çokluk 1. kişi: *bekütmeşe erdimiz, boyun susadımız*

Çokluk 2. kişi: -

Çokluk 3. kişi: *ağrılısalar erdi, çıksalar erdi*

Emir Kipinin Hikâyesi

Örneği yalnız teklik 3. kişide tespit edilmiştir: *ölsün erdi*

Gereklik Kipinin Hikâyesi

Yalnız iki örneği vardır:

Teklik 1. kişi: *ığgum erdi*

Teklik 2. kişi: *bamagu erdin*

Rivayet

Geniş Zamanın Rivayeti

Teklik 3. kişide bir örnekte tespit edilmiştir: *tiler ermiş*

Şart Kipinin Rivayeti

Teklik 3. kişi de bir örnekte tespit edilmiştir: *sewse ermiş*

Birleşik Kipli Fiillerin Şartı

Geniş Zamanın Şartı

Asıl fiil geniş zaman eki alırken *er-* yardımcı fiilinin kişilere göre çekimlenmesiyle oluşur.

Teklik 1. kişi: -

Teklik 2. kişi: *birürersen, bulur erse sen, öger erse sen*

Teklik 3. kişi: *barmaz erse, işler erse, kelir erse*

Çokluk 1. kişi: -

Çokluk 2. kişi: *bilürerseniz, sewererseniz, biter erse siz, bilür erse sizler*

Çokluk 3. kişi: *bilür erse siler, bilür erseler, ukar erseler*

Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

Asıl fiil görülen geçmiş zaman eki ve kişi eki alırken *er-* yardımcı fiili şart ekiyle çekimlenir.

Teklik 1. kişi: *aydım erse, birdim erse, togdum erse,*

Teklik 2. kişi: *bardıñ erse, eşitmedıñ erse, içtiñ erse*

Teklik 3. kişi: *birdi erse, keldi erse, sıgđı erse*

Çokluk 1. kişi: *buldımız erse, eşittimiz erse, helâk kıldımız erse*

Çokluk 2. kişi: *kılmağınızlar erse, kirtgündiñizler erse*

Çokluk 3. kişi: *eşittiler erse, serdiler erse*

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı

Asıl şahıs eki alırken *er-* yardımcı fiili görülen geçmiş zamanda çekimlenir. Örnekleri teklik ve çokluk 3. kişide tespit edilmiştir:

Teklik 3. kişi: *bitimiş erse, kılmış erse, ölmüş erse*

Çokluk 3. kişi: *kirtgünmiş erseler*

Gelecek Zamanın Şartı

Yalnız teklik 3. kişide örneği tespit edilmiştir: *algu erse, kolgu erse*

Gereklik Kipinin Şartı

Örnekleri yalnız teklik 3. kişide tespit edilmiştir: *bargu erse, birgü erse, sözlegü erse*

Katmerli Birleşik Çekim

Geniş Zamanın Hikâyesinin Şartı

Örnekleri yalnız teklik 2. ve 3. kişide tespit edilmiştir:

Teklik 2. kişi: *uğır erdiñ erse*

Teklik 3. kişi: *yüz kılur erdi erse,ölür erdi erse*

Geniş Zamanın Şartının Hikâyesi

Örneği yalnız teklik 3. kişide tespit edilmiştir: *aşunmas ermes e erdi*

Ek Fiil (İsim Fiili)

Karahanlı Türkçesinde *er-* fiili ek fiil olarak kullanılmaktadır. Kullanım sahası oldukça geniştir.

1. Fiilin ilk kullanım alanı olumlu ve olumsuz geniş zaman eki almış *erür* ve *ermez* biçimleri bildirme görevi yaparlar: *emgek erür, kereklig erür, saklık erür, tarıglag erür, yawlak erür; isiz ermez, meñü ermez, mün ermez, öñdün ermez, mün ermez, yayıg ermez.*

2. *er-* fiili *-ken* zarf-fiil ekiyle birlikte kullanılır: *bar erken, kelür erken, kiçig erken, tanıglı erken, tirig erken.*

3. *er-* fiili birleşik fiil çekiminde kullanılır. Yalnız diğer yardımcı fiillerden biraz farklıdır. *er-* yardımcı fiili; görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart şekillerine girerek iki kipli çekimlerin hikâye, rivayet ve şartını meydana getirir (Ercilasun 1984: 151): *agırladıñ erdi, aydım erdi, körür erdi, tiler erdi, yatgalır erdi; tiler ermiş, sewse ermiş; bolmış erse, kılur erse sen, ölmüş erse, tıñlar erse, yanar erse.*

Yeterlik

Karahanlı Türkçesinde yeterliğin olumlusu *bil-* fiiliyle, olumsuzu ise *bil-* ve *u-* fiilleriyle yapılmaktadır. Nadiren olumlu çekimde *u-*, olumsuz çekimde *bil-* fiilinin kullanıldığı da olur. *u-* fiili olumlu ve olumsuz çekimlerde *-U-* biçiminde artık eklenmiştir. Bu dönem metinlerinde birkaç örnekte *al-* fiilinin de yeterlik çekiminde kullanıldığı tespit edilmiştir.

bil-: *kapsayu bilgen, okıyu bilmegli, sanayu bilmegey siler, sözleyü bilse, tuta bilmese, yora bilse*

u-: *barugay, itügey, tıdusa; alumaz, bilümeze, bilümez özüm, bulumadı, itnümez, kaçumaz men, körümegey, öğretümedi, öğümez özüm, öteyümedim.*

Soru Eki

Karahanlı Türkçesinde isim ve fiillere gelen soru eki *-mU'*dur. Ekin ünlüsü daima yuvarlaktır: *bilür mü, bulur mu özüm, eşitmez mü erdiñ, katıldıñ mu, tirilgey mü erdi, ukar mu, yarar mu.*

Sıfat-fiiller

-Asl: *barasıyér* “gidilecek yer”, *kurası ugru* “kur(ul)acak zaman”, *turası yér*

-DAÇI: *bardaçı er* “giden kişi”, *cefa kıldaçıñka* “sana cefa edene”, *elig tuttaçı, küç kıldaçıları* “zalimleri”, *turdaçı er* “bekleyen kişi”, *yalgan sözledeçiler*

-DUK, -tık: *-tık* biçimi sadece Rylands nüshasında geçmektedir:

aytıkını, bilmedükün, boldukunça, bulmaduklarına, elig tegmedük, keçtüki-mizni, okımaduk teg, öldürdükü, söktüküm, tédükün

-GAn, -kan: Sedalılık-sedasızlık uyumunun dışında olan ekin, *-kan* biçimine nadiren rastlanır:

agritgan kın “acı veren ceza”, *çömgen er* “suya dalan adam”, *keçürgen* “bağışlayan”, *seringen* “sabreden”, *tokuşganlarka* “savaşanlara”, *uğıtgan* “uyutan”, *uqgan* “anlayan”, *yıqkan* “engelleyen”

-(I)GII, -(U)GII, -(u)glu: *-glu* biçimi sadece TİEMde görülmektedir:

ağırlıgı “ayırır”, *agıglı* “yükselen”, *boluglu* “olan”, *boynaguluk kılıglı* “büyük taslayan, böbürlenlen”, *könügli* “yönelen”, *körügli* “gören”, *suwganlı* “sula-yan”, *tutuglı* “tutan”, *uçuglu* “uçan”, *yüdügli* “yüklenen”

-GU: *bargu yér* “gidilecek yer”, *kelgümüzni* “gelmemizi”, *kirgü yol* “girilecek yol”, *kutulgu yér* “kurtulacak yer” *sıgınu lđi* “sığınılacak Tanrı”

-GUçl, -kuç: *-kuç* biçimine nadiren tesadüf edilir:

agkuçı “yükselen, tırmanan”, *bilgüçi* “bilen”, *oğurguçu* “uyandıran”, *koy sagkuçı* “koyun sağan”, *tégüçi* “diyen, söyleyen”, *tutguçu* “tutan”

-mAz, -mAs: *asıg bolmaz iş* “faydasız iş”, *içürmeske* “içirmeyene”, *oñulmaz ig* “tedavisi mümkün olmayan hastalık”, *sewmezin* “sevmediğini”

-mlş: *bilmişig, bitilmiş bitig* “yazılmış kitap”, *kılmış üçün, kolmışı* “istediği”, *könmişlerdin* “yönelenlerden”, *könül taplamış iş* “gönle uygun gelen iş”, *kötürmiş teg, sınamış karı* “tecrübeli ihtiyar”, *törümüške*

-Ur, -Ar, -r, -(y)Ur: *akar suw, biliriğ üçün* “bildiğin için”, *kaynar suw, ölü-rin* “öleceğini”, *sewerin* “sevdiğini”, *sü başlar er* “komutan”, *yatur hâl* “yatakta-ki durum”

Zarf-fiiller

-A: *aça bér* “açıvermek”, *baka tur* “bakıp durmak”, *elgin tuta* “elini tutarak”, *éwe sözlemiş söz* “aceleyle söylenmiş söz”, *örte bér* “bağışlayıvermek”, *yalwara* “yalvararak”, *yéte bil* “ulaşabilmek”

-DUKDA: *battukta* “battığı zaman”, *okıduktu* “çağr(ı)ldığında”, *sözledükte* “konuşurken”, *tédükte* “de(nil)diğinde”, *tiledükte* “iste(nil)diğinde”

-GAll, -kalı: *algalı* “almak için”, *eğergeli* “aramak için”, *tapingalı* “hizmet etmek için”, *tutgalı* “yakalamak için”, *tutuşkalı* “yakalamak için”

-GAllmAt: *Dıvânü Lugâtî't-Türk'te* iki yerde geçmektedir: *kelgelimet* “gelmek için”, *utgalimat* “yenmek için”

-GAnçA: *Dıvânü Lugâtî't-Türk'te* bir yerde geçmektedir: *ugança* “gücü yettiğince”

-GInçA: *bay bolgınça* “zengin oluncaya kadar”, *beğüginçe* “büyüyünceye kadar”, *ığgınça* “göndermedikçe”, *isiz bolmaginça* “kötü olmadıkça”, *koğma-gınça* “koymayınca, bırakmayınca”, *oği bolmaginça* “zamanı gelmeyince”, *ölmeğinçe* “ölmedikçe”, *ürginçe* “üfleyince”

-**GUÇA**: *Kutadgu Bilig*'de iki örnekte geçmektedir:

karın toğguça "karın doyacak kadar", *ölme güçe* "ölmeyecek kadar"

-**GUKA**: *sözlegüke* "konuşmak için", *tilep bulguka* "isteyip bulmak için", *yagı sançguka* "düşmanı yenmek için", *yanguka* "dönmek için"

-**ken**: *esrük erken* "sarhoşken", *kiçig erken* "küçükken", *tanıglılar erken* "inkârcılar olarak", *yumşak erken* "yumuşakken"

-**mAdın**, -**mAdı**: *ayıtmadı sözlep* "sorulmadan söyleyip", *kişig bilmedi* "insanı bilmeden", *tapnumadın* "tapınamadan", *tepremedin* "kıymıdamadan", *ukmadın* "anlamadan, düşünmeden", *yawa kılmadın* "boşa geçirmeden", *yazuk kılmadın* "günah işlemeden"

-**mAdılp**: *bor bolmadıp* "şarap olmadan", *körmedip* "görmeyip"

-**mAzda**, -**mAsda**: *aşnu*, *burun*, *öğdün* edatlarıyla birlikte kullanılmaktadır: *bolmasda aşnu* "olmadan önce", *kelmesde öğdün* "gelmeden önce", *kılınmazda burun* "yapılmadan önce", *törütmezde aşnu* "yaratmadan önce"

-**mİşDA**: Çoğunlukla kedin edatıyla birlikte kullanılır: *bekütmişde kedin* "pekiştirdikten sonra", *köndürmişde kedin* "yönelttikten sonra", *ođunmıšta kedin* "uyandıktan sonra", *tilemişte* "dilediği zaman"

-**p**, **(I/U)p**: *alıp*, *belgülep* "belirleyip", *bulnap* "esir edip", *bükri bolup* "beli bükülüp", *kadgurup* "kaygılanıp, üzülüp", *sewip*, *sınap* "tecrübe edip", *tép* "diyerek", *uçup* "uyup", *yup* "yıkayıp"

-**BAn**, -**UBAn**, -**IBAn**: *kitâbnı koşupan* "kitabı tamamlayarak", *öğreniben* "öğrenirken", *ukupan* "anlayarak", *yatıpan* "yatarak", *yay yaruban* "bahar gelirken"

-**rdA**, -**ArDA**, -**UrDA**: *buşarda* "öfkelendiğinde", *okırda* "okurken", *oltururda* "otururken", *ölürde* "ölürken", *törütürde* "yaratırken", *yorırda* "yürürken"

-**(y)U**: *baknu tur* "bakınadurmak", *kizleyü* "gizleyerek", *ııüdü* "bekleyerek", *saknu* "düşünerek", *ulyu* "inleyerek", *yéyü bilme* "yiyenime nek", *yüknü* "eğilerek, secde ederek"

Birleşik Fiiller

Bir hareketi karşılamak veya bir hareketi tasvir etmek için yan yana gelen kelimeler topluluğudur.

1. isim + fiil

Ana Yardımcı Fiillerle Kurulan Birleşik Fiiller

bol-: *agir bol* "ağır gelmek, ağırlaşmak; hürmet kazanmak", *akı bol* "cömert olmak", *balıg bol* "yaralanmak", *harab bol* "harap olmak", *hor bol* "zelil olmak, küçük düşmek", *ırak bol* "uzak olmak", *iglig bol* "hasta olmak, hastalanmak", *karagu bol* "kör olmak, körleşmek, belirsizleşmek", *katıg bol* "katılaşmak, katı olmak, duyarsızlaşmak", *korkunçsuz bol* "emin olmak", *küwez bol* "gururlanmak", *yaruk bol* "parlamak".

ét-: *al ét-* "hile yapmak, tuzak kurmak", *étig ét-* "hazırlık yapmak", *kar kur ét-* "guruldamak", *rahmet ét-* "rahmet etmek"

kıl-: *ant yâd kıl-* "yemin etmek", *arığ kıl-* "arındırmak", *artaklık kıl-* "bozgunculuk yapmak", *belgüsüz kıl-* "silme, yok etmek", *éweklık kıl-* "acele etmek", *kéñrű kıl-* "geniş kılmak, genişletmek" *küç kıl-* "zulüm etmek", *muñsuz kıl-* "sıkıntıdan kurtarmak, muhtaç etmemek", *tapug kıl-* "hizmet etmek, kuluk etmek", *tar kıl-* "sıkıştırmak, zorlamak".

İsim Unsuru ve Bir Asıl Fiil ile Kurulan Birleşik Fiiller

Bu kuruluştaki birleşik fiillerde yardımcı fiillerin yerine asıl fiillerin kullanılır; ancak bu yapıda yer alan kelimelerden biri veya hepsi ya sözlük anlamlarını kaybetmiş ya da deyimleşmiş durumdadır.

açak bekit-/açak berkit- "ayak diretme; direnme, sebat gösterme", *agırlıg tut-* "ağırlamak, değer vermek", *agız köni tut-* "küfür ya da kötü söz söylememek", *alkış bér-* "övmek", *ant iç-* "yemin etmek", *arka bérış-* "arka çıkmak, destek olmak, yardımlaşmak", *artukluk ur-* "üstün kılmak", *at ur-* "ad vermek", *atı arta-* "adı lekelenmek", *awka çık-* "avlanmak için gitmek", *bağır bér-* "yakınlık göstermek, bağrına basmak", *bağır süçi-* "şefkat göstermek", *bağırka urun-* "bağrına basmak, koruyup kayırmak", *baş eg-* "itaat etmek", *baş kötür-* "yükselmek, etkin duruma gelmek", *başı kökke teg-* "yücelmek", *başı tezgın-* "avare olmak, ne yaptığını bilmez olmak", *başın yérke çal-* "pişmanlık duymak", *beğük ünde-* "bağırarak", *belgülig söz ay-* "meramını açıkça söylemek", *boguz arıg bol-* "haram yememek", *boyun bér-* "itaat etmek", *boyun eg-* "boyun eğmek", *böri koy bile suwla-* "kurt ve koyun bir arada yaşamak, barış içinde bulunmak", *busug ur-* "pusu kurmak", *çın tut-* "doğrulamak, tasdik etmek", *elig bér-* "yardım etmek", *elig bir kıl-* "el birliği etmek, birlikte çalışmak", *elig kıs-* "cimrilik etmek", *elig kıska bol-* "ulaşamamak, yetersiz kalmak", *elig kıska tut-* "kanaatkâr olmak", *elig öñdin yorit-* "önceden görüp önlemini almak", *elig yaz-* "cömert davranmak", *elig yu-* "umudunu kesmek, bir şeyden elini eteğini çekmek", *elgi taru-* "eli daralmak, maddi sıkıntıya girmek", *eñ kızart-* "mutluluk içinde olmak, işleri yolunda olmak", *eñ kızıg bol-* "mutluluğa erişmek", *eñ kurıt-* "benzini soldurmak", *eñ sarıg kıl-* "sıkıntıya sokmak, zor duruma düşürmek, benzini sarartmak", *erke teg-* "koca bulmak", *haddın keç-* "haddini aşmak", *helâklık kemiş-* "yok etmek", *imân ketür-* "iman etmek", *irig tur-* "sert davranmak", *işi tüş-* "iş düşmek", *kağgu yé-* "gam yemek, kaygılanmak", *kağgu yaz-* "kayı duymak, kaygılanmak", *kan tök-* "kan dökmek, öldürmek", *kaş köz yut-* "yüzü gülmek", *kaşın tüg-* "suratını asmak, kaş çatmak", *kaşın yaz-* "yüzü gülmek", *kaşın közin yaz-* "yüzü gülmek, kaygıdan kurtulmak", *kınka tüş-* "cezalandırılmak", *kişi al-* "evlenmek", *kor teg-* "ziyana uğramak", *kőnike tut-* "tasdik etmek", *kőñül açıl-* "ferahlık duymak, içi açılmak", *kőñül açıt-* "kalbini kırmak", *kőñül alçak* "alçak gönüllü olmak", *kőñül ba-* "gönül bağlamak; inanmak", *kőñül kiçig tut-* "mütevazı olmak", *kőñül kötür-* "vazgeçmek; böbürlenmek, gururlanmak", *kőñül koğkı tut-* "alçak gönüllü olmak", *kőñül sı-* "kalp kırmak", *kőñül til kiçig*

tut- "mütevazı olmak, büyülenmemek", *könül ula-* "gönülden bağlanmak", *könülyarut-* "müsterih olmak", *kulak tut-* "dinlemek", *küfr ketür-* "inkâr etmek", *meded bér-* "yardım etmek", *menzi ag-* "beti benzi atmak", *ögiyet-* "aklı ermek, anlayıp kavramak", *ökünç yé-* "pişmanlık duymak", *örü kötür-* "yüceltmek, değer vermek", *pend bér-* "öğüt vermek", *sakinç yé-* "kaygılanmak", *sütdin adır-* "sütten kesmek, emzirmeye son vermek", *terke tut-* "ücretle çalıştırmak", *tını kesil-* "soluğu kesilmek, ölmek", *törü bér-* "kanun koymak", *tügün yazıl-* "düğüm çözülmek, bir sorun çözüme kavuşmak", *usı uç-* "uykusu kaçmak", *vakt ur-* "mühlet vermek", *yalgan tut-* "inkâr etmek", *yarlıg sı-* "isyan etmek", *yarlıg tut-* "itaat etmek", *yazuk ört-* "günah bağışlamak", *yol körgüz-* "yol göstermek, kılavuzluk etmek", *yükini kod-* "doğum yapmak", *yüreki kapıña teg-* "âşık olmak, sevdalanmak", *yüz al kıl-* "mahcup etmek", *yüz köz yaruk tut-* "güler yüz göstermek", *yüzin tüg-* "suratını asmak" vd.

2. fiil + zarf-fiil eki + yardımcı fiil

Süreklilik fiilleri: Eylemin sürekliliğini bildirir:

bar-: *arta bar-* "artmak", *uğu bar-* "takip etmek", *uka bar-* "anlamak"

kal-: *туру kal-* "kalmak", *yatu kal-* "olduğu yerde kalmak"

kel-: *aka kel-* "akmak", *koğup kel-*, *uğu kel-* "takip etmek"

kör-: *baka kör-* "bakmak", *kura kör-* "kurmak", *sora kör-* "sormak"

tur-: *aka tur-* "akmaya devam etmek", *baka tur-* "bakıp durmak", *küle tur-* "gölüp durmak"

Tezlik fiilleri:

bér-: Tezliğin yanı sıra kesinlik ifadesi de katar: *aça bér-* "açıvermek", *āsān kılı bér-* "kolaylaştırmak", *aytu bér-* "söyleyivermek", *binā kılı bér-* "bina yapı-vermek", *kođu bér-* / *koyu bér-*, *kutgaru bér-* "kurtarı vermek", *töke bér-* "döku-vermek"

Yaklaşma fiilleri:

yaz-: *kapa yaz-* "neredeyse (gözü) almak", *kılı yaz-* "hemen hemen yapmak", *öldürü yaz-* "öldürmek üzere olmak", *ukayaz-* "hemen hemen anlamak"

Yeterlik fiilleri:

bil-: Hem olumlu, hem de olumsuz yeterlikte kullanılır: *kalı bilme-* "kalamamak", *kapsayı bil-* "kapsayabilmek", *okıyı bilme-* "okuyamamak", *tuta bil-* "tutabilmek", *yéyü bil-* "iyeyebilmek"

al-: Olumlu yeterlikte kullanılır, örneği azdır: *körü al-*, *saknu al-*, *uka al-*

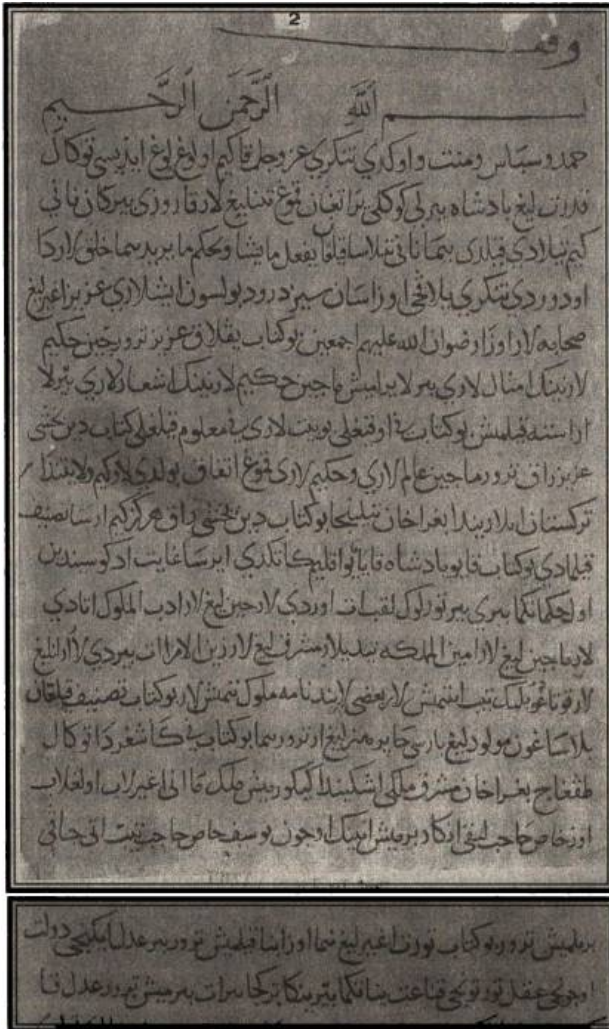
u-: Sayılı birkaç örnek dışında ekleşmiş olarak karşımıza çıkar, genellikle de olumsuz yeterlikte kullanılır: *alumaz* "alamaz", *ayumas* "söyleyemez", *bilü-mese* "bilemese", *bulumadı* "bulamadı", *emleyümes* "tedavi edemez".

barugay "gelebilir", *tığusa* "engelleyebilse, hâkim olabilse".

serinü uma- "sabredememek"

3. Metin Çözümlemeleri

Kutadgu Bilig (Mısır Nüshası, C 2-3)

Çeviri yazı

Bî'smi'llâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm

[2/1] Ḥamd u sipâs u minnet ve ögdi Teḡri 'azza ve callaḡa kim uluḡluḡ idisi, tükel (2) ḡudratlıḡ pādšâḡ, yerli kökli yaratḡan, ḡamuḡ tınıḡlarka rūzî bergeḡ, neni (3) kim tiledi kıldı yeme neni tilese ḡılḡan. *Yefalû mâ yešâ ve yaḡḡkûmû mâ yûrîd*. Yeme ḡalklarda (4) üdürdi, Teḡri yalawaḡı üze sansız düdüd bolsun, eşleri 'aziz aḡırlıḡ (5) šaḡabeler üze, *rızvânu'llâhi 'aleyhim ecma'in*. Bu kitâb yawlaḡ 'aziz turur. Çin ḡakîm- (6) lerniḡ emšâlleri birle bezemiş²⁷, Mâçin ḡakîmlerniḡ eš'arları birle (7) ârâste ḡılımış bu kitâbnı okıḡlı, bu beytlerini ma'lûm ḡılıḡlı kitâbdın yaḡşı (8) 'azizraḡ turur. Mâçin 'âlimleri ve ḡakîmleri ḡamuḡ ittifaḡ boldılar kim <Maşrıḡ> vilâyetinde, (9) Türkistân éllerinde Buḡra ḡan tilinçe bu kitâbdın yaḡşıraḡ herḡiz kim erse taşnîf (10) ḡılmadı. Bu kitâb ḡayu pādšâḡḡa yâ ḡayu iḡlîmge tegdi érse ḡâyet edḡusindin (12) ol ḡukemâ tegme biri bir türlüḡ laḡab at urdılar. Çinliḡlar Edebü'l-Mülûk atadı- (13)lar, Mâçinliḡlar Emînü'l-Memleke tédiler, Maşrıḡlıḡlar Zîn<et>ü'l-Ümerâ at bérđiler, İrânliḡ- (14)lar Ḳutadḡu Bilig tép aytmışlar. Ba'zılar Pend-nâme-i Mülûk temişler. Bu kitâb taşnîf ḡılḡan (15) Balasaḡun mevlüdlıḡ Pârsiçe pür-hunarlıḡ er turur. Yeme bu kitâbnı Kaşḡarda tükel <ḡılıp> (16) Tawḡaç Buḡra ḡan Maşrıḡ meliki üskinde²⁸ ḡigürmüş. Melik me anı aḡırlap uluḡlap (17) öz ḡâs ḡacıblıḡı aḡar bermiş. Anıḡ üçün Yûsuf ḡâs ḡacıb tép atı ḡawı [3/1] berilmiş turur. Bu kitâb dört aḡırlıḡ néme üze binâ ḡılımış turur: Bir 'adl, iḡinci devlet, (2) üçüncü 'aḡl, dörtüncü ḡanâ'at.

Çeviri

Merhametli ve Şefkatli Allah'ın Adıyla

Ḥamd, şükür, minnet ve övgü; yeri göḡü yaratan, bütün canlılara rızık veren, neyi dilediyse yapan ve yine neyi dilesse yapacak olan büyüklük sahibi ve tam kudretli padişah olan aziz ve yüce Allah'a mahsustur. Ayrıca insanlarnın seçkini Allah resulü ile onun dostları olan aziz ve muhterem sahabelere sayısız dua, övgü, selam ve sena olsun. Bu kitap çok değerlidir, (ama) Çin âlimlerinin hikmetleri ile ve Maçin âlimlerinin şiirleri ile süslenen bu kitabı okuyan, bu beyitleri başkalarına bildiren (bu) kitaptan daha değerlidir. Maçin âlimlerinin hepsi (Maşrıḡ) vilayetinde, Türkistan memleketlerinde, Buḡra Han'ın dilince (Türkçe olarak) bu kitaptan daha iyi bir kitabın yazılmamış olduḡu hususunda ittifaḡ etmişlerdir. Bu kitap hangi padişaha veya hangi diyara erişti ise, fevkaladelîḡinden dolayı, o (memleketin) âlimleri ona bir türlü ad verdi. Çinliler *Edebü'l-Mülûk*, Maçin mülkünün hakimleri *Emînü'l-Memleke*, Maşrıḡlılar *Zînetü'l-Ümerâ*, İranlılar *Kutadḡu Bilig* adını verdiler.

²⁷ Metinde *yaramış*

²⁸ Metinde *üşkinde*

Bazıları (ise) *Pendname-i Mülûk* demişler. Bu kitabı yazan Balasagun'da doğan, Fars dilince "pür-hünerli" kimse denilen bir zattır. Kitabı Kâşgar'da tamamlayıp Maşrik padişahı Tavgaç Buğra Han'a sunmuş ve padişah da onu değerini takdir ederek yükseltip ona kendisinin has hâcipliğini vermiştir. Bundan dolayı Yusuf Has Hâcib olarak adı ve şöhreti yayılmıştır. Bu kitap dört önemli temel üzerine bina edilmiştir: Bir(incisi) doğruluk, ikincisi ikbal (kut), üçüncüsü akıl, dördüncüsü kanaat.

Dil bilgisi çözümlemeleri

öğdi < öğ-di "övgü"

öğ-: fiil tabanı

-di: fiilden isim yapma eki

uluğluğ < ul+luğ+luğ "büyüklük, yücelik, ululuk"

ul: isim tabanı

+luğ: isimden isim yapma eki, ul+luğ > uluğ (tekleşme)

+luğ: isimden isim yapma eki

iğisi < içi+si "sahibi"

içi: isim tabanı

+si: teklik üçüncü kişi iyelik eki

tükel < *tü-k+e-l "tamamen"

*tü-: fiil tabanı

-k: fiilden isim yapma eki

+e-: isimden fiil yapma eki

-l: fiilden isim yapma eki

ķudratlıķ < ķudrat+lıķ "kudretli"

ķudrat: isim tabanı

+lıķ: isimden isim yapma eki

yérli < yér+li, yérli kökli "yer ve gök"

yér: isim tabanı

+li: isimden isim yapma eki

yaratķan < yara-t-ķan "yaratan"

yara-: fiil tabanı "uygun düşmek"

-t-: fiilden fiil yapma eki

-ķan: sıfat-fiil eki

tınlıķlarķa < tın+lıķ+lar+ķa "canlılara"

tın: isim tabanı "ruh, nefes"

+lıķ: isimden isim yapma eki

+lar: çokluk eki

+ķa: yönelme durumu eki

neni < ne+ni “neyi”

ne: isim tabanı

+ni: belirtme durumu eki

tiledi < til+e-di “arzu etti, istedi”

til: isim tabanı

+e-: isimden fiil yapma eki

-di: görülen geçmiş zaman eki

halklarda < halklarda “insanlarda, insanlardan”

halk: isim tabanı

+lar: çokluk eki

+da: bulunma durumu eki

üdürdi < üdür-di “seçti”

üdür-: fiil tabanı

-di: görülen geçmiş zaman eki

yalawaçı < yalawaç+ı “elçisi, peygamberi, resulü”

yalawaç: isim tabanı

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

üze < üz-e “üzerine”

üz-: fiil tabanı

-e: fiilden isim yapma eki

sansız < sa-n+sız “sayısız, hesapsız, çok”

sa-: fiil tabanı

-n: fiilden isim yapma eki

+sız: isimden isim yapma eki

dürüd bolsun < dürüd+bol-sun “selam olsun”

dürüd: isim tabanı, “dua, övgü, selam”

bol-: yardımcı fiil tabanı

-sun: teklik üçüncü kişi emir eki (istek fonksiyonunda)

éşleri < eş+ler+i “dostları”

éş: isim tabanı

+ler: çokluk eki

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

ağırlığ < ağırlığ “değerli, kıymetli”

ağ-: fiil tabanı

-ı-: yardımcı ünlü

-r: sıfat-fiil eki (Kalıcı isim oluşturmuştur.)

+lıg: isimden isim yapma eki

'aziz turur < 'aziz+tur-ur “azizdir, değerlidir”

'azîz: isim tabanı

tur-: yardımcı fiil tabanı

-ur: geniş zaman eki (turur: teklik üçüncü kişi bildirme fonksiyonunda)

hakimlerin < hakim+ler+ni < âlimlerin

hakim: isim tabanı

+ler: çokluk eki

+ni: ilgi durumu eki

emsalleri < emsal+leri "kıssaları, hikâyeleri"

emsal: isim tabanı

+leri: teklik üçüncü kişi iyelik eki

birle < bir+i-l-e "ile birlikte, ile"

bir: isim tabanı

+i-: isimden fiil yapma eki "bir araya getirmek"

-l-: fiilden fiil yapma (edilgenlik) eki

-e: fiilden isim yapma eki (zarf-fiil eki)

< bir+le "ile birlikte, ile"

bir: isim tabanı

+le: isimden isim yapma eki

bezemiş < bediz+e-miş "süsle(n)miş, süslediği(i)"

bediz: isim tabanı "suret, resim, süs"

+e-: isimden fiil yapma eki

-miş: sıfat-fiil eki

eş'ârları < eş'ârları "şairleri"

eş'âr: isim tabanı

+ları: teklik üçüncü kişi iyelik eki

kitâbnı < kitâbnı "kitabı"

kitâb: isim tabanı

+nı: belirtme durumu eki

oğlı < ok+ı-ğlı "okuyan"

ok: isim tabanı

+ı-: isimden fiil yapma eki

-ğlı: sıfat-fiil eki

beytlerini < beyt+ler+i+ni "beyitlerini"

beyt: isim tabanı

+ler: çokluk eki

+i: üçüncü teklik kişi iyelik eki

+ni: belirtme durum

yahşı < yahış-ı (*ya-ğ-ı-ş-) "iyi"

yağış-: fiil tabanı (**ya-* fiil tabanı, -*ğ-* fiilden fiil yapma eki, -*ı-* yardımcı ünlü, -*ş-* fiilden fiil (işteşlik) yapma eki) (**ya-* biçiminde bir fiil tabanı geçmemekle birlikte *yağ yağuk, yakın, yağ-u-* gibi sözcüklerden hareketle varsayılabılır.)

-ı: zarf-fiil eki (fiilden isim yapma eki)

'azîzrak turur < 'azîz+rak+tur-ur "daha değerlidir"

'azîz: isim tabanı

+rak: isimden isim yapma eki

tur-: yardımcı fiil tabanı

-ur: geniş zaman eki (turur: teklik üçüncü kişi bildirme fonksiyonunda)

ittifâk boldılar < ittifâk+bol-dı-lar "uyuştular, anlaştılar"

ittifâk: isim tabanı

bol-: yardımcı fiil tabanı

-dı: görülen geçmiş zaman eki

-lar: çokluk üçüncü kişi eki

êllerinde < êl+ler+i+n+de "illerinde, memleketlerinde"

êl: isim tabanı

+ler: çokluk eki

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+de: bulunma durumu eki

tilinçe < til+i+n+çe "dilince, diline göre, dili üzere"

til: isim tabanı

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+çe: eşitlik durumu eki

kitâbdın < kitâb+dın "kitaptan"

kitâb: isim tabanı

+dın: ayrılma durumu eki

taşnîf kılmadı < taşnîf+kıl-ma-dı "kitap hâline getirmedi, yazmadı"

taşnîf: isim tabanı

kıl-: yardımcı fiil tabanı

-ma-: fiilden fiil (olumsuzluk) yapma eki

-dı: görülen geçmiş zaman eki

iklîmge < iklîm+ge "ülkeye, diyara"

iklîm: isim tabanı

+ge: yönelme durumu

tegdi érse < teg-di+ér-se "ulaştıysa"

teg-: fiil tabanı

-di: görülen geçmiş zaman eki

ér-: yardımcı fiil tabanı

-se: görülen geçmiş zamanın şartı

tegme < teg-me "her"

teg-: fiil tabanı

-me: fiilden isim yapma eki

türlüg < tür+lüg "türlü, çeşitli"

tür: isim tabanı

+lüg: isimden isim yapma eki

atadılar < at+a-dı-lar "ad verdiler, adlandırdılar"

at: isim tabanı

+a-: isimden fiil yapma eki

-dı: görülen geçmiş zaman eki

-lar: çokluk üçüncü kişi eki

aytmışlar < ay-t-mış-lar "söylemişler, demişler"

ay-: fiil tabanı "söylemek, demek", ayt- asıl olarak "sormak" anlamına gelir.

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-mış: öğrenilen geçmiş zaman eki

-lar: çokluk üçüncü kişi eki

taşnıf kılğan < taşnıf+kıl-ğan "kitap hâline getiren, yazan"

taşnıf: isim tabanı

kıl-: yardımcı fiil tabanı

-ğan: sıfat-fiil eki

tükel kılıp < *tü-k+e-l+ıl-ı-p "tamamlayıp"

*tü-: fiil tabanı

-k-: fiilden isim yapma eki

+e-: isimden fiil yapma eki

-l-: fiilden isim yapma eki

ıl-: yardımcı fiil tabanı

-ı-: yardımcı ünlü

-p: zarf-fiil eki

üşkinde < üşk+i+n+de "huzurunda, katında"

üşk: isim tabanı

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+de: bulunma durumu

kigürmiş < *ki-gür-miş “içeri sokmak”

*ki-: fiil tabanı

-gür-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-miş: öğrenilen geçmiş zaman eki

ağırlap < ağ-ı-r+la-p “değer verip”

ağ-: fiil tabanı

-ı-: yardımcı ünlü

-r: sıfat-fiil eki (Kalıcı isim oluşturmıştır.)

+la-: isimden fiil yapma eki

-p: zarf-fiil eki

uluğlap < ul+luğ+la-p “yüceltip”

ul: isim tabanı

+luğ: isimden isim yapma eki

+la-: isimden fiil yapma eki

-p: zarf-fiil eki

üçün < uç+u+n “için”

uç: isim tabanı (Aslında *üçün* daha önceki dönemlerde de *uçun* biçiminde karşımıza çıkmaz, edatın aslında *uçun* biçiminde olduğu ve ç tesiriyle ince sıraya geçtiği sadece bir varsayımdır.)

+u: yardımcı ünlü

+n: vasıta durumu

çawı < çaw+ı “şöhreti, ünü”

çaw: isim tabanı

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

üze < üz-e “üzerine”

üz-: fiil tabanı

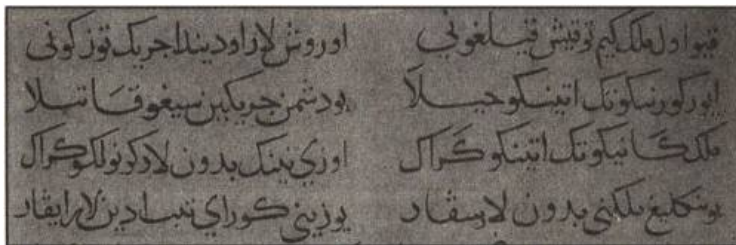
-e: fiilden isim yapma eki

üçünçi < üç+ü+nç+i “üçüncüsü”

üç: isim tabanı

+nç: isimden isim yapma (sıra sayısı) eki. *üçünç* “üçüncü”

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

Çeviri yazı

- 44 Kayu ol melik kim tokış kılgunı
Uruşlar öğinde çerig tüzgünü
- 45 Ayur kör négü teg étingü hîle
Bu düşman çerigin sığuğa tile
- 46 Melikke négü teg étingü gerek
Öziniñ bodunlar könülgü gerek
- 47 Bu yanlıg melikni bodunlar sewer
Yüzini körey tép adınlar éwer

Çeviri

- 44 Hükümdarın nasıl savaş yapacağını ve savaş zamanında ordusunu nasıl düzenleyeceğini;
- 45 Düşman ordusunu mağlup etmek için, ne tür çarelere başvurulacağını söyler.
- 46 Halkının ona itaat etmesi için hükümdar nasıl hareket etmelidir?
- 47 Böyle hükümdarı halk sever ve yüzünü görmek için ona koşar.

Dil bilgisi çözümlemeleri

tokış kılgunı < *tok+ı-ş+kıl-ğu+nı "savaşacağı(ı)nı"

*tok: isim tabanı (ses taklidi sözcük)

+ı-: isimden fiil yapma eki

-ş: fiilden isim yapma eki

kıl-: yardımcı fiil tabanı

-ğu: sıfat-fiil eki

+nı: belirtme durumu eki

uruşlar < ur-u-ş+lar "vuruşlar, savaşlar"

ur-: fiil tabanı

-u-: yardımcı ünlü **Mısır Nüşası, C 6**

-ş: fiilden isim yapma eki

+lar: çokluk eki

öğinde < öğ+i+n+de “zamanında”

öğ: isim tabanı

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: zamir n’si

+de: bulunma durumu eki

tüzgünü < tüz-gü+ni “düzenleyeceğ(i)ni, tanzim edeceğ(i)ni”

tüz-: fiil tabanı

-gü: sıfat-fiil eki

+ni: belirtme durumu eki

ayur < ay-ur “söyler, der”

ay-: fiil tabanı

-ur: geniş zaman eki

négü teg < né+gü+teg “ne gibi, nasıl”

né: isim tabanı

+gü: isimden isim yapma eki

teg: isim tabanı

çerigin < çerig+i+n “ordusunu”

çerig: isim tabanı

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: belirtme durumu eki

sıguka < sı-guka “kırmak için, bozmak için, ezmek için, yenmek için”

sı-: fiil tabanı

-guka: zarf-fiil eki (-gu: sıfat fiil eki + ka: yönelme durumu eki)

melikke < melik+ke “hükümdara”

melik isim tabanı

+ke: yönelme durumu eki

kerek < kergek (*kerge-k) “gerek” Gereklilik için kullanılmıştır.

kerek: isim tabanı (*kerge- fiil tabanı, -k fiilden isim yapma eki)

öziniğ < öz+i+niğ “kendisinin”

öz: isim tabanı

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+niğ: ilgi durumu eki

bodunlar < bod+un+lar “halklar, halk”

bod: isim tabanı

+un: topluluk isimleri türeten eski çokluk eki

+lar: çokluk eki

yaŋlıĝ < yaŋ+lıĝ “gibi”

yaŋ: isim tabanı “merkez, kaide, âdet, tarz”

+lıĝ: isimden isim yapma eki

sewer < sew-er “sever”

sew-: fiil tabanı

-er: geniş zaman eki

yüzini < yüz+i+ni “yüzünü”

yüz: isim tabanı

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+ni: belirtme durumu eki

körey < kör-ey “göreyim”

kör-: fiil tabanı

-ey: teklik birinci kişi emir eki

tép < té-p “diye, diyerek”

té-: fiil tabanı

-p: zarf-fiil eki

adınlar < *ad-ı-n+lar “başkaları”

*ad-: fiil tabanı

-ı-: yardımcı ünlü

-n: fiilden isim yapma eki

+lar: çokluk eki

éwer < éw-er “acele eder, koşar, can atar, çırpınır”

éw-: fiil tabanı

-er: geniş zaman eki

Çeviri yazı

- 48 Kutı bar yakın tép tapuğ kılğuka
Kimini yağutup yırak kowkuka
49 Bir ança negü tut yakın tutkumı
Bu kutsuz yawuz tép yırak salgını
50 Yana bir siyâset başın kesgüke
İkinci yaraşup köñül bérğüke
51 Ukušluğ biliglig toña alp yürek
Hazine tolulap akıtgu kerek

Çeviri

- 48 O kimi, kut sahibi diye, hizmetine almalı ve yakın tutmalı; kimi kendi-
sinden uzak tutmalı.
49 Kimi yakınında tutmalı, kimi kutsuz ve kötü diye uzaklaştırmalı.
50 Birinci olarak nasıl baş kesmeli, ceza vermeli; ikincisi nasıl anlaşıp
gönül almalı.
51 (Hükümdar) idrak sahibi, bilgili, kahraman ve cesur yürekli olmalı,
hazineyi doldurup (sonra) akıtmalıdır.

Dil bilgisi çözümlemeleri

kut < **kut+ı** "ikbal, devlet idaresinde güç, yaratıcılık ve yetki bakımından
sahip olunan üstün güç; ilahi bir kaynaktan gelen rahmet, bereket, kut"

kut: isim tabanı

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

yakın < ***ya-k-ı-n** "yakın"

*ya-: fiil tabanı

-k-: fiilden fiil yapma (pekiştirme) eki

-ı-: yardımcı ünlü

-n: fiilden isim yapma eki

tapuğ kılğuka < tap-u-ğ+kıl-ğuka "hizmet etmeye, hizmet etmek için"

tap-: fiil tabanı

-u-: yardımcı ünlü

-ğ: fiilden isim yapma eki

kıl-: yardımcı fiil tabanı

-ğuka: zarf-fiil eki

kimini < kim+i+ni "kimisini, bazısını"

kim: isim tabanı

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+ni: belirtme durumu eki

yağutup < *ya-ğ+u-t-u-p "yaklaştırıp"

*ya-: fiil tabanı

-ğ: fiilden isim yapma eki

+u-: isimden fiil yapma eki

-t-: fiilden fiil yapma (ettirgenlik) eki

-u-: yardımcı ünlü

-p: zarf-fiil eki

yıra-k < *yır-a-k "uzak"

*yır-: fiil tabanı

-a-: fiilden fiil yapma eki

-k: fiilden isim yapma eki

kowkuğa < kow-kuğa "kovmaya, uzaklaştırmaya, def etmeye"

kow-: fiil tabanı

-kuğa: zarf-fiil eki

tutkunı < tut-ku+ni "tutacağı(ı)nı, tutmayı"

tut-: fiil tabanı

-ku: sıfat-fiil eki

+ni: belirtme durumu eki

salğunı < sal-ğu+ni "uzaklaştıracığı(ı)nı, uzaklaştırmayı, def etmeyi"

sal-: fiil tabanı

-ğu: sıfat-fiil eki

+ni: belirtme durumu eki

yan-a < yan-a "yine"

yan-: fiil tabanı "dönmek, geri dönmek"

-a: fiilden isim yapma eki

başın < baş+ı+n "başını"

baş: isim tabanı

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: belirtme durumu eki

ikinci < iki+nç+i “ikincisi”

iki: isim tabanı

+nç: isimden isim yapma (sıra sayısı) eki. *ikinç* “ikinci”

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

yaraşup < yara-ş-u-p “anlaşıp”

yara-: fiil tabanı “yaramak, uygun gelmek”

-ş-: fiilden fiil yapma (işteşlik) eki

-u-: yardımcı ünlü

-p: zarf-fiil eki

uğuşluğ < uğ-u-ş+luğ “akıllı, kavrayışlı”

uğ-: fiil tabanı

-u-: yardımcı ünlü

-ş: fiilden isim yapma eki

+luğ: isimden isim yapma eki

biliglig < bil-i-g+lig “bilgili”

bil-: fiil tabanı

-i: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki

-lig: isimden isim yapma eki

tolulap < tol-u+la+p “doldurup”

tol-: fiil tabanı

-u: fiilden isim yapma eki

+la-: isimden fiil yapma eki

-p: zarf-fiil eki

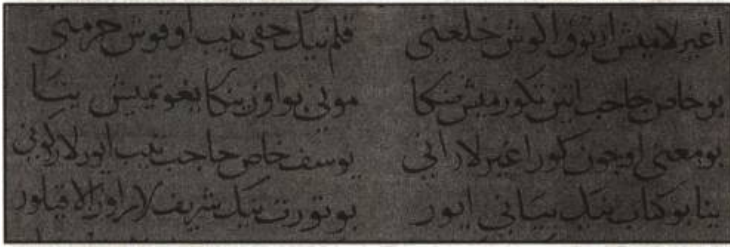
akıtgu kerek < akı-t-gu+kerek “akıtmak gerek, akıtmalı”

akı-: fiil tabanı

-ı-: yardımcı ünlü

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-gu+kerek: gereklilik (*kerge- fiil tabanı, -k fiilden isim yapma eki)

Çeviri yazı

- 61 ağırlamış artuk üküş hil'ati
Kalemniñ haķı tēp uķuş ħurmeti
62 Bu Hāş Hācib atın tegürmiş muña
Munı bu öziñe yağutmış yana
63 Bu ma'nī üçün kör ağırlar anı
Yūsuf Hāş Hācib tēp ayurlar köni
64 Yana bu kitābnıñ beyānı ayur
Bu dört nik şerifler üzele kılur

Çeviri

- 61 Akla ħürmet, kalemin hakkıdır diye, (hükümdar) ona çok itibar etmiş ve çok ihsanda bulunmuştur.
62 Ona bu Has Hācib unvanını vermiş ve onu kendi yakınları arasına almıştır.
63 Bundan dolayı ona ħürmet ederler ve kendisine doğruca Yusuf Has Hacıb derler.
64 Şu dört iyi temel üzerine kurduğu bu kitabın içindekilerini anlatır.

Dil bilgisi çözümlemeleri

ağırlamış < **ağ-ı-r+la-mış** "ağırlamış, değer vermiş, ikram ve ihsanda bulunmuş"

ağ-: fiil tabanı

-ı-: yardımcı ünlü

-r: sıfat-fiil eki

+la- isimden fiil yapma eki

-mış: öğrenilen geçmiş zaman eki

artuq < art-uq “daha çok, çok”

art-: fiil tabanı

-uq: fiilden isim yapma eki

üküş < ü-k-üş “çok”

*ü-: fiil tabanı

-k-: fiilden fiil yapma eki

-üş: yardımcı ünlü

-ş: fiilden isim yapma eki

uquş < uq-u-ş “akıl, idrak gücü, kavrayış”

uq-: fiil tabanı

-u-: yardımcı ünlü

-ş: fiilden isim yapma eki

hil’ati < hil’at+i “padişah tarafından takdir edilen kimseye giydirilen kaffetani, itibarı”

hil’at: isim tabanı

+i: yükleme durumu

hurmeti < hurmet+i “hürmeti, itibarı”

hurmet: isim tabanı

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

atın < at+ı+n “adını”

at: isim tabanı

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: yükleme durumu

tegürmiş < teg-ür-miş “eriştirmiş; vermiş”

teg-: isim tabanı

-ür-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-miş: öğrenilen geçmiş zaman eki

yağutmuş < *ya-ğ+u-t-miş “yaklaştırmış”

*ya-: fiil tabanı

-ğ: fiilden isim yapma eki

+u-: isimden fiil yapma eki

-t-: fiilden fiil yapma (ettirgenlik) eki

-miş: öğrenilen geçmiş zaman eki

yana < yan-a “yine”

yan-: fiil tabanı “dönmek, geri dönmek”

-a: fiilden isim yapma eki

ayurlar < ay-ur-lar “derler, söylerler”

ay-: fiil tabanı

-ur: geniş zaman eki

-lar: çokluk üçüncü kişi eki

köni < kön-i "doğru"

kön-: fiil tabanı

-i: fiilden isim yapma eki

kitābnıñ < kitābnıñ "kitabın"

kitāb: isim tabanı

+nıñ: ilgi durumu

beyānı < beyān+ı "beyanı"

beyān: isim tabanı

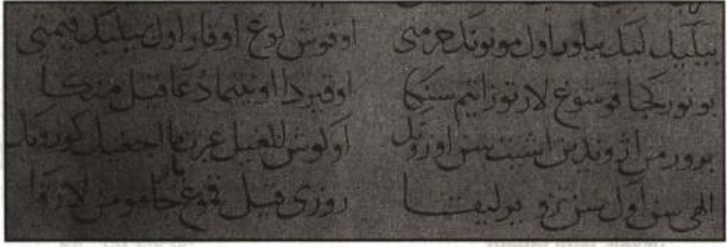
+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

üzele < üzele "üzerine"

üz-: fiil tabanı

-e: fiilden isim yapma ekie

+le: isimden isim yapma eki

Çeviri yazı

- 74 Biliglig bilür ol munuñ hürmeti
Ukušluğ ukar ol bilig kıymeti
75 Bu Türkçe koşuğlar tüzettim saña
Okarda unıtma du‘â kıl maña
76 Barur men ajundın eşit sen özün
Üküş algıl²⁹ ‘ibret me açgıl közüñ
77 İlâhî sen ök sen tözü yarlıқа
Rüzî kıl қamuğ barça mu‘minlarқа

Çeviri

- 74 Bunun değerini ancak bilgili bilir, bilgi kıymetini de (ancak) idrak sahibi anlar.
75 Bu Türkçe beyitleri senin için düzenledim, okurken bana dua etmeyi unutma.
76 Ben dünyadan gidiyorum, beni dinle, (bundan) çok ibret al ve dikkatli ol.
77 (Ey Allahım), Rabbim sadece sensin, hepimizi esirge; bütün müminlere rızık nasip et.

Dil bilgisi çözümlemeleri

biliglig < bil-i-g+lig “bilgili”

bil-: fiil tabanı

-i-: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki

+lig: isimden isim yapma eki

bilür < bil-ür “bilir”

bil-: fiil tabanı

-ür: geniş zaman eki

munuñ < mu+nuñ “bunun”

mu: isim tabanı

+nuñ: ilgi durumu

uķuşıluğ < uķuşıluğ “akıllı, kavrayışlı”

uķ-: fiil tabanı

-u-: yardımcı ünlü

-ş: fiilden isim yapma eki

+luğ: isimden isim yapma eki

uķar < uķ-ar “anlar, kavrar”

uķ-: fiil tabanı

-ar: geniş zaman eki

ķıymeti < ķıymet+i “kıymeti, değeri”

ķıymet: isim tabanı

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

türkçe < türk+çe “Türkçe”

türk: isim tabanı

+çe: eşitlik durumu eki (kalıcı isim türetmiştir)

ķoşuğlar < ķoşuğlar “şiiirler, manzumeler”

ķoş-: fiil tabanı “katmak, birleştirmek” → “yazmak, şiir yazmak”

-u-: yardımcı ünlü

-ğ: fiilden isim yapma eki

+lar: çokluk eki

tüzettim < tüz+e-t-ti-m “tanzim etmek, düzenlemek”

tüz: isim tabanı “düz, düzgün”

+e-: isimden fiil yapma eki

-t-: fiilden fiil yapma eki

-ti: görülen geçmiş zaman eki

-m: teklik birinci kişi eki

oķırda < oķ+ı-rda “okurken”

oķ: isim tabanı

+ı-: isimden fiil yapma eki

-rda: zarf-fiil eki

barur men < bar-ur+men “giderim, gidiyorum”

bar-: fiil tabanı

-ur: geniş zaman eki

men: teklik birinci kişi zamiri

özün < öz+ü+ğ "kendin"

öz: isim tabanı

+ü: yardımcı ünlü

+ğ: teklik ikinci kişi iyelik eki

'ibret alğıl < 'ibret alğıl "ibret al!"

'ibret: isim tabanı

al-: fiil tabanı

-ğıl: emir ifadesini kuvvetlendirici ek

sen ök sen < sen+ök+sen "sadece sensin, ancak sensin"

sen: teklik ikinci kişi zamiri

ök: kuvvetlendirme edatı

sen: teklik ikinci kişi zamiri (teklik ikinci kişi bildirme fonksiyonunda)

tözü < *töz-ü "hep, bütün, tamam"

*töz-: fiil tabanı

-ü: fiilden isim yapma eki

yarlıka < yarlığ+ka- "buyur! emret!"

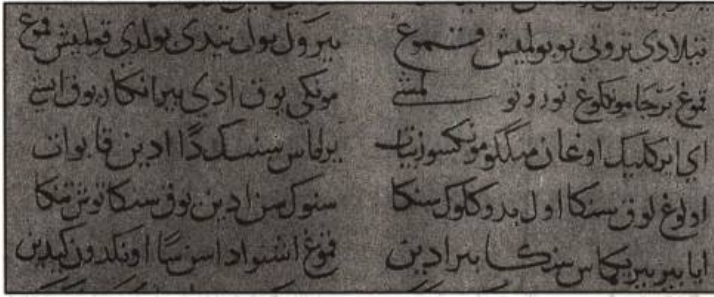
yarlığ: isim tabanı

+ka-: isimden fiil yapma eki

barça < bar+ça "bütün, hep"

bar: isim tabanı

+ça: eşitlik durumu eki

Çeviri yazı

- 4 Tiledi törütti bu bolmış kamuğ
Birük bol tédi boldı qolmış kamuğ
- 5 Kamuğ barça muñluğ törütülmüş
Muñı yok İdi bir añar yok eş
- 6 Ay érklig uğan menğü muñsuz bayat
Yaramas seniñden adınka bu at
- 7 Uluğluğ saña ol bedüklük saña
Senük sen adın yok saña tuş teñe
- 8 Aya bir birikmes saña bir adın
Kamuğ aşnuda sen sen öñdün kédin

Çeviri

- 4 Diledi (ve) bütün varlıkları yarattı, sadece bir kez "Ol!" dedi, bütün istedikleri oldu.
- 5 Bütün yaratılanlar muhtaçtır, muhtaç olmayan sadece eş benzeri olmayan Allah'tır.
- 6 Ey güçlü, muktedir, ebedî ve müstağni Allah, senden başkasına bu ad yakışmaz.
- 7 Büyüklük (ve) yücelik sana mahsustur, sen teksin, senin eşin ve dengin yoktur.
- 8 Ey bir olan (Tanrı), bir başkası sana ortak koşulamaz; her şeyden önce (ve) her şeyden sonra sensin.

Dil bilgisi çözümlemeleri

tiledi < til+e-di "diledi, istedi"

til: isim tabanı

+e-: isimden fiil yapma eki

-di: görülen geçmiş zaman eki

törüttü < törü-t-ti “yarattı”

törü-: fiil tabanı

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-ti: görülen geçmiş zaman eki

bolmuş < bol-mış “olmuş, olan”

bol-: fiil tabanı

-mış: sıfat-fiil eki

birük < bir+ök “sadece bir, sadece bir (kez)”

bir: isim tabanı

ök: kuvvetlendirme edatı

barça < bar+ça “hep, bütün”

bar: isim tabanı

+ça: eşitlik durumu eki (Kalıcı isim türetmiştir.)

munluğ < munluğ “ihtiyaç sahibi, muhtaç”

mun: isim tabanı

+luğ: isimden isim yapma eki

muñı < muñ+ı “ihtiyacı”

muñ: isim tabanı

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

yok < *yo-k “yok”

*yo-: fiil tabanı (yoğ- “yok etmek, silmek, bozmak”)

-k: fiilden isim yapma eki

añar < añar “ona”

añar < añar: ol zamirinin yön gösterme durumu

éşl < eş+l “eşi, benzeri, dengi”

éş: isim tabanı

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

érklig < érk+lig “güçlü, kudretli”

érk: isim tabanı

+lig: isimden isim yapma eki

uğan < u-ğan “kadir, gücü yeten”

u-: fiil tabanı “muktedir olmak”

-ğan: sıfat-fiil eki

yaramas < yaramas “uygun düşmez, yakışmaz”

yara-: fiil tabanı

-mas: geniş zamanın olumsuz

seniniden < sen+in+den “senden”

sen: teklik ikinci kişi zamiri

+iñ: ilgi durumu
+den: ayrılma durumu

adınka < *ad-ı-n+ka "başkasına"

*ad-: fiil tabanı
-ı-: yardımcı ünlü
-n: fiilden isim yapma eki
+ka: yönelme durumu

uluğluk < ul+luğ+luk "büyüklük, yücelik, ululuk" ul+luğ > uluğ (tekdeşme)

ul: isim tabanı
+luğ: isimden isim yapma eki
+luk: isimden isim yapma eki

saña: ikinci teklik kişi zamirinin yönelme durumu

bedüklük < bedü-k+lük "büyüklük, yücelik"

bedü-: fiil tabanı
-k: fiilden isim yapma eki
+lük: isimden isim yapma eki

senük sen < sen+ök+sen "sadece sensin, teksin"

sen: teklik ikinci kişi zamiri
ök: kuvvetlendirme edatı
sen: teklik ikinci kişi zamiri (teklik ikinci kişi bildirme)

birikmes < bir+i+k-mes "bir araya gelmez, bir olmaz"

bir: isim tabanı
+i: yardımcı ünlü
+k-: isimden fiil yapma eki
-mes: geniş zamanın olumsuzu

aşnuda < aş-u-n-u+da "önce(sin)de"

aş-: fiil tabanı "aşmak, geçmek"
-u-: yardımcı ünlü
-n-: fiilden fiil yapma eki, *aşun-* "aşmak, geçmek"
-u: fiilden isim yapma eki
+da: bulunma durumu

öğdün < öğ+dün "ön, önce"

öğ: isim tabanı
+dün: isimden isim yapma eki (Ayrılma durumu ekinin kalıplaşması ile oluşmuştur.)

kédin < *ké+din "sonra"

ké: isim tabanı
+din: isimden isim yapma eki (Ayrılma durumu ekinin kalıplaşması ile oluşmuştur.)

Çeviri yazı

Yanluğ Ağırlığın Sözleyür Bilig Birle

- 148 Törütü üdürdi seçü yanluğuş
Añar bérdi erdem bilig ög uğuş
149 Könül bérdi hem me yorıttı tilig
Uwut bérdi kılç hem kılınçı silig
150 Bilig bérdi yanluğ beğüdi bu kün
Uğuş bérdi ötrü yazıldı tügün
151 Bayat kimke bérse uğuş ög bilig
Üküş edgülükke uzattı elig
152 Biligni beğük bil uğuşnı uluğ
Bu iki beğütür üdürmiş kuluğ

Çeviri

Bilgili İnsanın Değeri Hakkındadır

- 148 (Allah) insanı yarattı, seçerek yükseltti; ona erdem, bilgi, akıl ve idrak verdi.
149 Ona hem gönül verdi, hem de onun dilini açtı; ona hayâ, güzel tavır ve nezaket verdi.

- 150 Ona bilgi verdi (ve) insan bugün yükseldi; ona idrak verdi (ve) böylece düğüm çözüldü.
151 Allah kime idrak, akıl ve bilgi verirse, (o) pek çok iyiliğe elini uzatır.
152 Bilgiyi büyük ve idraki yüce bil; seçkin kulu bu iki şey yükseltir.

Dil bilgisi çözümlemeleri

törüttü < törü-t-ti "yarattı"

törü-: fiil tabanı

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-ti: görülen geçmiş zaman eki

üdürdi < üdür-di "seçti"

üdür-: fiil tabanı

-di: görülen geçmiş zaman eki

seçü < seç-ü "seçerek"

seç-: fiil tabanı

-ü: zarf-fiil eki

yalınuğ < yalın-ğuk+u+ğ "insanı"

yalın-: fiil tabanı "çıplak olmak" (yalınuğ "insan; örtüsüz, çaresiz, müdafaasız")

-ğuk: fiilden isim yapma eki

+u: yardımcı ünlü

+ğ: belirtme durumu eki

añar < añar "ona"

añar < añar: ol zamirinin yön gösterme durumu eki

erdem < er+dem "erdem, fazilet"

er: isim tabanı "erkek, adam"

+dem: isimden isim yapma eki

bilig < bil-i-g "bilgi"

bil-: fiil tabanı

-i-: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki

ög < ö-g "akıl"

ö-: fiil tabanı "düşünmek"

-g: fiilden isim yapma eki

uğuğ < uğuğ "idrak gücü, kavrayış"

uğ-: fiil tabanı "anlamak"

-u-: yardımcı ünlü

-ğ: fiilden isim yapma eki

yorıttı < yorı-t-tı "yürüttü"

yori-: fiil tabanı

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-tı: görülen geçmiş zaman eki

tilig < til+i+g "dili"

til: isim tabanı

+i: yardımcı ünlü

+g: belirtme durumu eki

kılķ < kıl-k "huy, gidiş, tavır"

kıl-: fiil tabanı

-k: fiilden isim yapma eki

kılınçı < kıl-ı-n-ç+ı "iş, davranış, huy"

kıl-: fiil tabanı

-ı-: yardımcı ünlü

-n-: fiilden fiil (dönüşlülük-edilgenlik) yapma eki

-ç: fiilden isim yapma eki

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

silig < silig "ince, nazık"

sil-/sili-: fiil tabanı

-i-: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki

beğüdi < beğü-di "büyüdü"

beğü-: fiil tabanı

-di: görülen geçmiş zaman eki

uķuş < uķuş "idrak gücü, kavrayış"

uķ-: fiil tabanı

-u-: yardımcı ünlü

-ş: fiilden isim yapma eki

ötrü < öt-ür-ü "ötürü, dolayı"

öt-: fiil tabanı

-ür-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-ü: zarf-fiil eki

yazıldı < yaz-ı-l-dı "çözüldü"

yaz-: fiil tabanı

-ı-: yardımcı ünlü

-l-: fiilden fiil (edilgenlik) yapma eki

-dı: görülen geçmiş zaman eki

tügün < tügün "dügüm"

tüg-: fiil tabanı "çatmak, bağlamak"

-ü-: yardımcı ünlü

-n: fiilden isim yapma eki

üküş < ü-k-ü-ş “çok”

*ü-: fiil tabanı

-k-: fiilden fiil yapma eki

-ü-: yardımcı ünlü

-ş: fiilden isim yapma eki

eğgölükke < eğgölükke “iyiliğe”

eğ: isim tabanı, *edlig* “değerli, kıymetli”, *edsiz* “faydasız”

+gü: isimden isim yapma eki

+lük: isimden isim yapma eki

+ke: yönelme durumu eki

uzattı < *uz+a-t-tı “uzattı”

*uz: isim tabanı

+a-: isimden fiil yapma eki

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-tı: görülen geçmiş zaman eki

biligni < bil-i-g+ni “bilgiyi”

bil-: fiil tabanı

-i-: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki

+ni: belirtme durumu eki

beğük < beğü-k “büyük, yüce”

beğü-: fiil tabanı

-k: fiilden isim yapma eki

uluğ < ul+luğ “ulu, büyük, yüce”

ul: isim tabanı

+luğ: isimden isim yapma eki, ul+luğ > uluğ (tekleşme)

beğütür < beğü-t-ür “büyütür, yüceltir”

beğü-: fiil tabanı

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-ür: geniş zaman eki

üğürmiş < üğür-miş “seçilmiş, seçkin”

üğür-: fiil tabanı

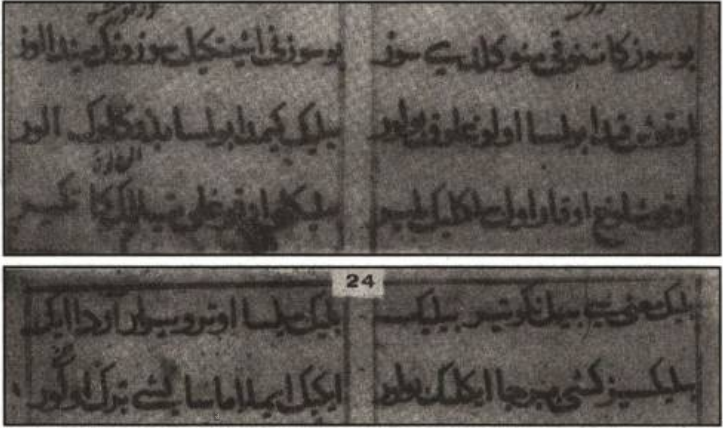
-miş: sıfat-fiil eki

ķuluğ < ķul+u+ğ “kulu”

ķul: isim tabanı

+u: yardımcı ünlü

+ğ: belirtme durumu eki

Çeviri yazı

- 153 Bu sözke tanuķı munu keldi söz
Bu sözni eşitgil sözün munda üz
- 154 Uķuş ķayda bolsa uluğluk bulur
Bilig kimde bolsa beğüklük alur
- 155 Uķuşluğ uķar ol biliglig bilir
Biligli uķuğlı tilekke tegir
- 156 Bilig ma'nisi bil negü tér bilig
Bilig bilse ötrü yırar erde ig
- 157 Biligsiz ķişı barķa iglig bolur
İgig émlemese ķişı terk ölür

Çeviri

- 153 Buna şahit olarak, işte şu söz geldi; bu sözü işit ve sözünü burada kes.
- 154 İdrak nerede olursa, (orası) yücelik kazanır; bilgi kimde olursa, (o) büyüklük bulur.
- 155 İdrak sahibi anlar, bilgili bilir; bilen (ve) anlayan dileğine kavuşur.
- 156 Bilginin anlamını öğren. (Dinle), bilgi ne der: bilgili insandan hastalık uzaklaşır.
- 157 Bilgisiz insan hep hasta olur; hastalığı(nı) tedavi etmezse, insan çabuk ölür.

Dil bilgisi çözümlemeleri

sözke < sö-z+ke “söze”

sö-: fiil tabanı

-z: fiilden isim yapma eki

+ke: yönelme durumu eki

tanuķı < tanu-ķ+ı “tanıķı, şahidi”

tanu-: fiil tabanı

-ķ: fiilden isim yapma eki

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

eşitgil < eşit-gil “işit, duy”

eşit-: fiil tabanı

-gil: emir ifadesini kuvvetlendirici ek

munda < mu+n+da “burada”

mu: isim tabanı

+n: zamir n’si

+da: bulunma durumu eki

üz < üz “kes, sona erdir!”

üz-: fiil tabanı (teklik ikinci kişi emir durumu eki)

ķayda < ķayu+da “nerede”

ķayu: isim tabanı

+da: bulunma durumu eki

uķar < uķ-ar “anlar”

uķ-: fiil tabanı

-ar: geniş zaman eki

biligli < bil-i-gli “bilen”

bil-: fiil tabanı

-i-: yardımcı ünlü

-gli: sıfat-fiil eki

tilekke < til+e-k+ke “dileķe, arzuya, isteķe”

til: isim tabanı

+e-: isimden fiil yapma eki

-k: fiilden isim yapma eki

+ke: yönelme durumu eki

teğir < teg-i-r “erişir, deķer, ulaşır”

teg-: fiil tabanı

-i-: yardımcı ünlü

-r: geniş zaman eki

barça < bar+ça "hep"

bar: isim tabanı

+ça: eşitlik durumu eki (Kalıcı isim türetmiştir.)

iglig bolur < ig+lig+bol-ur "hasta olur, hastalıklı olur, hastalanır"

ig: isim tabanı

+lig: isimden isim yapma eki

bol-: yardımcı fiil tabanı

-ur: geniş zaman eki

igig < ig+i+g "hastalığı"

ig: isim tabanı

+i: yardımcı ünlü

+g: belirtme durumu eki

émlemese < émlemese "tedavi etmese"

ém: isim tabanı "ilaç"

+le-: isimden fiil yapma eki

-me-: fiilden fiil (olumsuzluk) yapma eki

-se: şart eki

الْبَارْتُنْكَ الدِّمُو. ايسيز اژون قلديمو.
اذلك اوجن الدِّمُو. امدى يوك يرتلور

Çeviri yazı

- 1 Alp Er Toņa öldi mü
İsiz ajun kaldı mu
Öğleg öçin aldı mu
Emdi yürek yırtılır

Çeviri

Alp Er Tonga öldü mü / kötü dünya kaldı mı / felek öcünü aldı mı / şimdi yürek yırtılır. (Alp Er Toņa öldükten sonra arkasında yazılan ağdın ilk dörtlögüdür.)

Dil bilgisi çözümlemeleri

toņa “kaplan” (Kaşgarlı Mahmut, *toņa* kelimesine “kaplan” anlamını verdikten sonra Türklerin bu anlamı unutup kelimeyi unvan olarak kullandığını belirtir. DLT’de bu isimden *toņala-* “kahramanca iş yapmak” fiili türetilmiştir.)

öldi mü “öldü mü?”

öl-: fiil tabanı

-di: görülen geçmiş zaman eki

mü: soru eki (Karahanlı Türkçesinde isim ve fiillere gelen soru eki

-mU biçiminde daima yuvarlak ünlölüdür.)

isiz ~ esiz < *es+i+z “kötü, fena”

es: isim tabanı “kötülük, fenalık”

+i: yardımcı ünlü

+z: isimden isim yapma eki

ajun < Soğudca “kâinat, dünya”

öğleg < öğ+le-g “felek, devir, zaman”

öç: isim tabanı “zaman”

+le-: isimden isim yapma eki

-g: fiilden isim yapma eki

öçin < öç+i+n “öcünü”

öç: isim tabanı

+i: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: belirtme durumu eki

emdi < am+dı < am+tı “şimdi”

*em: isim tabanı “şu an”

+dı: isimden isim yapma eki

(Kelimeyi Karahanlı Türkçesinde *amdı* biçiminde okuyanlar da vardır.)

yürek < *yür+ek

yür: iç, öz, benlik

+ek: isimden isim yapma eki (Bu ek çoklukla organ adlarının yapımında kullanılır.)

(Eren kelimeyi *yür-ek* (*yür-* “hareket etmek”) biçiminde tahlil etmiştir.)

yırtılır < yırt-ı-l-ur

yırt-: Fiil kökü

-t-: fiilden fiil yapma eki

-ı: yardımcı ünlü

-l-: fiilden fiil yapma eki (edilgenlik işlevinde)

-ur: geniş zaman eki

اَبْكَم كَلْبٌ اَغْرَدِم . اَرْسَلَنْ لِيُوْكَرِدِم
اَلْبَنِيَّ لَارِيْشِيْن تَغْرِدِم . اَمْدِكْ مِنْكُم تَتَار

Çeviri yazı

- 2 Öpkem kelip oğradım
Arslanlayu kökredim
Alplar başın toğradım
Emdi meni kim tutar

Çeviri

Öfkem geldi, düşmanın üzerine yürüdüm / aslan gibi kükredim / yiğitlerin başını doğradım / şimdi beni kim tutabilir? (Savaş tasviri yapılmaktadır.)

Dil bilgisi çözümlemeleri

öpkem < *öpke+m “öfkem”

öpke: isim tabanı (< *öb+ke, *öp-ke ?)

+m: teklik 1. kişi iyelik eki

ogradım < og+ur+a-dı-m “uğradım”

og: isim tabanı “zaman, uygun zaman, fırsat”

+ur: isimden isim yapma eki

+a-: isimden fiil yapma eki

-dı: görülen geçmiş zaman eki

-m: teklik 1. kişi eki

(ogradım kelimesi kimi bilim adamlarınca ugradım olarak okunmuştur.)

arslanlayu < arslan+layu “arslan gibi”

arslan: isim tabanı (< *ars+lan, krş. *burslan, kaplan, kulan, sırtlan, yılan*)

+layu: isimden isim yapma eki (< +la-y-u, zarf işlevinde)

kökredim < kök+re-di-m “kükredim”

kök: isimtabanı

+re-: isimden fiil yapma eki

-di: görülen geçmiş zaman eki

-m: teklik 1. kişi eki

(*kökre-* fiili kimi bilim adamlarınca *kükre-* olarak okunmuştur. Ercilasun kelimeyi *kökir+e-*, Taş **kü+kre-*, Gülensoy **kür+kire-* biçiminde tahlil ederler.)

başın < baş+ı+h

baş: isim tabanı

+ı: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: belirtme durumu eki (teklik 3. kişi iyelik eklerinden sonra gelir.)

togradım < togra-dı-m

togra-: fiil tabanı (< **tog-ra-* ?)

-dı: görülen geçmiş zaman eki

-m: teklik 1. kişi şahıs eki

emdi < am+dı < am+tı “şimdi”

*em: isim tabanı “şu an”

+dı: isimden isim yapma eki

meni < men+i “beni”

men: isim tabanı (teklik 1. kişi zamiri)

+i: belirtme durumu eki

(“ben” zamiri Karahanlı Türkçesinde men biçimindedir.)

كُوبَ نَجْدٍ قَجِدْرِكَ تَمُوسِقِن كَجِدْرِكَ
تَقَارِنَكُنِي سَجِدْرِكَ يَسُوسِنِي اَزْبُورِي

Çeviri yazı

- 3 Körüp neçük kaçmadın
Yamar suwın keçmedin
Tawarığını saçmadın
Yisü seni ar böri

Çeviri

(Beni) gördün, neden kaçmadın / Yamar suyunu geçmedin / Malını mülkünü saçmadın / Yesin seni sırtlan. (Şair burada öldürdüğü düşmanına seslenmektedir.)

Dil bilgisi çözümlemeleri

neçük < ne+çe ök "niçin"

ne: isim tabanı

+çe: eşitlik durumu eki

ök: kuvvetlendirme edatı

suwın < suw+ı+n "suyunu"

suw: isim tabanı

+ı: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: belirtme durumu eki

tawarığını < tawar+ı+ı+ı+nı "(senin) malını mülkünü"

tawar: isim tabanı (< *tav-ar)

+ı: yardımcı ünlü

+ı: teklik 2. kişi iyelik eki

+nı: belirtme durumu eki

yisü < yi-sü "yesin"

yi-: fiil tabanı

-sü: teklik 3. kişi emir eki

جَمْعُ اَرْبٍ اَتَلَقَا . اِيَعْرَدُ قِي تَتَلَقَا .
اَعْرَى يَقْرَأُ تَلَقَا . قُشَلَوْ كِي اَلْجَمْعُ

Çeviri yazı

- 4 Beçkem urup atlağa
Uygurdağı Tatlağa
Oğrı yawuz ıtlağa
Kuşlar kibi uçtumuz

Çeviri

Nişan takip atlara / Uygur ülkesindeki Tatlara / hırsız, yawuz itlere / kuşlar gibi uçtuk. (Budist Uygurlarla yapılan savaşı tasvir ediyor)

Dil bilgisi çözümlemeleri

beçkem “Savaş sırasında savaşçıların ayırt edilmesini sağlayan, ipekten veya dağ sığırı kuyruğundan yapılan bir tür simge, sembol, nişan”

atlağa < at+la(r)+ka “atlara”

at: isim tabanı

+la: çokluk eki (Karahanlı Türkçesi döneminde az kullanılmış bir çokluk eki)

+ka: yönelme durumu eki

Uygurdağı < Uygur+da+kı “Uygur ülkesindeki”

Uygur: isim tabanı (özel isim)

+da: bulunma durumu eki

+k: isimden isim yapma eki (sıfat işlevinde)

oğrı < ogur-ı “hırsız”

ogur-: fiil tabanı “çalmak, hırsızlık etmek” (< Gülensoy: o-g-(u)r-ı)

-ı: fiilden isim yapma eki

yawuz < *yaw-uz “kötü” (< ET. yabız)

yaw-: fiil tabanı

-u: yardımcı ünlü

-z: fiilden isim yapma eki

ıtlaka < ıt+la+ka “itlere”

ıt: isim tabanı

+la: çokluk eki

+ka: yönelme durumu eki

kibi < kip+i

kip: isim tabanı “kalıp, örnek”

+i: isimden isim yapma eki (teklik 3. kişi iyelik eki kalıplaşması)

uçtumuz < uç-tı-mız “uçtuk”

uç-: fiil tabanı

-tu: görülen geçmiş zaman eki

-mız: çokluk 1. kişi eki

قَدْ رُقِيعَ تَكْدِمِزْ . تَكْرِيكُ الْكُشْ كَدِمِزْ .
كَمِشِبِ اَتِغْ تَكْدِمِزْ . الدَّبْ يِنَا حِمِزْ

Çeviri yazı

- 6 Kuğruk katıg tügdümüz
Teñrig üküş ögdümüz
Kemşip atıg tegdimiz
Aldap yana kaçtımız

Çeviri

Atların kuyruğunu sıkıca düğümledik / Tanrı'yı çokça övdük / atları sürüp onlara yetiştik / aldatıp yine kaçtık. (Budist Uygurlarla yapılan savaşı tasvir ediyor.)

Dil bilgisi çözümlemeleri

kuğruk < *kuğur+uk "kuyruk"

kuğur: isim tabanı

+uk: fiilden isim yapma eki

(Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde /ɹ = ɖ/ harfiyle yazılması gerekirken burada /ɹ = d/ harfiyle yazılmıştır. Krş. *öğleg, qoğur men*)

katıg < kat-ı-g "katı, sıkı, sıkıca"

kat-: fiil tabanı "sıkı, sağlamlaştırmak"

-ı: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki

tügdümüz < tüg-dü-miz "düğümledik"

tüg-: fiil tabanı "düğüm atmak, düğümlemek"

-dü: görülen geçmiş zaman eki

-miz: çokluk 1. kişi eki

(Dörtlükteki diğer fiiller de *ög-dü-miz, teg-di-miz, kaç-tı-mız* biçiminde tahlil edilmelidir.)

teñrig < teñri+g "Tanrı'yı"

teñri: isim tabanı

+g: belirtme durumu eki

(*teğri* kelimesini *teğir-* ~ *teğir-* “döndürmek, çevirmek, kuşatmak” fiilinden /-i/ ekiyle yapılmış bir isim olarak kabul edenler vardır.)

üküş < *ük-üş “çok”

ük-: fiil tabanı

-üş: fiilden isim yapma eki

kemşip < *kem-i-ş-i-p “(at) sürüp, saldırıp”

kem-: fiil tabanı

-i: yardımcı ünlü

-ş-: fiilden fiil yapma eki (işteşlik)

-i: yardımcı ünlü

-p: zarf-fiil eki

atığ < at+i+g “atı”

at: isim tabanı

+i: yardımcı ünlü

+g: belirtme durumu eki

aldap < al+da-p “aldatıp, kandırıp”

al: isim tabanı “hile”

+da-: isimden fiil yapma eki

-p: zarf-fiil eki

yana < yan-a “yine”

yan-: fiil tabanı “dönmek”

-a: fiilden isim yapma eki (zarf-fiil eki kalıplaşması)

أَعْلَمُ سَنَكَ قَدْ رَزَمَ أَرْحَمُ الْكَتُ خَارُو
بَلْكَ أَرِكَ بُلْبُ سَزِيْقَلْ أَيْنِكَ تَبَارُو

Çeviri yazı

- 5 Oğlum sana koður men
Erdem ögüt ħumaru
Bilge erig bulup sen
Baqqıl anıñ taparu

Çeviri

Oğlum erdem ve öğüdü miras olarak sana bırakıyorum / Bilge bir adam bulup ona doğru yönel. (Tekin bu şiiri "müstef'ilün fe'ülün müstef'ilün fe'ülün" vezninde bir beyit olarak alır.)

Dil bilgisi çözümlmeleri

koður men < ko-đ-ur men "korum, koyuyorum, bırakıyorum"

ko-: fiil tabanı

-đ-: fiilden fiil yapma eki

-ur: geniş zaman eki

men: teklik 1. kişi zamiri

erdem < er+dem

er: isim tabanı

+dem: isimden isim yapma eki

ögüt < *ö-g-ü-t "ögüt, nasihat"

ö-: fiil tabanı "düşünmek"

-g-: fiilden fiil yapma eki

-ü: yardımcı ünlü

-t: fiilden isim yapma eki

(Kelime ö-g+i-t biçiminde de tahlil edilmektedir.)

ħumaru < kumaru "miras"

ħumaru: Farsça isim tabanı

bilge < bil-ge

bil-: fiil tabanı

-ge: fiilden isim yapma eki

erig < er+i+g “eri, kişiyi”

er: isim tabanı

+i: yardımcı ünlü

+g: belirtme durumu eki

bakkul < bak-kıl “bak”

bak- fiil tabanı

-kıl: teklik 2. kişi emir eki

anın < ol+nın “onun”

ol: teklik 3. kişi zamiri

+nın: ilgi durumu eki

taparu < tap-a+ru “-e doğru”

tap-: fiil tabanı “bulmak, kavuşmak”

-a: fiilden isim yapma eki (zarf-fiil kalıplaşması)

+ru: yön gösterme eki

Atasözleri

Çeviri yazı / Çeviri

Aç ne yemes, tok ne témes.

Aç ne yemez, tok ne demez.

Alımçı arslan, berimçi sıçğan.

Alacaklı (alacağını isterken) arslan, borçlu sıçan (gibidir).

Alın arslan tutar, küçin sıçğan tutmas.

Hileyle arslan tutulur, güçle sıçan tutulmaz.

Arpasız at aşumas, arkasız alp çerig sıyumas.

Arpasız at koşamaz, arkasız yiğit düşman askerini kıramaz.

Atası anası açığ almıla yése oğlı kızı tişi kamar.

Babası veya annesi ekşi elma yese oğlanın veya kızın dişi kamaşır.

Awçı neçe al bilse, ağığ ança yol bilir.

Avcı ne kadar hile bilirse, ayı onca yol bilir.

Birin birin miñ bolur, tama tama köl bolur.

Birer birer bin olur, damlaya damlaya göl olur.

Ekki buğra egeşür, otra kökegün yançılır.

İki buğra çarpışır, ortada gök sinek ezilir.

It ısırmaz, at tepmes téme.

İt ısırmaz, at tepmez deme.

Ƙanıđ Ƙan birle yumas.

Kanı kan ile yumazlar.

Ƙarı öküz balduƘa ƘorƘmas.

Yaşlı öküz baltadan korkmaz.

Ƙız birle küreşme, Ƙısrak birle yarışma.

Kız ile güreşme, kısrak ile yarışma.

Ƙıçık uluđƘa turuşmas, Ƙırğuy suñƘurƘa Ƙarışmas.

Küçük büyüğe karşı koyamaz, atmaca sungurla boy ölçüşemez.

Ƙişi alası içtin, yılƘı alası taştın.

İnsanın alası içinde, atın alası dışında olur.

ƘorƘmuş ƘişiƘe Ƙoy başı Ƙoş körnür.

Korkmuş kişiye koyun başı çift görünür.

Ƙoş Ƙılıç Ƙına sığmas.

Çift kılıç kına sığmaz.

Köp söğütke Ƙuş Ƙonar, körkölüg ƘişiƘe söz kelir.

Gür söğüde kuş konar, güzel kişiye söz gelir (güzel kadına aşk mektubu gelir).

Közegü uzun bolsa elig köymes.

Köseği uzun olursa el yanmaz.

Kuruk kaşuk ağızka yaramas, kuruğ söz kulağka yaşımas.

Kuru kaşık ağza yakışmaz, kuru söz kulağa yakışmaz.

Kuş tuzakka meñ için ilinür.

Kuş tuzağa yem için yakalanır.

Neçe munduz erse eş eğgü, neçe egri erse yol eğgü.

Ne kadar budala olsa da arkadaş iyidir, ne kadar eğri olsa da yol iyidir.

Oğlak yiliksiz oğlan biliksiz.

Oğlak (kemiği) iliksiz, çocuk bilgisiz olur.

Ot tése ağız köymes.

Ateş demekle ağız yanmaz.

Ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas.

Ateş dumansız olmaz, genç günahsız olmaz.

Otuğ oğguç birle öçürmes.

Ateş alev ile sönmez.

Öğ keçer kişi tuymas, yalnuğ oğlı meñgü kalmas.

Zaman geçer, insan bunu hissetmez, insanoğlu (bu dünyada) ebedi kalmaz.

Öküž ağakı bolğınça buzağı başı bolsa yég.

Öküž ayağı olmaktansa buzağı başı olmak iyidir.

Suw körmeginçe etük tartma.

Suyu görmeden çizmeleri çıkarma.

Süsken uđka Teñri münüz bermes.

Tos vuran öküze Tanrı boynuz vermez.

Tağ tağka kawuşmas, kişi kişike kawuşur.

Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur

Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas.

Farssız Türk olmaz, başsız börk olmaz.

Tegirmende tuğmış sıçğan kök kökreginge korğmas.

Değirmende doğan sıçan gök gürlemesinden korkmaz.

Uluğnı uluğlasa kut bulur.

İnsan yaşlılara hürmet ederse saadet bulur.

Yağağ atı çaruğ, küçi azuğ.

Yaya kişinin atı çarığı, gücü azığıdır.

Yazıda böri ulısa ewde it bağırtışur.

Bozkırda kurt ulusa evde köpeğin ciğeri sızlar.

Cümle örnekleri

Çeviri yazı / Çeviri

Er başı tazgırdı.

Adamın başı kelleşti.

Er urağutın boşadı.

Adam karısını boşadı.

Men anar yarmağ ötünç berdim.

Ben ona borç para verdim.

Ol anıñ adaqın bağıdadi.

O (güreşte) onun ayağını bağladı (çelme taktı).

Ol eğgüni yawlaqtan ağırdı.

O iyiyi kötüden ayırdı.

Ol meni yoldın ewürdi.

O beni yoldan çevirdi.

Ol tüş tüşedi.

O düş gördü.

Öğleg anı karıttı.

Zaman onu kocattı.

Ördek suwka çömdi.

Ördek suya daldı.

Taş kuğuğka tüşti, buldur buldur étti.

Taş kuyuya düştü, "buldur buldur" ses çıkardı.

Temürçi kılıç tokıdı.

Demirci kılıç dövdü.

Tenri yalawaç ıdı.

Tanrı peygamber gönderdi.

Tenri yalnuğ törütti.

Tanrı insanı yarattı.

Urağut yip tawratı.

Kadın ip eğirdi.

Yağlı aş meni bükütti.

Yağlı yemek karnımı ağrıttı.

Yalawaçka alkış bergil.

Peygambere salavat ver.

Atebetü'l-Hakayık'tan (B nüshası)

داد اِسْپَهْسَالَر بَیْگِ اَوْرُجُون اَبُو کِتَاب
چِخاردیم اَیْجُون اَتی قَالِسُو تَب
کِیْتَا بَیْگِ کُور کَان اِیْنِیْت کَان کِیْت
شَیْخ دُجَا بَیْگِ رِیَاذ اَقْلِسُو تَب

Çeviri yazı

- 1 Dad İspehsalâr big üçün bu kitâb
Çıxardım ajunda atı qalsu tép
- 2 Kitâbımın körgen işitgen kişi
Şahımğa du'â birle yâd qalsu tép

Çeviri

- 1 Bu kitabı, Dad İspehsalar Bey'in adı dünyada (baki) kalsın diye yazdım.
- 2 Kitabımı gören veya işiten kişiler şahımı dua ile yad etsinler diye (bu kitabı yazdım).

Dil bilgisi çözümlemeleri

çıkardım < çık-ar-dı-m

çık-: fiil tabanı

-ar-: fiilden fiil yapma eki

-du: görülen geçmiş zaman eki

-m: teklik 1. kişi eki

ajunda < ajun +da "dünyada"

ajun: Soğdca isim tabanı

+da: bulunma durumu eki

atı < at+ı "adı"

at: isim tabanı

+ı: teklik 3. kişi iyelik eki

(İki ünlü arasında ünsüz tonlulaşması gerçekleşmemiş.)

kalsu < kal-su "kalsın"

kal-: fiil tabanı

-su: teklik 3. kişi emir eki (Karahanlı Türkçesinde teklik 3. kişide -sU yanında -sUn ve -sUnl biçimleri de kullanılmaktadır.)

tép < té-p "diye"

té-: fiil tabanı

-p: zarf-fiil eki (Karahanlı Türkçesi metinlerinde ünlü ile biten fiil tabanlarına -p zarf-fiil eki yardımcı ünlü almadan gelmektedir.)

kitâbımın < kitâb+ı+m+nı "kitabımı"

kitab: Arapça isim tabanı

+ı: yardımcı ünlü

+m: teklik 1. kişi iyelik eki

+nı: belirtme durumu eki

körge < *kö-r-gen "gören"

kö-: fiil tabanı

-r-: fiilden fiil yapma eki

-gen: sıfat-fiil eki

işitge < iş-i-t-gen (< eşid-) "işiten, dinleyen"

iş- ~ eş-: fiil tabanı

-i: yardımcı ünlü

-t-: fiilden fiil yapma eki

-gen: sıfat-fiil eki

şahımga < şah+ı+m+ga "şahımı"

şah: Farsça isim tabanı

+ı: yardımcı ünlü

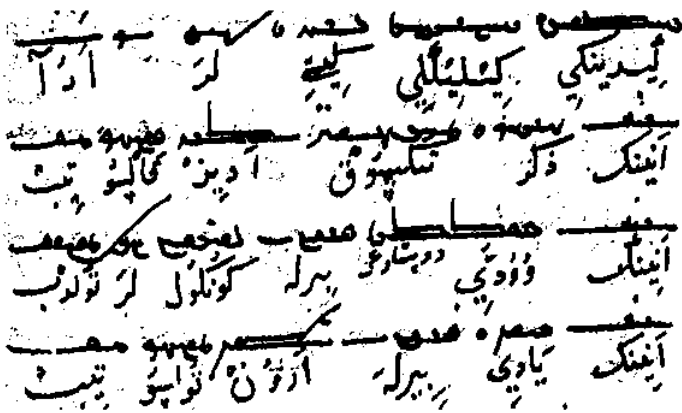
+m: teklik 1. kişi iyelik eki

+ga: yönelme durumu eki (+ga eki metinde belirtme durumu eki görevinde kullanılmış. Tarihî lehçelerde birçok durum ekinin farklı işlevlerde kullanıldığı bilinmektedir.)

birle < bir+le "ile"

bir: isim tabanı

+le: isimden isim yapma eki (Zarf işlevinde kelimeler türetir, krş. *arala* "arasında, iken", *başala* "+den sonra", *katla* "kez, kere", *kurla* "kez, kere", *tañla* "tan vakti", *tünle* "geceleyin", *üzele* "üzerine, üzerinde; ile", *yañıla* "yeniden". Ayrıca sayı adlarına gelerek birliktelik ifade eden kelimeler türetir: *birle*, *ikile* "yeniden, tekrar", *üçle*, *törtle*.)

Çeviri yazı

- 3 Kîdînkî kılıglî kişîler ara
Anıñ zıkr[i] tañsuñ ediz ƙalsu tēp
- 4 Anıñ vüddi <doşlugu> birle köñüller tolup
Anıñ yadı birle ajun tolsu tēp

Çeviri

- 3 Bizden sonra gelecek kişiler arasında onun hatırası değerli ve yüksek olsun diye (bu kitabı yazdım).
- 4 Onun sevgisiyle gönüller, anılmasıyla dünya dolsun diye (bu kitabı yazdım).
(Metinde Arapça kökenli *vüdd* kelimesinin anlamının bilinmeyeceğini düşünen müstensih yanına “doşlugu” kelimesini eklemiştir.)

Dil bilgisi çözümlemeleri

kîdînkî < *ke+d+i+n+ki “sonraki”

ke: isim tabanı (ke “arka; sonra” krş. *ke+rû*)

+d: isimden isim yapma eki

+i: yardımcı ünlü

+n: vasıta durumu eki

+ki: sıfat yapma eki

(Kelime Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde /ɖ= d/ harfiyle yazılırken eserin B nüshasında /ɖ= d/ harfiyle yazılmıştır. Tahliliyle ilgili farklı görüşler vardır. Brockelmann ve T. Tekin *ki-din*, Korkmaz *ki-d+in*, Hacıeminoğlu *ki-d-in* olarak ayırmışlardır. Gabain ise *ki-* “sona

ermek" köküne dayandırmıştır. Kelime Eski Türkçede *kidin*, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde *kiğin*, Çağatay Türkçesinde *keyin* / *kiyin* biçimindedir.)

kiligli < kil-i-gli "gelen"

kil- ~ kel-: fiil tabanı

-i: yardımcı ünlü

-gli: sıfat-fiil eki

tañsuk < tañ+suk "değerli"

tañ: isim tabanı

+suk: isimden isim yapma eki

ediz < *e+diz "yüksek"

*e~ i : isim kökü

+diz: isimden isim yapma eki

(Hamilton *edi-z* olarak tahlil eder.)

vüdd < Ar. "dostluk, sevgi, muhabbet"

köñüller < kö-n-gü+l+ler "gönüller"

kö-: fiil tabanı

-n-: fiilden fiil yapma eki

-gü: fiilden isim yapma eki

+l: isimden isim yapma eki

+ler: çokluk eki

(Kelimenin *köñ-(ü)l*, *köñ+(ü)l* vb. tahlilleri de yapılmaktadır.)

tolup < to-l-u-p "dolup"

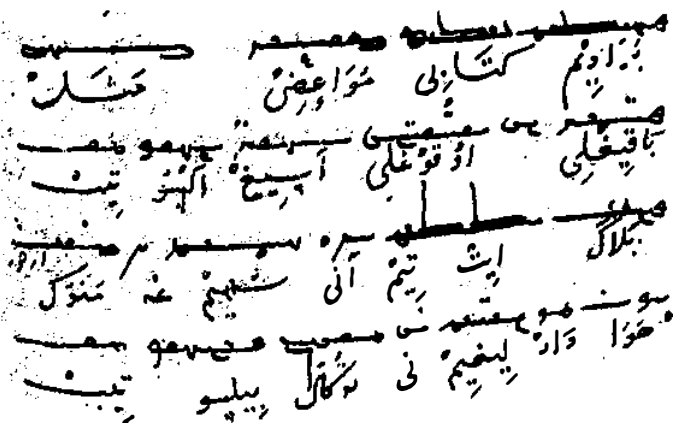
to-: fiil tabanı (krş. to-l-, to-y-)

-l-: fiilden fiil yapma eki

-u: yardımcı ünlü

-p: zarf-fiil eki

ajun < Soğdca "kâinat, dünya"

Çeviri yazı

- 5 Bezedim kitâbnı mevâ'iz meşel
Bakıgılı oğuglı asıg alsu tép
- 6 Belek éttim anı şahımğa menök
Hevädârlıgımnı tükel bilsü tép

Çeviri

- 5 Bakanlar ve okuyanlar faydalansın diye bu kitabı öğütler ve veciz söz-
lerle süsledim.
- 6 Ona olan sevgimi herkes bilsin diye onu (kitabı) şahıma hediye ettim.

Dil bilgisi çözümlemeleri

bezedim < beze-di-m < bediz+e-dim “süsledim”

bez (<bediz): isim tabanı “süs”

+e-: isimden fiil yapma eki

-di: görülen geçmiş zaman eki

-m: teklik 1. kişi eki

bakıgılı < bak-ı-gılı “bakan”

bak-: fiil tabanı

-ı: yardımcı ünlü

-gılı: sıfat-fiil eki

okuglı < oku-gılı “okuyan”

oku-: fiil tabanı

-gılı: sıfat-fiil eki

asıg < *as-ı-g "fayda"

as-: fiil tabanı

-ı: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki (Bu ekin düşmesiyle kelime tarihi lehçelerde *ası, assı, assu, asov* vb. biçimleriyle de kullanılmıştır.)

(Clauson, kelimenin Moğolca *aşığ*'den geldiği kanaatindedir.)

belek < bele-k "hediye"

bele-: fiil tabanı

-k: fiilden isim yapma eki

éttim < it-ti-m "ettim"

ét-: fiil tabanı

-ti: görülen geçmiş zaman eki

-m: teklik 1. kişi eki

şahımga < şah+ı+m+ga "şahıma"

şah: Farsça isim tabanı

+ı: yardımcı ünlü

+m: teklik 1. kişi iyelik eki

+ga: yönelme durumu eki

menök < men+ök "ben, kendim"

men: teklik 1. kişi zamiri

ök: kuvvetlendirme edatı

hevâdârlıgımın < hevâdâr+lıg+ı+m+nı "sevgimi, muhabbetimi"

hevâdâr: Farsça birleşik isim

+lık: isimden isim yapma eki (Ekin sonundaki tonsuz ünsüz tonlulaşmış.)

+ı: yardımcı ünlü

+m: teklik 1. kişi iyelik eki

+nı: belirtme durumu eki

tükel < *tü-k-e-l "bütün, hep"

*tü-: fiil tabanı

-k: fiilden isim yapma eki

+e-: isimden fiil yapma eki

-l: fiilden isim yapma eki

بىلىك تىن آيۇر مەن سۆزۈمگە ۇلا <müstemî baş>
 بىلىك بىلە بىلنۈر سا'âdet يولى
 بىلىك بىلە بىلنۈر سا'âdet يولى
 بىلىك بىلە بىلنۈر سا'âdet يولى

Çeviri yazı

- 7 Biligtin ayur men sözümke ula <müstemî baş>
Biligligke yâ dost özünni ula
- 8 Bilig birle bilnür sa'âdet yolu
Bilig bil sa'âdet yolını bula <tapğıl>

Çeviri

- 7 Sözümün temelini bilgiden atarım. Ey dost, kendini bilgili kişilere ula (bilgilerle birlikte ol).
- 8 Saadetin yolu bilgi bile bilinir. Bilgi bil, saadetin yolunu bul.

Dil bilgisi çözümlemeleri

biligtin < bil-i-g+tin "bilgiden"

bil-: fiil tabanı

-i: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki

+tin: ayrılma durumu eki (Ekin tonsuz ünsüzle başlaması *bilig* kelimesinin sonundaki ünsüzün de tonsuz okunması gerektiğini çağırıştırıyor. Karahanlı Türkçesi metinlerinde ek ünsüz uyumuna girmiştir)

ayur men < ay-ur men "söylerim, derim"

ay-: fiil tabanı

-ur: geniş zaman eki

men: teklik 1. kişi zamiri

ula < ul+a "temel"

ul: isim tabanı (< *u-l)

+a: isimden isim yapma eki (pekiştirme görevinde türeme bir ses)
(Metinde *ula* kelimesinden sonra yanına Arapça *müstemî* kelimesi yazılmış, yanına Türkçe karşılık olarak *baş* kelimesi verilmiş.)

sözümke < *sö-z+ü+m+ke “sözüme”

sö-: fiil tabanı

-z: fiilden isim yapma eki

+ü: yardımcı ünlü

+m: teklik 1. kişi iyelik eki

+ke: yönelme durumu eki

biligligke < bil-i-g+lig+ke “bilgiliye”

bil-: fiil tabanı

-i: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki

+lig: isimden isim yapma eki

+ke: yönelme durumu eki

özünni < öz+ü+ñ+ni “kendini”

öz: isim tabanı

+ü: yardımcı ünlü

+ñ: teklik 2. kişi iyelik eki

+ni: belirtme durumu eki

(Korkmaz kelimeyi < ö-z olarak tahlil eder.)

ula < ul+a “ekle, ula”

ul: isim tabanı (< u-l)

+a-: isimden fiil yapma eki

(Clauson kelimenin *ulı- fiilinden geliştiği kanaatindedir.)

yolını < yol+ı+nı

yol: isim tabanı

+ı: teklik 3. kişi iyelik eki

+nı: belirtme durumu eki

bula < bul-a “bul”

bul-: fiil tabanı

-a: ünleme edatı

(Metinde *bula* kelimesinin yanında *tapğıl* yazılı. Yazıcı (müstensih) *bula* kelimesinin anlamının okuyucular tarafından bilinemeyeceğini düşünerek eş anlamlısı olan *tapğıl* kelimesini ekleme gereği duymuş olmalıdır.)

۹. بَہَا لَکَ دَیْنَارَ اَوَّلَ بَیْلَکَ لَیْکَ سَیْنِ
 ۱۰. بُو جَاهِلَکَ بَیْلَکَ سَیْرَ عَیْرَ بَیْرَ سَیْنِ
 ۱۱. بَیْلَکَ لَکَ بَیْلَکَ سَیْرَ تَیْجَانِ شَکَرِ بُو لَوُز
 ۱۲. بَیْلَکَ لَکَ بَیْلَکَ سَیْرَ اَنَدَ جَاهِلَکَ اَنَدَ سَیْنِ

Çeviri yazı

- 9 Bahâlık dinâr ol biliglig kişi
 Bu câhil biligsiz bahâsız bişi
 10 Biliglig biligsiz kaçan teñ bolur
 Biliglig tişi er câhil er tişi

Çeviri

- 9 Bilgili kişi değerli dinardır. Bu cahil ve bilgisiz kişi değersiz dinardır.
 10 Bilgili ile bilgisiz kişi nasıl denk olur? Bilgili dişi erkek, cahil erkek dişidir.

Dil bilgisi çözümlemeleri

bahâlık < bahâ+lık “değerli, pahalı”

bahâ: Farsça isim tabanı

+lık: isimden isim yapma eki (sıfat işlevinde)

biligsiz < bil-i-g+siz “bilgisiz”

bil-: fiil tabanı

-i: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki

+siz: isimden isim yapma eki (yokluk eki)

kaçan < *ka+ça+n “nasıl”

*ka: isim tabanı

+ça: isimden isim yapma eki (Krş. neçe)

+n: isimden isim yapma eki

(Türkçede *ne* gibi soru kelimeleri türeten bir *ka isim kökü bulunmaktadır: kaç, kaçan,kanı, kanda, kayu, kangı, kancaru vb. *ka kökü Batı Türkçesinde kaç kelimesi dışında *ha olmuştur. Türkiye Türkçesindeki hani, hangi, hangisi, Azeri Türkçesindeki hara, hardan, Anadolu ağızlarındaki haçan kelimeleri bu kökten türetilmiştir.)

سۈنۈككە / كا يىلىنك تىكەر ازان سكا يىلىك
 ازان كۆرك بىقەر اول سۈنۈككە يىلىك
 يىلىك بىقەر بىقەر سۈنۈككە يىلىك
 يىلىك بىقەر سۈنۈككە سكا يىلىك

Çeviri yazı

- 11 Sۈnۈkke yiliek tæg erenke biliek
Eren kórki ‘aql ol sۈnۈkniñ yiliek
- 12 Biligsiz yiliksiz sۈnۈk tæg ǵalı
Yiliksiz sۈnۈkke sunulmas elig

Çeviri

- 11 İnsan için bilgi kemik için ilik gibidir. İnsanın ziyneti akal, kemiğin ise iliktir.
- 12 Bilgisiz kişi iliksiz kemik gibi boştur. İliksiz kemiğe el uzatılmaz.

Dil bilgisi çözümlemeleri

sۈnۈkke < *sۈñ-ek+ke (< sۈñ-ük) “kemiğe”

sۈñ-: fiil tabanı

-ek: fiilden isim yapma eki

+ke: yönelme durumu eki

(Kelimeyi *sۈñ+ök* biçiminde tahlil edenler de vardır.)

yiliek < *yil-ik (< il-gük) “ilik, kemik iliği”

il-: fiil tabanı

-ik: fiilden isim yapma eki

(Kelime başında /y-/ türemesi olmuş.)

erenke < er+en+ke “kişiye, insana”

er: isim tabanı

+en: isimden isim yapma eki (ET: çokluk eki)

+ke: yönelme durumu eki

körki < *kö-r-k+i “güzelliği, süsü, ziyneti”

kö-: fiil tabanı

-r-: fiilden fiil yapma eki

-k: fiilden isim yapma eki

+i: teklik 3. kişi iyelik eki

sunulmas < sun-u-l-mas “uzatılmaz”

sun-: fiil tabanı

-u: yardımcı ünlü

-l-: fiilden fiil yapma eki (edilgenlik işlevi)

-mas: geniş zamanın olumsuzu

بېلىك بېلىدې بولدى. بېلىك بېلىدې بولدى. بېلىك بېلىدې بولدى.
 بېلىك بېلىدې بولدى. بېلىك بېلىدې بولدى. بېلىك بېلىدې بولدى.
 بېلىك بېلىدې بولدى. بېلىك بېلىدې بولدى. بېلىك بېلىدې بولدى.
 بېلىك بېلىدې بولدى. بېلىك بېلىدې بولدى. بېلىك بېلىدې بولدى.

Çeviri yazı

- 13 Bilig bildi boldı eren belgölüg
 Biligsiz tirigle yitük körgölüg
 14 Biliglig er öldi atı ölmedi
 Biligsiz esen erken atı ölüg

Çeviri

- 13 İnsan bilgi ile belli oldu. Bilgisiz kişiyi daha diri iken kayıp olarak gör-
 meli.
 14 Bilgili kişi öldü fakat adı ölmedi. Bilgisiz kişi ise daha sağ iken adı
 ölüdür.

Dil bilgisi çözümlemeleri

belgölüg < bel+gü+lüg “belli, açık aşikâr”

bel: isim tabanı

+gü: isimden isim yapma eki (Krş. *eğgü, ırağı, közgü, tizgi*)

+lüg: isimden isim yapma eki

(Kelimeyi *bel-gü+lüg* biçiminde tahlil edenler de vardır.)

tirigle < tir-i-g+le “diriyken, canlıyken”

tir-: fiil tabanı “yaşamak”

-i: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki

+le: isimden isim yapma eki (+la eki zarf işlevinde kelimeler türetir.

Krş. *arala, basala, birle, ikile, katla, tünle, üzele, yañıla*.)

yitük < yit-ük “yitik, kayıp”

yt:- fiil tabanı

-ük: fiilden isim yapma eki (Ek, sıfat işlevinde kelimeler türetir.)

körgölüg < *kö-r-gölüg (< kö-r-gü+lüg) "görmeli"

kö:- fiil tabanı

-r:- fiilden fiil yapma eki

-gölüg: gereklilik eki (Karahanlı Türkçesinde -GU eki tek başına da gereklilik ifade etmektedir.)

erken < er-ken "iken"

er:- fiil tabanı (ek-fiil)

-ken: zarf-fiil eki

ölüg < öl-ü-g "ölü"

öl:- fiil tabanı

-ü: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki

Çeviri yazı

[Süretü Yûsuf]

[173b/7] 7. Erdi ök Yûsuf içinde (8) anıñ қадаş<lar>ı içinde, nişânlar, soruğhılarқа.

8. Ançada kim aydılar: Yûsuf taķı³⁰ anıñ қадаşı sewügrek atamızқа, bizdin, (9) taķı biz gürüh turur miz. Bizin atamız yitüklük içre belgüług.
9. Öldürünler Yûsufnı, azu kemşinler anı

Çeviri

[Yusuf Suresi]

7. Yusuf ve kardeşlerinin olayında, soranlar için ibretler vardır.
8. O zaman “Biz bir topluluk olduğumuz hâlde babamız Yusuf ve kardeşini bizden çok seviyor. Babamız açık bir yanılığ içindedir.” dediler.
9. “Öldürün Yusuf'u veya onu bir yere atın;

Dil bilgisi çözümlemeleri

içinde < iç+i+n+de “hakkında”

iç: isim tabanı

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+de: bulunma durumu eki

anıñ < ol zamirinin ilgi durumu eki “onun”

kadaşı < *ka+daş+ı "kardeşi"

*ka: isim tabanı

+daş: isimden isim yapma eki

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

soruğularğa < sor-u-ğlı+lar+ğa "soranlara"

sor-: fiil tabanı

-u: yardımcı ünlü

-ğlı: sıfat-fiil eki

+lar: çokluk eki

+ğa: yönelme durumu eki

ançada < ança+da "o zaman"

ança: ol zamirinin eşitlik durumu eki

+da: bulunma durumu eki

aydılar < ay-dı-lar "söylediler, dediler"

ay-: fiil tabanı

-dı: görülen geçmiş zaman eki

-lar: çokluk ikinci kişi eki

taşı < taşı "ve"

taşı-: fiil tabanı

-ı: fiilden isim yapma eki

sewügrek < sew-ü-g+rek "daha sevgili, daha çok sevilen"

sew-: fiil tabanı

-ü-: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki

+rek: isimden isim (karşılaştırma) yapma eki

atamızğa < ata+mız+ğa "babamıza"

ata: isim tabanı

+mız: çokluk birinci kişi iyelik eki

+ğa: yönelme durumu eki

gürüh turur miz < gürüh+tur-ur+miz "topluluğuz"

gürüh: isim tabanı

tur-: yardımcı fiil tabanı

-ur: geniş zaman eki

miz: birinci teklik kişi zamiri (turur miz: çokluk birinci kişi bildirme)

yitüklük < yit-ük+lük "yanılgı"

yit-: fiil tabanı

-ük: fiilden isim yapma eki

+lük: isimden isim yapma eki

içre < iç+re "içinde, içerisinde"

iç: isim tabanı

+re: isimden isim yapma eki (yön ekinin kalıplaşması)

belgölüg < bel-gü+lüg “belli, açık”

*bel-: fiil tabanı

-gü: fiilden isim yapma eki

+lüg: isimden isim yapma eki

öldürüñler < öl-dür-ü-ñler “öldürün”

öl-: fiil tabanı

-dür-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-ü-: yardımcı ünlü

-ñler: çokluk ikinci kişi emir eki

azu < az-u “veya, yahut”

az-: fiil tabanı, “yoldan çıkmak”

-u: fiilden isim yapma eki

kemşinler < *kem-l-ş-l-ñler “atın, bırakın”

*kem- fiil tabanı

-i- yardımcı ünlü

-ş- fiilden fiil (işteşlik) yapma eki

-i-: yardımcı ünlü

-ñler: çokluk ikinci kişi emir eki

Çeviri yazı
[Süretü Yüsuf]

[174a/1] bir yerge; hâli kılsun silerge atanız yüzi. Tağı bolğay siler anda kédin, bodunlar édğüler.

10. (2) Aydı bir aytıǵı anlardın: Öldürmenler Yüsufnı, kemşinler anı kuđuǵ batıǵña. Kötürgey anı (3) arqışnıñ amarısı, eger ırse siler kılıǵılar.
11. Aydılar: Ay atamız! Ne ol saña qorqunçsız bolmas sen bizinge Yüsuf üze? (4) Tağı biz anar edǵu saqınıǵılar miz.

12. İdğıl anı biziñ birle, értéyészün içsün taķı oynasun. Biz anar küdeşigililer miz.
13. (5) Aydı: Men, kaçdırtur méni életmekinizler anı. Taķı qorqar men yémekinde anı bóri, taķı siler (6) andın osanıqlılar siler.
14. Aydılar: Yése anı bóri, biz bir gürüh turur miz; biz andağ érse (7) ziyân kılıqlılar miz.
15. Kaçan életti érse anı biriktiler kılmakları anı kuđuñnuñ batıģı içre. (8) Yarlıkadımız anar: Uķturğay sen anlarķa işlerini bu, anlar bilmesler.
16. Keldiler atalarıña, (9) kéçe, yıqlarlar.

Çeviri

- 9 ... babanız size kalsın. Ardından iyi kimseler olursunuz.”
10. İçlerinden biri “Yusuflu öldürmeyin, (bir) kuyunun dibine atın. Böyle yaparsanız kervanlardan biri onu götürür.” dedi.
11. “Ey babamız! Biz Yusuf’un iyiliğini istediğimiz hâlde, sen onunla ilgili olarak niçin bize güvenmiyorsun?” dediler.
12. “Yarın onu bizimle gönder (ki) yesin, içsin ve oynasın. Biz onu koruruz.”
13. “Onu götürmeniz beni kaygılandırıyor. Siz farkında değilken kurdun onu yemesinden korkuyorum.” dedi.
14. “Eğer biz birlikteyken kurt onu yerse, o zaman biz mahvoluruz.” dediler.
15. (Babaları) gönderdiğinde onu kuyunun derinliklerine atmayı kararlaştırdılar. Biz ona “Kardeşlerinin bu yaptıklarını kendileri farkına varmadan haber vereceksin.” diye vahyettik.
16. Geceleyin ağlayarak babalarına geldiler.

Dil bilgisi çözümlemeleri

kéđin < *ké+đin “-den sonra”

*ké: isim tabanı

+đin: isimden isim yapma eki (+din ayrılma durumu eki ekinin kalıplaşması)

bodunlar < bod+un+lar “insan topluluğu”

bod: isim tabanı

+un: topluluk isimleri türeten eski çokluk eki

+lar: çokluk eki

eğgüler < eğgüler “iyiler”

eğ: isim tabanı, *edlig* “değerli, kıymetli”, *edsiz* “faydasız”

gü: isimden isim yapma eki

+ler: çokluk eki

kuğuğ < kuç-u-đ "kuyu"

kuç-: fiil tabanı

-u-: yardımcı ünlü

-đ: fiilden isim yapma eki

batığına < bat-ı-đ+ı+ına "dibine"

bat-: fiil tabanı

-ı-: yardımcı ünlü

-đ: fiilden isim yapma eki

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+ga: yönelme durumu eki

kötürgey < *köt-ür-gey "götürecek"

*köt-: fiil tabanı

-ür-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-gey: gelecek zaman eki

arkısnın < arka-ş+nın "kervanın"

arka-: fiil tabanı

-ş: fiilden isim yapma eki

+nın: ilgi durumu eki

amarısı < amarı+sı "bazısı"

amarı: isim tabanı

+sı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

kılığılar érse siler < kıl-ı-ğlı+lar+ér-se+siler "yapan iseniz, yaparsanız"

kıl-: yardımcı fiil tabanı

-ı: yardımcı ünlü

-ğlı: sıfat-fiil eki

+lar: çokluk eki

ér-: yardımcı fiil tabanı

-se: şart eki

siler: çokluk ikinci kişi zamiri

korķunçsız bolmas sen < korķ-u-n-ç+sız+bol-mas+sen "güvenmezsin, itimat etmezsin, itimat etmiyorsun"

korķ-: fiil tabanı

-u: yardımcı ünlü

-n-: fiilden fiil yapma eki

-ç: fiilden isim yapma eki

+sız: isimden isim yapma eki

bol-: yardımcı fiil tabanı

-mas: geniş zamanın olumsuzu

sen: teklik ikinci kişi zamiri

bizimge < biz+iğ+ge "bize"

biz: isim tabanı (çokluk birinci kişi zamiri)

+iğ: ilgi durumu eki

+ge: yönelme durumu eki

añar < añar "ona"

añar < añar: ol zamirinin yön gösterme durumu

sakınığlılar miz < sa-ķ-ı-n-ı-ğlı+lar + miz "düşünenleriz"

sa-: fiil tabanı

-ķ-: fiilden fiil yapma eki

-ı-: yardımcı ünlü

-n-: fiilden fiil (dönüşlülük) yapma eki

-ı-: yardımcı ünlü

-ğlı: sıfat-fiil eki

+lar: çokluk eki

biz: çokluk birinci kişi zamiri (çokluk birinci kişi bildirme fonksiyonunda)

ıdğıl < ı-đ-ğıl "gönder"

ı-: fiil tabanı

-đ-: fiilden fiil (kuvvetlendirme) yapma eki

-ğıl: emir ifadesini kuvvetlendirici ek

birle < bir+le "ile birlikte, ile"

bir: isim tabanı

+le: isimden isim yapma eki

érte < ér+te "erken, sabah"

ér: isim tabanı "erken"

+te: isimden isim yapma eki (bulunma durumu eki ekinin kalıplaşması)

oynasun < oy-u-n+a-sun "oynasın"

oy-: fiil tabanı "oymak"

-u-: yardımcı ünlü

-n-: fiilden isim yapma eki

+a-: isimden fiil yapma eki

-sun: teklik üçüncü kişi emir eki

küdezigiler miz < küdez-i-gli+ler+miz "koruyanlarınız, koruyucularız"

küdez-: fiil tabanı

-i-: yardımcı ünlü

-gli: sıfat-fiil eki

+ler: çokluk eki

miz: çokluk birinci kişi zamiri (çokluk birinci kişi bildirme fonksiyonunda)

kaygıdırur < kay-ğ-u+r-t-ur "kaygılandırır, kaygılandırıyor"

kay-: fiil tabanı

-ğ-u: fiilden isim yapma eki

+r-: isimden fiil yapma eki

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-ur: geniş zaman eki

iletmenizler < ilet-e-t-mek+i+niz+ler "iletmeniz, götürmeniz"

ilet-: fiil tabanı

-e-: türeme ses (ilet- < ilet-)

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-mek: fiilden isim yapma eki

+i: yardımcı ünlü

+niz: çokluk ikinci kişi iyelik eki

+ler: çokluk eki

korkar men < kork-ar+men "korkarım, korkuyorum"

kork-: fiil tabanı

-ar: geniş zaman eki

men: teklik birinci kişi zamiri

yemekte < ye-mek+i+n+de "yemesinde, yemesinden"

ye-: fiil tabanı

-mek: fiilden isim yapma eki

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+de: bulunma durumu eki (ayrılma fonksiyonunda)

osanlıklar siler < *osa-n-ı-ğlı+lar+siler "habersizsiniz, farkında değilsiniz"

*osa-: fiil tabanı

-n-: fiilden fiil (dönüşlülük) yapma eki

-ı-: yardımcı ünlü

-ğlı: sıfat-fiil eki

+lar: çokluk eki

siler: çokluk ikinci kişi zamiri (çokluk ikinci kişi bildirme fonksiyonunda)

andağ < anı+teg "öyle, onun gibi"

anı: ol zamirinin belirtme durumu eki

teg: benzetme edatı

ziyân kılığlılar miz < ziyân+kıl-ı-ğlı+lar+miz "zarara uğrayanlar, mahv olanlar"

ziyân: isim tabanı

kıl-: yardımcı fiil tabanı

-ı-: yardımcı ünlü

-ğlı: sıfat-fiil eki

+lar: çokluk eki

miz: çokluk birinci kişi zamiri (çokluk birinci kişi bildirme fonksiyonunda)

biriktiler < biriktiler “toplandılar, bir oldular, birleştiler”

bir: isim tabanı

-i-: yardımcı ünlü

-k: isimden fiil yapma eki

-ti: görülen geçmiş zaman eki

-ler: çokluk üçüncü şahıs eki

kılmaıkları < kıl-mak+ları “yaptıkları, yapmaları”

kıl-: fiil tabanı

-mak: fiilden isim yapma eki

+ları: çokluk üçüncü kişi iyelik eki

yarlıkadımız < yarlıg+ka-dı-mız “buyurduk, vahyettik”

yarlıg: isim tabanı

+ka-: isimden fiil yapma eki

-dı: görülen geçmiş zaman eki

-mız: çokluk birinci kişi eki

ukturğay sen < uk-tur-ğay+sen “anlatacağsın, bildireceğsın, haber vereceğsın”

uk-: fiil tabanı

-tur-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-ğay: gelecek zaman eki

sen: teklik ikinci kişi zamiri

işlerini < iş+leri+ni “işlerini, yaptıklarını”

iş: isim tabanı

+leri: çokluk üçüncü kişi iyelik eki

+ni: belirtme durumu eki

yığlarlar < yıg+la-r-lar “ağlarlar”

yıg: isim tabanı (ses taklidî sözcük)

+la-: isimden fiil yapma eki

-r: geniş zaman eki

-lar: çokluk üçüncü kişi eki

Çeviri yazı Meryem Süresi

[12a/1]

8. Aydı: Ay İdim! Kayda bolur maña oğul, erür menim hatunum oğulsuz, cınuğ (2) men tegdim uluğluğğa ya'nı qarılığğa qurılığğa.
9. Aydı: Andağuş turur. Aydı seniñ İdiñ: Ol menim üze âsân turur. Yaratdum (3) törütdüm saña anıñdın aşnu. Êrmes İdiñ hiç nersege hâcetlig.
10. Aydı: Ay İdim! Kılğıl maña bir nişân. Aydı: Seniñ nişânıñ ol turur (4) kim sözlemegil kişilerge üç tünle kündüz.
11. Çıktı öz boğunu üze namâz kılğu şa<v>ma'adın. (5) İmledi anlar tapa qaşın közin, tesbîh kılınlar erte kêçe.
12. Ay Yahyâ! Tutğıl bitigni ya'nı Tevrîtni (6) küç birle. Berdimiz añar hikmet, kiçig erken.

Çeviri Meryem Suresi

8. "Ey Rabbim! Karım kısır, ben de çok ihtiyarlamış kurumuşken, benim nasıl çocuğum olur?"
9. (Vahiy meleği) "Evet, öyle. (Ancak) Rabbin dedi ki: 'Bu bana göre kolay. Daha önce, hiçbir şey değil iken seni de yarattım.' Rabbin hiçbir şeye muhtaç değil." dedi.
10. "Ey Rabbim! Bana (çocuğumun olacağına dair) bir işaret ver." dedi. Allah "Senin işaretin, insanlarla üç gün üç gece konuşamamandır" dedi.
11. O ibadet yerinden halkının karşısına çıktı. Onlara "Sabah akşam Allah'ı tespih edin" diye işaret etti.
12. (Yahya dünyaya gelip büyüyünce onu peygamber yaptık ve kendisine) "Ey Yahya! Kitaba, yani Tevrat'a sınıksız sarıl" (dedik.) Biz ona daha çocuk iken hikmet verdik.

Dil bilgisi çözümlemeleri

aydı < ay-dı "söyledi, dedi"

ay-: fiil tabanı

-dı: görülen geçmiş zaman eki

İdim < İdi+m "Rabbim"

İdi: isim tabanı

+m: teklik birinci kişi iyelik eki

kayda < kayu+da "nasıl"

kayu: isim tabanı

+da: bulunma durumu

oğulsuz erür < oğul+suz+er-ür "çocuksuz, evlatsız, kısır"

oğul: isim tabanı

+suz: isimden isim yapma eki

er-: yardımcı fiil tabanı

-ür: geniş zaman eki (*erür*: teklik üçüncü kişi bildirme)

menim < men+im “benim”

men: isim tabanı

+im: ilgi durumu

hatunum < hatun+u+m “karım”

hatun: isim tabanı

+u: yardımcı ünlü

+m: teklik birinci kişi iyelik eki

çınuk < çın+ok “gerçekten, şüphesiz”

çın: isim tabanı

ok: kuvvetlendirme edatı

uluğlukğa < uluğlukğa “ihtiyarlığa”

ul: isim tabanı

+luğ: isimden isim yapma eki (ul+luğ > uluğ tekdeşme)

+luk: isimden isim yapma eki

+ğa: yönelme durumu

karılıkğa < karı+lık+ğa “yaşlılığa”

karı: isim tabanı

+lık: isimden isim yapma eki

+ğa: yönelme durumu

kurulukğa < kurı+lık+ğa “kuruluğa, kurumuşluğa”

kırı: isim tabanı

+lık: isimden isim yapma eki

+ğa: yönelme durumu

andağuk turur < anı+teg+ok+tur-ur “öyledir”

anı: ol zamirinin yükleme durumu

teg: benzetme edatı

ok: kuvvetlendirme edatı

tur-: yardımcı fiil tabanı

-ur: geniş zaman eki (*turur*: teklik üçüncü kişi bildirme)

törütdüm < törü-t-dü-m “yarattım”

törü-: fiil tabanı

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-dü: görülen geçmiş zaman eki

-m: teklik birinci kişi eki

anıydın < anıy+dın “ondan”

anın: ol zamirinin ilgi durumu

+dın: ayrılma durumu

aşnu < aş-u-n-u "önce"

aş-: fiil tabanı "aşmak, geçmek"

-u-: yardımcı ünlü

-n-: fiilden fiil yapma eki, *aşun-* "aşmak, geçmek"

-u: fiilden isim yapma eki

nersege < ne+er-se+ge "nesneye, şeye"

ne: isim tabanı

er-: yardımcı fiil tabanı

-se: şart eki

+ge: yönelme durumu

sözlemegil < sö-z+le-me-gil "konuşma"

sö-: fiil tabanı

-z: fiilden isim yapma eki

+le-: isimden fiil yapma eki

-me-: fiilden fiil (olumsuzluk) yapma eki

-gil: emir ifadesini kuvvetlendirme eki

tünle < tün+le "gece"

tün: isim tabanı

+le: isimden isim yapma eki

boğunı < boğ+un+ı "halkı"

boğ: isim tabanı

+un: isimden isim yapma eki (topluluk isimleri türeten eski çokluk eki)

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

imledi < im+le-di "işaret etti"

im: isim tabanı

+le-: isimden fiil yapma eki

-di: görülen geçmiş zaman eki

tapa < tap-a "+a doğru"

tap-: fiil tabanı "bulmak"

-a: fiilden isim yapma eki

tesbîh kılınlar < tesbîh+ıl-ı-nlar "tespih edin"

tesbîh: isim tabanı

ıl-: yardımcı fiil tabanı

-ı-: yardımcı ünlü

-nlar: çokluk ikinci kişi emir eki (-n: çokluk ikinci kişi emir eki+lar:

çokluk eki (çokluk ifadesini kuvvetlendirmek için kullanılmıştır)

bitigni < bit-i-g+ni "kitabı"

biti-: fiil tabanı

-g: fiilden isim yapma eki

+ni: yükleme durumu

berdimiz < ber-di-miz “verdik”

ber-: fiil tabanı

-di: görülen geçmiş zaman eki

-miz: çokluk birinci kişi eki

añar < añar “ona”

añar < añar: ol zamirinin yön gösterme durumu

İKİNCİ BÖLÜM HAREZM TÜRKÇESİ

1. Harezm: Tarihî ve Kültürel Çevre

1.1. Harezmşahlar

Harezm (Harizm), Aral gölünün güneyinde bulunan topraklara verilen addır. Kimi İslam coğrafyacıları Harezm'i batıda Oğuz Türklerinin ülkesi, güneyde Horasan, doğuda Maverâünnehir, kuzeyde yine Türk topraklarıyla çevrili bir ülke olarak tanıtır.¹ Bu halkın konuştuğu dil, İran dillerinin doğu koluna ait bir dil olarak kabul edilir. Bölgenin XII. yüzyıldan itibaren Türkleşmeye başlamasıyla bu dil de tedricen kaybolmuştur.

Büyük Selçuklu Devleti ve Yayılma Alanları

İslam öncesi dönemden itibaren Harezm'e hâkim olan vali, emir ve hükümdarlar harezmşah unvanını kullanmışlardır. Bunlardan ilki Afrigoğulları'dır (305-995). Daha sonra bölge Müslümanlar tarafından fethedildi ve Samanîler X. yüzyılın başlarında bölgeyi kendilerine bağlayarak idareyi Me'muni Hanedanına bıraktılar (995-1017). Daha sonra Gaznelilerin yönetimine giren bölgeye Altuntaş el-Hâcib Harezmşah unvanıyla vali olarak

¹ Abdülkerim Özaydın (1997): "Hârizm", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16. cilt, 217.

Harezm bölgesi, Sirderya'nın aşağı yatağıyla birlikte daha Moğol devrinde önce, Kâşgar'ın yanında ikinci bir edebî merkez olarak önemli bir rol oynamıştır. Uzun zaman siyasi bakımdan da Altın Ordu'ya bağlı olan Harezm ve Sirderya'nın aşağı kesimi, bu durumlarını Altın Ordu devresinde de muhafaza etmişler, hatta Moğol akınları bile buradaki İslâmî Türk edebiyatının gelişimine engel olamamıştır. Harezmşahlar teşkilat bakımından Büyük Selçuklu Devletini örnek almışlardır. Merkezî idarenin ve bürokrasinin başında vezir bulunuyordu. Devletin resmî dili ise Farsçaydı.²

Selçuklu yönetim sisteminin, adalet ve eğitim sisteminin bir kopyası olan Harezm hanedanında canlı bir bilim ve kültür hayatı gelişmiş, bölgedeki medreselerde pek çok bilim adamı yetişmiştir. Buhara ve Merv gibi şehirler kültür ve bilim hayatının merkezleri idiler. Merv'de on kütüphane olduğu, bunlarda yirmi binin üzerinde kitap bulunduğu çağdaş seyyahlarca nakledilmiştir. Bu eserler Moğol istilasıyla birlikte yok edilmiştir.

Devlet yönetimi ve eğitim faaliyetlerinde esas olarak Arapça ve Farsça geçerli diller olmakla birlikte Türkçe bilhassa sayıca gitgide kalabalıklaşan Türk dilli insanların dinî ve bedîî ihtiyaçlarına cevap vermek için kullanılan ve geliştirilen bir dil olmuştur. Harezm bölgesi farklı Türk boylarının akın akın gelip yerleştikleri, Türk dilinin değişik kollarının birbirine karışıp yeniden şekillendiği bir bölge idi. Hem Harzemşahlar döneminde, hem de sonrasında Altın Ordu döneminde bu bölgede yazılan Türkçe eserlerin göreceli olarak çokluğu ve dil özellikleri, Türkçenin ikinci bin yılın başlarında bu bölgeden yeniden biçimlenmesinin kanıtlarıdır.

Arap coğrafyacıları Harezm dilini, başka kavimlerce anlaşılmaz bir dil olarak kaydetmişlerdir.³ İslamiyetin ilk zamanlarında Harezm'de konuşulan dil, aslında İranî olmakla birlikte diğer İran lehçelerinden çok farklı olan Harezm lehçesi idi.

XI. yüzyılda başlayan Harezm'in Türkleşmesi hadisesi, XIII. yüzyıla kadar devam etmiş ve Harezm ile ona bağlı bölgelerde yeni bir yazı dilinin kuruluşu, bu bölgenin Türkleşmesinden sonra gerçekleşebilmiştir. Harezm'in Türkleşmesinde özellikle Oğuzlar ve Kıpçaklar çok önemli bir rol oynamışlar; ayrıca Kalaçlar, Uyğurlar, Peçenekler, Kimekler, Bayavutlar, Kanglılar ve birtakım göçebe Türk aşiretleri de bu hususta etkili olmuşlardır. Bölgenin Türkleşmesinde rol oynayan bu unsurlar, bölgenin kendine has lehçesini de oluşturmuşlardır. Bu lehçe, Karahanlı yazı dili ile bağlantılı ve Oğuz, Kıpçak, Kanglı ve diğer boyların lehçelerinin karışımı ile oluşmuş Harezm Türkçesidir. Her şeyden önemlisi ise bir yazı ve edebiyat dilidir. Eski ve yeni şekiller ile ağız özelliklerinin yan yana yer aldığı bu edebiyat dilinin altın çağı ise sadece Harezm

² Aydın Taneri (1997): "Hârizmşahlar", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16. cilt, 228-231.

³ Zeki Velidi Togan (1993): "Hârizm", *İslâm Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Et-nogرافya ve Biyogرافya Lugati*, 5/1, Yeni baskı, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1993, 246.

ve Sir Derya'nın aşağı yöresinde değil, Altın Ordu'nun diğer kültür merkezlerinde ve başkent Saray'da da kullanıldığı XIV. yüzyıldır.

XIII. yüzyılda Karahanlı Türkçesinden gelişen ve XV. yüzyılda yerini Çağatay Türkçesine bırakan bu lehçe, Karahanlıcadan teşekkür etmesinin yanı sıra, çeşitli boyların lehçelerini de yansıtmaları bakımından ilginç bir yazı dili olmuştur. Bu sahadaki eserlere bakıldığında bu edebî dilin farklı metinlerde farklı lehçelerin daha fazla ağırlık kazanmış şekliyle karşımıza çıktığı görülmektedir.

Harezmi Türkçesinin belli başlı özellikleri şunlardır:

- 1) *d*'li ve *y*'li şekillerin bir arada bulunması: *ağır-* ~ *ayır-*, *ağrıl-*, *boğ* ~ *boy*, *boya-*, *ıd-*, *ıdış*, *kağaş* ~ *kayaş*, *kağgu*, *kağgur-*, *koğ-* ~ *koy-*, *kuğuğ*, *küy-*, *küdegü*, *uçı-* ~ *uyı-* ~ *uyu-*, *yay-*, *yayığ*, *yayıl-* vb.
- 2) Birden fazla heceli kelimelerin sonundaki *-g*, *-ğ* seslerinin umumiyetle korunmakla birlikte, Oğuzcanın tesiriyle az da olsa düşürüldüklerinin görülmesi: *körklüg* ~ *körklü*, *kuğuğ* ~ *kuğu*, *türlüg* ~ *türlü* vb.
- 3) Yükleme eki olarak *-ğ* ve *-g*'ye tesadüf edilmemesi.
- 4) Bazı yapım ekleri ile kelimenin bünyesine dâhil hecelerin ve çekim eklerinin başında bulunan *-g*, *-ğ*- seslerinin karışık durumda olması: *eşek*, *kazğan* ~ *kazan*, *kerek*, *kurtğar-* ~ *kurtar-*, *oyğan-* ~ *oyan-*, *suwğar-* ~ *suwar-*, *yapurğak* ~ *yapraq*, *yatğur-* ~ *yatur-* vb.
- 5) Az da olsa *-k-* > *-h-* değişikliğine tesadüf edilmesi: *ahtar-*, *hatun*, *oşsa-*, *yahşı* vb.
- 6) Çok daha önce *b*'den dönüşmüş olan *w*'nin muhafaza edilmekle birlikte çok seyrek olarak *y*'ye veya *f*'ye dönüştüğünün görülmesi: *čewür-* ~ *čevür-*, *čewrül-*, *ewür-* ~ *ėwür-*, *ewrül-*, *öbke* > *öwke* ~ *öfke*, *seb-* > *sew-* ~ *sev-* ~ *söw-*, *sub* > *suw* ~ *suv*, *suwar-*, *suwğar-*, *suwsa-*, *tabar* > *tawar*, *yabız* > *yawuz* vb.
- 7) Harezmi Türkçesi için karakteristik bir durum olan düzlük-yuvarlaklık uyumundaki karışıklığa sıkça rastlanması: *eksil-* ~ *eksül-*, *eksit-* ~ *eksüt-*, *kılış-* ~ *kılış-*, *kimniğ* ~ *kimnün*, *korķit-* ~ *korķut-*, *ķutıl-* ~ *ķutul-*, *mülkim* ~ *mülküim*, *oğluiz*, *sewün-* ~ *sewin-*, *toķu-* ~ *toķı-*, *törtünçi* ~ *törtinçi*, *uzın* ~ *uzun* vb.
- 8) 3. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekinden sonra gelen *n* sesinin bazen görülmemesi, geniş zamanın olumsuz olarak *-mas*, *-mes* ekinin yaygın olarak kullanılması gibi hususiyetler de bu dönemi Çağataycaya yaklaştırmaktadır.

1.3. Harezmi Türkçesi Dil Yadıgârları

Mukaddimetü'l-Edeb

Ebu'l-Kâsım Carullah Mahmud b. 'Omar b. Muhammed b. Ahmed ez-Ze-mahşerî el-Harezmi (1075-1144)'nin 1127-1144 yılları arasında yazıp

Harezmi şahı Atsız b. Muhammed b. Anuş Tigin'e sunduğu Arapça pratik bir sözlük niteliğinde olan *Mukaddimetü'l-Edeb*'de Arapça kelime ve kısa cümlelerin anlamları satır aralarına -nüshaların büyük çoğunluğunda- Türkçe ve Farsça ile, bir nüshada bunlara ilaveten Moğolca ile, bir nüshada da sadece Harezmi (İran dili) ile kaydedilmiştir.

Arapça öğrenmek isteyenlerin kolaylıkla kullanmaları için kısa cümleler ve kelimelerden ibaret bir sözlük olan *Mukaddimetü'l-Edeb*, başlıca beş bölümden ibarettir: 1. İsimler, 2. Fiiller, 3. Harfler (isim ve fiil dışındaki gramer unsurları), 4. İsim çekimi, 5. Fiil çekimi. 3.-5. bölümlerin Harezmi Türkçesi ile tercümesine rastlanmamaktadır.⁴

Eserin istinsah edilmiş pek çok nüshası bulunmakla birlikte, Zemahşerî'nin elinden çıkan nüsha kayıptır. Nüshaların bir kısmında ise istinsah tarihi yoktur. Bilinen nüshaların en eskileri Harezmi Türkçesi ve Farsça ile tercüme-li nüshalardır. Bu nüshalardan bazıları şunlardır: ⁵

1. Yozgat, 396 numarada muhafaza edilen nüsha. H. 655 / M. 1257'de Harezmi'de İbrâhîm b. Mahmûd Sûfî el-Mü'ezzin tarafından istinsah edilmiştir.
2. Berlin, 66 numarada muhafaza edilen nüshanın istinsah tarihi H. 681 / M. 1282'dir.
3. Şuşter. İstinsah tarihi bilinmemekle birlikte dil özellikleri, yazı ve kâğıdından 13. yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır.
4. İstanbul Üniversitesi, 114 numarada muhafaza edilen nüsha. H. 715 / M. 1315'te Harezmi'de Barçkentli Mes'ûd tarafından istinsah edilmiştir.
5. Damat İbrahim, 1149 numarada muhafaza edilen nüsha. H. 738 / M. 1338'te Harezmi'de Saraylı Mahmûd b. Yûsuf el-Kâtib tarafından istinsah edilmiştir.
6. Arkeoloji, 1619 numarada muhafaza edilen nüsha. H. 740-741 / M. 1340-1341'de Saraylı Hibetullâh tarafından Saray'da istinsah edilmiştir.
7. Millet, 2009 numarada muhafaza edilen nüsha. H. 749 / M. 1348'de Harezmi'de Hüsâmeddîn Cendî tarafından istinsah edilmiştir.
8. British Museum, Add. 7429 numarada muhafaza edilen nüsha. H. 760 / M. 1359'da istinsah edilmiştir.

⁴ Nuri Yüce (1988): *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamah-şarî el-Hvârizmî, Mukaddimetü'l-Edeb: Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası: Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

⁵ Bütün nüshalar için bk. Nuri Yüce (1988): *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamah-şarî el-Hvârizmî, Mukaddimetü'l-Edeb: Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası: Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 9.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Poppe, N. (1951): "Eine viersprachige Zamaşari-Handschrift. I. Das çagataitürkische Sprachmaterial", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 101, 301-332.
- Borovkov, A. N. (1962): "Tyurkskie Glossy v Buharskom Spiske 'Mukaddimat al-Adab'", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 15, 31-39.
- Menges, K. H. (1963): "Report on an Excursion to Leningrad and Taşkent for Research in Çagataj Manuscripts", *Central Asiatic Journal*, 8 (1963), 230-252.
- Menges, K. H. (1966): "Report on the Second Excursion to Taşkent for Research in Çagataj Manuscripts", *Central Asiatic Journal*, 11, 87-133.
- Zajaczkowski, A. (1967): "Glava o Zivotnih v Arabskom Trude Zamaşari (s Persidskimi i Tyurkskimi Glossami) po Stambul'skomu Spisku 655 g.h. (= 1257)", *Rocznik Orientalistyczny*, 30/2, 27-82.
- Yüce, Nuri (1988): *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamaşari el-Hvârizmî, Mukaddimetü'l-Edeb: Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şufter Nüshası: Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Kıyasu'l-Enbiyâ

Eserin müellifi, Nâsirü'd-din b. Burhânü'd-din Rabgûzî'dir. Rabgûzî eserini H. 709'da yazmaya başlamış, bir yıl sonra, yani H. 710 / M. 1310'da tamamlamış ve Nâsirü'd-din Tok Buga'ya sunmuştur.⁶

Peygamber kıssalarını konu alan eserde başta Hz. Muhammed ve diğer peygamber kıssaları ile Harut ve Marut gibi kıssalar yer almaktadır. Rabgûzî dinî konuları edebî bir dille nakletmiş, kıssalarla ilgili Arapça ve Türkçe manzumelere yer vermeyi de ihmal etmemiştir. Eserde peygamberlere ve din büyüklerine yazılmış kasidelerden ve mâni-tuyuş şeklindeki dörtlüklerden başka, aşk, tabiat gibi konuların işlendiği manzumeler de bulunmaktadır.

Nüshaları:

Londra, British Museum Add. 7851'de muzafaza edilen nüsha. Bu nüsha, eserin en eski nüshasıdır. İstinsah tarihi bilinmeyen nüsha yazı bakımından incelendiğinde farklı müstensihlerin elinden çıktığı anlaşılmaktadır.⁷

⁶ Rabgûzî eserinde Nâsirü'd-din Tok Buga'nın küçük yaşta bey olduğunu, müslümanlığı sonradan kabul ettiğini ve Moğol olduğunu belirtmektedir (2v/5-11). Bk. Aysu Ata (1981): *Nâsirü'd-din bin Burhânü'd-din Rabgûzî, Kıyasu'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları): Giriş-Metin-Tıpkıbasım, Dizin*, I, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, XIII. Tok Buga hakkında ayrıca bk. M. Fuad Köprülü (1981): *Türk Edebiyatı Tarihi*, 3. baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 287.

⁷ H. Boeschoten ve M. Vandamme (1986): "The Different copyists in the London ms. of the Qisas-i Rabghuzi," *Utrecht Papers on Central Asia, Proceedings of the first European Seminar on Central Asian Studies*, Utrecht, 177-183.

Bunun dışında eserin Rusya Federasyonu St. Petersburg kütüphanelerinde, İsveç'in çeşitli kütüphanelerinde, Paris, Tahran ve Bakü kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. Metin, Kazan'da birkaç defa basılmıştır.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- İlminski, N. I. (1859): *Kıyas-ı Rabguzi*, Kazan.
- Ostroumov, N. P. (1874): *Kritičeskiy Razbor Muhammedanskogo Uçeniya o Prorokax*, Kazan.
- Katanov, N. F. (1875): "Tatarskie Skazaniya o Semi Spiyaşchih Otrokah," *ZVO*, VIII, 242-245.
- Şemsüddin Hüseyin (1881): *Kıyas-ı Rabguzi*. Kazan.
- Katanov, N. F. (1898): *Rabguzi Kıyasu'l-Enbiya Türki*, Taşkent.
- Arıfğan, Gulam Hasan (1916-1917): *Rabguzi Kıyasu'l-Enbiya*, Stary Taşkent.
- Schinkewitsch, J. (1926-1927): "Rabguzi's Syntax", *MSOS*, II/XXIX (1926), 130-172; II/XXX (1927), 1-57.
- Malov, S. E. (1930): "Musul'manskies Skazaniya o Prorokax Po Rabguzi", *Zapiski Kollegii Vostokovedov*, V, 507-524.
- Grønbech, K. (1948): *Rabguzi, Narrationes de Prophetis*, *Cod. Mus. Brit. Add. 7851*, Copenhagen.
- Boeschoten, H. [E.], M. Vandamme (1986): "The Different copyists in the London ms. of the Qisas-i Rabghuzi", *Utrecht Papers on Central Asia. Proceedings of the first European Seminar on Central Asian Studies*, Utrecht, 177-183.
- Boeschoten, H. [E.] (1990): "The Poetry in Rabghuzi's Qisas", *L'Asie Centrale et ses Voisins, Influences Réciproques*, Edited R. Dor, Paris, 9-36.
- *Kıyas-ı Rabguziy* (1991), I-II, Taşkent.
- Boeschoten, H. [E.] (1991): "The Leningrad Manuscripts of Rabghuzi's Qisas", *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*, 47-79.
- Hacıyeva, N. (1994): "Rabguzi'nin Kıyasü'l-Enbiya Eserinin Bakü Yazması", *Türk Dili*, 514 Ekim, 292-296.
- Boeschoten, H. E., M. Vandamme, S. Tezcan (Critically edited) (1995): *Al-Rabghûzî, The Stories of the Prophets, Qisas al-Anbiyâ', An Eastern Turkish Version*, 1. With the Assistance of H. Braam and B. Radtke, E. J. Brill, Leiden-New York-Köln.
- Boeschoten, H. E., J. O'kane, M. Vandamme (1995): *Al-Rabghûzî, The Stories of the Prophets, Qisas al-Anbiyâ', An Eastern Turkish Version*, 2. E. J. Brill, Leiden-New York-Köln.
- Ata, Aysu (1997): *Nâsirü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî, Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları): Giriş-Metin-Tıpkıbasım, Dizin*, I-II, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

- Cin, Ali (2010): “Rabguzi’nin Kısasu’l-Enbiyasının Tahran Nüshası”, *Turkish Studies Eski Oğuz Türkçesi Prof. Dr. Zeynep Korkmaz Adına*, 22, 5/1, 237-245.

Mu’înü’l-Mürîd

Mu’înü’l-Mürîd, H. 713 / M. 1313-1314 yılında tamamlanmıştır. *Bu kaç söz ayıttan atı İslâm ol / Tileki âhır vakt îmân islâm ol* mısralarından müellifin adının İslâm olduğu anlaşılmakla birlikte Ebu’l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkîme* adlı eserinde, Salur boyundan Ersarı Bay denilen kişinin şeyhlik makamında oturan ve aynı zamanda hoca olan Şeref Hoca’ya giderek Arapça kitapları anlayıp buna göre hareket etmelerinin zor olduğunu, Arapça yazılmış meseleleri Türkçeye çevirme lûfundu bulunduğunu takdirde çok sevaba gireceğini söyleyince Şeyh Şeref Hoca’nın dinî meselelerin tümünü çevirip *Mu’înü’l-Mürîd* adını verdiği bir kitapta toplayarak Ersarı Bay’a verdiğini ve o zamandan itibaren Türkmenlerin hepsinin o kitaba göre hareket ettiklerini kaydetmektedir (102b/7-103a/1).⁸

Mütekarip vezninde 407 dörtlükten ibaret olan eser, sadece dinî bilgileri öğretmek gayesiyle kaleme alındığı için edebî bir değer taşımamaktadır.

Mu’înü’l-Mürîd şu bölümlerden oluşmaktadır: İmân, Ma’rifetü’l-Hakk ve Resûlihi Muhammed, Va’z ve’n-Nasîhat, Zekât, İrâdât, Âdâb, İktidâ, Beyânü’s-Sohbet, Meselü’s-Şerî’at ve’t-Tarîkat ve’l-Hakîkat, Beyânü’l-Kalb ve’n-Nefs, Sülûk, Şükrü’l-Hakk ve Zikrû’l-Ebrâr.

Bilinen tek yazma nüshası, Bursa Yazma ve Basma Eski Eserler Kütüphanesi Genel 1605/18’de kayıtlı *Mecmuatü’r-Resâil* adlı yazmanın içinde 177a-202b varakları arasında bulunmaktadır.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Toparlı, Recep (1988): *Mu’înü’l-Mürîd*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi yayınları, Erzurum.
- Şih İslâm Şeref Hoca Horezmi (1995): *Mu’înü’l-Mürîd*, Çapa tayyaryanlar: Nazar Halimov, Çebbarmemmet Göklenov, Mıratgeldi Söyegov’un redaksiyası bilen, Aşgabat.
- Karamanlioğlu, Ali Fehmi (2006): *Şeyh Şeref Hâce, Mu’înü’l-Mürîd, Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Beşir Kitabevi, İstanbul. (Bu çalışmayı tamamlayamadan 1973 yılında vefat eden Karamanlioğlu’nun ardından Osman F. Sertkaya malzemeyi olduğu gibi yayımlamıştır.)

⁸ Zuhul Kargı Ölmez (1996): *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkîme: Türkmenlerin Soy-kütüğü*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 3, Simurg, Ankara, 220. Ayrıca eserin müellifi hakkındaki görüşler için bk. Recep Toparlı ve Mustafa Argunşah (2008): *Mu’înü’l-Mürîd*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 15-23.

- Toparlı, Recep, Mustafa Argunşah (2008): *Mu'înü'l-Mürîd*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Husrev ü Şîrîn

Altın Ordu sahasında yazılan *Husrev ü Şîrîn*, Kutb mahlaslı bir şair tarafından Nizâmî'nin aynı adı taşıyan mesnevisinin Türk edebiyatındaki ilk çevirisidir. Kutb bu eseri, Tini-Bek Han ile onun eşi Melike Hatun adına Türkçeye çevirmiştir. Tini-Bek Han 1341'de babası Özbek Han'ın ölümünden sonra tahta çıkıp 1342'de kardeşi Canı-Bek tarafından öldürüldüğüne göre eser, 1341-1342 yılları arasında yazılmış olmalıdır.

Husrev ü Şîrîn hikâyesinin konusu, Sâsânî hükümdarlarından Husrev Per-vîz ile Ermen hükümdarı Mehî'n Bânû'nun kardeşinin kızı Şîrîn'in aşkına dayanmaktadır. İkinci planda ise Husrev'in siyasi hayatı verilmektedir.

Kutb'un eseri Nizâmî'nin eserinden daha kısadır, ama bu eksiklik, hikâye-nin bütünlüğünü bozmamaktadır, konu başlıkları aynen muhafaza edilmiştir.

Eserin bilinen tek nüshası Bibliothèque Nationale'de 312 numarada muhafaza edilmektedir. Bu nüsha, eserin kaleme alınışından yıllar sonra H. 785 / M. 1383-1384'te Berke Fakih tarafından Altın Buga adına İskenderi-ye'de istinsah edilmiştir.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Zajaczkowski, Ananiasz (1958-1961): *Najstarsza Wersja Turecka Hus-râv u Şîrîn Qutba = La Plus Ancienne Version Turque du Husrâv u Şîrîn de Qutb: Tekst, Facsimile, Slownik*, I-III, Warszawa.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1968): *Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'i ve Dil Husu-siyetleri*, İstanbul Üniversitesi yayınları, [İstanbul].

Muhabbet-Nâme

Manzum bir eser olan *Muhabbet-nâme*, Harezmi tarafından H. 754 / M. 1353'te kaleme alınmıştır. Müellifi hakkında Harezmi mahlasını kullandığına göre Harezmi olduğu dışında hiçbir bilgimiz bulunmamaktadır. Yazılış yeri Sir (Sirderya) olan eser, Muhammed Hoca Bey'in arzusu üzerine yazılmıştır.

Farsça beyitleri de ihtiva eden eser, mesnevi tarzında kaleme alınmıştır. "Nâme" adı verilen kısa bölümlerden oluşan eserde "kıt'a" adı verilen gazeller de vardır.

Nüshaları:

1. British Museum Or. 8193'te kayıtlı Uygur harfli bir mecmuanın 160a-173b varakları arasındaki nüsha. H. 835 / M. 1432'de Emîr Celâled-dîn Fîrûz Şâh adına yazılan bu nüsha Uygur harflidir.

2. British Museum Add. 7914'te kayıtlı Arap harfli bir mecmuanın 290b-313b varakları arasındaki nüsha. XVI. yüzyılda yazılan bu nüsha eserin ilim âleminde bilinen ilk nüshasıdır.
3. İstanbul Millet Kütüphanesi, Arabî, nr. 86'da muhafaza edilen Arapça tefsirin haşiyesinde bulunan nüsha. Söz konusu tefsirde *Muhabbet-nâme*, 98b, 54a-57b varaklarının haşiyesinde yer almaktadır.
4. İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Munzum, nr. 949'da muhafaza edilen nüsha. Müstakil bir cilt içinde bulunan bu nüsha, beş varaktan ibarettir. Bu nüsha, üçüncü sırada verilen nüshadan istinsah edilmiş muahhar bir nüshadır.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Abdullaeva, Ş. (1951): *Adabiyat Hrestomatiyası*, Taşkent.
- Gandjei, Tourkhan (1957-1958): "İl "Muhabat-nâme"di Horazmî", *Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli, Nuova Serie*, VI (1957), 131-161; VII (1958), 135-166. (Bu çalışma eserin yukarıda verilen sırayla ilk iki nüshasının tenkitli metnini, Uygur harfli nüshanın tıpkıbasımını ve tenkitli metnin çevirisini içermektedir.)
- Gandjei, Tourkhan (1959): "Il lessico del "Muhabat-nâme", *Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli, Nuova Serie*, VIII, 91-102. (*Muhabbet-nâme*'deki Türkçe kelimelerin sözlüğünü içermektedir.)
- Şçerbak, A. M. (1959): "Oguz-nâme, Muhabbat-nâme", *Pamyatniki Drevne Uygurskoy i Staro Uzbekskey Pis'mennosti*, Moskva, 111-170. (Bu çalışmada Uygur harfli nüsha esas alınarak metnin transkripsiyonu, çevirisi ve belli başlı dil hususiyetleri hazırlanmıştır.)
- Nadjib, E. N. (1961): *Horezmi, Muhabbet-name, İzdanie, Teksta, Transkripsiya, Perevod i İssledovanie*, Moskva. (Bu çalışma Arap harfli nüsha esas alınarak transkripsiyonlu metnini, çevirisini, dil özelliklerini, sözlüğünü, yer ve şahıs isimlerini, Arap harfli nüshanın tıpkıbasımını içermektedir.)
- Clauson, Sir G. (1962): "The Muhabbat-nâme of Xwârazmî", *CAJ*, VII, 241-255. Çevirisi: Ayşe Gül Sertkaya (2007): "Hvârezmi'nin Muhabbet-nâme'si", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXXVII, 191-207.
- Sertkaya, Osman F. (1972): "Horezmi'nin Muhabbet-nâme'sinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, XVII, 185-207. (Burada İstanbul Millet Kütüphanesi, Arabî, nr. 86'da muhafaza edilen esas alınarak diğer nüshalarla farkları gösterilmiş, ayrıca söz konusu nüsha ile İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Munzum, nr. 949'da muhafaza edilen nüshanın tıpkıbasımları da verilmiştir.)

Nehcü'l-Ferâdis

Dinî mahiyette bir eser olan *Nehcü'l-Ferâdis*, Türk edebiyatı sahasındaki kırk hadis çevirilerinin ilk örneğidir. Zaten eserin bu vasfı müellifi tarafından da girişte belirtilmiştir (Süleymaniye Kütüphanesi Yeni Cami 879, 2/4-13).

Başka bir bilgi elde edilmediği sürece Mahmûd b. 'Alî'yi eserin müellif olarak kabul etmek uygundur. Çeşitli nüshalardaki ifadelerle göre Mahmud b. Alî Altınordu Devletinin önemli kültür merkezlerinden olan Bulgar şehrinde doğmuş, yine bu devletin başkenti olan Saray şehrinde yaşamış olup köken itibarıyla Kerderli'dir.

İstanbul nüshasında hatimedeki kayda göre eserin müstensih yazım işini müellifin ölümünden üç gün sonra, yani 6 Cemaziye'l-Evvel 761 (M. 25 Mart 1360, Çarşamba) tarihinde tamamlamıştır. Bu durumda eser, 759'da veya 759'dan önce yazılmış olmalıdır.

Kitap, her biri onar fasıldan ibaret olan dört müstakil baptan oluşmuştur: Hz. Peygamberin faziletleri, Hulefa-i Raşidin, Ehl-i Beyt ve Dört İmanın faziletleri, Allah'a yaklaştıran ameller, Allah'tan uzaklaştıran ameller. Kitapta her fasıl bir hadisla başlamakta, bu hadisin Türkçe tercümesi verildikten sonra, tanınmış İslam âlimlerinin eserlerinden söz konusu hadisin manasını daha etraflı olarak aydınlatacak mahiyette mütalaalar, menkıbeler, hikâyeler nakledilmektedir. Müellifin bu kitabı yazmaktaki gayesi, kitaba verdiği addan da anlaşıldığı üzere okuyucularının kitaptaki sözler ile amel etmesi ve bu kitabın onlara cennete gitmek için bir kılavuz teşkil etmesidir. Bu sebeple, hiçbir sanat gayesi güdülmemiş, edebî olması gibi bir endişeye yer verilmemiştir. Bundan dolayı gayet sade ve açık bir üslupla kaleme alınmıştır.

Nüshaları:

Nehcü'l-Ferâdis'in, dilinin sadeliği, üslubunun kolay ve anlaşılır olmasından dolayı çeşitli muhitlerde pekçok kopyası oluşturulmuştur. Günümüze kadar gelen nüshalardan bazıları şunlardır:

1. İstanbul nüshası: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 879 numarada muhafaza edilmektedir. Tam bir nüshadır. Müstensih Harezmi Muhammed b. Muhammed b. Husrev'dir (444/13-16). Müstensih yazım işini müellifin ölümünden üç gün sonra, yani 6 Cemaziye'l-Evvel 761 (M. 25 Mart 1360, Çarşamba) tarihinde tamamlamıştır. Bu durumda müellifin ölüm tarihi M. 22 Mart 1360, Pazar'dır (443/15-17).
2. Paris nüshası: Paris Bibliothèque Nationale 1020 numarada muhafaza edilmektedir. Tam bir nüsha olmayıp başı ve sonu kayıptır. Birinci babın üçüncü faslının son kısmı ile başlamakta, üçüncü babın ikinci faslı ile sona ermektedir. Dil özellikleri açısından İstanbul nüshasından daha sonraki bir yüzyıla ait olduğu ileri sürülebilir.⁹

⁹ Gülşen Sağol [Yüksekkaya] (1998): *Nehcü'l-Ferâdis: İlk/ki Bap (Giriş-Tenkitli Metin-Sözlük-Dizin-Arapça İbareler)*, Basılmamış Doçentlik Çalışması, XVI.

3. Mercanî nüshası: Şihabeddin Mercanî'nin kütüphanesinde bulunan ve kendisi tarafından tanıtılan, fakat sonradan ortadan kaybolan nüshadır. H. 759 / M. 1357-1358 tarihini taşıyan yazma, Altın Ordu devletinin başkenti Saray'da istinsah edilmiştir. S. G. Vahidov'a göre, 1877 yılının Ağustos ayında Kazan'da düzenlenen IV. Rusya Arkeoloji Kongresi çerçevesinde düzenlenen sergide gösterime sunulan el yazmalarından on ikincisi Mercanî'nin elinde bulunan ve daha sonra kaybolan nüshadır.¹⁰

Eserin Yalta'da, Kazan'da ve St. Petesrburg kütüphanelerinde çeşitli nüshaları bulunmaktadır.¹¹

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Yakub Kemal (1930): *Tyurko-tatarskaya rukopis' XIV veka "Nehju'l-faradis"*, Önsözü yazar: A. Samoyloviç, Yaltinskiy Ob'edinenniy Kraevedeskiy Muzeı, Simferopol.
- Yafarov, B. A. (1949): "Literatura Kamsko-Voljkih Bulgar X-XIV vv. i rukopis "Nahc al-Faradis (X-XIV Yüzlerde Kama-Volga Bulgarları Edebiyatı hem 'Nehc-el-Feredis' Kulyazması)", Kazan Devlet Üniversitesi Doktora Tezi.
- *Nehcü'l-Feradis: Tıpkıbasım* (1956): I, Önsözü yazar: János Eckmann, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Tuna, Osman Nedim (1968): "Studies on Nahju'l-Farâdis: A Method for Turkic Historical Dialectology", Ph.D. thesis University of Washington.
- Karamanhoğlu, Ali Fehmi (1968-1971): "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri I", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVI (1968), 55-72; II: XVII (1969), 33-56; III: XVIII (1970), 57-80; IV: XIX (1971), 145-170.
- Nadjib, E. N. (1971): "O pamyatnike XIV veka "Nahc al-faradis" i yego yazıke", *Sovetskaya Tyurkologiya*, 6, 56-68 // Çevirisi: Nazif Hoca (1977): "Nehcü'l-Feradis ve Dili Üzerine", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXII, 29-44.
- Nurieva, F. Ş. (1993): *İssledovaniyi Yazıka Pamyatnika XIV veka 'Nahdj al-Faradis', Kazan.*
- Kalsın, Şirvan (1996): "Nehcü'l-Feradis'te Sözcük Yapımı", Mersin Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi.

¹⁰ R. F. İslamov (1998), *Altın Urda Hem Memlûkler Mısırı: Yazma Miras, Medenî Bağlanışlar*, Kazan, 61.

¹¹ Nüshalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Gül den Sağ ol [Yüksekkaya] (2002): "Harez m Türk çesi ve Harez m Türk çesi ile Yazılan Eserler." *Türkler*, 5, Yeni Türkiye yayınları, Ankara, 804-813; Gül den Sağ ol [Yüksekkaya] (2004): "Nehcü'l-Ferâdis Üzerine." *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 312-342.

- Sağol [Yüksekkaya], Güliden (1998): *Nehcü'l-Ferâdis: İlk İki Bap (Giriş-Tenkitli Metin-Sözlük-Dizin-Arapça İbareler)*, Basılmamış Doçentlik çalışması.
- Eckmann, János, Çeviri yazı (tarihsiz): *Nehcü'l-Ferâdis. Uştmahtarın Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu): Metin*, II, Yay. Semih Tezcan ve Hamza Zülfiyar, Türk Dil Kurumu yayınları Ankara; *Dizin-Sözlük*, III, Haz. Aysu Ata (1998): Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Nurieva, F. Ş. (1999): *"Nahdj al-Faradis" Mahmuda al-Bulgari*, Akademiya Nauk Tatarstana Kazanskiy Gosudarstvenniy Universitet, Kazan.
- Sağol [Yüksekkaya], Güliden (2004): "Nehcü'l-Ferâdis Üzerine." *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 312-342.

Kur'an-ı Kerim Çevirileri

1

Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii 2 numarada muhafaza edilen satır arası Kur'an çevirisi nüshası. Yazma daha önce Millet Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa 951 numarada bulunmaktaydı. 764 yılının Rebiülâhîr ayının ortalarında (Ocak-Şubat 1363) istinsah edilmiş olup tercümesi yapılmayan 196a/196b sayfaları ile Farsça olarak vakıf ve ibtida kaidelerinin verildiği 586b-587b'nin devamının olmayışı hesaba katılmazda tam bir nüsha olup tercüme kısmı 583b'de, kitabın tamamı ise 587b'de sona ermektedir.

585b-586a'da Farsça olarak Kur'an ayetleriyle nasıl fal bakılacağı öğretilir. 586b-587b'de Farsça olarak Kur'an-ı Kerim'in kıraatında riayet edilmesi gereken hususlardan olan vakıf ve ibtida kaideleri üzerinde durulmaktadır. Fakat bu kısım Nahl suresinden itibaren eksiktir. Nüshada satır arasında kelime kelime tercümeden başka -birkaç önemsiz istisna dışında- ilave veya tefsir yoktur. Her sayfasında, 9 satır Arapça, 9 satır Türkçe çeviri olmak üzere toplam 18 satır mevcuttur.

Bu kitap üzerinde yapılan tek kapsamlı çalışma Güliden Sağol Yüksekka-ya'ya aittir:

- Sağol [Yüksekkaya], Güliden (1993): *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish = Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Introduction and Text*. I, Sources of Oriental Languages and Literatures 21, Turkish Sources XIX, Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations.
- Sağol [Yüksekkaya], Güliden (1995): *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish = Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Glossary*. II, Sources of Oriental Languages and Literatures 26, Turkish Sources XXIII, Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations.

- Sağol [Yüksekkaya], Gülden (1996-1999): *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish = Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Facsimile Section One: 1^b-300^b*. III, Sources of Oriental Languages and Literatures 36, Turkish Sources XXXIII, Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1996; *Section Two: 301^a-587^b*. III, Sources of Oriental Languages and Literatures 46, Turkish Sources XXXIX. Harvard University, 1999.

2

Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan el Biruni adlı Şarksinastık Enstitüsünde 2008 numarada kayıtlı bulunan bu Kur'an tercümesi satır arası Türkçe ve Farsça tercüme içerir. Eksik bir nüsha olup, toplam 273 varaktır. Nerede, kim tarafından, ne zaman ve niçin yazıldığı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Bu tercüme 2. sure tam değil, 3. sure tam, 4. sure tam, 5. sure (1-117 ayetler) ve 6. sure (71-136 ayetler)den oluşmaktadır

Bilim dünyasına ilk olarak tanıtan A.A. Semenov, tercümenin XIII. yüzyıla ait olduğunu belirtmiştir.¹² Ancak bu metni XIII. yüzyıla tarihlendirmek çok zordur, dil özellikleri açısından en erken XIV. yüzyıla tarihlendirilebilir. Üzerinde yapılan tek kapsamlı çalışma Emek Üşenmez tarafından hazırlanan doktora tezidir:

- Üşenmez, Emek (2010): *Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul.

Altın Ordu Yarlık ve Bitikleri

Altın Ordu hanlarına ait XIV. yüzyılın sonu ve XV. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış iki yarlık ve bir bitik Harezmi Türkçesinin ürünleri olarak kabul edilebilir:

Toktamış Han Yarlığı: 1393 yılında Uygur harfleriyle yazılmış olup Toktamış Han tarafından Lehistan-Litvanya kralı Lagayla'ya gönderilmiştir. Varsova Merkez Arşivi (Archiwum Główny)nde muhafaza edilmektedir. Yirmi beş satırdan ibaret olan bu yarlığı ilim âlemine M. Obolenskiy tanıtmıştır.¹³

Temir Kutluk Yarlığı: 1397 yılında Muhammed adlı şahsı Tarhan yapmak üzere Temür Kutluk Han tarafından verilmiştir. Orijinal metin Uygur harfli olup altında Arap harflerine aktarılmıştır. Hammer bu yarlığın Almanca çevirisini ve

¹² A.A. Semenov (1957): *Sobranie vostochnykh rukopisey, Akademii Nauk Uzbekskoy SSSR*, IV, Taşkent, 45-46.

¹³ M. Obolenskiy (1850): *Yarlık Hana Zolotoy Ordı Tohtamışa k'Polkomu Karolyu Yagayla (1392-93 Goda)*, Kazan.

Arap harfleriyle metnini yayımlamıştır.¹⁴ Elli beş satırdan ibaret olan bu yarlığın İstanbul'da orijinalinden istinsah edilmiş Uygur matbu harfleriyle yazılı bir nüshası da mevcuttur.

Mahmud Han Bitiği: 1466 yılında Altın Ordu hanı Mahmud Han tarafından Fatih Sultan Mehmed'e gönderilen bitik, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde E. 10202 numarada kayıtlı olup 21 satırdan ibarettir.

Türkiye ve Türkiye dışında pek çok çalışma yapılan bu yarlık ve bitikler Türkiye'de son olarak A. Melek Özyetgin tarafından işlenmiştir: A. Melek Özyetgin (1996): *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.¹⁵

Mî'râc-nâme

H. 840 / M. 1436'da Mâlik Bahşı tarafından istinsah edilmiştir. İstinsah yeri Herat olan eserin, bu tarihten önce yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple XIV. yüzyıl eserlerinden sayılmaktadır. Uygur harfli tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale'de muhafaza edilmektedir.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Courteille, A. Pavet de (1882): *Mirâdj-Nâme*, Le Manuscript Ouigour de la Bibliothèque Nationale, Paris.
- Sertkaya, Osman Fikri (1968): "Miracnâme: Metin, İndeks", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü mezuniyet tezi.

Sirâcü'l-Kulûb

Dinî, tasavvufî konulu didaktik, mensur bir eserdir. Çeşitli muhitlerde tercüme edilmiş nüshaları bulunan *Sirâcü'l-Kulûb*'un Harezmi Türkçesi ile tercümeli birkaç nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan biri Moskova Devlet Arşivi Eski Eserler Fonds N 181, 1468'de kayıtlıdır. 16 Mayıs 1554/H. 961'de istinsah edilen bu çeviride on dokuz soru ve cevabı yer almaktadır.¹⁶ Söz konusu nüshada Çağatayca özellikler çok barizdir.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Nadjib, E. N. (1960): "Datirovannaya Tyurkoyazıcnaya Rukopis' XVI. Veka *Sirâcü'l-Kulûb* İz Tsentral'nogo Gosudarstvennogo Arhiva SSR v Moskve", *İzdatel'stvo Vostosny Literaturı*, Moskva.

¹⁴ J. Hammer-Purgstall (1818): *Fungruben des Orients*, VI.

¹⁵ Bu yarlık ve bitikler üzerinde yapılan diğer çalışmalar için bk. A. Melek Özyetgin (1996): *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

¹⁶ Eserin diğer nüshaları için bk. Ayşe Gül Sertkaya (2010): *Horezm Türkçesi İle Yazılan Sirâcü'l-Kulûb: Giriş-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Tıpkıbasım*, Çantay, İstanbul.

- Nadjib, E. N. (1989): "Tyurkoyazıcnıy pamyatnik, datirovannıy serediny XVI. v. "Sirac al-kulub", Opisanıye pamyatnika, O transkripsiiya", *İssledovaniya Po İstorii Tyurkskih Yazıkov XI-XVI vv.*, Moskva, 151-224.
- Sertkaya, Ayşe Gül (2010): *Horezm Türkçesi İle Yazılan Sirâc'ül-Kulûb: Giriş-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Tıpkıbasım*, Çantay, İstanbul.

İbni Mühennâ Lugati

İbni Mühennâ Lugati olarak tanınmakla birlikte eserin ismi *Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân*'dır. Cemâleddin İbnü'l-Mühennâ tarafından kaleme alınmıştır. Farsça, Türkçe, Moğolca olmak üzere üç bölümden oluşan eserin her üç bölümünde de kelimelerin karşılıkları Arapça olarak açıklanır. Tahminen XIV. yüzyılda kaleme alınmıştır. Çeşitli muhitlerde yazılmış nüshaları mevcuttur. Eseri ilim âlemine kazandıran P. M. Melioranskiy, sözlüğün kuzeybatı İran'da veya bugünkü Azerbaycan'da yazıldığını ileri sürmüştür. Kilisli Rifat Bilge tarafından bulunan İstanbul nüshası, Harezmi Türkçesi ürünlerindendir.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Melioranskiy, P. M. (1900): *Arab-Filolog o Turetskom Yazıke*, St. Petersburg.
- Kilisli Muallim Rifat (1340): *Kitâbu Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân*, İstanbul.
- Malov, S. E. (1928): "İbn Muhanna o turetskom yazıke", *Zapiski Kollegii Vostokovedov Pri Aziatskom Muzeye Akademii Nauk SSSR*, Leningrad, III/2.
- [Taymas] Aptullah Battal (1934): *İbnü-Mühennâ Lûgati (İstanbul nüshasının türkçe bölümünün endeksidir.)*, M.İ.V., İstanbul.
- Âgâ Büzürk et-Tahrânî (1367): *Ez-Zer'â ilâ Tesânifi's-Şî'a*, 2. baskı, VII, en-Necef.

1.4. Kaynakça

- Abdullaeva, Ş. (1951): *Adabiyat Hrestomatiyası*, Taşkent.
- Âgâ Büzürk et-Tahrânî (1367): *Ez-Zer'â ilâ Tesânifi's-Şî'a*, 2. baskı, VII, en-Necef.
- Arıfğan, Gulam Hasan (1916-1917): *Rabguzi Kısasu'l-Enbiya*, Stary Taşkent.
- Ata, Aysu (1997): *Nâsirü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî, Kısasu'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları): Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Dizin, I-II, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Ata, Aysu (2002): *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul.
- Barthold, V. V. (1975): *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yayına hazırlayanlar: Kâzım Yaşar Koprıman ve Afşar İsmail Aka, Ankara.
- Baskakov, N. A. (1969): *Vvedeniye v İzuceniye Tyurkskih Yazıkov*, Moskva.
- Blochet, E. (1933): *Catalogue des manuscrits turcs*, Bd. II, Paris.

- Boeschoten, H. [E.], M. Vandamme (1986): "The Different copyists in the London ms. of the Qisas-i Rabghuzi", *Utrecht Papers on Central Asia. Proceedings of the first European Seminar on Central Asian Studies*, Utrecht, 177-183.
- Boeschoten, H. [E.] (1990): "The Poetry in Rabghuzi's Qisas", *L'Asie Centrale et ses Voisins, Influences Réciproques*, Edited R. Dor, Paris, 9-36.
- Boeschoten, H. [E.] (1991): "The Leningrad Manuscripts of Rabghuzi's Qisas", *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*, 47-79.
- Boeschoten, H. E., M. Vandamme, S. Tezcan (Critically edited) (1995): *Al-Rabghūzī, The Stories of the Prophets, Qisas al-Anbiyā', An Eastern Turkish Version*, 1. With the Assistance of H. Braam and B. Radtke, E. J. Brill, Leiden-New York-Köln.
- Boeschoten, H. E., J. O'kane, M. Vandamme (1995): *Al-Rabghūzī, The Stories of the Prophets, Qisas al-Anbiyā', An Eastern Turkish Version*, 2. E. J. Brill, Leiden-New York-Köln.
- Borovkov, A. N. (1962): "Tyurkskie Glossy v Buharskom Spiske 'Mukkaddimat al-Adab'", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 15, 31-39.
- Caferoğlu, Ahmet (1984): *Türk Dili Tarihi, I-II*. 3. baskı, Enderun yayınları, İstanbul.
- Cin, Ali (2010): "Rabguzi'nin Kısasu'l-Enbiyasının Tahran Nüshası", *Turkish Studies Eski Oğuz Türkçesi Prof. Dr. Zeynep Korkmaz Adına*, 22, 5/1, 237-245.
- Clauson, Sir G. (1962): "The Muhabbat-nâma of Xwârazmî", *CAJ*, VII, 241-255. Çevirisi: Ayşe Gül Sertkaya (2007): "Hvârezmî'nin Muhabbet-nâme'si", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXXVII, 191-207.
- Courteille, A. Pavet de (1882): *Mirâdj-Nâmeh*, Le Manuscript Ouigour de la Bibliothèque Nationale, Paris.
- Çağatay, Saadet Ş. (1963): *Türk Lehçeleri Örnekleri, VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili*, 2. baskı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Eckmann, János (1964): "Die Kiptschakische Literatur 1. Die Literatur von Chwarezm und der Goldenen Horde", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, II, Wiesbaden, 275-296.
- Eckmann, János (1988): "Harezmi Türkçesi," Çev. Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiirleri*, ilâveli 2. baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, Ankara.
- Eckmann, János (1971): "Eastern Turkic Translations of the Koran", *Studia Turcica*, XVII, 149-159. Türkçe çevirisi: Ekrem Ural (1975), "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümelere", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI, 15-24.
- Eckmann, János, Çeviri yazı (tarihsiz): *Nehcü'l-Ferâdis. Ustmahların Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*: Metin, II, Yay. Semih Tezcan ve Hamza Zulfikar, Türk Dil Kurumu yayınları Ankara; *Dizin-Sözlük*, III, Haz. Aysu Ata (1998): Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet B. (2004): *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ, Ankara.
- Gandjei, Tourkhan (1957-1958): "Il "Muhabat-nâma"di Horazmî", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli, Nuova Serie*, VI (1957), 131-161; VII (1958), 135-166.
- Gandjei, Tourkhan (1959): "Il lessico del "Muhabat-nâma", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli, Nuova Serie*, VIII, 91-102.
- Grønbech, K. (1948): *Rabguzi, Narrationes de Prophetis*, Cod. Mus. Brit. Add. 7851, Copenhagen.

- Hacıminoğlu, Necmettin (1968): *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul Üniversitesi yayınları, [İstanbul].
- Hacıminoğlu, Necmettin (1997): *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, Ankara.
- Hacıyeva, N. (1994): "Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiya Eserinin Bakü Yazması", *Türk Dili*, 514 Ekim, 292-296.
- Hammer-Purgstall, J. (1818): *Fungruben des Orients*, VI.
- Henning, W. B. (1955): "The Khwarezmian Language", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul.
- İlminskiy, N. I. (1859): *Kısas-ı Rabguzi*, Kazan.
- İsenbet, Neki (1941): *Tabişmalar*, Kazan.
- İslamov, R. F. (1998): *Altın Urda Hem Memlûkler Mısırı: Yazma Miras, Medenî Bağlanışlar*, Kazan.
- Jarring, G. (1933): *Studien zu einer osttürkische Lautehre*, Lund.
- Kafesoğlu, İbrahim (1992): *Harezmşahlar Devleti Tarihi: 485-618/1092-1221*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara.
- Karahan, Abdülkadir (1991): *İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis Toplama, Tercüme ve Şerhleri*, Gözden geçirilmiş, buluşlar ve eklerle zenginleştirilmiş yeni baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Ankara.
- Karamanloğlu, Ali Fehmi (1968-1971): "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri I", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVI (1968), 55-72; II: XVII (1969), 33-56; III: XVIII (1970), 57-80; IV: XIX (1971), 145-170.
- Karamanloğlu, Ali Fehmi (2006): *Şeyh Şeref Hâce, Mu'înü'l-Mürîd, Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Beşir Kitabevi, İstanbul.
- Katanov, N. F. (1875): "Tatarskie Skazaniya o Semi Spiyaşçih Otrokah," *ZVO*, VIII, 242-245.
- Katanov, N. F. (1898): *Rabguzi Kısasu'l-Enbiya Türki*, Taşkent.
- *Kısas-ı Rabguziy* (1991), I-II, Taşkent.
- Kilisli Muallim Rifat (1340): *Kitâbu Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân*, İstanbul.
- Köprülü, M. Fuad (1981): *Türk Edebiyatı Tarihi*, 3. baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Kurat, Akdes Nimet (1940): *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarıklar ve Bitikler*, İstanbul.
- Kurıscanov, A. K. (1970): *İssledovanie po Leksike Starokıpkakskogo Pis'mennogo Pamyatnika XIII v.- "Tyurksko - Arabskogo Slovary"*, Akademiya Nauk Kazaxskoy SSR İnstitut Yazıkoznaniya, Alma-Ata.
- Malov, S. E. (1928): "İbn Muhanna o turetskom yazıke", *Zapiski Kollegii Vostokovedov Pri Aziatskom Muzei Akademii Nauk SSSR*, Leningrad, III/2.
- Malov, S. E. (1930): "Musul'manskıe Skazaniya o Prorokax Po Rabguzi", *Zapiski Kollegii Vostokovedov*, V, 507-524.
- Malov, S. E. (1951): *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Moskva-Leningrad.
- Melioranskiy, P. M. (1900): *Arab-Filolog o Turetskom Yazıke*, St. Petersburg.
- Menges, K. H. (1963): "Report on an Excursion to Leningrad and Taşkent for Research in Çağatay Manuscripts", *Central Asiatic Journal*, VIII/4, 231-252.
- Menges, K. H. (1966): "Report on the Second Excursion to Taşkent for Research in Çağatay Manuscripts", *Central Asiatic Journal*, II, 87-133.

- Mercanî, Şihabeddin (1885): *Kitâbu Müstefâdî'l-Ahbâr fî Ahvâlî Kazân ve Bulgâr*, I, Kazan.
- Nadjib, E. N. (1961): *Horezmi, Muhabbet-name, İzdanie, Teksta, Transkripsiya, Perevod i İssledovanie*, Moskva.
- Nadjib, E. N. (1971): "O pamyatnike XIV veka "Nahc al-faradis" i yego yazıke", *So-vetskaya Tyurkologiya*, 6, 56-68 // Çevirisi: Nazif Hoca (1977): "Nehcû'l-Feradis ve Dili Üzerine", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXII, 29-44.
- *Nehcû'l-Feradis: Tıpkıbasım* (1956): I, Önsözü yazar: János Eckmann, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Nurieva, F. Ş. (1993): *İssledovaniyi Yazıka Pamyatnika XIV veka 'Nahdj al-Faradis'*, Kazan.
- Nurieva, F. Ş. (1999): *"Nahdj al-Faradis" Mahmuda al-Bulgari*, Akademiya Nauk Tatarstana Kazanskiy Gosudarstvenniy Universitet, Kazan.
- M. Obolenskiy (1850): *Yarlık Hana Zolotoy Ordı Tohtamışa k'Pol'skomu Karolyu Ya-gayka (1392-93 Goda)*, Kazan.
- Ostroumov, N. P. (1874): *Kritičeskiy Razbor Muhammedanskogo Uçeniya o Prorokax*, Kazan.
- Ölmez, Zuhul Kargı (1996): *Ebulgazi Bahadır Han. Şecere-i Terâkime: Türkmenlerin Soykutüğü*, Simurg, Ankara.
- Özaydın, Abdülkerim (1997): "Hârizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16. cilt, 217-220.
- Özyetgin, A. Melek (1996): *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Sağol [Yüksekkaya], Gülden (1993-1999): *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish = Harezmi Türkçesi Arası Kur'an Tercümesi: Introduction and Text*, I, 1993; *Glossary*, II, 1995; *Facsimile Section One: 1^b-300^b*, III, 1996; *Section Two: 301^a-587^b* III, 1999, *Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources*, Harvard University.
- Sağol [Yüksekkaya], Gülden (1998): *Nehcû'l-Ferâdis: İlk İki Bap (Giriş-Tenkitli Metin-Sözlük-Dizin-Arapça İbareler)*, Basılmamış Doçentlik çalışması.
- Sağol [Yüksekkaya], Gülden (2002): "Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile Yazılan Eserler", *Türkler*, 5, Yeni Türkiye yayınları, 804-813.
- Sağol [Yüksekkaya], Gülden (2004): "Nehcû'l-Ferâdis Üzerine." *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 312-342.
- Samoyloviç, A. (1935): "Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili", *Türk Dili Belleten*, I/12, 34-52.
- Schinkewitsch, J. (1926-1927): "Rabguzi's Syntax", *MSOS*, II/XXIX (1926), 130-172; II/XXX (1927), 1-57.
- Semenov, A.A. (1957): *Sobranie vostočnyh rukopisey, Akademii Nauk Uzbekskoy SSSR*, IV, Taşkent.
- Sertkaya, Osman F. (1972): "Horezmî'nin Muhabbet-nâme'sinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, XVII, 185-207.
- Sertkaya, Osman F. (1977): "İslâmî Devrenin Uygar Harfli Eserlerine Toplu Bir Bakış", "İslâmî Devrenin Uygar Harfli Eserlerinden Sirâcû'l-Kulûb: Transkripsiyon ve İndeks, İstanbul, 1975" adlı Doktora tezinden ayrı basım, Bochum.
- Sertkaya, Ayşe Gül (2010): *Horezm Türkçesi İle Yazılan Sirâcû'l-Kulûb: Giriş-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Tıpkıbasım*, Çantay, İstanbul.

- Şçerbak, A. M. (1959): "Oguz-nâme, Muhabbat-nâme", *Pamyatniki Drevne Uygurskoy i Staro Uzbekskey Pis'mennosti*, Moskva, 111-170.
- Şçerbak, A. M. (1962): *Grammatika Starouzbekskeygo Yazıka*, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoenaniya, Moskva-Leningrad.
- Şemsüddin Hüseyin (1881): *Kıyas-ı Rabguzi*. Kazan.
- Şih İslâm Şeref Hoca Horezmi (1995): *Mu'înü'l-Mürîd*, Çapa tayyarlayanlar: Nazar Halimov, Çebarmemmet Göklenov, Miratgeldi Söyegov'un redaksiyası bilen, Aşgabat.
- Taneri, Aydın (1997): "Hârizmşahlar", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16. cilt, 228-231.
- [Taymas] Aptullah Battal (1934): *İbnü-Mühennâ Lûgati (İstanbul nüshasının türkçe bölümünün endeksidir.)*, M.İ.V., İstanbul.
- Togan, Zeki Velidi (1951): *Horezm Kültürü Vesikaları: Document on the Khorezmian Culture, Kısım 1, Part 1, Horezmce Tercümelî Mu'aqaddimat al-Adab*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul.
- Togan, Zeki Velidi (1993): "Hârizm", *İslâm Ansiklopedisi. İslâm Âlemi Tarihi, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*, 5/1, Yeni baskı, Millî Eğitim Bakanlığı yayınları, 240-257.
- Toparlı, Recep (1988): *Mu'înü'l-Mürîd*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi yayınları, Erzurum.
- Toparlı, Recep, Mustafa Argunşah (2008): *Mu'înü'l-Mürîd*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Toprak, Funda (2005): *Harezm Türkçesinde Fiil*, Ankara.
- Tuna, Osman Nedim (1968): "Studies on Nahju'l-Farâdis: A Method for Turkic Historical Dialectology", Ph.D. thesis University of Washington.
- Üşenmez, Emek (2010): "Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Yafarov, B. A. (1949): "Literatura Kamsko-Voljkih Bulgar X-XIV vv. i rukopis 'Nahc al-Faradis (X-XIV Yüzlerde Kama-Volga Bulgarları Edebiyatı hem 'Nehc-el-Feredis' Kulyazması)", Kazan Devlet Üniversitesi Doktora Tezi.
- Yakub Kemal (1930): *Tyurko-tatarskaya rukopis' XIV veka 'Nehju'l-feradis'*, Önsözü yazan: A. Samoylovic, Yaltinskiy Ob'edinenniy Kraevedcheskiy Muzei, Simferopol.
- Yüce, Nuri (1988): *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşarî el-Hvârizmî. Mukaddimetü'l-Edeb: Hvârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuhter Nüshası: Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Zajaczkowski, Ananiasz (1958-1961): *Najstarsza Wersja Turecka Husrâv u Şîrin Qutba = La Plus Ancienne Version Turque du Husrâv u Şîrin de Qutb: Tekst, Facsimile, Słownik*, I-III, Warszawa.
- Zajaczkowski, Ananiasz (1967): "Glava o Zivotnih v Arabskom Trude Zamahşarî (s Persidskimi i Tyurkskimi Glossami) po Stambul'skomu Spisku 655 g.h. (= 1257)", *Rocznik Orientalistyczny*, 30/2, 27-82.

2. Harezmi Türkçesi Dil Özellikleri

2. 1. Yazım Özellikleri

Burada Harezmi Türkçesinin ünlü ve ünsüzlerinin yazımı üzerinde durulmayacak, sadece dönemin dikkat çekici yazım özelliklerine işaret edilecektir.

/b/, /p/

b/p ünsüzleri genellikle tek noktalı, hatta bazen noktasız yazılmaktadır. Yer yer *p* ünsüzünün üç nokta ile *b*'den ayrırt edildiği görülür.

/c/, /ç/

b/p ünsüzlerinin yazımında olduğu gibi *c/ç* ünsüzleri genellikle tek noktalı, hatta bazen noktasız yazılmaktadır. *ç* ünsüzü bazen üç nokta ile *c*'den ayrırt edilir.

/é/, /i/ (İlk hecede)

Harezmi dönemi eserleri birbirleriyle karşılaştırıldığında bazı kelimelerin ilk hecede hep *i* ile yazıldığı görülse de bütüne bakıldığında aslında bir birlik bulunmadığı tespit edilmektedir: *er- ~ ir-, erkek ~ irkek, eşit- ~ işit-, ew ~ iw* gibi. *e*'den *i*'ye geçişin nerede ve ne zaman olduğunu belirlemek güçtür. Bu hususta *Nehcü'l-Ferâds* önemli bir tanık olmakla birlikte bu eserde de kural-sız değişimlere rastlanmakta, aynı kelimenin hem *e*, hem de *i* ile yazıldığı, üstün veya esre ile harekelendirildiği görülmektedir. Eserlerin farklı mekânlarda ve zamanlarda yazılmış olması veya bir kısmının istinsah tarihinin telif tarihlerinden çok sonra olması, bölgenin nüfus yapısının çeşitliliği ve birden çok lehçenin etkili olması, meseleyi daha da zorlaştırmaktadır. Tabii bu meseleyi bir imla özelliği olarak değerlendirmek ve bunları imlaya bağlı kalarak *i* veya *e* ile okumak da mümkündür.

/ŋ/, /nğ/

Harezmi Türkçesi eserlerinde bu sesin yazımı farklılık göstermektedir. Karahanlı Türkçesi Uygur Türkçesinin yazım geleneğini, onu takip eden Harezmi Türkçesi ise Karahanlı Türkçesinin yazım geleneğini devam ettirir.

Dolayısıyla Uyгур Türkçesinde ge ile yazılan ses Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde genellikle bu sesin Arap yazısına aktarılmasıyla elde edilen ع harfleri ile gösterilmiş olmakla birlikte bazı metinlerde Oğuz grubunun bir hususiyeti olan ve daha sonra Anadolu'da yaygınlaşan ک harfi de kullanılmıştır. Bu yazım tercihleri sahaları ayırt etmekte ipucu olmakla birlikte bu kitapta bütünlüğü sağlamak için nğ'yi metinlerin transkripsiyonuna yansıtmadık.

/t/-/t/, /s/-/ş/

Kalın sıradan Türkçe kelimelerde esas itibarıyla ت ve س harfleri kullanılmakla birlikte ط ve ص harflerinin kullanımına çok az da olsa rastlanmaktadır. Bu durum Oğuz Türkçesi imla geleneğinin bir yansımasıdır. *ant ~ anṭ, as- ~ aṣ-, at ~ aṭ, balta ~ balṭa, kart ~ karṭ, ton ~ ṭon* gibi.

Çift ünsüz

Çift ünsüzler (tt, çç gibi) çoğunlukla tek yazılmakta, çift okunmaktadır. Tek yazıldığında bazen şedde kullanılmaktadır.

Bitişik/ayrı yazılım

Bazı çekim ve yapım eklerinin yer yer kelime tabanına bitleştirilmeyerek ayrı yazıldığı görülmektedir.

2.2. Ses Bilgisi

Ünlüler

Ünlü Uyumu

Bir kelimedeki ünlülerin kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık bakımından birbirine uyması, benzeşmesi hadisesidir.

Kalınlık-Incelik Uyumu

Türkçenin aslı fonetik kanunlarından biri olan kalınlık-incelik uyumuna göre bir kelime, ya sadece kalın veya sadece ince ünlüleri ihtiva edebilir. Saha-mızdaki Türkçe kelimeler bu kaideye uygun olmakla birlikte nadiren uyum dışı kalan örneklerle de rastlanmaktadır: *alnıge, atınçe, eneklerğa, kötürduk, köñül-lerinğa, kullarige, olarge, özlerinğa, uluğlarımızge, yakınrek* gibi.

Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin okunuşu ise bütün tarihî dönem metinleri için bir problem oluşturmaktadır. Bu kelimelerdeki ünlülerin kalınlık/incelik durumu her zaman açık değildir. Kalınlık/incelik hususunda ancak bu tip kelimelere getirilen ve imlaları dolayısıyla kalın veya ince olduğunu bildiğimiz ekler (Arap alfabesinde kalın ve ince ünlüler için özel işaretler bulunmadığı için kalın ve ince ünlülü kelimeleri ayırmada tek ölçü olan g/k ve ğ/ķ ünsüzlerini ihtiva eden ekler), kelimenin okunuşu hakkında bir ipucu ver-

mekle birlikte her zaman bir kesinlik getirememekte ve ilâve edilen eklerin -en azından imlada- iki farklı şekilleri olduğu görülmektedir.

Harezmi Türkçesinde Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerde ince sıradan eklerin kullanılışı Çağataycaya nazaran daha sıktır: *âdemîge*, *'ahdimge*, *'âlimlerge*, *Ba'ige*, *cüftünge*, *cünüblük*, *dervişge*, *dervîşlik*, *hüccetleşmek*, *hücrelerge*, *hükmege*, *hürmetlig*, *menfa'atlerge*, *'özge*, *rahmetlig* gibi. Ancak bu kullanımda da düzenlilik yoktur, bazı kelimelerin hem ince sıradan, hem de kalın sıradan ek aldıkları (*'acabrağ* ~ *'acebreğ*, *'âlamırlarğa* ~ *'âlemlerge*, *hâcatlığ* ~ *hâcetlig*, *Ka'bağa* ~ *Ka'bege*, *kâfirlik* ~ *kâfirlik*, *meyvalığ* ~ *meyvelendürgen*, *mu'mınlarğa* ~ *mü'minlerge*, *şabrsızlık* ~ *şabrsızlık*, *vaktğa* ~ *vaktge* vb.) görülmektedir.

Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Bir kelimedeki ünlülerin düzlük-yuvarlaklık bakımından birbirine uymasıdır. Metnimizde hem kelimelerde hem de ekler ve yardımcı seslerde, düzlük-yuvarlaklık uyumu karışıklık göstermektedir. Aslında bazı kelime kök ve gövdelerine bakarak ünlü uyumuna doğru bir yol takip edildiği bir ölçüde söylenebilir (*bayut-* > *bayıt-*, *bulıt* ~ *bulut*, *butık* > *butağ*, *kölik* ~ *kölük*, *okı* ~ *oku*, *okın* ~ *okun*, *soğık* > *sowuk*, *uçı* > *uyu*, *yarı* ~ *yarı*, *yarı* ~ *yarı* - *yöri* ~ *yörü*, *yörit* ~ *yörüt*, *yüli* > *yülü* gibi), fakat özellikle bir kısım ekler ve yardımcı sesler göz önüne alındığında çok karışık, hatta ünlü uyumuna çok aykırı bir durum gözler önüne serilmektedir. Bu durumun Harezmi Türkçesi için karakteristik olduğu söylenebilir: *'azâbumuz* ~ *'azâbumız*, *buyruğumuz*, *ğâyıblık* ~ *ğâyıbluk*, *hişârnuğ* ~ *hişârnuğ*, *koştunuğ* ~ *koştunuz*, *közsiz* ~ *közsüz*, *kulpsuz* ~ *kulpsız*, *künniğ*, *muğsuz* ~ *muğsuz*, *mülkniğ*, *oğulsız*, *özünüğ* ~ *özünüğ*, *rüzimüz*, *soñında*, *şereflüğ*, *yawuzluksuz* ~ *yawuzluksız*, *yérniğ* ~ *yérniğ*, *zekâtnuğ* gibi.

Ünlü Değişmeleri

/a-/ ~ /ı-/ : *ağ* ~ *ık*.

/e-/ ~ /ö-/ , /e-/ ~ /ö-/ : *eksük* ~ *öksük*, *etük* ~ *edük* ~ *ötük*, *esrük* ~ *ösrük*, *etmek* ~ *ötmek*, *telük* ~ *tölük*, *teşük* ~ *töşük* gibi.

/ı-/ > /a-/ : *-ı* > *-a* : *bağırsuk* > *bağarsuk*, *butık* > *butağ*.

/i-/ > /e-/ : İlk heceden sonraki hecede: *kemi-keme*, *ıdı* ~ *eğe* ~ *eye*.

/e-/ > /i-/ : *ümenç* ~ *üminç*.

Yuvarlaklaşma

Bu hadiseye dudak seslerinin tesiriyle kelime kök ve gövdelerinde rastlanmaktadır: *barğ* ~ *borğ*, *êw* ~ *év* ~ *öw*, *salğım* ~ *salğum*, *semiz* ~ *semüz*, *sew-* ~ *söw-*, *tamduğ* ~ *tomduğ* gibi.

Düzleşme

Düzleşme hadisesine bazı kelime kök ve gövdelerinde rastlanmaktadır: *büt-* ~ *bit-*, *berü* ~ *beri*, *koğka* ~ *ğova* ~ *ğowa* ~ *ğava*, *ğow-* ~ *ğov-* ~ *ğav-* ~ *ğaw-*,

ortu ~ orta, sowı- ~ savu- ~ sawu-, töpü > töpe ~ tepe, umun- > uman- > ümen-,
ünde- ~ inde- gibi.

Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi

Türkçe kelimelerde orta hecenin, sonunda ünsüz bulunmayan, yani açık olan ünlüsü düşme temayülü gösterir. Bu ses hadisesine bu dönemde de bolca rastlanmaktadır: *eligi* > *elgi*, *orunı* > *orni*, *oğulı* > *oğlı*, *köjülini* > *köjlini*, *ewrür* ~ *ewrer*, *saķnuķ* gibi. Buna karşılık özellikle *uyuķu* örneği dikkat çekicidir.

Ünlü Birleşmesi

Ünlü ile biten kelimeye, ünlü ile başlayan bir ek geldiği zaman -ünsüz türemesi olmamışsa- veya ünlü ile biten herhangi bir kelime, ünlü ile başlayan diğeri bir kelime ile birleşerek yeni bir kelime oluşturunca, bu yanyana gelen ünlüler birleşerek tek bir ünlü meydana getirirler: *éki-egü* > *ékegü*, *ķapsaya+uma-* > *ķapsayuma-*, *ne+erse* > *nerse* gibi.

Kalın Sıradan İnce Sıraya Geçme

Çok daha önce başlayan kalın sıradan ince sıraya geçiş, sahadaki bazı kelimelerin iki değişik şekilde karşımıza çıkmasına sebep olmuştur: *bıķaķ* ~ *bıç-*, *bış-* ~ *bış-*, *ķömdür-* gibi.

İnce Sıradan Kalın Sıraya Geçme

İnce sıradan kalın sıraya geçiş, bazı kelimelerin iki değişik şekilde karşımıza çıkmasına sebep olmuştur: *ısıg* ~ *ısığ* ~ *ısıķ* ~ *ıssıg*, *silig* ~ *sılığ* gibi. Fakat *yorı-* kelimesinin aldığı eklere bakarak sadece *yöri-* - *yörü-* olarak geçtiğini söyleyebiliriz.

Ünsüzler

Ünsüz Uyumu

Türkçe kelimelerde yan yana gelen ünsüzlerin seda bakımından birbirlerine uyması, benzeşmesi hadisesidir.

Kelime köklerindeki ünsüzler umumiyetle aslî durumlarını muhafaza etmektedirler. Daha doğru bir ifadeyle diğeri uyumlar gibi benzeşmeye dayanan bu uyum birkaç örnekte görölüyor, ama bu tam bir uyum değil, bütün sahaya hâkim olmayan mahdut genişlikte bir benzeşmedir. Yani bazı kelimelerde görülen, bazı kelimelerde görülmeyen bir ses hadisesidir: *keltür-* ~ *keldür-*, *oltur-* ~ *oldur-*, *öltür-* ~ *öldür-* (bu değişikliklere sebep olarak eklerde d'li şekillerin tercih edilmesi de gösterilebilir), *küntüz* > *kündüz* gibi.

Eklere bakıldığında da ünsüz uyumu doğrultusunda bir temayül görüldüğü söylenemez: *almaqķa*, *ķaķķa*, *raķmetdin*, *saķnuķlukķa*, *vaķtda* gibi. Yönelme durumu olarak -ķa'nın sedasız ünsüzlerden sonra bile pek kullanılmadığı,

bulunma durumu ve ayrılma durumunda +t başlayan biçimlere tek tük rastlandığı göz önüne alınırsa ünsüz uyumundan söz etmenin zorluğu anlaşılır. Fakat meselâ görülen geçmiş zaman ekinde sedalılık-sedasızlık uyumu çok büyük ölçüde tatbik edilmiştir.

Ünsüz Değişimleri

/b-/ > /m-/

Kelime başında görülen ve çok sık rastlanan bu değişikliğe nazal benzeşme sebep olmaktadır: *men*, *meniz*, *menü* ~ *menü* ~ *meni*, *menze*, *menzeş*, *min* ~ *mün*, *miñ*, *muñ* gibi. Ama birkaç örnekte b'li biçimlere rastlanır: *ban*, *biniş* gibi. Ayrıca analojiyle *biz* ~ *miz* de görülür.

/b-/ , /b/ > /w-/ , /w/ > /v-/ , /v/ , /f-/ , /f/

Kelime içinde ve sonundaki -b-, -b'ler, bazı kelimelerde -w-, -w ~ -v-, -v'ye dönüşmüşlerdir. Daha doğru bir ifadeyle çok daha önce b'den dönüşmüş olan w muhafaza edilmekle birlikte çok seyrek olarak v'ye veya f'ye dönüştüğü görülmektedir: *abin*- > *awun*- ~ *avun*-, *öbke* > *öwke* ~ *öfke*, *seb*- > *sew*- ~ *sev*- ~ *söw*-, *sub* > *suw* ~ *suv*, *suwğar*- ~ *suvğar*- ~ *suwar*-, *suwsa*- ~ *suvsa*-, *tabar* > *tawar* ~ *tavar*, *yabız* > *yawuz* ~ *yavuz*, *yablağ* > *yawlağ* gibi. Fakat b sesinin korunduğu örnekler de bulunmaktadır: *yalbar*- ~ *yalwar*-, *karabaş* ~ *karavaş* gibi.

Bu seslerin tercihi Harezmi Türkçesi eserlerinde farklılık göstermektedir. Mesela Kutb'un *Husrev ü Şirin*'inde *yalbar*-, Rabguzi'nin *Kıyasu'l-Enbiya*'sında *yalwar*- biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii 2 numarada muhafaza edilen Kur'an tercümesinde ise *yalwar*- biçimi bir yerde geçmekle beraber *yalbar*- üç yerde- da hâlen devam etmektedir.

/ç-/ , /ç-/ > /ş-/ , /ş-/

iç- ~ iş-, kaç- ~ kaş-, néçe ~ néşe gibi.

/d-/ , /d/ > /d-/ , /d/ > /y-/ , /y/

Divanü Lügati't-Türk'te, (c. I, s. 32) Yağma, Tohsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzların d sesini y'ye çevirdikleri ve hiçbir zaman d'yi söyleyemedikleri ifade edilmiştir. Harezmi Türkçesinde d'li ve y'li şekiller bir arada bulunmaktadır. Bu da bu dönemin d'den y'ye geçiş dönemi olduğunu göstermektedir: *ađaq* ~ *ayaq*, *ağır*- ~ *ayır*-, *ağrıl*- ~ *ayrıl*-, *boğağlıq* ~ *boyağlıq*, *ıd*- ~ *ıy*-, *ıdış* ~ *ıyış*, *kağaş* ~ *kayaş*, *kağgu* ~ *kaýgu*, *keđ*- ~ *key*-, *kođ*- ~ *koy*-, *kuğuğ* ~ *kuyug*, *küđ*- ~ *küy*-, *küdegü* ~ *küyegü*, *uğı*- ~ *uyu*-, *yağağ* ~ *yayağ* gibi. d > d değişimi daha önce başladığı için Harezmi Türkçesinde d > d > y değişimine uğrayan sözcüklerin d'li biçimlerine rastlanmaz.

/g-/ > /w-/ ~ /v-/

biregü ~ *birev*, *kirgür*- ~ *kigür*- ~ *kiwür*- ~ *kivür*-, *küdegü* ~ *küyegü* ~ *küyev* gibi.

/ġ-/ > /-ġ-/

satġaş- > satġaş-

/ġ-/ , /-ġ-/ > /-k-/ , /-k-/

Kelime içindeki bazı ġ'ların k'lı biçimlerine de tesadüf edilmektedir: *karınġa* ~ *karınġa*, *kısġa* ~ *kıska*, *kurtġa* ~ *kurtka*, *sıġın* ~ *sıkan*, *yalġan* ~ *yalka* gibi.

Ayrıca -ġ > -k hususunda: *aġrġġ* ~ *aġrık*, *kamuġ* ~ *kamu*, *kuđuġ* ~ *kuğu*, *uluġ* ~ *uluk*, *yarlıġ* ~ *yarlık*, *yoruġ* ~ *yoruk* gibi.

/ġ-/ > /-w-/

Çok daha önce ġ'dan dönüşen w sesi Harezmi Türkçesinde genellikle muhafaza edilmekle birlikte v'ye dönüştüğü de görülebilir: *soġık* > *sowuk* ~ *sawuk* ~ *sovuk* ~ *savuk*, *yaġu* > *yawu*, *yaġuk* > *yawuk* ~ *yavuk*, *yaġut* > *yawut* gibi.

/k-/ , /-k-/ > /-ġ-/ , /-ġ-/

Kelime başındaki k'lar muhafaza edilmektedir. Fakat çok seyrek de olsa kelime içinde ve hece sonunda k > ġ değişikliğine rastlanmaktadır: *alġaġ* ~ *alġaġ*, *alġaġlık*, *ayaġ* ~ *ayaġ*, *kılık* ~ *kılıġ*, *usluġluġ*, *yoġal* ~ *yoġal* gibi.

Ayrıca *aymaġınġa*, *yarukluġınġa*, *bolmaġınġa*, *bıġmaġınġa*, *oġımaġınġa* gibi örneklerle (sedatlaşma) nadiren de olsa tesadüf edilmektedir.

/k-/ , /-k-/ , /-k-/ > /-h-/ , /-h-/ , /-h-/

katun > *hatun*, *katır* > *hatır* ve *aġsak* ~ *aġsak*, *aġtarıl* ~ *oġsaġ*, *oġsaġ* ~ *oġsa* ~ *oġsa*, *sahsık*, *tansuk* ~ *tansuh*, *yaġsı*, *yaġun* (< *yakın*).

/t-/ , /-t-/ > /d-/ , /-d-/

Divanü Lügati't-Türk'te Kaşgarlı Mahmud (c. I, s. 31), Oğuzlarla onlara yakın olanların kelimedeki t harfini d'ye çevirdiklerini belirtmiştir. t- > d- değişikliği bakımından da Harezmi Türkçesi eserleri bir birlik göstermez.

t-li kelimeler sayıca çok daha fazla olmakla beraber, t- > d- değişikliği de yer yer görülmektedir: *taġıl* ~ *daġıl*, *taġuk* ~ *daġuk*, *tam* ~ *dam*, *tarlık* ~ *darlık*, *té* ~ *dé*, *tér* > *dér*, *tolı* ~ *dolı*, *tög* ~ *dög*, *tur* ~ *dur* gibi.

İki ünlü arasındaki -t- umumiyetle muhafaza edilir, ama çok seyrek olarak -d-ye de dönüşebilir: *ata* ~ *ada*, *ardınzġa*, *butaġ* ~ *budaġ*, *öte* ~ *öde*, *yanudin* (sedatlaşma) gibi.

/z-/ , /-z-/ > /-s-/ , /-s-/

-maz, -mez ~ -mas, -mes ve izde- > iste-, sekizinçi > seksinçi (Sedatlaşma)

Göçüşme

Sadece şu kelimeye karşımıza çıkmaktadır: *konuş* ~ *konş* > *konş*.

Kelime başındaki y meselesi: Harezmi Türkçesinde y-li şekillerin hâkim olduğu söylenebilir: *ırak* ~ *yırak*, *yıraklık*, *yırakrak*, *aġaç* ~ *yıġaç*, *ıġla* ~ *yıġla*, *ıġlat* ~ *yıġlat*, *yılan*, *yıldırım*, *yıġren*, *yilik*, *yip*, *yipek*, *yiplük*, *yılduz* gibi.

İkizleşme: Çok az örneği vardır: éki ~ ékki, çatığ ~ kattı ~ kattu, uluğsın- ~ ulluğsın-¹⁷ gibi.

Ünsüz Düşmesi

/g/, /ğ/ düşmesi

Birden fazla heceli kelimelerin sonundaki -g, -ğ sesleri umumiyetle korunmakla birlikte, Oğuzcanın tesiriyle az da olsa düşürüldükleri görülmektedir: açığ ~ açı, arığ ~ arı, kamuğ ~ kamu, çatığ ~ kattı, köprüğ ~ köprü, körklügrek ~ körklürek, örtüglüg ~ örtüglü, toluğ ~ tolu, uluğ ~ ulu gibi. Ama sayı olarak bakıldığında -ğ ve -g'nin büyük ölçüde korunduğu rahatlıkla söylenebilir.

Bazı yapım ekleri ile kelimenin bünyesine dâhil hecelerde bulunan g, g seslerinin yer yer düştüğü görülmektedir: bulğa- ~ bula- ~ bulaş-, dolğan- ~ dolan-, eşgek ~ eşek, karınçğa ~ karınça ~ karınçka, kirtgün- ~ kirtün-, kopğar- ~ kopar-, kopğarıl- ~ koparıl-, kulğak > kulak, kutğar- ~ kutar-, sarğar- ~ sarar-, satgın ~ satın, yapurğak ~ yawurğak ~ yafrağ ~ yaprak gibi.

/l/ düşmesi

Nadiren görülür: keltür-, keldür- ~ ketür-, oltur- ~ oldur- ~ otur-.

/r/ düşmesi

Bazı kelimelerde görülen bir değişikliktir. kirgür- > kigür- > kiwür - kivür-, belgürt- > belgüt-, berkle- > bekle-, kurtğar- > kutğar- ~ kutar-, kurtul- > kutul- gibi.

2.3. Biçim Bilgisi

Yapım Ekleri

İsimden isim yapma ekleri

+Ak: Benzerlik, küçültme, ilgi ve kuvvetlendirme işlevlerine sahiptir: başak

+An: Fonksiyonunu yitirmiş bir çokluk ekidir. Sadece birkaç örnekte görülür: oğlan, eren

+çA: Eşitlik durumu eki olmakla birlikte kalıcı isimler de türetmiştir: barça, néçe

+çak: alçak " itaatkâr"

+çİ: Meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında isimler türetir: cefâçî, ékinçi, sakçı, yolçı

+çUK: kısıpçuk, oğulçuk

+dAş: Beraberlik, ortaklık, eşitlik ve mensubiyet ifade eden kelimeler türetir: emükdeş, karındaş, koldaş, sözdeş

+di: émdi

¹⁷ Bu kelimenin aslı şeklinin *ul-luğ* olduğunun da göz ardı edilmemesi gerekir.

+dIn/+dUn: Ayrılma durumu ekinin kalıplaşması ile oluşmuştur: *kédin, öñdin, öñdün*

+egü: Topluluk isimleri türetir: *ikegü, törteğü*

+er: Asıl sayılardan üleştirme sayıları yapar: *birer*

+ey: *iley*

+gaç: *yığaç*

+I: 3. teklik kişi iyelik ekinin kalıplaşması sonucunda oluşmuştur: *barı, kibi, yolu* “defa”

+k: *topuk, tumşuk*

+I: Renk isimleri türetir: *kızıl, yaşıl*

+IA: *ķurla, ödle, tünle*

+II/+IU: +IIG, +IUG ekinin sonundaki ünsüzün düşmesiyle ortaya çıkmıştır. Örnekleri +IIG, +IUG ekine göre daha azdır: *bağlı, körklü, sözli, türlü, yazuklu*

+IIG/+IUG: Genellikle “sahip olan” anlamında sıfatlar türetir: *atlıg, bitiglig, borçluğ, sözlüg, türlüg, uluğ*

+IIK / +IUK: Soyut ve somut isimler ve sıfatlar türetir: *açlık, arıglık, barlık, bütünlük, kulluk, tiriglik, yawuzluk*

+n: Araç durum eki olan bu ek, bazı kelimelerde kalıplaşarak kalıcı isimler meydana getirmiştir: *arkun arkun, terkin*

+n: Organ isimleri türetir: *alın, boyun*

+nç, -nçI: Sıra sayıları türeten bu ek aslında +nç’dır. +nçI biçimi 3. teklik kişi iyelik ekinin kalıplaşması ile oluşmuştur: *ottuzınçI, üçinç, üçinçi*

+ndü: *ikindü*

+rA: Aslında yön eki olup bazı kelimelerde kalıplaşarak kalıcı isimler meydana getirmiştir: *içre, taşra*

+rAK: Üstünlük ve karşılaştırma görevinde sözcükler türetir: *azrak, ırakrak, kıtıgrak, köprek*

+rU: Eklendiği sözcüğün yönünü gösterir: *berü, kërü, taparu* “+A doğru”

+sI: *ağırsı, artuķsı*

+sIz / -sUz: Yokluk, azlık bildiren sıfatlar türetir. -II / -IU ekinin olumsuzudur: *arıgsız, edebsüz, kaçğusuz, şeksiz, tüpsüz*

+suk: *bağarsuk, taşsuk*

+te: Bulunma durumu eki olan bu ek, bazı kelimelerde kalıplaşarak kalıcı isimler meydana getirmiştir: *erte* “sabahleyin, yarın, istikbal”

Fiilden isim yapma ekleri

-A: Zarf-fiil ekinin kalıplaşması ile oluşmuştur: *ķata, oza, tegre, yana*

-ag: *ķurağ* “meclis”

-AK: *ewek* “acele, ivedi”, *ķonaķ, yığaķ* “yasak, yasaklanmış şey”

-Am: Birkaç kelimeye görülür: *ķuram*.

-ç: Oldukça işlek bir ektir: *kılınç, korkunç, ökünç, sakınç*

-di/-dü: Soyut isimler türetir: *ögdü, üdründi, üdründü*

-dik: Aslında sıfat-fil eki olan bu ek kalıcı isimler de yapmıştır: *tanıdık, bildik*.

-G: Eylem sonucunu bildiren isimler türetir: *arığ, bilig, ölüğ, tapuğ*

-GA/-KA: Fiilin belirttiği işi yapanı, işten etkileneni ve işin sonucunda meydana geleni işaret eden isimler türetir: *bilge, kışğa ~ kışka, sipürtge*

-GAn: Karakter özelliğine ya da alışkanlığa işaret eden fail isimleri türetir: *törütgen, uğan, yaratğan*

-GI/-GU: Soyut ve somut isimler türetir: *içgü, kağgu, korku (< korkgu), örtüngi*

-GUçl: Fiilin bildirdiği hareketi yapan şahıs ve nesneleri karşılayan kelimeler türetir. Eklendiği kelimeye aşırılık ve süreklilik anlamı katar: *açguç, körgüç, tutguç, yigüç*

-GIIn/-Gun/-KUn: Geçişsiz fiillerden sıfatlar, geçişli fiillerden edilgen isimler türetir: *azgın, dizgin, kaçkun, satgın*

-I: Geçişli fiillerin nesnesine, geçişsiz fiillerin öznesine işaret eden isimler türetir: *bükri, koşnu ~ koşşı, köni, takı*

-İçl, -uçl: -gUçl ekindeki -g'nin düşmesiyle oluşmuştur, nadiren kullanılır: *biliçi, yazıcı, yonuçi*

-K/-UK: Eklendiği fiilin hareketi ile ilgili bir özelliği ya da nesne ismini karşılayan kelimeler türetir: *artuğ, buyruk, emgek, kılık, sökük, tilek, töşek, yazuk*

-kak: Fail isimleri türetir: *başkak*

-I: İşlek değildir: *osal, tükel*

-m: Fiilin hareketi sonucunda meydana gelen durum, iş vb. ifade eden kelimeler türetir: *içim, ölüm, ulam, yarım*

-mA: Fiillerden hareket isimleri yapan bu ek ile kalıcı isimler de türetilmiştir: *bolma, sürme, tégme*

-mAK: Tüm fiillere gelerek o fiilin hareket ismini yapar. Kalıcı isimler de oluşturmuştur: *étmek, ıglamak, okımak, ulanmak, yörimek*

-mAn: *tegirmen, tuman*

-mUr: Çok az sözcükte görülür: *kömür, yağmur*

-n: Fiilin gösterdiği hareketle ilgili kalıcı isimler yapar: *bütün, oyun, san "sayı", tügün, tütün, yaşın*

-ş: Fiil isimleri yapan bu ek ile türemiş kalıcı isimler de mevcuttur: *biliş, külüş, tutuş, ukuş, uruş*

-t/-Ut: *münüt, yanut, yurt*

-U: *aşnu, ötrü, tégrü, ulaşu*

-z: Geçişli fiillerin nesnesine, geçişsiz fiillerin öznesine işaret eden isimler türetir: *boğuz, söz, uz*

İsimden fiil yapma ekleri

+A-: İsimlerden hem geçişli, hem geçişsiz fiiller türetir: *boşa-, kına-, kineş-, orna-, oyna-*

+Al-: Çoklukla sıfatlardan geçişsiz, "olma" bildiren fiiller türetir: *bolal-, köpel-, yokal-*

+Ar-: Geçişsiz fiiller türetir: *ağar-, köker-, sargar-, tüner-*

+ay-: **+Ad-** ekinin ses değişikliğine uğramış biçimidir: *ulğay- (ulug+ay-)*

+DA-: Genellikle geçişli fiiller türetir: *alda-, ünde-, iste- (< izde-)*

+ga-/ka-: *çulga-, yarlıka- (yarlıg+ka-)*

+gar-: Geçişli fiil türetmiştir: *suwğar-*

+I-: Geçişsiz fiiller oluşturur: *agır-, bayı-, berki-*

+K-: Kökün anlamını güçlendiren veya genişleten geçişsiz fiiller türetir: *andık-, birik-, çavık-*

+kır- / -kür-: Ses yansımalı kelimelerden çoğunlukla geçişsiz fiiller türetir: *bışkır-, tüşkür-*

+I-: Geçişsiz fiiller türetir: *oğul-*

+IA-: Geçişli ve geçişsiz fiiller türeten işlek bir ektir: *bekle-, çarla-, kuçaqla-, mañla-, yükle-*

+r-: Geçişsiz fiiller türetir: *belgür-, qadğur- ~ kayğur-, qarar-*

+rA-: *çıñra-, kökre-* "gök gürmek"

+rKA-: Bir duygu veya nitelikte dolu olmak anlamı veren fiiller türetir: *dañırka- ~ tañırka-, esirge-*

+sa-: Başlangıçta istek ifade eden fiiller türetmekle birlikte zamanla ekin bu fonksiyonu azalmıştır: *qapsa-, suwsa-*

+sI-: Benzerlik bildiren fiiller türetir: *agırsın-, begsın-, uluğsın-*

+u-: Geçişsiz fiiller oluşturur: *yawu-*

Fiilden fiil yapma ekleri

-A-: Bir pekiştirme ekidir: *sıқа-, sora-*

-Ar-: Bir ettirgenlik ekidir: *çığar-, kéter-, kopar-*

-ç-: Fiilin anlamını pekiştirir: *sürç-*

-çIr-: *külçir-* "gülümsemek"

-đ-/y-: Bir pekiştirme ekidir: *koğ- ~ koy-, toy-, yüd-*

-Dür-: Ettirgen çatılar türetir: *astur-, aşdur-, bastur-, kéltür-, öğrendür-, saldur-, tıydur-* "duyurmak", *ündür-* "büyütmek, yetiştirmek"

-Gar-/KAR-: Ettirgen çatılar türetir: *bütke-* "bitirmek, tamamlamak", *kopğar-, kutğar-, yapkar-* "örtmek, gizlemek"

-Gür-/kur-: Ettirgen çatılar türetir: *sızğur-, tırgür-, yatğur-*

-Güz-: Ettirgen fiiller türetir: *arguz-* "yordurmak", *kirgüz-, olturguz-, tir-güz-, turğuz-*

-I- : Bir pekiştirme ekidir: *kazı-, süri-*

-k-: Öze dönüşlü ve edilgen fiiller türetir: *basık-* “basılmak, baskına uğramak”, *sınık-, turuk-*

-k-: Bir pekiştirme ekidir: *kırk-*

-l-: *basrul-* “bastırılmak”, *buyrul-, egil-, koparıl-, şeşil-*

-ma-: Olumsuzluk bildiren fiiller türetir: *bilme-, koyma-, tökme-*

-n-: Dönüslülük ve edilgenlik bildiren fiiller türetmesinin yanı sıra, anlamı kuvvetlendirilmiş fiiller de türetir: *aldan-, boşan-, buyurun-* “buyurmak, emretmek”, *eglen-, ilin-, san-* “düşünmek”, *sın-, uşan-*

-r-: *egir-, sekir-* “sıçramak”

-sık-: Edilgen fiiller türetir: *arsık-* “aldanmak, kanmak”

-ş-: *başış-, barış-, yaraş-, bitigleş-, boğuzlaş-, evüş-* “acele etmek”, *katıglaş-, kılış-, menzeş-, örtüş-, sançış-, yağalaş-*

-t-: Ettirgen çatı ekidir: *agrıt-, bitit-, kötürt-, menzet-, ornat-, uşat-*

-tüz-: Ettirgen çatılar türetir: *öltüz-* “öldürmek”

-Ur-: Ettirgen çatı ekidir: *bütür- ~ bitür-, kaçur-, ozur-, öçür-, tatur-*

-z-: *tütüz-* “koku vermek için bir şeyi yakmak, tütsülemek”

Çekim Ekleri

İsim Çekim Ekleri

Çokluk Eki

İsimlerde çokluk bütün kelimelerde +*Ar* ekiyle yapılmıştır: *arısızlar, azgünler, baylar, bulaklar, kullar, künler, töşekler, tügünler, yoğalğanlar* gibi.

Yabancı kelimelerin çokluk şekillerinde de umumiyetle bu ek kullanılmaktadır: *düşmanlar, hazineler* gibi. Bazı örneklerde ise aslında çokluk hâlde bulunan yabancı kelimelerin, +*Ar* ekiyle yeniden çokluk hâline getirildiği görülmektedir: *âyâtlarımız, şuhûflar*.

İyelik Ekleri

3. teklik ve 3. çokluk kişi haricinde düzlük yuvarlaklık uyumuna uygun örnekler de bulunmakla birlikte bazı eklerin bünyesinde bulunan ünlülerin ve yardımcı seslerin sık sık uyum dışına çıktıkları görülmektedir. Örneklerde de görüldüğü üzere uyum dışına çıkan örnekler sadece dudak ünsüzlerinin etkisiyle değildir.

Teklik 1. kişi: +*(I/U)m*

Ünlülerden sonra +*m* kullanılır, ünsüzlerden sonra ise araya bir yardımcı ses girer: *añdurmakım, atam, aymakım, başım, cüftüm, ewümnî, ewimde, kapuğumda, kapuğımda, kavmum, kızım, kullukum, mülküm, mülkim, rahmetim, soğum, tilim, uyam, yanutum* gibi.

Teklik 2. kişi: **+(I/U)ŋ**

Ünlülerden sonra **+ŋ** kullanılır, ünsüzlerden sonra ise araya bir yardımcı ses girer: *adaŋıŋ, anaŋ, azgınlıkuŋ, karındaşıŋ, keremüŋ, keremiŋ, köŋlüŋni, köŋliŋni, tayaŋıŋ, tilekiŋ, uykuŋ, zikriŋni* gibi.

Teklik 3. kişi: **+I, +U, +sI**

Ünsüzlerden sonra **+I, +U**, ünlülerden sonra **+sI** kullanılır ve bu ek genellikle düz ünlülü olmakla birlikte yuvarlak ünlülü biçimde de görülmektedir: *bezeki, korkuğındın, korkuğudın, köksinde, köksünde, köŋlige, köŋlüge, yörimeki, yüzindin, yüzündin, yüzide* gibi.

Çokluk 1. kişi: **+(I)mlz, +(U)mlz, +(I)mUz, +(U)mUz**

Ünlülerden sonra **+mlz, +mUz** kullanılır. Ünsüzlerden sonra ise araya bir yardımcı ses girer: *'azâbumuzni, bahşışimüz, buyrukumuz, buyrukumuz, dostumuz, ehlimiz, kaydışımız, kaytmağimiz, nefşümüz, özümüz, özümüz, özimiz, soğumuz, tanuğlukumuz, tapuğumuz, ülüşümüzni* gibi.

Çokluk 2. kişi: **+(I)ŋIz, +(U)ŋIz, +(U)ŋUz**

Ünlülerden sonra **+ŋIz, +ŋUz** kullanılır. Ünsüzlerden sonra ise araya bir yardımcı ses girer: *aşnuğuz, başıŋız, dostuŋız, dostuğuz, kayuŋız, koluğuz, kulluğunuzdın, küñüŋizniŋ, küñüŋüz, öğürüŋüz, özüŋiz, özüŋüz, sebebüŋiz, soğuŋuz, suwuŋız, uluğunuz, uykuŋız, uykuğuz, üküşlüküŋüz, vehmüŋizdin* gibi.

Çokluk 3. kişi: **+IArI**

Bu ek, Eski Türkçeden beri hep aynı şekilde karşımıza çıkmaktadır; *açganları, ağızları, boyunları, cüftleri, çerigleri, edğüleri, sözleri* gibi.

Durum Ekleri

İlgi Durumu: **+nIŋ, +nUŋ, +Iŋ**

Çok nadir örnekler ve bazı zamir çekimlerinin dışında ünsüzlerden sonra da **+nIŋ, +nUŋ** şekli kullanılmaktadır. Düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun örnekleri de bulunmakla birlikte, sık sık bu uyumun dışına çıktığı görülmektedir: *açuŋkuŋ, aylarınŋ, bişnüŋ, biziŋ, buruŋkılarnuŋ, iblîşinŋ, işiniŋ, kavmınunŋ, kaytmaŋkuŋ, kızlarınŋ, kolnuŋ, konumlarınunŋ, kökninŋ, köznünŋ, künninŋ, mülkninŋ, mülknünŋ, sizinŋ, tapuŋgularımıznuŋ, tirigliknünŋ, uluğlukınuŋ, uyamnuŋ, yérnünŋ* gibi.

Ayrıca 1. teklik ve 1. çokluk zamir çekiminde: *biziŋ ~ bizniŋ ~ bizim, meniŋ ~ benim*.

Yükleme Durumu: **+nI, +n, +I, +(y)I**

Üçüncü teklik ve çokluk kişi iyelik eki almış kelimeler dışında, yalın veya ek almış kelimelerde daima **+nI** kullanılmaktadır. **+n** eki sadece üçüncü teklik ve çokluk kişi iyelik eki almış kelimelerde kullanılır, fakat bu tip durumlarda da **+nI**'nin daha çok tercih edildiği görülmektedir. Nadiren de olsa **+I, +(y)I** biçimine de tesadüf edilmektedir: *açmakım, açuŋkı, artuŋkı, asıŋkı, bağar-suklarını, biligni, boynın, boynını, cüftin, hücceti, hükmini, kaçmışın, kapuğların, kim érseyi, kulların, köŋlekin, köŋlekinin, nérseyi oğullarını, ortağlarımızni, sözni, vesvesesin, yanutın, yazuğlarımızni, yükün* gibi.

Yönelme Durumu: +GA, +KA, +ηA, +nga, +nka

Kalın sıradaki kelimelerde ünlülerden ve sedalı ya da sedasız ünsüzlerden sonra umumiyetle +ga biçimi kullanılmaktadır. Üçüncü teklik ve çokluk kişi iyelik eki almış kelimelerden sonra ise ekseriyetle +ηa, +nga nadiren ise +nka ve Çağatayca için karakteristik olan ve Harezmi Türkçesinde seyrek olmakla birlikte tesadüf edilen bahsi geçen iyelik eklerinden sonra gelen n'nin kullanılmadığı durumlarda ise +ga kullanılır.

+ga ekine oranla +ka ekinin çok az kullanıldığı ve kullanıldığı yerlerde de karışıklık olduğu, sadece sedasız ünsüzlerden sonra kullanılmadığı, ünlüler ve sedalı ünsüzlerden sonra da kullanıldığı gözlenmektedir. İnce sıradaki kelimeler bahis konusu olduğunda, onlar hakkında ancak kalın sıradaki kelimelere bakılarak hüküm verilebilir.

anağa, aḡamğa, anamka, anlarka, asıḡsızğa, atağa, atğa, atka, ayğa, ayka, bilgenge, bitgenlerge, erkeke, ḡakğa, kapuḡka, ḡavmınga, künlrige, orıḡa, saḡnuḡluḡka, Taḡrığa, Taḡrıka, tamuḡka, tapuḡularımızka, yalavaḡıḡızge, yanıḡka, yanıka, yıḡaḡka, yoliḡa gibi.

Bulunma Durumu: +DA

Ekin t'li biçimleri sedalılık-sedasızlık uyumu olduğunu söyleyecek kadar tutarlı kullanılmamıştır: *açlıkda, kolda, kapuḡda, kiḡlikde, müḡüşde, müḡüşte, uçmakda, vaktde, vaktta, yıḡakda, yerde* gibi.

Bu ekin daha önceki dönemlerde olduğu gibi ayrılma durumu fonsiyonunda kullanılışına Harezmi Türkçesinde de rastlanmaktadır: ağzında öper erdi, kızlarda birin gibi.

Ayrılma Durumu: +DIn, +DAn

Ayrılma durumu için çoğunlukla +dIn kullanılmakta, çok az sayıda örnek-
te +tIn geçmektedir. +dAn biçimi ise nadiren karşımıza çıkmaktadır: *açlıkdın, andan, artuḡluḡdın, atındın, atıdın, bulıtdın, bulutdan, edḡülükdın, idışidın, kim-
din, közlerinden, sütdin, taştın, topraḡdın, topraḡtın, vakttın, yapuḡḡaktan* gibi.

Araç Durumu: +(I)n, +(U)n

Ünlülerden sonra +n kullanılır, ünsüzlerden sonra ise araya bir yardımcı ses girer. Umumiyetle kalıplaşmış olarak görülen bu ekin önündeki yardımcı sesin düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışına çıktığı da görülmektedir: *aḡaḡın tur-, alasızın, feşadsızın, küçün, kündüzün, kündüzün, tilin, ol vaktın, yalguzun, yawuzluḡsuzın* gibi.

Tabii ki birle, birlen, bile edatları da bu ekin fonksiyonunda kullanılmıştır.

Eşitlik Durumu: +ÇA

*anlarça, artınça, buyurmuşça, ḡaḡkınça, hurma çekirdekiniḡ ḡuḡurınça, pey-
veste bolmışlarınça, yaraḡınça, suwça, sezāsınça* gibi.

Yön Gösterme Durumu: +GArU, +KArU, +KArI, +ArU, +rA, +rU
artğaru ~ artğaru ~ artğarı, asra, içkerü ~ içkeri, içre, ilgerü ~ ilerü ~ ilgeri, öğrü, taşğaru ~ taşğaru ~ taşğarı, yoğarı ~ yoğaru gibi.

Ayrıca *añar* zamiri dışında bir yerde -eğer yanlış imla değilse- *tişilerger* örneği geçmektedir.

Aitlik Eki: +KI, +ğı

astıngı, avvalkı, bıldurgı, bıldurkı, burunğı, burunķı, içindeki, ilkinki, köñüldekileri, ıntındaķı, ozaķı, yanındaģı gibi.

Sıfatlar

1. Niteleme sıfatları

arığ (nérese), asığsız (söz), aşak (yér), bāıl (söz), orta (namāz), körklüg ~ körklü, ögey (kız), uzun (yaşatılğan), üküş (hayrlığ) vd.

2. İşaret sıfatları

bu, uş, uşbu, uşol, ol, o

3. Sayı sıfatları

bés, béş yüz, béşde bir, béşinç, bir, birer, ékinç ~ ékkinç, ékinçi ~ ékkinçi, ékiz (oğlan), ékkişer, kırk, on, on üç, onda bir, onınç, otuz, toksan, toksınç, tört, törtde bir, törtter, törtinçi, üç, üç yüz, üçde bir, üçde iki, üçer, üçinç ~ üçünç, üçinçi ~ üçünçi vd.

4. Soru sıfatları

kaç “kaç”, kayu “hangi”, né, né şeklen, néçe, néçük “nasıl”, néme “ne, nasıl, ne kadar, ne derecede” vd.

5. Belirsizlik sıfatları

az (cemā’at), ba’zi, bir, fulān, héç, köp, tégme bir vd.

Zamirler

1. İşaret zamirleri

bu, uş, uşbu, uşol, ol, o, bular, munlar, anlar, alar, olar

2. Soru zamirleri

kim, né

3. Dönüşlülük zamirleri

kendü, öz

4. Kişi zamirleri

	men	sén	ol/o	biz/ bizler	siz/ sizler	olar/anlar/ alar
İlgi durumu	<i>meniñ, menim</i>	<i>séniñ</i>	<i>anıñ</i>	<i>biziñ, bizlerniñ, bizniñ, bizim</i>	<i>siziñ, sizniñ, sizlerniñ</i>	<i>olarıñ, anlarıñ, alarıñ</i>
Yükleme durumu	<i>meni</i>	<i>séni</i>	<i>anı, onı</i>	<i>bizni, bizlerni</i>	<i>sizni, sizlerni</i>	<i>oları, anları, aları</i>
Yönelme durumu	<i>maña</i>	<i>saña</i>	<i>aña, oña</i>	<i>bizge, bizlerge, bize</i>	<i>sizge, sizlerge, size</i>	<i>olarğa, anlarğa, alarğa</i>
Bulunma durumu	<i>mende</i>	<i>sénde</i>	<i>anda</i>	<i>bizde, bizlerde</i>	<i>sizde, sizlerde</i>	<i>olarda, anlarda</i>
Ayrılma durumu	<i>mendin, meniñdin</i>	<i>séndin</i>	<i>andın, andan, anda</i>	<i>bizdin, bizlerdin</i>	<i>sizdin, sizlerdin</i>	<i>olardın, anlardın alardın</i>
Araç durumu		<i>sénin</i>	<i>anın</i>			
Eşitlik durumu	<i>mençe</i>		<i>añça</i>			<i>anlarça</i>
Yön gösterme durumu		<i>sañar</i>	<i>añar</i>			

5. Belirsizlik zamirleri

barı, barısı, ba'zısı, ba'zılar, ba'zıları, bir kim érse, biregü "biri, birisi", birev "biri, birisi", biri, birisi, cümlesi, her birisi, kamuğ, kamuğı, kim érse, kimi, köpe-gü "çoğu, bir çoğu", öñinler, özgeler, tégme birleri, tégmesi vd.

6. İlgi zamirleri

ki, kim

Zarflar

Zarf-fiil ekleriyle yapılan zarflar ayrı bir başlık altında verildiği için burada tekrarlanmayacaktır. Harezmi Türkçesinde tespit edilen bazı zarflar şunlardır:

1. Yer zarfları

beri, berü, ilgeri, ilgerü, karşı, taşğaru, taşkarı, taşkaru, yoğarı, yoğaru vd.

2. Zaman zarfları

aşnu, emdi, érte, kéçe, kündüz, tañ, tañla, tün, tünle, yarın, yay, yaz vd.

3. Azlık-çokluk zarfları

artuq, asru, bir az, iñen, köp, üküş vd.

4. Durum zarfları

andağ "öyle", *andağ ok* "öyle", *aşsızın*, *arķurı*, *arķuru*, *körklüg* (kıl-), *nā-gāh*, *terk* "çabuk, tez, derhal", *yaḥşı*, *yalğuz* vd.

Edatlar

1. Ünlem edatları

āh, *belī*, *elbette*, *ey*, *eyā*, *heyhāt*, *ķanı* "hani", *nē* *üçün*, *nēçük* "nasıl", *nélük* "niçin, neden, nasıl", *nédin* "nasıl", *nēşe* "niçin", *néteg* "nasıl", *nége* "niçin", *uḡ*, *vāy*, *yā* "ey", *zinhār* vd.

2. Bağlama edatları (bağlaçlar)

ammā, *belkim*, *bile*, *birle*, *dağı*, *eger*, *érse*, *hattā*, *illā*, *ki*, *kim*, *likīn*, *mādām*, *mādām kim*, *meğer*, *neteg kim*, *taķı*, *u*, *ü*, *ve*, *vu*, *vü*, *yā*, *yā kim* ... *taķı yā*, *yā kim* ... *taķı yā kim*, *yā* ... *taķı yā*, *yā* ... *yā*, *yā* ... *yā taķı*, *ya'nī* vd.

3. Son çekim edatları

ķadar, *ötrü*, *soḡ*, *soḡra*, *tapa*, *tég*, *tégi*, *tégrü*, *téyü*, *üçün*, *üze*, *üzre* vd.

Fiil Çekimi

Burada fiil çekim eklerinin şahıslara göre örneklerle çekimlerinin verilmesi amaçlanmıştır. Kişi ekleri çekim ekleriyle birlikte verildiği için ayrıca sıralanmamıştır.

Geniş Zaman

Geniş zaman için üç tip ek kullanılmaktadır. Bu ekler içinde en çok kullanılanı *-(y)Ur*, en az kullanılanı ise *-r*'dir. Ayrıca nadiren de olsa aynı fiile değişik geniş zaman eklerinin getirildiği görülmektedir. *ewrür* ~ *ewrer*, *ünder* ~ *ündeyür*, *tiler* ~ *tileyür* gibi.

-Ar

Teklilik 1. kişi: *-Ar men*: *azar men*, *barur men*, *çer men*, *körer men*, *tapar men*, *uyar mu men*

Teklilik 2. kişi: *-Ar sen*: *çatar sen*, *kaçar sen*, *körer sen*, *örter sen*, *tartar sen*, *yıgar mu sen*

Teklilik 3. kişi: *-Ar*: *artar*, *baķar*, *basar*, *kaçar*, *ķapar*, *kömer*, *örter*, *satar*, *soyar*, *tüşer*

Çokluk 1. kişi: *-Ar miz/biz*: *büter mü biz körer biz*, *satar miz*, *tanar miz*, *tutar biz*, *uyar miz*

Çokluk 2. kişi: *-Ar siz*: *aytur siz*, *baķar siz*, *çıķar siz*, *ķorķar mu siz*, *körer siz*, *yıgar siz*.

Çokluk 3. kişi: -ArLAR: *bağarlar, koşarlar, külerler, sökerler, yonarlar, sürerler, yüzerler*

-Ur, -(y)Ur

Ünsüzle biten fiil kök veya gövdelerinden sonra -Ur, ünlü ile biten fiil kök veya gövdelerinden sonra -(y)Ur biçimi kullanılmakla birlikte bir yerde *kopğarıl-* fiiline -(y)ur biçiminin ilave edildiği görülmektedir. -(y)Ur ile -r biçimi aynı fiiller için kullanılabilir.

Teklik 1. kişi: -Ur men, -(y)Ur men

alur men, barur men, başlayur men, kıılır men, kınayur men, öğütleyür men, ölür men, tileyür men, turur men, ündeyür men

Teklik 2. kişi: -Ur sen, -UrsUn, -(y)Ur sen, -(y)UrsUn

bilür sen, isteyür sen, kıılır sen, korkutursun, küçemleyür sen, okıyur sen, sakınur mu sen, unayursun, yokatur mu sen

Teklik 3. kişi: -Ur, -(y)Ur

atılır, başlayur, bitiyür, bolur, okıyur, öğütleyür, sözleyür, tırgüzür, ündeyür, yarılır, yobılayur, yoritür

Çokluk 1. kişi: -Ur miz/biz, -UrmUz, -(y)Ur miz, -(y)UrmUz

alurmuz, aytur biz, aytur miz, bitiyür miz, çıkarur biz, kalur miz, kalur biz, tileyürmüz

Çokluk 2. kişi: -Ur siz, -UrsUz, -(y)Ur siz, -(y)UrsUz

alur siz, alursuz, barur siz, kaçıyur siz, karıştırur siz, kaytarılır siz, kazğanur siz, ündeyürsüz

Çokluk 3. kişi: -UrLAR, -(y)UrLAR

boğazlayurlar, isteyürler, kaytarurlar, okıyurlar, ölürler, tüzetürler, ulayurlar, yöriyürler

-r

Teklik 1. kişi: -r men

ister men, izder men, ünder men

Teklik 2. kişi: -r sen

sözler sen, tiler mü sen

Teklik 3. kişi: -r

aldar, asrar, kaynar, ohşar, tokır, yarlıkar

Çokluk 1. kişi: -r miz/biz

arığlar biz, saklar miz, sar miz

Çokluk 2. kişi: -r siz

tiler siz, sana-r siz

Çokluk 3. kişi: -rLAR

boyun sürler, işlerler, tilerler, ünderler

Geniş Zamanın Olumsuzu

Teklik 1. kişi: -mAz men, -mAs men, -mAzIn, -mAn

ayıtman, aymaz men, barmas men, bilmen, bilmes men, bilmez men, bilmezin, bulman, kılman, uymas men, uymaz men

Teklik 2. kişi: -mAz sen, -mAs sen

bilmes sen, bulmas sen, bulmaz sen, çıkmaz sen, köndürmes sen, körmes sen, körmez sen, suvsamas sen, tilemez sen

Teklik 3. kişi: -mAz, -mAs

almas, barmas, bilmez, kazğanmas, kınamas, kışmas, tüşmes, unamaz, yazmas, yarlıkamaz

Çokluk 1. kişi: -mAz miz/biz, -mAs miz/biz

aymas biz, ıdmas miz, indürmes biz, indürmez biz, inmez miz, istemes miz, körmes biz, körmez biz, körmez miz, örtmes miz, sizmes miz, tapunmaz miz

Çokluk 2. kişi: -mAz siz, -mAs siz

bilmes siz, bilmez siz, korğmas mu siz, korğmaz siz, saşınmaz siz, toğuşmaz siz, ümenmes siz

Çokluk 3. kişi: -mAzlar, -mAslar

aldamazlar, aymaslar, basmazlar, belgürtmezler, kalmaslar, kapsamaslar, uluşınmazlar

Şimdiki Zaman

Harezmi Türkçesinde şimdiki zaman ifadesi için umumiyetle geniş zaman çekiminden yararlanılmıştır. Ama az da olsa -A/-U turur + kişi zamirleri biçimi de kullanılmıştır.

Teklik 1. kişi: -A turur men, -U turur men

baru turur men, çıka turur men

Teklik 2. kişi: -A turur sen, -U turur sen

bola turur sen, bolu turur sen

Teklik 3. kişi: -A turur, -U turur

çıka turur, isteyü turur, söke turur, tileyü turur

Çokluk 1. kişi: -A turur miz/biz, -U turur miz/biz

kola turur biz, kılı turur miz, saklayu turur biz

Çokluk 2. kişi: -A turur siz, -U turur siz

bara turur siz, kılı turur siz

Çokluk 3. kişi: -A tururlar, -U tururlar

ayta tururlar, baru tururlar, kılı tururlar

Görülen Geçmiş Zaman

Hem sedahlık-sedasızlık uyumunun, hem de düzlük-yuvarlaklık uyumunun -çoğunlukla dudak ünsüzünün etkisiyle- her zaman uygulanmadığı görülür.

Teklik 1. kişi: -DIm, -DUm

aldadım, arturdum, aydım, bağladım, bildürdüm, bolmadım, kaçtım, korktum, köktüm, öğütledim, öldüm, sığındım, sordum, tiledim, tuttum, tüzettim, unuttum, uydum, ünedim, yarattım, yattım

Teklik 2. kişi: -DIñ, -DUñ

aydıñ, bérduñ, bildiñ, kıldıñ, kıçtıñ, kođtuñ, körmedüñ, korıktuñ, kırtulduñ, öğretildiñ, saçıñ, tolduñ, tüzdüñ, unmadıñ, unuttuñ, yığıduñ, yüklediñ

Teklik 3. kişi: -DI

Sadece düz şekilleri kullanılır: *açıldı, açtı, aldı, arıttı, ayttı ~ aytdı, baıktı ~ baıdı, bezedi, bezenildi, bildi, bitindi, boldı, çattı, kıldı, kırtuldu, ölmedi, tiktı ~ tikdi, tiledi, tüşti*

Çokluk 1. kişi: -DUK, -dImIz, -dUmIz, -dImUz

Çokluk 3. kişi eki olarak çoğunlukla -K biçimi tercih edilmektedir.

arturdumuz, ornatmadımız, urdumuz, ayırdık, bardık, bulduk, keçürdük, ürdük, bolmaduk, idmaduk, açtuk, bıraktuk, kayttuk, yokattuk, bittük, eşittük, keçtük, kemiştük

Çokluk 2. kişi: -DIñIz, -DUñIz, -DUñUz, -dIñIzIzAr

Pek çok yerde düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışında kalındığı görülmektedir: *adadıñız, arturduñız, aydıñızlar, azdurduñuz, bolduñuz, çıkıñız, kođduñız, kördüñüz, öğrettiñiz, örtüñiz, tilediñiz, tutunduñız, unuttuñız, unuttuñuz*

Çokluk 3. kişi: -DIİAr

Sadece düz şekilleri kullanılır: *adadılar, aıdı ~ aıttı, astılar, aydılar, başladılar, bittiler, boğazladılar, çaptılar ~ çapdı, kıptılar, kuıttı ~ kuıdı, satğastılar, urmadılar*

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Bu çekimde umumiyetle -mIş eki kullanılmakta, nadiren ise -p + tur-ur (olumsuzda -mAyIn + tur-ur) şekline başvurulmaktadır.

1) -mIş

Teklik 1. kişi: -mIş men

unıtmış men, ermiş men

Teklik 2. kişi: -mIş sen

azmış sen, sındurmamış sen, unıtmış sen

Teklik 3. kişi: -mIş

bitmiş, inmiş, kalmamış, kılmış, öldürmüş, örtülmüş, tutmuş, yandurmış

Çokluk 1. kişi: -

Çokluk 2. kişi: -mIş siz

oğramış siz, olturmuş siz, salmış siz, satmış siz

Çokluk 3. kişi: -mIşIzAr

barmışlar, içmişler, kılmışlar, kiwrülmüşler, öltürmüşler

2) -p + tur-ur

Teklik 1. kişi: -(I/U)p (turur) men

içip men, körüp turur men, yığıp turur men

Teklik 2. kişi: -(I/U)p (turur) sen

öltürüp turur sen, tartar sen, yığıp turur sen

Teklik 3. kişi: -(I/U)p turur, -pdur

mütehâyir bolup turur, oturup turur, sözlep turur, uyuklapdur

Çokluk 1. kişi: -(I/U)p (turur) miz/biz

bolup turur miz, koğup turur miz, oturup turur miz, anuklap turur biz

Çokluk 2. kişi: -(I/U)p (turur) siz(ler)

kötrüp turur siz, kılıp turur sizler

Çokluk 3. kişi: -(I/U)p tururlar

alıp tururlar, basıp tururlar, kılıp tururlar, turup tururlar

Olumsuz şekli: *namâz kılmayın tururlar*

Gelecek Zaman

1) -GAy, -KAy

Çoğunlukla sedalılık-sedasızlık uyumunun dışında olup -GAy biçimi daha fazla tercih edilmektedir.

Teklik 1. kişi: -GAy men, -KAy men

açğay men, asğay men, atğay men, bezegey men, boğazlağay men, çıkarmağay men

Teklik 2. kişi: -GAy sen, -KAy sen

bırakğay sen, bolğay sen, körgey sen, tapğay sen, unağay mu sen

Teklik 3. kişi: -GAy

açğay, barğay, bolğay, kılğay, ötemegey, tutğay, yulungay

Çokluk 1. kişi: -GAy miz/biz, -GAymUz, -KAy miz

aldağay miz, bakğay miz, bitgeymüz, çıkarğay miz, kaytarğay miz, kirmey biz, taturğaymuz, tüşürgey miz

Çokluk 2. kişi: -GAy siz(ler), -KAy siz

bilgey siz, bolğay siz, buluşğay mu siz, örtmegey siz, yığılğay siz, yigrengey sizler

Çokluk 3. kişi: -GAyLar, -ğay anlar, -KAyLar

arturmağaylar, bilgeyler, ozuşğaylar, öldürüşgeyler, uymağaylar, ayğay anlar, tutkaylar, ohsatkaylar

2) -GU (turur)

Teklik 1. kişi: -GUm turur

kılğum turur, öldürgüm turur

Teklik 2. kişi: -GUñ

bolğun, körgün

Teklik 3. kişi: *-GU(sI) (turur)*

bolğusı (turur), çıkğusı, körgüsü, sorulğu turur, sözlegü, tartğu, yakılğusı

Çokluk 1. kişi: -

Çokluk 2. kişi: -

Çokluk 3. kişi: *-GULArI*

bolğuları, çıkarguları, toldurguları

Olumsuz: *-GU yok*

ayğu yok, körgün yok

3) -(y)IsAr

Nadiren kullanılır: *bolısar, yığlayısar*

Şart

1. çokluk kişi dışındaki şahıslarda sadece iyelik menşeli kişi ekleri kullanılmaktadır.

Teklik 1. kişi: *-sAm, -sA men*

Kişi zamirli çekim daha az kullanılmaktadır.

alsam, aymasam, baksam, barsam, bolmasam, tése men, yatsa men

Teklik 2. kişi: *-sAñ, -sA sen, -sAñAn*

Kişi zamirli çekim daha az kullanılmaktadır. *-sAñAn* biçimine sadece Husrev ü Şirin'de ve Muhabbetnâme'de rastlanmaktadır.

açmasañ, alsañ, atsañan, baksa sen, kılsañan, tölense sen, yaysañ, yoğalsañ

Teklik 3. kişi: *-sA*

açsa, arıtmasa, bağlasa, buluşsa, bütmeşe, köndürmeşe

Çokluk 1. kişi: *-sA miz/biz, -sAK*

ağırlasağ, alsağ, aysa miz, bolsağ, çıkarsa miz, kılsağ, kirse miz, körküzse biz, sınaşa miz, uruşmasa miz, yaratsa miz

Çokluk 2. kişi: *-sAñIz(LAr)*

açsañız, barmasañız, bitmeseniz, bolsañızlar, boğasañız, karışsañız

Çokluk 3. kişi: *-sAlAr*

aynatsalar, aymasalar, çıksalar, öldürmeseler, örtülseler, yığılmasalar

Emir

Teklik 1. kişi: *-AyIn, -GAyIn, -yIn, -AyIm*

En çok kullanılan şekil *-AyIn*'di: *bakayın, başlağayın, béreyim, bitigeyin, kılayın, kuyayın, okuğayın, öldüreyin, (men) öteyin, (men seni köni yolğa) yolçılayın, uyayın, ündeyin*

Teklik 2. kişi: *-GIl, -GUL, -kıl, -gün, -Ø*

İkinci şahsa ilave edilen bu ekler, her ne kadar yaygın olarak emir eki olarak değerlendirilseler de aslında emir eki değil de emir ifadesini kuvvetlendirici ekler olarak kabul edilmelidirler.

Ekin kalın sıradan *g*'li şekilleri tercih edildiği için ince sıradan kelime tabanlarından sonra *g*'li okumayı tercih ettik.

-*GUL* şekli de bulunmakla birlikte düzlük-yuvarlaklık uyumunun her zaman tatbik edilmediği tespit edilmiştir.

açgöl, bil, (müsülmân) bol, çıkargöl, kılkıl, küygöl, oğugöl, sürgöl, urgöl, uruşgöl, yığkıl

Teklik 3. kişi: -*sUn, -sU*

Düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışındadır. Ekin -*sU* biçimi nadiren kullanılmaktadır.

alsun, bildürmesün, bolsu, sakınsun, tartsun, tüşsün

Çokluk 1. kişi: -*Allı, -GAllı, -Allı, -Allı, -Allı*

En çok -*Allı* biçiminin tercih edildiği görülmektedir: *alalı, bakalı, bira-kalı, bolalı, kılalı, kılalı, köreli, kötereli, oynağalı, öltürel, ündegeli*

Çokluk 2. kişi: -*(I/U)ı, -(I)ılz, -(U)ılz, -(U)ıUz; -(y)ııız, -(I)ılAr, -(U)ılAr*

Ünlü ile biten fiil kök veya gövdelerine doğrudan ilave edilen bu ek bir iki yerde - *ündeyiniz* gibi- fiil ünlü ile bittiğinde -*(y)ııız* şeklinde kullanılmıştır. Ayrıca ekin yer yer düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışında kaldığı görülmektedir.

alman, aytıız, bildürün, bolmanız, iniñler, kılman, ortak koşmanlar, oğunız, uymağlar, öldürün, ölmeñiz, örtünüz, tutunuz, ündeyiniz, yawumañız

Çokluk 3. kişi: -*sUnlar*

açmasunlar, alsunlar, külsünler, tilesünler tutsunlar, uksunlar

İstek

Teklik 1. kişi: -*GAm, -GA men*

bolğam, kılğam, koymağam, öldürgem, tutğam men

Teklik 2. kişi: -*GA sen*

katğam sen, tokuşğam sen

Teklik 3. kişi: -

Çokluk 1. kişi: -

Çokluk 2. kişi: -*GA siz*

türtge siz, yayğam siz

Çokluk 3. kişi: -

Gereklilik

kerek kelimesi ile kurulur: *bağıklı kerek, yutğu kerek, sürüşgü kerek*

İsim Fiili

Geniş Zaman

ér- ve tur- yardımcı fiilleri ile:

öç eyesi érür, kim érür, érür mü anlar ziyânın açğanları, rast érür, beräber turur, uluğrak turur, anlar tururlar, érmes sizler, érmez yanutum

Kişi zamirleri ile:

Teklik 1. kişi: men

fırışte men, indürgeni men, karı men, karındaşın men, kötürgenin men

Teklik 2. kişi: sen

satğaşğanı sen, erkligim sen, érmes sen, hüküm kılğan sen, erkligimüz sen, öldürgen sen

Teklik 3. kişi: ol

kim ol, ne ol

Çokluk 1. kişi: biz, miz, -müz

bilgenrek biz, saķınğanlar biz, kaytğanlar biz, kırtarğanları biz, könülgenler biz, eyeleri biz, içinde miz, boyun sügenler miz, bilgenrek miz, boyun sügenler miz, indürgenler müz, yakın bilgenler miz

Çokluk 2. kişi: siz

bilgen siz, dervişler siz, oğrılar siz, peyvestelik kılğan siz, yigrenen siz

Görülen Geçmiş Zaman

Teklik 1. kişi: érdim anlar üze tanuķ, mu'allim érdim, séniñ birle érdim

Teklik 2. kişi: érdiñ anıñ üze, yoķ érdiñ

Teklik 3. kişi: bar érdi, érdi uluğ

Çokluk 1. kişi: érdük mundın gāfillar, érdük küç kılğanlar, yigitler érdük

Çokluk 2. kişi: érdiñiz azğunlardın, érdiñiz bitgenler, érdiñiz ölüğler, érdiñiz rast ayğanlar

Çokluk 3. kişi: kağğıluğ érdiler, érdiler küfr ketürgenler

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Teklik 1. kişi: velī érmiş men

Teklik 2. kişi: cādū érmiş sén

Teklik 3. kişi: mā'nilig érmiş

Çokluk 2. kişi: üstüvār érmiş siz

Çokluk 3. kişi: küçlög érmişler

Şart

Teklik 1. kişi: édgülerdın érsem, muhtāc érsem

Teklik 2. kişi: ıdmışlardın érseñ

Teklik 3. kişi: bar érse, yoķ érse

Çokluk 1. kişi: sözlög érse miz

Çokluk 2. kişi: rāst ayğan érseñiz

Çokluk 3. kişi: bu sözde érseler

Birleşik Kipler

Birleşik kipler *ér-* yardımcı fiili ile yapılmaktadır ve hep ekleşmemiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hikâye

Geniş Zamanın Hikâyesi

Teklik 1. kişi: *korçar érdim*

Teklik 2. kişi: *bilmes érdin, okıyur érmedin, yokatur érdin*

Teklik 3. kişi: *kulluk kılar érdi, menfa'at kılmaz érdi, ündeyür érdi*

Çokluk 1. kişi: *beraber kılar érdük, isteyür érdük, sanayur érdük*

Çokluk 2. kişi: *kazğanur érdiniz, uluğsınur érdiniz, va'de kılnur érdiniz*

Çokluk 3. kişi: *aytur érdiler, çatır érdiler, uluğsınurlar érdi*

Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Teklik 1. kişi: *kéldim érdi, ımızgandım érdi*

Teklik 2. kişi: *kolduñ érdi*

Teklik 3. kişi: *attı érdi*

Çokluk 1. kişi: *olturduñ érdi*

Çokluk 2. kişi: *başladınız érdi*

Çokluk 3. kişi: *'ahd kılıştılar érdi*

Gelecek Zamanın Hikâyesi

Teklik 1. kişi: *okumağay érdim, satğaşğay érdim*

Teklik 2. kişi: *alğay érdin, toldurğay érdin*

Teklik 3. kişi: *köndürgey érdi, yulunğay érdi*

Çokluk 1. kişi: *alğay érdimiz, kınağay érdük, taşlağay érdük*

Çokluk 2. kişi: *yıgğay érdiniz*

Çokluk 3. kişi: *bolmağaylar érdi, istegeyler érdi, tanumağay érdiler*

Şartın Hikâyesi

Teklik 1. kişi: *bolsam érdi, körsem érdim, ölse érdim*

Teklik 2. kişi: *aytsa érdin, küyseñ érdi, tilese érdin*

Teklik 3. kişi: *bolmasa érdi, indürülse érdi, tilese érdi*

Çokluk 1. kişi: *açsa érdük, salmasağ érdi, tatarsa érdük*

Çokluk 2. kişi: *aytsa érdiniz, bolsanız érdi, tilese érdiniz*

Çokluk 3. kişi: *aysalar érdi, kaytarsalar érdi, kılsa érdiler*

Şart

Geniş Zamanın Şartı

Teklik 1. kişi: -

Teklik 2. kişi: *alur érseñ, tileyür érseñ*

Teklik 3. kişi: *tileyür érse, ümenür érse*

Çokluk 1. kişi: -

Çokluk 2. kişi: *bilür érseñiz, bilmes érseñiz, tileyür érseñiz*

Çokluk 3. kişi: *bilür érseler, bilürler érseler, biter érseler*

Birkaç örnekte geniş zamanın şartının ekleşmiş olduğu görülür: ölürse, okıtırsañ

Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

Teklik 1. kişi: *aydım érse, çattım érse, tiledim érse*

Teklik 2. kişi: *ağırladıñ érse, keldiñ érse*

Teklik 3. kişi: *aytıldı érse, oğurladı érse, öldürüldi érse*

Çokluk 1. kişi: *alduğ érse, tégdimiz érse*

Çokluk 2. kişi: *bolduñuz érse, kılmadıñız érse*

Çokluk 3. kişi: *çıktılar érse*

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı

Teklik 1. kişi: -

Teklik 2. kişi: *bolmış érseñ, keldiñ érse*

Teklik 3. kişi: *yaratmış érse*

Katmerli Birleşik Çekim

Hikâyenin Şartı

bilür érdiñiz érse, kulluğ kılar érdiñiz érse, kulluğ kılar érdi érse

Soru Eki

Genellikle yuvarlak ünlülü geçmekle birlikte bir iki örnekte düz ünlülü olarak karşımıza çıkar.

İsimlerden sonra: *biz mü, içinde mü, munça mı, sen mü, sizge mü, yanut bar mu gibi.*

Fiillerden sonra: *bakarlar mu, bilür mi, bolğay mu, buyrur mu siz, kaytmaslar mu, keldi mü, kılınur mı, kiterür mü, kulluğ mu kılar siz, sağındıñız mu, tutar mu siz, yıgmadım mu gibi.*

Sıfat-fiiller

-AsI, -GAsI, -esü

asası yér, biçesü vaqtı, içesi yérlerin, kırtulası, işlerniñ uğrağasılarnıñ, banıp yégesi nérse

-IsAr

Bu ek sıfat-fiil fonksiyonu ile nadiren görülür: *yağısar bulutlar*

-dAçI

keldeçi yazuqını, kıldaçı zelletlerni

-DUK

Sedalı-sedasız uyumu tatbik edilmekle birlikte, sadece yuvarlak ünlülü şekilleri olduğu için düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışındadır.

kıldukını, mekr kılduklarının, örülmedük kuduğ, satğastukı, sordukum, tüş-tüki

-GAn, -kan, -An

Sedalılık-sedasızlık uyumunun dışındadır:

açuk tölengen, ağırlayanda, atlangan, beyân kılgan, bergeyimüz, hoşlanganlar bolup, 'ilmi örtüglügge ulangannı bilgen, kölige kılgan nirse, müjde birgenlik hâli üze, uşak taş atğan yil, yaraştan, yolukқан

-(I)GII, -(U)GII, -glu

Ünlü ile biten fiil kök veya gövdesine doğrudan gelen ek, ünsüzle biten fiil kök veya gövdesinden sonra geldiği zaman düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre -(ı, i, u, ü) seslerinden birini almaktadır.

ağduruglı, boyun sügli, érte vaqtınğa kirigli, köndürugli, küyugli, müjde bérigli, oquglu, ozuğlılar, öğrenigli, ölügli, uruglı, ündegli

-GU, -ku

Her ne kadar ekin -ku biçimi de bulunmakla birlikte çoğunlukla sedalılık-sedasızlık uyumunun dışında kullanılır:

açgu vaqt, hicret kılgı yir, ıdgu kırbân, i'tibâr algı nirse, kaytgu yir, qonğu yir, kırtulgu yir, küygü yir, turgu yir, turuqqı yér, yawungı 'amel

-mAz, -mAs

aytmaz er, hat bilmezge, kerekmez nirsege kelmek, körünmez yiri, sözleşmelerinin küni

-mİş

ayılmış sözler, aymışları, bişrılmış balçık, bitmişinizdin, boşanmış tişi, kırtulmuşlarınça, örü turuqmışlar hâlde, tölenmişindin

-Ur, -Ar, -r, -(y)Ur

bağlarğa yéri yok, batar yiriğe, cem' bolur yér, fesâd kılurınız hâlde, kopğarırlarımın, körer köz, öler hâl, tüşer vaqt, uğıyur yir, yarar iş

Zarf-fiiller

-A

aça, ata, çıka tur-, éwe, qorqa, qoşa qoşa, köre, küle, oza, tike, yana

-ArDA, -UrDA

cânın alurda yıgladı, kün batarda, kün toğarda revâ érmes, köz uçı yéterde

-DI erse

oğlı ékinç kıta su'âl kıldı erse, abuşka yana aydı; ol kuş köründi erse, oğlı ékinç kıta su'âl kıldı erse, abuşka yana aydı

-DUKDA

öldürgeli kirdükte, at boynıga çaptukda

-GAç

bolgaç, kopgaç, kuçaklağaç, olturğaç, sürtgeç

-GAlI, -GAlU, -kAlı

ağırğalı, ingeli, körgeli, sançışkalı, satğalu

-GAndA

törtünçi sorganda, yigirmi yaşka teggende

-GInçaA, -GUñçaA, -KUñçaA, -InçaA, -GUçA, -gimçe, -GUmçaA

-GInçaA, diğer şekillere nazaran daha fazla kullanılmaktadır:

açğunça, atkunça, aytğınça, batınça, bérğınçe, bolğuça, bolğumça, ıdğınça, nikâh kılğınça, kelgimçe, kelgüçe, ölgümçe, teginçege

-IbAn, -UbAn, -ban

arturuban, batıban, körüben, kurşaban, öldürüben, saçıban

-ken

olturur érken, orta yaşlıg érken

-mAdIn

bilmedin, kılmadın, unamadın

-mAyIn

Bu şekil -mAdIn'dan daha fazla kullanılmıştır: *açmayın, bakmayın, küç kılmayın, külmeyin, tatmayın*

-mIşDA

bérmemişde, kirmişte, oğlum ulğaymışta, yatmışda

-(I)p, -(U)p

Ünlü ile biten fiil kök veya gövdesine doğrudan ilave edilen -p eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre -(I/U) yardımcı seslerinden birini alır. Fakat dudak ünsüzlerinden sonra yuvarlaklaşma görülmektedir.

çıkıglı bolup, éwüp, kéçigliler bolup, olturup, suw içip, tép, tağılıp, tönütüp, turukup, urup öldürülmüş, yığılıp, yülüp

-(y)U

Ünsüz ile biten fiil kök veya gövdesine doğrudan ilave edilen -U eki, ünlüyle biten fiillerden sonra -(y) yardımcı sesini alır.

aşnu, büktürü, hoşlanu, isteyü, körünü, küçeyü, küwenü, oynayu, ozuşu, öldürü yaz-, oynayu, tégrü, uğrayu, uluğsınu, uru, yığılayu

-y

oquy al-, yöriy başla-

Birleşik Fiiller

Bir hareketi karşılamak veya bir hareketi tasvir etmek için yan yana gelen kelimeler topluluğudur. Diğer tarihî dönemlerde olduğu gibi Harezmi Türkçesinde de birleşik fiiller çok yaygın olarak kullanılmıştır.

1. isim + fiil

Ana Yardımcı Fiillerle Kurulan Birleşik Fiiller

bol-: ‘âciz bol-, açığ yüzlûğ bol-, açuk bol- “belli olmak, ayrılmak, ayırt edilmek”, alçağ bol- “itaat etmek”, katıg bol- “katılaşmak, sertleşmek”

ét-: kücsüz ét- “gücsüzleştirmek”, satıg ediş- “ticaret yapmak”

eyle-: ‘afv eyle-, gümân eyle-

kıl-: ‘âciz kıl-, açuk kıl- “açıklamak”, ‘adl kıl- “âdil olmak”, ‘akd kıl- “sözleşmek; nikâhlamak, evlenmek”, ‘karañku kıl- “karartmak”, ‘karâr kıldur-, ‘tama’ kıldur-, ‘afv kılın-, ‘anuğ kılın-, ‘keyd kılın- “tuzağa düşürülmek”, ‘ahd kılış- “sözleşmek, antlaşmak”, ‘cedel kılış-, ‘şabr kılış-, ‘kitâl kılış- “savaşmak”

İsim Unsuru ve Bir Asıl Fiil ile Kurulan Birleşik Fiiller

Bu yapıda yer alan kelimelerden biri veya hepsi, ya sözlük anlamlarını kaybetmişler, ya da deyimleşmişlerdir.

aç-: ağız aç- “oruç açmak”, vilâyet aç- “fethetmek, ele geçirmek”; **açıl-:** kõnli açıl- “ferahlamak”; **açıt-:** yüz açıt- “surat asmak”; **al-:** artuğ al- “artmak”, cân al- “öldürmek”, hatun al- “evlenmek”, ‘korkunçını al- “tedbir almak”; **at-:** tañ at-; **ata-:** at ata- “isim verilme”; **ay-/ayt-:** medh ayt-, ‘ögr ay-; **bağla-:** köz bağla- “büyü yapmak, büyülemek”; **bas-:** uyku bas-; **bat-:** kün bat-; **bér-:** boyun bér- “itaat etmek”, yârî bér-; **bil-:** yaqîn bil- “kesin olarak bilmek ve anlamak, hiç şüphesi kalmamak”; **boz-:** ‘ahd boz- “sözünden caymak”; **bul-:** şılıhat bul-, zafer bul-; **çık-:** utru çık- “karşı çıkmak, vuruşmak”; **iç-:** ant iç-; **içiş-:** ant içiş-; **in-:** ‘azâb in-; **kağ-:** tabl kağ- “davul çalmak”; **kat-:** koyu kat- “aşağı eğmek”, söz kat- “konuşmak”; **kaytar-:** cevâb kaytar-; **kéc-:** burun kéc- “daha önce vuku bulmak”; **kécür-:** burun kécür- “daha önce yapmak; öne geçmek”; **keç-/key-:** silâh keç- “silahlanmak”, yoba key- “silahlanmak”; **kel-:** tap kel- “kîfayet etmek, kâfi gelmek, yetmek”, tilke kel- “konuşmaya başlamak”; **keltür-/ketür-:** imân keltür-, ün ketür- “bağırmaq”; **kemiş-:** kulağ kemiş- “kulak vermek, dinlemek”; **kemşil-:** ayırt kemşil- “engel olunmak, set çekilmek”; **kes-:** kardaşlık kes- “dostluğunu kesmek”, siñirin kes- “boğazlamak”; **két-:** ‘aklı két- “şuurunu kaybetmek”; **kétrül-:** küfr kétrül- “inkâr edilmek”; **kétür-:** küfr kétür- “inkâr etmek”; **kıs-:** ağız kıs- “sessiz kalmak”; **kir-:** karañkusı kir- “karanlığı çökmek”; **koğ-/koy-:** kulağ koy- “dinlemek”, soñ koğ- “ertelemek; halef kılmak, yerine geçirmek”; **kol-:** keğeş kol- “fikir sormak, danışmak”; **kop-:** fitne kop- “fitne çıkmak”; **kopar-:** binâ kopar- “inşa etmek, kurmak”; **kör-:** ayb kör- “ayıplamak”, tañ kör- “şaşmak”; **kur-:** öz kur- “çukur, hendek açmak”; **oğurla-:** ant oğurla- “yemini tutmak”; **oğ-:** oğ-; **oğlu-:** ezân oğ-ı, rahmet oğ-ı ; **öte-:** namâz öte- “namaz kılmak”;

sal-: *köz sal-* "bakmak"; **sındur-:** *'ahd sındur-* "anlaşmayı bozmak"; **sun-/sün-:** *boyun sün-* "itaat etmek"; **sür-:** *memleket sür-* "ülke yönetmek"; **tap-:** *zafer tap-* "yenmek, galip olmak"; **tart-:** *köz tart-* "göz dikmek"; **tégür-:** *asıg tégür-* "fayda vermek"; **tépre-/tépret-:** *dudak tépret-* "konuşmak", *yér tépre-* "deprem olmak"; **tik-:** *çadır tik-* "çadır kurmak"; **toğ-:** *kün toğ-* "güneş doğmak, sabah olmak"; **toķa-:** *kanat toķa-* "kanat çırpma, uçmak"; **tök-:** *suw tök-* "işemek"; **tur-:** *taş tur-* "başka yerde yaşamak, yerli olmamak"; **tut-:** *elig tut-* "yardım etmek", *ķatıķ tut-* "kaskıvrak yaklamak", *ķorķunķını tut-* "tedbir almak", *ķulaķ tut-* "kulak vermek, dinlemek"; **tüş-:** *köz түş-* "bakmak"; **tüz-:** *mekr түз-* "tuzak kurmak"; **ur-/urun-:** *ķul ur-* "zincir vurmak, kelepçe takmak", *tāc urun-* "taç giymek"; **yaķ-:** *eńlik yaķ-* "alıķ sürmek"; **yé-:** *ķarām yé-*; **yöri-:** *ķalem yöri-* "hüküm sürmek"; **yükle-:** *emgek yükle-* "eziyet etmek" vd.

2. fil + fil

Süreklilik fiilleri: Eylemin sürekliliğini bildirir:

tur-: *olturup tur-* "oturmak", *tartunu tur-* "kaçmak"

ķal-: *baķa ķal-* "bakakalmak", *uķıyū ķal-* "uyuyakalmak"

kel-: *çıķa kel-*, *ķaķıp kel-*

ķop-: *öre ķop-* / *örü ķop-*

kör-: *sınayū kör-* "denemek, tecrübe etmek"

yöri-: *éwe yöri-* "koşmak", *ķeze yöri-* "gezmek, dolaşmak"

Tezlik fiilleri:

bér-: Tezliğin yanı sıra kesinlik ifadesi de katar: *āsān ķılı bér-* "kolaylaştırmak", *aytu bér-*, *ķazģanu bér-* "ele geçirmek", *ķoya bér-* / *ķoyu bér-*

Yaklaşma fiilleri:

yawu-: *açuķ sözlemekke yawuma-* "neredeyse maksadını anlatamamak", *ķışu yawu-* "neredeyse meyletmek", *ķöre yawu-* "neredeyse görmek"

yaz-: *ķapa yaz-* "neredeyse (gözü) almak", *öldürü yaz-* "öldürmek üzere olmak", *örte yaz-* "neredeyse gizlemek"

Yeterlik fiilleri:

bil-: Hem olumlu, hem de olumsuz yeterlikte kullanılır: *'adl ķılı bilme-*, *unu bil-* "muktedir olmak, yapabilmek", *yıģlınu bil-* "korunabilmek"

al-: Olumsuz yeterlikte kullanılır: *çıķa alma-*, *tuta alma-*

u-: Ekleşmiş olarak olumsuz yeterlikte kullanılır: *alumas*, *ķörümez biz*, *unamas*, *yétemediler*

3. Metin Çözümlemeleri

Nehcü'l-Ferâdis (Süleymaniye Nüshası, 287)

بیر کون بیر اوشقا نارسیده
اوغلی بیزا کجرا دایر یوزا کجانه خوش اوجوب ایلائی لاری بیزا کجانه نارسیده اوغول ایلی
بوقوش ای نارسیده نارسیده اوغول ایلی اوغولوم بوقوش ای قلاش بوقوش بیزا کجانه بیزا
لاری نارسیده اوغول ایلی قلاش قلاش اوغول ایلی اوغولوم بوقوش ای قلاش بوقوش بیزا کجانه
بیزا کجانه اوغول ایلی قلاش قلاش اوغول ایلی اوغولوم بوقوش ای قلاش بوقوش بیزا کجانه
لطف و لرم بیزا کجانه اوغول ایلی اوغولوم بوقوش ای قلاش بوقوش بیزا کجانه
لطف و لرم بیزا کجانه اوغول ایلی اوغولوم بوقوش ای قلاش بوقوش بیزا کجانه

Çeviri yazı

[287] Bir kün bir abuşka nâ-rasîda (12) oğlu birle şahrâda yörüyür erken bir kuş uçup ileyleridin keçti erse, bu nâ-rasîda oğul aydı: “Ey baba! (13) Bu kuş atı ne turur?” tēp su’âl kıldı erse, abuşka aydı: “Ey oğlum! Bu kuş atı falân turur.” tēp. Bir ança yöridi- (14) ler. Yana ol kuş köründi erse, oğlu ékinç kıta su’âl kıldı erse, abuşka yana aydı, lutf birle kerem birle hēc ağır- (15) sınımadı. Ol kuş yéti kıta köründi erse, ol nâ-rasîda oğlu takı yéti kıta su’âl kıldı. Atası hēc sekitmedi, (16) lutf u kerem birle cevâb aydı. Andın son bu nâ-rasîda oğul ulğaydı, yigit boldı. Takı ittifâk andağ tüşti (17) kim atası abuşka birle yana yolğa kirdiler, baru başladılar. Ol yérge yéttiler kim atasına kuşdın yéti kıta su’âl

Çeviri

Bir gün yaşlı bir adam henüz bülüğa ermemiş oğlu ile kırdı yürürken bir kuş uçup önlerinden geçince bu küçük çocuk “Ey baba, bu kuşun adı nedir?” diye sorduğunda yaşlı adam “Ey oğlum, bu kuşun adı falandır.” dedi. Biraz yürüdüler. Yine o kuş görününce oğlu ikinci kez sordu, yaşlı adam yine hoşgörülle

hiç üşenmeden cevapladı. O kuş yedi kere göründü, küçük çocuk da yedi kere aynı soruyu sordu. Babası hiç sektirmeden hoşgörüyü cevaplandırdı. Ondan sonra küçük çocuk büyüdü, genç bir adam oldu. Tesadüf bu ya babası ile aynı yola çıkıp yürümeye başladılar. Babasına kuşla ilgili yedi kere soru

Dil bilgisi çözümlemeleri

yöriyür erken < yörü-y-ür + er-ken “yürürken”

yörü-: fiil tabanı (*yori-* > *yörü-*)

-y: yardımcı ünsüz

-ür: geniş zaman eki

er-: yardımcı fiil tabanı

-ken: zarf-fiil eki

ileyleridin < il+ey+leri+din “önlerinden, karşılarından”

il: isim tabanı

+ey: isimden isim yapma eki

+leri: çokluk üçüncü kişi iyelik eki

+din: ayrılma durumu

keçti erse < keç-ti + er-se “geçince, geçtiği zaman”

keç-: fiil tabanı

-ti: görülen geçmiş zaman eki

er-: yardımcı fiil tabanı

-se: görülen geçmiş zamanın şartı (-ti + er-se zarf-fiil fonksiyonunda)

tép < té-p “deyip, diyerek”

té-: fiil tabanı

-p: zarf-fiil eki

ékinç < éki+nç “ikinci”

éki: isim tabanı

+nç: isimden isim (sıra sayısı) yapma eki

ağırsınmadı < ağ-ı-r+sı-n-ma-dı “üşenmedi”

ağ-: fiil tabanı

-ı-: yardımcı ünlü

-r: sıfat-fiil eki (Sıfat-fiil ekleri bazen burada olduğu gibi kalıcı isim oluşturabilirler.)

+sı- isimden fiil yapma eki

-n-: fiilden fiil (dönüşlülük) yapma eki

-ma-: fiilden fiil (olumsuzluk) yapma eki

-dı: görülen geçmiş zaman eki

sekitmedi < sek-i-t-me-di “sektirmedi”

sek-: fiil tabanı

-i-: yardımcı ünlü

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-me-: fiilden fiil (olumsuzluk) yapma eki

-di: görülen geçmiş zaman eki

ulğaydı < ul+luğ+ay-dı “büyüdü”

ul: isim tabanı

+luğ: isimden isim yapma eki

+ay-: isimden fiil yapma eki

-dı: görülen geçmiş zaman eki

andağ < anı + teg “onun gibi, öyle”

anı: ol zamirinin yükleme durumu

teg: benzetme edatı

atasınğa < ata+sı+n+ğa “babasına”

ata: isim tabanı

+sı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: zamir n’si

+ğa: yönelme durumu

kez yöneltince oğlu "Ey baba, ihtiyarladın, aklın gitmiş, bunamışsın. Biraz önce bu kuşun adını söylemiştim, hemen unutmuşsun." diyerek tatsız tatsız konuşunca babasının kalbi kırıldı, gözünden yaşlar aktı ve "Ey oğlum, ben seni denemek için sordum. Burası senin bana bu kuşun adını yedi kere sorduğun yerdir. O zaman sen küçüktün. Ben sana hiç bağırmadım, her soruşunda hoşgörülle cevaplandırdım. Şimdi ben sana ikinci kez sordum diye beni böyle azarladın. Evlat sevgisinin anne baba sevgisine ulaşamayacağını anlamış oldum." dedi.

Dil bilgisi çözümlemeleri

su'âl kıl-mış erdi < su'âl + kıl-mış + er-di "sormuştu"

su'âl: isim tabanı

kıl-: yardımcı fiil tabanı

-miş: öğrenilen geçmiş zaman eki

er-: yardımcı fiil tabanı

-di: öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi

tilledi erdi < til-e-di + er-di "istemmişti"

til: isim tabanı

+e-: isimden fiil yapma eki

-di: görülen geçmiş zaman eki

er-: yardımcı fiil tabanı

-di: görülen geçmiş zamanın hikâyesi

üçün < uç+u+n "için"

uç: isim tabanı (Aslında *üçün* daha önceki dönemlerde de *uçun* biçiminde karşımıza çıkmaz, edatın aslında *uçun* biçiminde olduğu ve ç tesiriyle ince sıraya geçtiği sadece bir varsayımdır.)

+u: yardımcı ünlü

+n: vasıta durumu

çoğlamadım < çoğ+la-ma-dı-m "bağırmadım"

çoğ: isim tabanı "münakaşa, anlaşmazlık"

+la-: isimden fiil yapma eki

-ma-: fiilden fiil (olumsuzluk) yapma eki

-dı-: görülen geçmiş zaman eki

-m: teklik birinci kişi eki

sormışında < sor-mış+ı+ı+da "sorduğunda"

sor-: fiil tabanı

-mış: sıfat-fiil eki

+ı: yardımcı ünlü

+ı: teklik ikinci kişi iyelik eki

+da: bulunma durumu

mundag < mu+nı + teg “bunun gibi, böyle”

mu: isim tabanı (Yalın hâlde bu biçiminde karşımıza çıkan zamir, burada *n*’nin tesiriyle *b > m* değişikliğine uğramıştır (geniz benzeşmesi/nazal benzeşme).)

+nı: yükleme durumu

teg: benzetme edatı

yétmes ermiş < yét-mes + er-miş “yetişmezmiş, ulaşmazmış”

yét-: fiil tabanı

-mes: geniş zamanın olumsuzu

er-: yardımcı fiil tabanı

-miş: geniş zamanın rivayeti

Peygâmbar ‘aleyhi’s-selâm mescidke kirür erdiler, Ebû Bekr râziya’llâhu ‘anhu taķı andağ [92/1] kılur erdi. Peygâmbar ‘aleyhi’s-selâm şaħābalarķa aydı kim: “Maņa buyruk andağ boldı kim cümle ķapuğlarıñıznı (2) bağlasañız taķı cümleñiz namāzķa mescid ķapuğdın kirseniz. Ebû Bekr ķapuğnı bağlamasun. Tilese öz ķapuğ- (3) dın mescidke kirsün, yā taķı tilese mescid ķapuğdın kirsün.” tēdi. Ebû Bekrke râziya’llâhu ‘anhu hürmet üçün taķı (4) şaħābalar anıñ hürmetini, ‘izzetini, Haķ ta’ālā hāzratında yawukluknı bilsünler tēp andağ aydı erse, cümle (5) şaħābalar bildiler kim Ebû Bekr barçadın artuķ ermiş tēp. Ba’zı ‘ulemālar aymışlar, bu hādiş ma’nisi ol (6) bolğay kim mundağ bolsa: “Ya’nī maņa fermān boldı Haķ ta’ālādın, kaçan men dünyādın naķl kılсам, üküş (7) kim erse bolğay kim benim ornumda oturup hālifalık kılmaķ tilese taķı benim mihrābumda imāmatlık (8) kılmaķ tilese taķı minberimke minip va’z u naşihat kılmaķ tilese, cümleñiz bu hīlafat ķapuğnı bağlañ, meger (9) Ebû Bekr bağlamasun kim méndin soñ hālifa Ebû Bekr bolsun.” tēp aydı.

Çeviri

Bu hadisin anlamı şudur: “Bana göre sohbet ve mal bakımından en cömert kişi kesinlikle Ebu Bekir –Allah ondan razı olsun–dır. Eğer ben Rab-bimden başkasını dost tutsaydım, Ebu Bekir’i dost tutardım. Gön-lüm yüce Allah’ın sevgisi ile dolu olduğu için başkasının sevgisi gön-lüme sığmaz, ama aramızda İslamiyet kardeşliği ve sevgisi var. Mescit içindeki kapıların hepsi kilitlensin, sadece Ebu Bekir’in kapısı kilitlenmesin.” dedi. Mescidin yakın komşuları Peygamber –Allah’ın selamı onun üzerine olsun–ın mescidine birer kapı açmışlardı. Peygamber --Allah’ın selamı onun üzerine olsun- mescide girdiğinde Ebu Bekir –Allah ondan razı olsun- de mescide kendi kapısından giriyordu. Peygamber –Allah’ın selamı onun üzerine olsun- sahabelere “Bana hepinizin kapılarınızı kilitlemeniz, namaz kılmak için mescit kapısından gir-meniz buyruldu. (Sadece) Ebu Bekir kapısını kilitlemesin, ister kendi kapı-sından isterse mescit kapısından girsin.” dedi. Ebu Bekir -Allah ondan razı olsun-’e hürmet için ve sahabelerin onun itibarını, yüceliğini, yüce Allah katındaki yakınlığını öğrenmeleri için böyle söyleyince bütün sahabeler Ebu Bekir’in herkesten üstün olduğunu anladılar. Bazı âlimler bu hadisin anlamının muh-temelen “Yüce Allah’tan bana vefat ettiğimde muhtemelen çok kişinin benim yerimde oturup halifelik yapmayı, mihrabımda imamlık yapmayı, minberime çıkıp vaaz ve nasihat etmeyi arzu edeceği, hepinizin bu hilafet kapısını kapat-ması, sadece Ebu Bekir’in kapatmaması, çünkü benden sonra halifenin o olması buyruldu.” şeklinde yorumladılar.

Dil bilgisi çözümlemeleri

benim < men+im “benim”

men: isim tabanı

+im: ilgi durumu

içinde < iç+i+n+de “içinde”

iç: isim tabanı

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: zamir n’si

+de: bulunma durumu

Rebbümdin < rebb+ü+m+din “Rabbimden, Allahımdan”

Rebb: isim tabanı

+ü: yardımcı ünlü

+m: teklik birinci kişi iyelik eki

+din: ayrılma durumu

öñin < öñ+i+n “başka”

öñ: isim tabanı

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: araç durumu

kim ersenij < kim+er-se+niñ “kimsenin”

kim: isim tabanı

er-: fiil tabanı

-se: şart eki

+niñ: ilgi durumu

sıgmaz < sığ-maz “sıgmaz”

sığ-: fiil tabanı

-maz: olumsuz geniş zaman eki

bâķī kılmasun < bâķī+ķal-ma-sun

bâķī: isim tabanı

ķal-: yardımcı fiil tabanı

-ma-: fiilden fiil yapma eki

-sun: teklik üçüncü kişi emir eki

bağlanmasun < ba-ğ+la-n-ma-sun “bağlanmasın, kilitlenmesin”

ba-: fiil tabanı

-ğ: fiilden isim yapma eki

+la-: isimden fiil yapma eki

-n-: fiilden fiil yapma eki

-ma-: fiilden fiil yapma eki

-sun: teklik üçüncü kişi emir eki

yaķın < ya-ķ-ı-n “yakın”

*ya-: fiil tabanı

-ķ-: fiilden fiil yapma eki

-ı-: yardımcı ünlü

-n: fiilden isim yapma eki

koşuları < ko-n-u-ş-ı > koşu+lar+ı "komşuları"

ko-: fiil tabanı

-n: fiilden fiil yapma eki

-u: yardımcı ünlü

-ş: fiilden fiil yapma eki

-ı: fiilden isim yapma eki

+lar: çokluk eki

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

birer < bir+er "birer"

bir: isim tabanı

+er: isimden isim yapma eki

açıp turur erdiler < aç-ı-p+tur-ur+er-di-ler "açmışlardı"

aç-: fiil tabanı

-ı: yardımcı ünlü

-p: zarf fiil eki

tur-: yardımcı fiil tabanı

-ur: geniş zaman eki

er-: yardımcı fiil tabanı

-di: görülen geçmiş zaman eki

-ler: çokluk üçüncü kişi eki

-p+tur-ur+er-di-ler öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi

buyruk < buyur-uğ "buyruk, emir"

buyur-: fiil tabanı

-uğ: fiilden isim yapma eki

kapuğlarınızı < kap-u-ğ+lar+ı+ınız+nı "kapılarınızı"

kap-: fiil tabanı

-u: yardımcı ünlü

-ğ: fiilden isim yapma eki

+lar: çokluk eki

+ı: yardımcı ünlü

+ınız: çokluk ikinci kişi iyelik eki

+nı: yükleme durumu

tilese < til+e-se "istese"

til: isim tabanı

+e-: isimden fiil yapma eki

-se: şart eki

artuğ ermiş < art-uğ+er-miş "üstünmüş"

art-: fiil tabanı

-uğ: fiilden isim yapma eki

er-: yardımcı fiil tabanı

-miş: öğrenilen geçmiş zaman eki

mundağ < mu+nı+teg "böyle"

mu: isim tabanı

+nı: yükleme durumu

teg: isim tabanı

üküş < ü-k-üş "çok"

*ü-: fiil tabanı

-k-: fiilden fiil yapma eki

-üş: yardımcı ünlü

-ş: fiilden isim yapma eki

bağlağ < ba-ğ+la-ğ "bağlayın, kilitleyin"

ba-: fiil tabanı

-ğ: fiilden isim yapma eki

+la-: isimden fiil yapma eki

-ğ: çokluk ikinci kişi emir eki

Peygâmbar ‘aleyhi’s-selâm aydı: “Yâ ‘Alî! Bargıl ol yarıknı satğıl!” tédi erse, men taķı ol (13) yarıknı sattım taķı keldim yarmaqlarını Peygâmbar ‘aleyhi’s-selâm etekinge töktüm. Maņa aymadı kim “Ol yarıknı néçeke (14) sattıñ?”, men taķı aymadım kim munçaķa sattım tép. Peygâmbar ‘aleyhi’s-selâm turdı taķı Fâtıma ķatınga kirdi taķı aydı: “Ey ‘ayâlm (15) Fâtıma! Men Rebbümdin tilep turur men kim bu ‘ayâlm Fâtımanı ģalâyıķlardın edğürekinge cüftlen-dürgil tép. Êmdi (16) ‘Alîni bilür sen kim ‘ammım oğlı turur, hem taķı edğü ķalıķlığ turur, cümle iş içinde kâmil turur. Sêni cüftlücke (17) tileyür, sen ne aytur sen?” tédi erse, Fâtıma rażıya’llâhu ‘anhâ tek turdı. Kaķan kim Fâtıma tek turdı erse, Peygâmbar ‘aleyhi’s-selâm [159/1] aydı: “Tek turmaķı râzîlĳı turur.” tédi taķı çıķtı erse, Cebre’îl ‘aleyhi’s-selâm nâzil boldı taķı aydı: “Yâ Muĥammed! Ĥaķ tebareke (2) ve ta’âlânıñ fermânı ol turur kim Fâtımanı ‘Alike cüftlendürseñ.”

Çeviri

Ali –Allah ondan razı olsun- “Hep gönlümden Peygamber –Allah’ın selamı onun üzerine olsun-’ın kızı Fatıma’yı benimle evlendirmesi geçerdi, ancak yok-sul olduğum için, hiç dünyevi nesnem olmadığı için bunu ona söylemeye utanı-yordum. Ama bir gün “Ey Allah’ın resulü! Kızınız Fatıma Hanım’ı benimle evlen-dirmeniz mümkün mü?” dediğimde Peygamber –Allah’ın selamı onun üzerine olsun- “Olur, ey Ali! Harcamak için hiç dünyevi nesnen var mı?” diyince “Ey Allah’ın resulü! Hiç nesnem yok.”dedim. Bana “Falan gazada sana verdiğim o zırh duruyor mu?” dediği zaman, ben durduğunu söyledim. Peygamber –Allah’ın selamı onun üzerine olsun- “Ey Ali! Git, o zırhı sat.” diyince ben de sattım ve getirip paraları Peygamber –Allah’ın selamı onun üzerine olsun-’ın eteğine dök-tüm. Ne o zırhı kaçā sattığımı sordu, ne de ben kaçā sattığımı ona söyledim. Peygamber –Allah’ın selamı onun üzerine olsun- ayağā kalkıp Fatıma’nın yanı-na giderek “Ey kızım Fatıma! Ben Rabbimden seni yaratılanların en hayırlısıyla evlendirmesini istiyordum. Amcamın oğlu Ali’yi tanıyorsun, iyi huyludur, her konuda bilgilidir. Seninle evlenmeyi istiyor, ne dersin?” diyince, Fatıma –Allah ondan razı olsun- cevap vermedi. Fatıma’nın suskunluğunu Peygamber –Allah’ın selamı onun üzerine olsun- kabul ettiği şeklinde yorumlayıp yanından çıkınca Cebraîl –Allah’ın selamı onun üzerine olsun- nazil oldu ve “Ey Muhammed! Yüce Allah Fatıma’yı Ali’ye vermeni buyuruyor.” dedi.

Dil bilgisi çözümlemeleri

aytur < ay-ı-t-ur “söyler, der”

ay-: fiil tabanı

-ı-: yardımcı ünlü

-t-: fiilden fiil yapma eki

-ur: geniş zaman eki

könlümde < köñül+ü+m+de “gönlümde, gönlümden”

köñül: isim tabanı

+ü: yardımcı ünlü

+m: teklik birinci kişi iyelik eki

+de: bulunma durumu

keçer erdi < keç-er+er-di “geçerdi, geçiyordu”

keç-: fiil tabanı

-er: geniş zaman eki

er-: yardımcı fiil tabanı

-di: geniş zamanın hikâyesi

‘ayālī < ‘ayāl+ı “kızı”

‘ayāl: isim tabanı

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

Fâtımanı < Fâtıma+nı “Fatıma’yı”

Fâtıma: isim tabanı

+nı: yükleme durumu

cüftlendürse < cüft+le-n-dür-se “evlendirse”

cüft: isim tabanı

+le: isimden fiil yapma eki

-n-: fiilden fiil (dönüşlülük) yapma eki

-dür-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-se: şart eki

aymakka < ay-mak+ka “söylemeye, demeye”

ay-: fiil tabanı

-mak: fiilden isim yapma eki

+ka: yönelme durumu

utanur erdim < uvut+a-n-ur+er-di-m “utanırdım, utanıyordum”

uvut: isim tabanı

+a-: isimden fiil yapma eki

-n-: fiilden fiil (dönüşlülük) yapma eki

-ur: geniş zaman eki

er-: yardımcı fiil tabanı

-di: geniş zamanın hikâyesi

-m: teklik birinci kişi eki

neersem < ne+er-se+m “nesnem, şeyim”

ne: isim tabanı

er-: yardımcı fiil tabanı

-se: şart eki

+m: teklik birinci kişi iyelik eki

béríp turur erdim < bér-i-p+tur-ur+er-di-m “vermiştim”

bér-: fiil tabanı

-i-: yardımcı ünlü

-p: zarf fiil eki

tur-: yardımcı fiil tabanı

-ur: geniş zaman eki

er-: yardımcı fiil tabanı

-di: görülen geçmiş zaman eki (öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi)

-m: teklik birinci kişi eki

néçeke < né+çe+ke “kaçı? ne kadara?”

né: isim tabanı

+çe: eşitlik durumu (Kalıcı isim türetmiştir.)

+ke: yönelme durumu

munçağa < mu+n+ça+ğa “bu kadara”

mu: isim tabanı

+n: zamir n’si

+ça: eşitlik durumu

+ğa: yönelme durumu

turđı < tur-dı “ayağa kalktı”

tur-: fiil tabanı

-dı: görülen geçmiş zaman eki

ķatınga < ķat+ı+n+ģa “huzuruna, yanına”

ķat: isim tabanı

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: zamir n’si

+ģa: yönelme durumu

tılep turur men < til+e-p+tur-ur+men “isteyip dururum, dilerim”

til: isim tabanı

+e-: isimden fiil yapma eki

-p: zarf fiil eki

tur-: yardımcı fiil tabanı

-ur: geniş zaman eki

men: teklik birinci kişi zamiri

eđģürekinge < eđģürekinge “en iyisine”

eğ: isim tabanı, *edlig* “değerli, kıymetli”, *edsiz* “faydasız”

+ģü: isimden isim yapma eki

+rek: isimden isim (karşılaştırma) yapma eki

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+ge: yönelme durumu

oğlı turur < oğul+ı+tur-ur "oğludur"

oğul: isim tabanı

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

tur-: yardımcı fiil tabanı

-ur: geniş zaman eki (*turur*: teklik üçüncü kişi bildirme)

kılıklı turur < kıl-ı-k+lıg+tur-ur "huyludur, tabiatlıdır"

kıl-: fiil tabanı

-ı: yardımcı ünlü

-k: fiilden isim yapma eki

+lıg: isimden isim yapma eki

tur-: yardımcı fiil tabanı

-ur: geniş zaman eki (*turur*: teklik üçüncü kişi bildirme fonksiyonunda)

aytur sen < ay-t-ur+sen "dersin, söylersin"

ay-: fiil tabanı

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-ur: geniş zaman eki

sen: teklik ikinci kişi zamiri

tek turmakı < tek+tur-mak+ı "sessiz durması, sessizliği"

tek: isim tabanı

tur-: yardımcı fiil tabanı

-mak: fiilden isim yapma eki

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

آيَاتِ لِّلسَّائِلِينَ إِذْ قَالُوا لِيُوسُفُ وَإِخْوَهُ اجْبُ
 تانلار سورغانلار اولوقتمولم اولدیلر یوسف تان قورینداشی سفیرلرک

إِلَىٰ آيِنَانَا وَجَنُ عَصَبُهُ إِنْ آتَانَا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ
 تامیزغا بیزین تان بیز یوراکور حقیقت اولد اتامیز آن غولون لوق ایچیز اوق

أَقْلُوا يَوْسُفَ أَوْ أَرْجُوهُ أَرَضَّاخُلَ لِكُمُ وَجْهٍ
 اولدیلک یوسف نی یاسمشیک ان یورکا خالی بولسون میرکا اتالیک

أَبِكُمْ وَتَكُونُوا مِنْ بَعْدِهِ قَوْمًا صَالِحِينَ قَالَ
 مک دورک تان بولولک حکمیدین معنی اولدیلر

قَالَ مِنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يَوْسُفَ وَالْقَوْمُ فِي غِيَابِهِ لَجِبَ
 ایفان اولدیلرین اولدیلک یوسف نی تان مکشیک قوبوغ وکر کولدن غایب لک

يَلْقَظُهُ بَعْضُ السَّيَاقِ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ
 کورسون انی کاروانلارینک بارسی آتدیرسا کول قیلغانلار

Çeviri yazı

Süretü Yüsuf

8. [227a] Ol vaktin kim aydılar: "Yüsuf tağı karındaşı, sewüglügrek (5) atamızğa bizdin, tağı biz bir ögür. Hâkikat üze atamız, azgunluk içinde açuk."
9. (6) "Öldürün Yüsufnı, yâ kemşin anı bir yerge; hâli bolsun sizge atanıznın (7) yüzi. Tağı bolun soñındın, yaşı erenler."
10. Aydı (8) aytğan anlardın: "Öldürmen Yüsufnı tağı kemşin kuyuğnun körünmez yeri içinde. (9) Kötürsün anı kârvânların pâresi, eger êrseniz kılğanlar."

قَالُوا يَا أَبَانَا مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا عَلَى يُسُفٍ وَأَنَا

ایندیلار ایچ اتامیزل ناولد سئکاسیم امین توتما سن بیزنی یوسف اوزا قورقما

لَهُ لَنَا صَبُوتٌ أَرْسَلَهُ مَعَنَا عَدَانُ تَعِ وَيَلُفُّ

انکا اذکواساقینغان طدریز ایذغیلان بیز نیکله بیزل اوتا سیم بیزل کینکله بیزل اوتا سیم

وَيَا نَالَهُ لَجَافُطُونَ قَالَ إِنِّي لَيَجْزِيَنِي أَنْ تَلْعَطُوا

اینگه حقیقت اوزا بیز سلاخان طدریز اینگه حقیقت اوزا من قنقورقده منی کیم بیزل کینکله

بِهِ وَلَكَأَنْ أُنْ أَاكُلَهُ الَّذِيْبُ وَأَنْتُمْ عَنْهُ عَافُونَ

دیکریل نه قورقما سن سیم بیسان قورق نه حید الدین اوسا اوزار

قَالُوا لَيْزَ أَكُلَهُ الَّذِيْبُ وَلَجَزَّ عَصَبُهُ إِنَّا إِذَا

ایندیلار اکر بیسان قورق نه بیز بر اوزار حقیقت اوزا اوزا بیز

لَخَاسِرُونَ فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَاجْمَعُوا أَنْ يَجِدُوهُ

بو قالغان طدر اولد قورق سیم بر دیلار اینگه نه قصه قیلدیلار سیم قیلدیلار

فِي غِيَابِهِ لَلْحَبِّ وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ لَتُنَبِّئَنَّهُمْ بِأَمْرِهِمْ

قورق نه سلاخان طدر بیزل کینکله نه دیکریل اینگه خبر بیزل من اولا اوزا بیزل

هَذَا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ وَجَاؤُا أَبَاهُمْ عِشْيَا

بیز نه اوزار بیسان طدر نه کینکله طدر اوزا بیزل کینکله

يَبْكُونَ قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَنَافَسْنَا

یغلایدر ایندیلار ایچ اتامیز حقیقت اوزا بیزل اوزا بیزل اوزا بیزل

Çeviri yazı

11. [227b/1] Aydılar: "Ey atamız! Ne ol saña kim emîn tutmas sen bizni Yûsuf üze, taqı haqîkat üze biz (2) aña edgü saķınğanlar biz."
12. "İdğıl anı bizniñ birle érte, meyve yémek içinde kinlik kılalıñ taqı oynagañlıñ. (3) Taqı haqîkat üze biz, aña saķlağanlar biz."
13. Aydı: "Haqîkat üze men, kağgurtur meni kim barsañız (4) anıñ birle. Taqı korqar men kim yése anı kırt, taqı siz andın osañlar."

14. (5) Aydılar: "Eger yése anı kırt, taķı biz bir ögür; ĥaķıķat üze biz, ol vaķtın (6) yokaľanlar."
15. Ol vaķtın kim bardılar anıñ birle taķı kaşd kıldılar kim kılsalar anı (7) kıduğnuñ körünmez yeri içinde. Taķı vaķy kılduķ anıñ tapa: "Ĥaber bergey sen anlarğa, işleri birle (8) bu; taķı anlar bilmezler."
16. Taķı keldiler atalarınğa, kéķe, (9) yıǵlayu.
17. Aydılar: "Ey atamız! Ĥaķıķat üze biz barduķ ozuşu

Çeviri

Yusuf Suresi

8. O zaman "Biz bir topluluk olduğumuz hâlde babamız Yusuf ve kardeşini bizden çok seviyor. Gerçekten babamız açık bir yanılığ içinde-dir." dediler.
9. "Öldürün Yusufu veya onu bir yere atın; babanız size kalsın. Ardından iyi kimseler olursunuz."
10. İçlerinden biri "Yusufu öldürmeyin, (bir) kuyunun dibine atın. Böyle yaparsanız kervanlardan biri onu götürür." dedi.
11. "Ey babamız! Biz gerçekten Yusuf'un iyiliğini istediğimiz hâlde sen onunla ilgili olarak niçin bize güvenmiyorsun?" dediler.
12. "Yarın onu bizimle gönder, bol bol meyve yiyelim ve oynayalım. Gerçekten biz onu koruruz."
13. "Onunla gitmeniz beni hakikaten kaygılandırıyor. Siz farkında değilen kurdun onu yemesinden korkuyorum." dedi.
14. "Eğer biz birlikteyken kurt onu yerse, gerçekten biz mahvoluruz." dediler.
15. Onunla gittiklerinde onu kuyunun derinliklerine atmayı kararlaştırdılar. Biz ona "Kardeşlerinin bu yaptıklarını kendileri farkına varmadan haber vereceksin." diye vahyettik.
16. Geceleyin ağlayarak babalarına geldiler.

Dil bilgisi çözümlemeleri

sewüǵlūgrek < sew-ü-g+lūg+rek "daha sevgili, daha çok sevilen"

sew-: fiil tabanı

-ü-: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki

+lūg: isimden isim yapma eki

+rek: isimden isim (karşılaştırma) yapma eki

atamızǵa < ata+mız+ǵa "babamıza"

ata: isim tabanı

+mız: çokluk birinci kişi iyelik eki

+ğa: yönelme durumu

azgınlık < az-ğın+lık “azgınlık, sapkınlık, yanılğı”

az-: fiil tabanı

-ğın: fiilden isim yapma eki

+lık: isimden isim yapma eki

açuk < aç-uk “açık”

aç-: fiil tabanı

-uk: fiilden isim yapma eki

kemşin < *kem-i-ş-i-η “atın”

*kem-: fiil tabanı

-i- yardımcı ünlü

-ş- fiilden fiil (işteşlik) yapma eki

-i- yardımcı ünlü

-η: çokluk ikinci kişi emir eki

soğındın < soğ+ı+n+dın “ardından”

soğ: isim tabanı

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: zamir n’si

+dın: ayrılma durumu

erenler < er+en+ler “insanlar”

er: isim tabanı

+en: isimden isim yapma eki (eski çokluk eki)

+ler: çokluk eki

ataңызın < ata+ңыз+nın “babanızın”

ata: isim tabanı

+ңыз: çokluk ikinci kişi iyelik eki

+nın: ilgi durumu

öldürmeη < öl-dür-me-η “öldürmeyin”

öl-: fiil tabanı

-dür-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-me-: fiilden fiil (olumsuzluk) yapma eki

-η: çokluk ikinci kişi emir eki

kuyugnuη < kuy-u-ğ+nuη “kuyunun”

kuy-: fiil tabanı (*kud- > kuç- > kuy-*)

-u-: yardımcı ünlü

-ğ: fiilden isim yapma eki

+nuη: ilgi durumu

kötürsün < *köt-ür-sün “götürsün”

*köt-: fiil tabanı

-ür-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-sün: üçüncü kişi emir eki

sakınanlar biz < sa-k-ı-n-ğan+lar + biz “düşünenleriz”

sa-: fiil tabanı

-k-: fiilden fiil yapma eki

-ı-: yardımcı ünlü

-n-: fiilden fiil (dönüşlülük) yapma eki

-ğan: sıfat-fiil eki

+lar: çokluk eki

biz: çokluk birinci kişi zamiri (çokluk birinci kişi bildirme fonksiyonunda)

ıdğıl < ı-d-ğıl “gönder”

ı-: fiil tabanı

-d-: fiilden fiil (kuvvetlendirme) yapma eki

-ğıl: emir ifadesini kuvvetlendirici ek

érte < ér+te “sabah, sabahleyin”

ér: isim tabanı “erken”

+te: bulunma durumu (Kalıcı isim türetmiştir.)

kinlik kılalın < kin+lik + kı-l-alın (meyve yemek içinde kinlik kılalın

“bol bol meyve yiyelim, çok yiyelim”

kin: isim tabanı

+lik: isimden isim yapma eki

kı-l- :yardımcı fiil tabanı

-alın: çokluk birinci kişi emir eki

oynağalın < oy-u-n+a-ğalın “ oynayalım”

oy-: fiil tabanı

-u: yardımcı ünlü

-n: fiilden isim yapma eki

+a-: isimden fiil yapma eki

-ğalın: çokluk birinci kişi emir eki

saklağanlar biz < sa-k+la-ğan+lar + biz “koruyanlarız, koruyucularız”

sa-: fiil tabanı

-k: fiilden isim yapma eki

+la-: isimden fiil yapma eki

-ğan: sıfat-fiil eki

+lar: çokluk eki

biz: çokluk birinci kişi zamiri (çokluk birinci kişi bildirme fonksiyonunda)

kağğurtur < kağ-ğur+t-ur “kaygılandırır, kaygılandırıyor”

kağ-: fiil tabanı

-ğur: fiilden isim yapma eki

+r-:isimden fiil yapma eki

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-ur: geniş zaman eki

osanlar < *osa-η+lar “habersizler, gafiller”

*osa-: fiil tabanı (*osal* “gafil”, *osan-* “gafil olmak”)

-η: fiilden isim yapma eki

+lar: çokluk eki

yokalğanlar < yok+al-ğan+lar (*yo-k) “yok olanlar”

yok: isim tabanı (*yod-* “yok etmek” ve *yok*’tan hareketle *yo- biçimin-
de bir fiil varsayılabilir. *yo- fiil tabanı, -k fiilden isim yapma eki)

+al-: isimden fiil yapma eki

-ğan: sıfat-fiil eki

+lar: çokluk eki

haber bergey sen < haber+bér-gey+sen “haber vereceksin, bildireceksin”

haber: isim tabanı

bér-: yardımcı fiil tabanı

-gey: gelecek zaman eki

sen: teklik ikinci kişi zamiri

işleri < iş+leri “işleri, yaptıkları”

iş+: isim tabanı

+leri: çokluk üçüncü kişi iyelik eki

yığlayu < yığ+la-y-u “ağlayarak”

yığ: isim tabanı

+la-: isimden fiil yapma eki

-y: yardımcı ünsüz

-u: zarf-fiil eki

ozuşu < oz-u-ş-u “koşuşarak, yarışarak”

oz-: fiil tabanı

-u-: yardımcı ünlü

-ş-: fiilden fiil (işteşlik) yapma eki

-u: zarf-fiil eki

وَنَرَكُنَا يَوْسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا فَالْكَذِّبُ وَمَا

تَعْنِي كَذِبٌ يَوْسُفَ كَا لَارِيوز تَقْبَلُ تَعْنِي يَوْسُفَ اِي خُورَت تَعْنِي

اَنْتَ مُعَمِّنٌ لَنَا وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ فَكَأَلُوا

يَوْسُفَ رَا سَتَاغَان بِيَزِي تَعْنِي اَحْمَر بُولَامِيَز رَا سَتَا اِيغَان لَار تَعْنِي كَلِيلَا

عَلَى قَيْصِهِ يَدَمُ كَرِبَ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ

يَلْفَان قَال بَرِي اِيكَه اَسَاك تِيلُو بِيَزِي سِيَزَا

الْأَنْفُسُ كَمَا أَمْرًا وَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ

اَوْنُ بَرِي كَلِي اِي شَرِي صَبْر كُور كُور تَعْنِي تَكْرِي بَارِي بِلَا تَحْنُ زَارِي

عَلَى مَا أَنْصَفُونَ وَكَانَتْ سَيَّارَةٌ فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ

قَالُوا نَرَا اَوْنَا كَم صِفَت قِيلُو سِيَز تَعْنِي كَلَرِي كَارِي اِي اِيَزِي لَار سُوْغَا بِلَا كَلَرِي

فَأَذَى دَلْوَةٌ قَالَ يَا بَشْرَايَ هَذَا غَلَامٌ وَأَسْرَوْهُ

كَيْفَ تَقَا سِيَن اِيك اِي مَزُو بَر اَوْتَلَن تَعْنِي اَوْرَق لَارِي

بِضَاعَةٍ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ

ضَاعَ تَعْنِي تَكْرِي بِلَا تَن اِي كَم قِيلُو لَار تَعْنِي سِي لَارِي اَلْمَكْرِي

خَبِيرٍ زِلَاهُمْ مَخْلُودٌ وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاعِلِينَ

بِيَزِي خَا مَارِي خَا لِيغ يَرَا قِي لَار تَعْنِي اَوْرَدِيلَا اِيك كَجِيَا رَقَبَت سِيَزَا اِيَزِي

وَقَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِنْ مِصْرَ مُرَاقِبَةٌ أَكْرَمَى

تَعْنِي اَقْلَم سَا تَقِيلَن اَلَّذِي اِي مِصْرِيَن تَعْنِي سِيَا تَحْنِي قَلِيلِي

Çeviri yazı

[228a/1] tağı koçduq Yüsufnı kâlelerimiz çatında. Tağı yédi anı kırt. Tağı

(2) érmez sen rāstlağan bizni, tağı eger bolsa miz rāst ayganlar.”

18. Tağı keldiler (3) köñleki üze yalğan qan birle, aydı: “Āsān kılu bérđi

sizge (4) özleriniz, işni; şabr, körkług. Tağı Tañrı yârı tilenmiş turur

(5) ol nérse üze kim şıfat kılur siz.”

19. Tağı keldi kârvân; ıddılar, suwğa kelgüçiler. (6) Kemışti kowasını, aydı: “Ey müjde, bu oğlan!” Tağı örttiler anı, (7) bizâ’at. Tağı Tağrı bilgen anı kim kılurlar.
20. Tağı sattılar anı eksük (8) bahâ birle, sanlıg yarmaqlar tağı érdiler anıñ içinde, ragbetsizlerdin.
21. (9) Tağı aydı ol kim satğın aldı anı Mışrdın, tişisiñe: “Yağşı kılğıl [228b/1] turğu yérini, bolğay kim asıg kılsa bizge, yâ tutungay miz anı oğlan.”

Çeviri

17. “Ey babamızı! İnan ki biz koşuşurken Yusuf’u eşyalarımızın yanında bıraktık. (Bir) kurt onu yedi. Ne kadar doğru söylesek de sen bize inanmazsın.” dediler.
18. Üzerine başka bir kan bulaşmış olarak (Yusuf’un) gömleğini getirmişlerdi. Babaları “Sizi nefsiniz bu işi yapmaya sürükledi; bana düşen güzelce sabretmek. Anlattıklarınıza ancak Allah’tan yardım istenir.” dedi.
19. Bir kervan konup suçularını gönderdiler. (Sucu) kowasını (kuyuya) saldı, “Ey müjde, işte bir oğlan!” dedi. Yusuf’u ticaret eşyası olarak sakladılar. Allah onların yaptıklarını bilir.
20. Onu istemedikleri için ucuz bir fiyata, birkaç dirheme sattılar.
21. Mısır’da onu satın alan kimse karısına “Ona güzel bak, belki bize faydası olur yahut da onu evlat ediniz.” dedi.

Dil bilgisi çözümlemeleri

koçduq < ko-đ-du-q “koyduk, bıraktık”

ko-: fiil tabanı

-đ-: fiilden fiil (kuvvetlendirme) eki

-du: görülen geçmiş zaman eki

-q: çokluk birinci kişi eki

āsān kılı bérđi < āsān+kıl-u+bér-di “kolaylaştırıverdi”

āsān: isim tabanı

kıl-: yardımcı fiil tabanı

-u: zarf-fiil eki

bér-: yardımcı fiil tabanı

-di: görülen geçmiş zaman eki

kelgüçler < kel-güç-i+ler “gelenler”

kel-: fiil tabanı

-güç-i: fiilden isim yapma eki

+ler: çokluk eki

oğlan < oğul+an “oğlan”

oğul: isim tabanı

+an: isimden isim yapma eki (topluluk isimleri türeten eski bir çokluk eki)

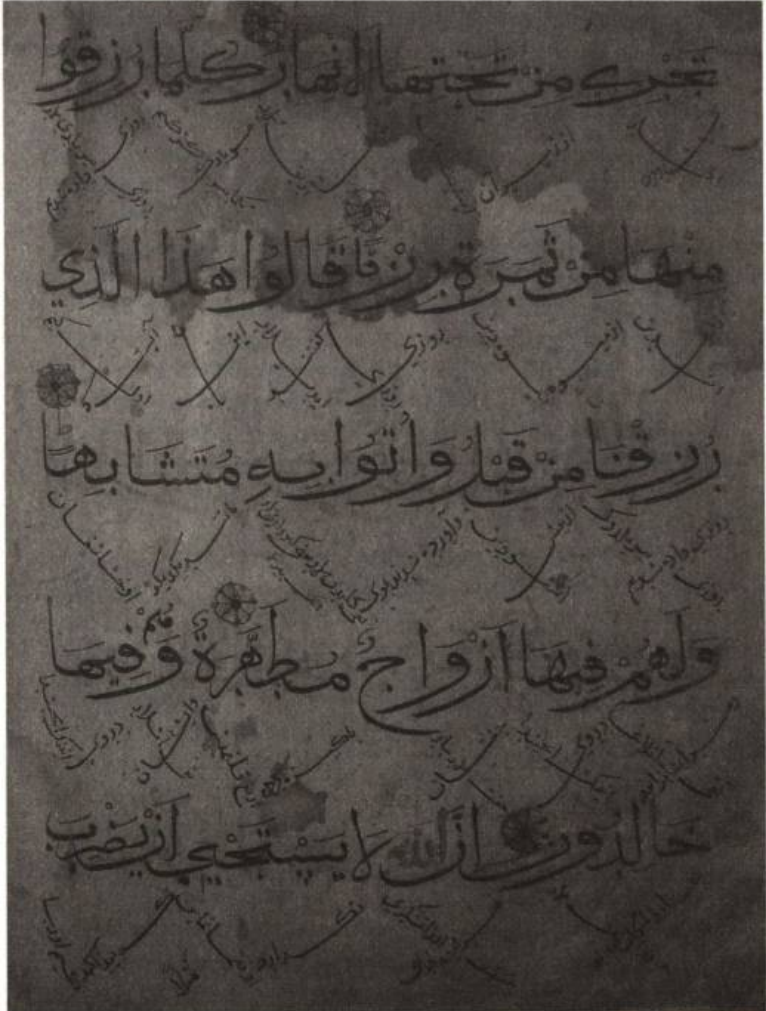
yağış < **yağış-ı** (*ya-ğ-ı-ş-) “iyi”

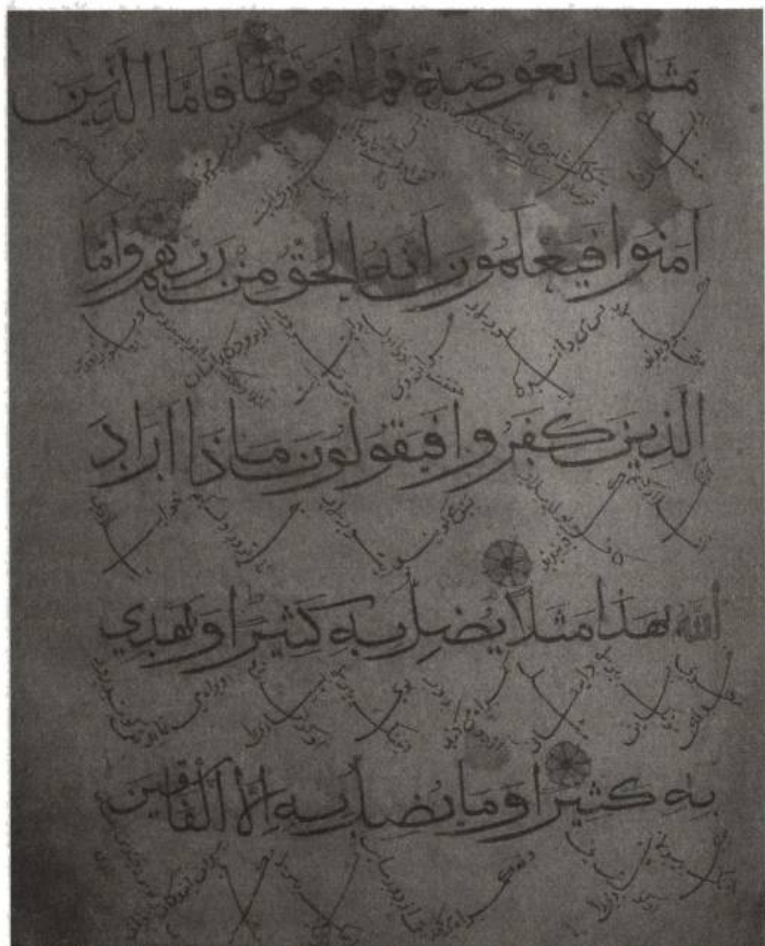
yağış-: fiil tabanı (*ya- fiil tabanı, -ğ- fiilden fiil yapma eki, -ı- yardımcı ünlü, -ş- fiilden fiil (işteşlik) yapma eki) (*ya- biçiminde bir fiil tabanı geçmemekle birlikte *yağ yağış, yakın, yağ* gibi sözcüklerden hareketle varsayılabilir.)

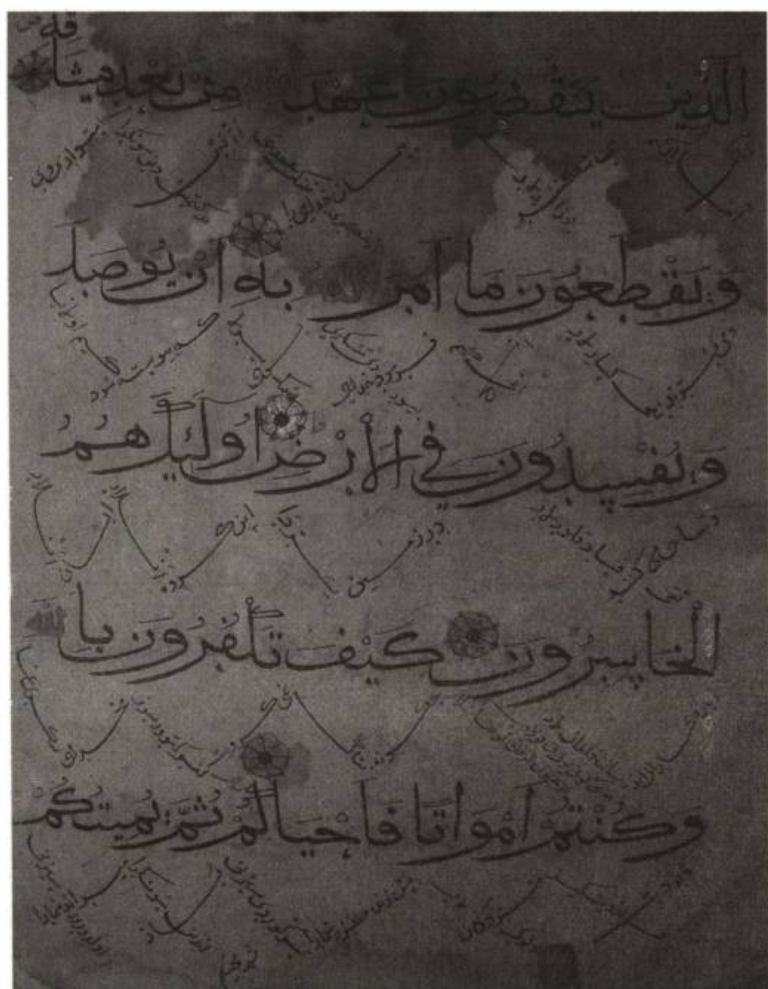
-ı: zarf-fiil eki (fiilden isim yapma eki)

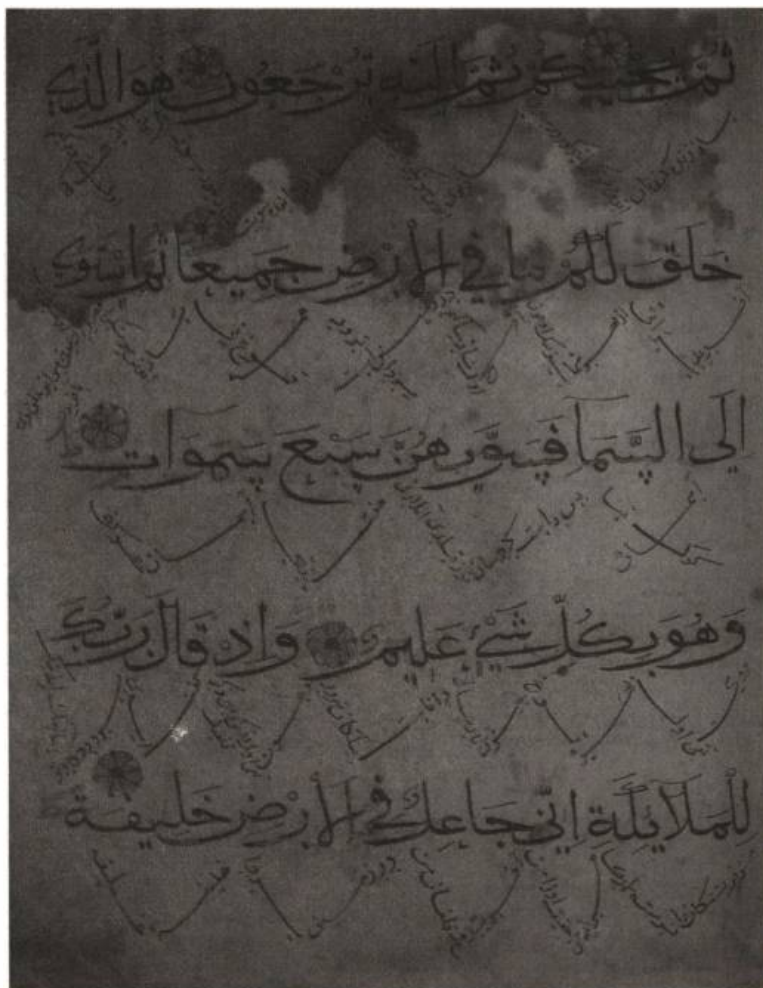
Satır Arası Kur'an Tercümesi

Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan
el Biruni adlı Şarksinaslık Enstitüsü, Nr. 2008

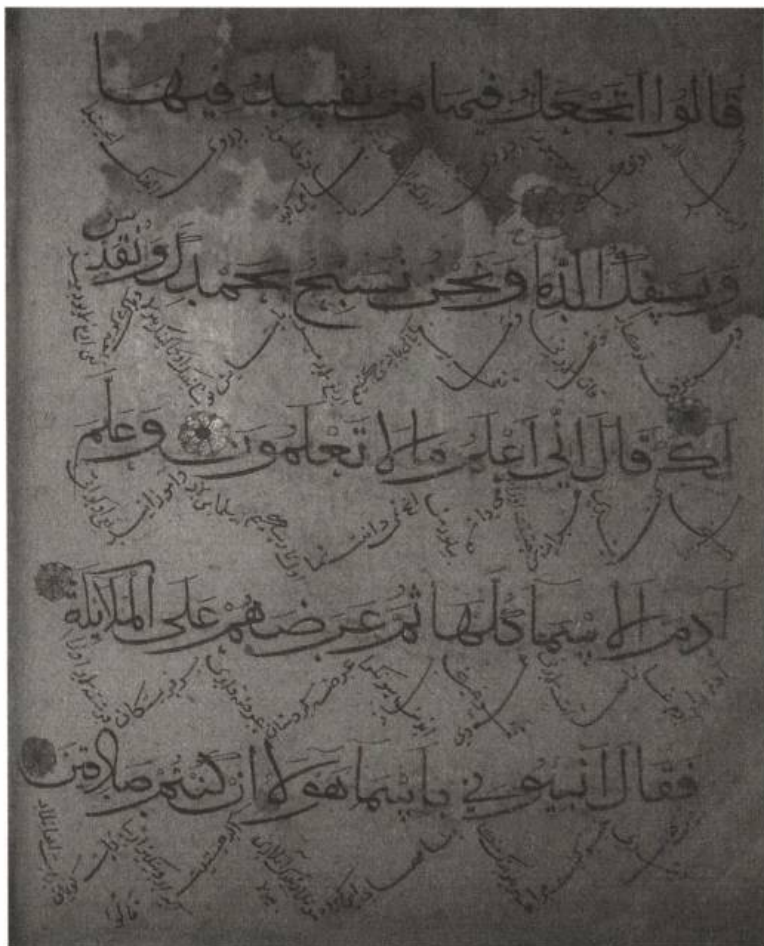

Satır Arası Kur'an Tercümesi Özbekistan 6b

Çeviri yazı Sûretü Bakara

26. Hâkîkat üze Tañrı uftanmas kim ursa [5a/1] meşel şıñekni ya'nî uftanıp qoyamaz şıñek birle meşel urmañkı, tañı ol nerse kim andın üstün. Anlar kim (2) bittiler, bilürler hâkîkat üze ol hañ turur anların İdisindin. Tañı (3) anlar kim kâfir boldılar, ayturlar: "Ne turur ol kim tiledi (4) Tañrı munuñ birle meşel?" Azdurur anıñ birle üküşni tañı köndürür (5) anıñ birle üküşni. Tañı azdurmas anıñ birle, meger Tañrı buyruğındın çıqğanları.
27. [5b/1] Anlar kim bozarlar Tañrının 'ahd<i>ni, berkitmişdin soñra. (2) Tañı keserler anı kim, Tañrı buyurdı anıñ birle kim ulansa. (3) Tañı fesâd kıılurlar yerde. Anlar anlar (4) ziyân kıılğanlar ya'nî köni yolını qoğup azğunluqını tutğanlar.
28. Nêteg küfr ketürürsüz Tañrığa (5) tañı érđinız ölüğler, tırgürdi sizni. Andın soñra öldürür sizni, [6a/1] andın soñra tırgürür sizni, andın soñra anıñ tapa qaytarılırsuz.
29. Ol turur kim (2) yarattı sizin için ol nêrse kim yerde turur qamuğı. Andın soñra uğradı kök tapa, (3) tüz kıldı anlarını, yetti kökni. (4) Tañı ol, qamuğ nêrseni bilgen turur.
30. Tañı ol vaqtın kim zıkr kıldı²⁰ ya'nî aydı senin İdiñ (5) firıştelerge: "Hâkîkat üze men kıılğan men yerde halife." [6b/1] Aydılar: Kıılır musuz anıñ içinde ol kim êrseni kim fesâd kıılır anıñ içinde (2) töker qanlarını; tañı biz arıqlar miz senin ögmekini birle tañı arıqlayur miz (3) sini?" Aydı: "Hâkîkat üze men bilür men ol nêrse kim bilmes siz²¹."
31. Tañı öğretti (4) Âdamğa atlarını, qamuğını. Andın soñra 'arza kıldı firışteler üze. (5) Aydı: "Haber bérini maña munların atları birle, eger érđinız érse râst ayğanlar."
32. [7a/1] Aydılar: "Arıqlıq saña. Hiç bilig yok bizge, meger ol kim öğrettiniz bizge. Hâkîkat üze sen (2) sen bilgen, üstüvâr işlig.
33. Aydı: "Ey Âdam! Haber béril anlarğa (3) atları birle. Ol vaqtın kim haber bérdi anlarğa anların atları birle, aydı: (4) "Aymadım mu sizge, hâkîkat üze men bilür men köklerin örtüglüğini tañı yérini örtüglüğini, (5) tañı bilür men ol nêrseni kim âşkârâ kıılır siz tañı ol nêrseni kim örter érđinız.

²⁰ zıkr kıldı: ya'nî zıkr kıılğıl

²¹ bilmes siz: bilmesler

26. Şüphesiz Allah, bir sineği, hatta ondan üstün olanı da, örnek olarak vermekten çekinmez. İnananlar, kuşkusuz bunun Rablerinden gelen bir gerçek olduğunu bilirler. İnanmayanlar ise, "Allah, bu örnekle ne demek istedi?" derler. (Oysa Allah,) bununla birçoğunu saptırır, birçoğunu (da) hidayete erdirir. Allah, buyruğundan çıkanlardan başkasını saptırmaz.
27. Onlar Allah'a verdikleri sözü tutmazlar. Allah'ın kendisiyle birleştirilmesini emrettiği şeyi keserler. Yeryüzünde bozgunculuk çıkarırlar. Bunlar ziyana uğrayanlar, yani doğru yolu bırakıp sapanlardır.
28. Sizi ölü iken dirilten Allah'ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra sizi yine öldürecek, yine diriltecektir ve sonunda ona döndürüleceksiniz.
29. Yeryüzünde ne varsa, hepsini o sizin için yarattı. Sonra o, göğe yönelip gökyüzünü yedi kat olarak düzenledi. O, her şeyi bilendir.
30. Rabbin meleklere: "Gerçekten ben, yeryüzünde bir halife var edeceğim." dediğinde onlar "Biz seni överek yüceltir ve noksan sıfatlardan tenzih ederken, orada bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?" dediler. (O) "Şüphesiz sizin bilmediklerinizi ben bilirim." dedi.
31. Âdem'e isimlerin hepsini öğretti. Sonra onları meleklere gösterip "Eğer doğru sözlü iseniz, bunların isimlerini bana söyleyin." dedi.
32. (Melekler) "Sen yücesin, bize öğrettiğinden başka bir bilgimiz yok. Gerçekten sen, her şeyi bilersin, hikmet sahibisin." dediler.
33. (Allah) "Ey Âdem! Onlara isimlerini söyle." dedi. O, onları isimleriyle söyleyince (Allah) "Size demedim mi, göklerin ve yerin gaybını, gizli tuttuklarınızı ve açığa vurduklarınızı gerçekten ben bilirim." dedi.

Dil bilgisi çözümlmeleri

uflanmas < uvut+a-n-mas "utanmaz, çekinmez"

uvut: isim tabanı

+a-: isimden fiil yapma eki

-n-: fiilden fiil yapma eki

-mas: geniş zamanın olumsuzu

üze < üz-e "üzerine"

üz-: fiil tabanı

-e: fiilden isim yapma eki

andın < ol zamirinin ayrılma durumu "ondan"

üstün < üs+tün "yukarıda, üstte, üstün"

üs: isim tabanı

+tün: isimden isim yapma eki (ayrılma durumu ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur)

azdurur < az-dur-ur “azdırır”

az-: fiil tabanı

-dur-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-ur: geniş zaman eki

köndürür < kön-dür-ür “doğru yola yöneltir”

kön-: fiil tabanı

-dür-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-ür: geniş zaman eki

buyruğundın < buyur-uğ+ı+n+dın “buyruğundan”

buyur-: fiil tabanı

-uğ: fiilden isim yapma eki

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: zamir n’si

+dın: ayrılma durumu

berkitmişdin < berk+i-t-miş+din “sağlamlaştırdıktan”

berk: isim tabanı

+i-: isimden fiil yapma eki

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-miş: sıfat fiil eki

+din: ayrılma durumu

ulansa < ul+a-n-sa “eklense”

ul: isim tabanı

+a-: isimden fiil yapma eki

-n-: fiilden fiil yapma eki

-sa: şart eki

köni < kön-i “doğru”

kön-: fiil tabanı

-i: fiilden isim yapma eki

küfr ketürürsüz < küfr+kel-tür-ür-süz “inkâr edersiniz”

küfr: isim tabanı

kel-: yardımcı fiil tabanı

-tür-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-ür: geniş zaman eki

+süz: çokluk ikinci kişi eki

ölüglér érdinîz < öl-ü-g+ler+ér-di-ñiz “ölülerdiniz”

öl-: fiil tabanı

-ü: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki

+ler: çokluk eki

ér-: yardımcı fiil tabanı

-di: görülen geçmiş zaman eki

-ñiz: çokluk ikinci kişi eki

tirgürdi < tir-gür-di "diriltti"

tir-: fiil tabanı

-gür-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-di: görülen geniş zaman eki

ķaytarılırsuz < ķay-ı-t-ar-ı-l-ur+suz "döndürülürsünüz"

ķay-: fiil tabanı

-ı: yardımcı ünlü

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-ar-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-ı: yardımcı ünlü

-l-: fiilden fiil (edilgenlik) yapma eki

-ur: geniş zaman eki

+suz: çokluk ikinci kişi eki

yarattı < yara-t-tı "yarattı"

yara-: fiil tabanı "uygun düşmek"

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-tı: görülen geçmiş zaman eki

siziñ < siz+iñ "sizin"

siz: isim tabanı

+iñ: ilgi durumu

uğradı < uğur+a-dı "yöneldi"

uğur: isim tabanı

+a-: isimden fiil yapma eki

-dı: görülen geçmiş zaman eki

arığlar miz < arı-ğ+la-r+miz "yüceltiyoruz, noksan sıfatlardan tenzih ediyoruz"

arı-: fiil tabanı

-ğ: fiilden isim yapma eki

+la-: isimden fiil yapma eki

-r: geniş zaman eki

miz: çokluk birinci kişi zamiri

ögmekñ < ög-mek+i+ñ "övgün"

ög-: fiil tabanı

-mek: fiilden isim yapma eki

+i: yardımcı ünlü

+η: teklik ikinci kişi iyelik eki

munların < mu+n+lar+nın "bunların"

mu: isim tabanı

+n: zamir n'si

+lar: çokluk eki

+nın: ilgi durumu

érдіңіз érсе рәст аяғанлар < rāst+ay-ğan+lar+ér-di-ñiz+ér-se "doğru söyleyenler idiyse"

rāst: isim tabanı

ay-: fiil tabanı

-ğan: sıfat fiil eki

+lar: çokluk eki

ér-: yardımcı fiil tabanı

-di: görülen geçmiş zaman eki

-ñiz: çokluk ikinci kişi eki

ér-: yardımcı fiil tabanı

-se: görülen geçmiş zamanın şartı

örtüglüğін < ört-ü-g+lüg+i+n "görünmeyeni, gaybını"

ört-: fiil tabanı

-ü: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki

+lüg: isimden isim yapma eki

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: yükleme durumu

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ رَتِّبْ شُكْرَهُ لِنَفْسِهِ
 شُكْرُ حُذِّ آلِ نُؤْمَانٍ مُسْتَلَسِكَا
 اَيْكُ نُؤْفُو حِی سَنَ اَرِیغْ بِسُرُوبَا
 اَلْهٰی تِلْکِیْمِ مَدَدِ یَا رِی بِیْرِ
 کُو تِکُوْلُ مَعْرِفَ نُورِی بِسِرْهٖ تُولُوبْ
 سَنُکُ سَنَ یَرَاتْغَانِ بُو سِرْکُو کُو نَای
 بُو یُو فِی قَلْبِی بَارِ قُوْعَ بَارِ فِی قُوْفِ
 تَنَا حُدْ شُکُورْ دِیْنِ نِجَا اَو کُزْ وَا
 اَوَلَهٗ رَا یَشْتِیجَا تَنَا حُدْ شُکُورْ
 اَبُو رَمَزِ آلِیْ فِی کِیْمِ اَبِلْ یِلْزَارْ

Çeviri yazı

1b/1 (177b/1)

Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm

Rabbi yessir velâ tu'assir

- 1 Şükür hâmd ilâhî tümen miñ saña
Müsül mân muvahhîd yaratıñ maña
Elig tutğuçı sen arıg bir ü bar
Tutulmışda kayu katıg bir muña
- 2 İlâhî tilekim meded yârî bér
Méni kıl müsül mân helâl loğma yér
Köñül ma'rifet nûrî birle tolup
Tilimni kılı bér arıg sêni tér
- 3 Senük sen yaratğan bu yér kök kün ay
Bu küz kış kerek yaz kerek bolsu yay
Bu yoknı kılıp bar kumuğ barnı yok
Kılığlı ğanî sen kumuğ halk çığay
- 4 Şenâ hâmd şükürdin neçe ögdüler
Bu ins ü melek cin né kim ögdiler
Olar aymışınça şenâ hâmd şükür
Ayur miz ilâhî né kim aydılar

Çeviri

Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla
Allah'ım kolaylaştır, zorlaştırma

- 1 Ey Allah'ım! Beni Müslüman ve Allah'ın birliğine inanan biri olarak yarattığın için sana binlerce hamt ve şükürler olsun. Sıkıntıya düşen kimsenin elini tutan, münezzeh, eşi ve benzeri olmayan ve varlığı âşikâr olansın.
- 2 Ey Allah'ım! Senden dileğim, bana yardım edip beni helal lokma yiyen bir Müslüman yapmandır. Gönlü(mü) marifet nuruyla dol(dur)up seni zikreden dilimi temizleyiver.
- 3 Bu yeri, göğü, güneşi, ayı; güzü, kışı, baharı ve yazı yaratan sadece sensin. Sen, yoktan var eden, yine bütün varlıkları yok edensin. Bütün yaratılmış olanlar fakirdir, onları zengin eden sensin.
- 4 Bu insanlar, melekler ve cinler seni çokça sena, hamt, şükür ve övgülerle övdüler. Ey Allah'ım! Onların söyledikleri gibi biz de sana sena, hamt ve şükür söyleriz.

Dil bilgisi çözümlemeleri

yarattı < **yara-t-tı-ı** "yarattın"

yara:-fiil tabanı

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-tı: görülen geçmiş zaman eki

-ı: teklik ikinci kişi eki

tutucu sen < **tut-ucu + sen** "tutansın"

tut-: fiil tabanı

-ucu: fiilden isim yapma eki

sen: teklik ikinci kişi zamiri (teklik ikinci kişi bildirme fonksiyonunda)

arız < **arı-ğ** "temiz, münezzeh"

arı-: fiil tabanı

-ğ: fiilden isim yapma eki

katı < **kat-ı-ğ** "sert, etkili"

kat-: fiil tabanı

-ı-: yardımcı ünlü

-ğ: fiilden isim yapma eki

tilimni < **til+i+m+ni** "dilimi"

til: isim tabanı

+i: yardımcı ünlü

+m: teklik birinci kişi iyelik eki

+ni: yükleme durumu

senük sen < **sen + ök + sen** "sadece sensin"

sen: teklik ikinci kişi zamiri

ök: kuvvetlendirme edatı

sen: teklik ikinci kişi zamiri (teklik ikinci kişi bildirme fonksiyonunda)

kerek < kergek (*kerge-k) "gerek"

kerek: isim tabanı (*kerge- fiil tabanı, -k fiilden isim yapma eki)

ġanī kılıġlı sen < ġanī + kıl-ı-ġlı + sen "zenginleştirensin"

ġanī: isim tabanı

kıl-: yardımcı fiil tabanı

-ı-: yardımcı ünlü

-ġlı sıfat-fiil eki

sen: teklik ikinci kişi zamiri (teklik ikinci kişi bildirme fonksiyonunda)

ögdüler < ög-dü+ler "övgüler"

ög-: fiil tabanı

-dü: fiilden isim yapma eki

+ler: çokluk eki

ögdiler < ög-di-ler "övdüler"

ög-: fiil tabanı

-di: görülen geçmiş zaman eki

-ler: çokluk üçüncü kişi eki

aymışınça < ay-mış+ı+n+ça "söylediği gibi"

ay-: fiil tabanı

-mış: sıfat-fiil eki

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+ça: eşitlik durumu

حکایت طایف نیک یگیتانی
 ناکا اولتوروب سوز لالشور ایدو دایلا بوا دین اونی کیله دی و نهی سیز نیک اوره لوقا نهی سیز بو قهسیر
 اسلام نه اونداز سیز انکا اویاس سیز اوج کچو موندغ اونی ایشیتیلار ایرسا بیکت لاله قوریلار
 خبر قیلدیلار بیر برانلق تیتیکه انی کیلتوردیلار سیکیز یوکلوک شوه بیر دیلار مککه کابارین نه
 کوردیک یی تیب بار بیکت کاکیردی اولک ابو جهل نی کوردی محمد خبرین ستوردی ابو جهل ایدو
 تورغیل اندین یلغابچی جادولوق یوتی انکا بارماسانک انی کورماسانک بخشیراق بیکت اونی
 کیلکانین ایتا بیری ابو جهل ایدی توه لار نی یوکلادی بیر لاشنک ساتقیل تورت سیکه اونی
 الامین الحاکم دین جعفر غازی السون نی پرما سن مونداز سیرسام کرانکار کیم محمد کاکیر سیکه نیا سیز

Çeviri yazı

[204a/20] Hikâyet: Tayîfin yigitleri (21) tünle oturup sözleşür érdi-ler, havâdın ün keldi: "Vây sizin üze, uftanmas mu siz? Bu Muḥammed sizni [204b/1] İslâmğa ünder, siz aña uymas siz." Üç kéce mundağ ün eşittiler érse yigitler qartlarga (2) haber kıldılar. Bir yarağlık tétik erni keltürdiler, sekiz yüklüg téve bértiler, Mekkege barğıl Muḥammedni (3) körgil tép. Barıp Mekkege kirdi, evvel Ebü Cehlñi kördi Muḥammed haberin sordı, Ebü Cehl aydı: "Yıraq (4) turğıl, andın yalğançı cādülük yok, aña barmasañ anı körmesañ yaşıraq." Yigit özi né üçün (5) kélgenin ayta bérdi. Ebü Cehl aydı: "Tévelerni yükleri birle maña satğıl dört miñ altunğa (6) alayın ammâ Mekkedin çıkmagunça altunnı bérmes men, munda bérsem kerekmez kim Muḥammedge bérseñ," tép bérmedi.

Çeviri

Hikâye: Taif'in gençleri (21) geceleyin oturup konuşurlarken havadan ses geldi: "Yuh size, utanmıyor musunuz? Hz. Muhammed sizi İslamiyet'e çağır-dığı hâlde siz ona uymuyorsunuz." Üç gece böyle ses duyunca gençler yaşlılara haber verdiler. Faydalı (ve) akıllı bir kişiyi getirip sekiz yüklü deve vererek Mekke'ye gitmesini ve Hz. Muhammed'i görmesini istediler. Gidip Mekke'ye girdi, önce Ebu Cehil'i görüp Hz. Muhammed'i sorunca Ebu Cehil "Uzak dur, ondan daha yalancı büyücü yok, ona gitmesen onu görmesen daha iyi." diyin-ce delikanlı niçin geldiğini söyleyiverdi. Ebu Cehil "Develeri yükleriyle birlikte bana sat, dört bin altına alayım, ama Mekke'den çıkmadıkça altını vermem, Muhammed'e verirsin diye burada veremem." diyip vermedi.

Dil bilgisi çözümlemeleri

tünle < tün+le “geceleyin”

tün: isim tabanı

+le: isimden isim yapma eki

oturup < otur-u-p (*ol-tur-) “oturup”

otur-: (*ol- fiil tabanı, -tur- fiilden fiil yapma eki) (*ol- Farazi bir köktür, -ur-’dan ve aynı şekilde türediği düşünülen *keltür-* sözcüğünden hareketle varsayılmaktadır.)

-u-: yardımcı ünlü

-p: zarf-fiil eki

sözleşür érdiler: < söz+le-ş-ür + ér-di-ler (*sö-z) “konuşurlardı, konuşuyorlardı” söz isim tabanı (*sö- fiil tabanı, -z fiilden isim yapma eki) (*sö- farazi bir köktür, *söyle-* ve *söz* sözcüklerinden hareketle varsayılmaktadır.)

+le-: isimden fiil yapma eki

-ş-: fiilden fiil (işteşlik) yapma eki

-ür: geniş zaman eki

ér-: yardımcı fiil tabanı

-di: geniş zamanın hikâyesi

-ler: çokluk üçüncü kişi eki

uflanmas mu siz < uvut+a-n-mas-mu + siz “utanmaz mısınız”

uvut: isim tabanı

+a-: isimden fiil yapma eki

-n-: fiilden fiil (dönüşlülük) yapma eki

-mas: geniş zamanın olumsuzluğu

-mu: soru eki

siz: çokluk ikinci kişi zamiri (çokluk ikinci kişi eki fonksiyonunda)

yarağlık < yara-ğ+lık “faydalı”

yara-: fiil tabanı

-ğ: fiilden isim yapma eki

+lık: isimden isim yapma eki

yüklüg < yük+lüg (*yü-k) “yükli”

yük: isim tabanı (*yü- fiil tabanı, -k fiilden isim yapma eki) (*yü- farazi bir köktür, *yük* ve *yüd-* “yüklemek” sözcüklerinden hareketle varsayılmaktadır.)

+lüg: isimden isim yapma eki

barmasağ < bar-ma-sa-ğ “gitmesen”

bar-: fiil tabanı

-ma-: fiilden fiil (olumsuzluk) yapma eki

-sa: şart eki

-ğ: teklik ikinci kişi eki

kélgenin < kél-gen+i+n “geldiğini”

kél-: fiil tabanı

-gen: sıfat-fiil eki

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: yükleme durumu

çıkmağunça < çık-ma-ğunça “çıkmayınca”

çık-: fiil tabanı

-ma-: fiilden fiil (olumsuzluk) yapma eki

-ğunça: zarf-fiil eki

بیکیت زیرک ایردی الینی کیزدی علی یولوقتی ابدی باعلی محمد حقیقدا فی تیور سین علی کیزدی
 کونخونک بار یو بیکیت ابدی سن انی کورگا لی کیلیپ سن انکی لاری بار یو رسول لی کور دی
 رسول ایدی فی بیکیت سین ییکا کیلیپونک فی یکما یولوقخا نینک فی سن حواتد سین یازدی
 بیر این بیکیت ابدی سیر ایتیک رسول ایتا ایردی بیکیت ابدی دستور بیر نیک ابرجه کازدی
 بار یو قاتی الاین دستور بر د یاز بار دی ابرجهل منظره اولور و ر ایردی رسول هم بار دی
 ابرجهل قولوندا ایشیک باغلانیدی بار یو قیج قاتی لار و کمال فی قاتی کما تابا یازدی
 ابرجهل ابر لکم ایردی سراجی اورتا سبند ایر اولونع نکرمان ماشی بار ایردی قولین غافل
 بر تاشی ن کونما یو بوشیم اوز و قورینیلدیک بر کما منیب محمد نیک بشیند او این بو ایشیک
 سینی ازاد قیلاین

Çeviri yazı

(7) Yigit zîrek êrdi, êlni kêzdi 'Alî yoluktu, aydı: "Yâ 'Alî! Muḥammed ḥaqqında né téyür sen?" 'Alî aydı: "Körer (8) köñlün bar mu?" Yigit aydı: "Men anı körgeli kélip men." Êkileri barıp Resûlnı kördiler, (9) Resûl aydı: "Né yigit sên, nége kélgeniñni, kimge yolukğanıñni sen mü aytur sên yâ men ayta (10) béreyin?" Yigit aydı: "Siz ayttıñ." Resûl ayta bérdi, yigit aydı: "Destûr bériñ Ebû Cehl kâfırdın (11) barıp mâlnı alayın." Destûr bértiler, bardı Ebû Cehl manzarda olturur êrdi, Resûl hem bardılar, (12) Ebû Cehl kûlunga êşik bağlatdı, barıp kapuğ kaqtılar. (Radda'l-mâle innî) mâlnı maña kayta bérgil. (13) Ebû Cehl Ebu'l-Hikem êrdi, sarâyı ortasında bir uluğ tegirmen taşı bar êrdi, kûlunga aydı: (14) "Bu taşıñ köterip başım üze koyğıl bék yerge minip Muḥammedniñ başıñga urayın, bu iş bitse (15) sêni âzâd kılayın."

Çeviri

Genç zeki idi, memleketi gezerken Hz. Ali ile karşılaştı. "Ey Ali, Hz. Muhammed hakkında ne dersin?" diyince Ali "Görmeye niyetin var mı" dedi. Genç "Ben onu görmek için geldim." dedi. İkisi gidip Resulü gördüler. Resul "Kimsin, niçin geldiğini, kiminle görüştüğünü sen mi söylersin, yoksa ben mi söyleyeyim." dedi. Genç "Siz söyleyin." diyince Resul söyleyiverdi. Genç şöyle dedi: "Müsaade edin, kâfir Ebu Cehil'den gidip malı alayım." Müsaade ettiler, gittiğinde Ebu Cehil seyir yerinde oturuyordu. Resul de gitti. Ebu Cehil kuluna kapıyı bağlattı. Gidip kapıyı çaldılar. "Malı bana ver." Ebu Cehil Ebu'l-Hikem idi, sarayının ortasında büyük bir değirmen taşı vardı, kuluna "Bu taşı kaldı-

rıp başımın üzerine koy, sağlam yere çıkıp Muhammed'in başına vurayım, bu iş bittiğinde seni azat edeyim." dedi.

Dil bilgisi çözümlemeleri

yoluğğanıñnı < yol+u+ķ-ğan+ı+ñ+nı "karşılaştığını"

yol: isim tabanı

+u: yardımcı ünlü

+ķ-: isimden fiil yapma eki

-ğan: sıfat-fiil eki

+ı: yardımcı ünlü

+ñ: teklik ikinci kişi iyelik eki

+nı: yükleme durumu

ayta béreyin < ay-t-a + bér-eyin "söyleyivereyim"

ay-: fiil tabanı

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-a: zarf-fiil eki

bér-: yardımcı fiil tabanı

-eyin: teklik birinci kişi emir eki

éřik < éři-k "eřik"

éři-: fiil tabanı

-k: fiilden isim yapma eki

bağlatdı < ba-ğ-la-t-dı "bağlattı"

ba-: fiil tabanı

-ğ: fiilden isim yapma eki

+la-: isimden fiil yapma eki

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-dı: görülen geçmiş zaman eki

ķapuğ < ķap-u-ğ "ķapı"

ķap-: fiil tabanı

-u-: yardımcı ünlü

-ğ: fiilden isim yapma eki

ķulıñga < ķul+ı+n+ğa "kuluna"

ķul: isim tabanı

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+ğa: yönelme durumu

tégende < té-gende "dediğinde, diyince"

té-: fiil tabanı

-gende: zarf-fiil eki

köterip < köter-i-p (*köt-er-) "kaldırıp"

köter-: fiil tabanı (*köt- fiil tabanı, -er- fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki)

-i-: yardımcı ses

-p: zarf-fiil eki

başım < baş+ı+m “başım”

baş: isim tabanı

+ı: yardımcı ses

+m: teklik birinci kişi iyelik eki

koyğıl < ko-y-ğıl “koy, yerleştir”

ko-: fiil tabanı

-y- :fiilden fiil yapma (kuvvetlendirme) eki

-ğıl: teklik ikinci kişi emir eki (Aslında emir fonksiyonunu kuvvetlendirmek için kullanılan bir ektir.)

âzâd kılayın < âzâd + kıl-ayın “serbest bırakayım”

âzâd: isim tabanı

kıl-: yardımcı fiil tabanı

-ayın: teklik birinci kişi emir eki

نیا ییل بولدی جانیم اوسکار ابردی کونکولدا او شهر اندیشه بار اوردی
 تکان شاه بنشینکابر ترغاسن تب بو کونکولم قدیمو ییسی ترغاسن تب
 سوروب کونکولم تم استرو دغبتیم بار بو بوردی تم قنقلان ایددی ای یار
 زوان ای قطب ترکین کیم بولور بلر بی بلکای لاری می سوزلا تاسا کل تیلر
 نظامی نظمیکلیغ نوز سوروتکی این بکوت خائیکلغا بو اوزوتکی
 حایم هرله ملکه آتینکا بیسر کنایه قلعوقا قیل بیک تدبیر
 بو یوم شهرینکا کونکولم اوردی سلطان جانیم این بیک قیلدی بو فرمان
 کونکل فرمایینی جان برلا نوتوم اذین سانیغ نی هر یول اوندونوم

Çeviri yazı

[7b]

- 1 Nêçe yıl boldı cānım ösker érdi
Köñülde uşbu endîşe bar érdi
- 2 Neteg şâh tapğın̄a bir barğ̄a men tēp
Bu köñlüm kağğusını tarğ̄a men tēp
- 3 Körüp köñlüm kim asru rağbetim bar
Buyurdı kim katıġlan ém̄di ey yār
- 4 Revān ey Kuṭb terkin kēç bolur bil
Né bilgeyler sēni sōzletmesēñ til
- 5 Nizāmī nazmı yanlıġ tüz sōzūñni
Anın belgūt ḥanıñğa bu özūñni
- 6 Ḥanım birle melike atıñ̄a bir
Kitābı kılğuka kıl tēdi tedbīr
- 7 Boyum şehriñe köñlüm erdi sultān
Cānım andın qabūl kıldı bu fermān
- 8 Köñül fermānını cān birle tuttum
Ağın saķınçnı bir yolu unuttum

Çeviri

- 1-2 Yıllardır arzu ediyordum. Gönümde şahın huzuruna nasıl varayım, bu gönümün kaygısını nasıl dağıtayım düşüncesi vardı.
- 3 Gönüm, çok rağbetim olduğunu görünce "Ey yâr, çabala" diye buyurdu.

- 4 Ey Kutup, acele etmezsen geç kalacağını bil. Konuşmazsan seni nasıl tanıyacaklar?
- 5 Sözü'nü Nizami'nin nazmına uygun olarak söyle (ve) kendini hanına onunla tanı.
- 6 Hanım ile melikenin adına bir kitap yazmak için tedbir al.
- 7 Boyum gönlümün sultanının şehrine ulaştı (ve) canım ondan bu fermanı kabul etti.
- 8 Gönül fermanını canıyürekten tuttum, başka düşünceyi şimdilik unuttum.

Dil bilgisi çözümlemeleri

öşker érdi < öz+ke-r + ér-di "arzu ediyordu, istiyordu"

öz: isim tabanı

+ke-: isimden fiil yapma eki

-r: geniş zaman eki

ér-: yardımcı fiil tabanı

-di: geniş zamanın hikâyesi

tapğınā < tap-u-ğ+ı+n+ga "huzuruna, hizmetine"

tap-: fiil tabanı

-u-: yardımcı ünlü

-ğ: fiilden isim yapma eki

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+ga: yönelme durumu

tarğa men < tar-ğa + men "dağıtayıp"

tar-: fiil tabanı

-ğa: istek eki

men: teklik birinci kişi zamiri

asru < aş-ur-u "çok"

aş-: fiil tabanı

-ur-: fiilden fiil (ettirgenlik) yapma eki

-u: zarf-fiil eki

katıgılan- < kat-ı-ğ+la-n- "çabala, gayret et"

kat-: fiil tabanı

-ı-: yardımcı ünlü

-ğ: fiilden isim yapma eki

+la-: isimden fiil yapma eki

-n-: fiilden fiil (dönüşlülük) yapma eki

terkin < terk+i+n "çabuk"

terk: isim tabanı

-i-: yardımcı ünlü

-n: vasıta durumu

bilgeyler < bil-gey-ler “bilecekler”

bil-: fiil tabanı

-gey: gelecek zaman eki

-ler: çokluk üçüncü kişi eki

sözletmesen < söz+le-t-me-se-η (*sö-z) “konuşmasan, konuşmazsan”

söz: isim tabanı (*sö- fiil tabanı, -z fiilden isim yapma eki)

+le-: isimden fiil yapma eki

-t-: fiilden fiil yapma (ettirgenlik) eki

-me-: fiilden fiil yapma (olumsuzluk) eki

-se-: şart eki

-η: teklik ikinci kişi eki

yanlıg < yan+lıg “gibi”

yan: isim tabanı

+lıg: isimden isim yapma eki

belgüt < belgü+< r > -t- (*bel-gü) “belirt, ortaya koy”

belgü: isim tabanı (*bel- fiil tabanı, -gü fiilden isim yapma eki)

+r-: isimden fiil yapma eki

-t-: fiilden fiil (ettirgenlik) eki

hanınga < han+ı+η+ga “hukumunda na”

han: isim tabanı

+ı: yardımcı ses

+η: teklik ikinci kişi iyelik eki

+ga: yönelme durumu

kılguqa < kıl+gu+qa “kılmak için”

kıl: fiil tabanı

-gu: sıfat-fiil eki

+qa: yönelme durumu

ağın < ağın (*ağ-ı-n) “başka”

*ağın isim tabanı (*ağ- fiil tabanı, -ı- yardımcı ünlü, -n fiilden isim yapma eki)

saķınçı < sa-ķ-ı-n-ç+ını “düşüncüyü”

sa-: fiil tabanı

-ķ-: fiilden fiil yapma eki

-ı-: yardımcı ünlü

-n-: fiilden fiil (dönüşlülük) yapma eki

-ç-: fiilden isim yapma eki

+ını: yükleme durumu

yolı < yol+ı “kez, kere”

yol: isim tabanı

+ı: isimden isim yapma eki (Aslında üçüncü teklik kişi iyelik ekinin kalıplaşması ile oluşmuştur.)

بیور من کم سنیگ ک بولان ای جان
 بوین سوندوم قباغ کول من ای جان
 کسی قاندا اولارین بیلسه بولماس
 معیت یار دین آیریلیسه بولماس
 فرد بیر له جهان افسانه سی من
 ولی زنجیر نیکر دیوانه سی من
 اولدم دور نیر کاجان منیر تیر کمال
 محال دوبوتونه جان منیر تیر کمال

Çeviri yazı

C 6 (56a)

- 1 Bilür mén kim sénin dég bulman ey cân
Boyun sundum cefâga kul mén ey cân
- 2 Kişi kıanda ölerin bilse bolmas
Hâkıfât yârıdın ayrılma bolmas
- 3 Hıred birle cihân efsânesi mén
Velî zencîrîñiz dîvânesi mén
- 4 Ölümdür bizge cânânsız tirilmek
Muḥâldur bu tene cânsız tirilmek

Çeviri

C 6 (56a)

- 1 Ey can, senin gibisini bul(a)mayacağımı biliyorum. Ey can, ben kulum, cefaya boyun sundum.
- 2 İnsanın nerede öleceğini bilmesinin mümkün olmadığı gibi gerçek sevgilisinden ayrılması (da) mümkün değildir.
- 3 Akılda dünyanın efsanesi olduğum hâlde zincirinizin delisiyim.
- 4 Yârsız dirilmek bize ölümdür, cansız dirilmek bu ten için imkânsızdır.

Dil bilgisi çözümlemeleri

bilür mén < bil-ür + mén “bilirim, biliyorum”

bil-: fiil tabanı

-ür: geniş zaman eki

mén: teklik birinci kişi zamiri

bulman < bul-man “bulamam”

bul-: fiil tabanı

-man: geniş zamanın olumsuz teklik birinci kişi

boyun < boyun (*boy+u+n) “boyun”

boyun: isim tabanı [*boy isim tabanı, +u yardımcı ünlü, +n isimden isim yapma eki (organ ismi türetir)]

ölerin < öl-er+i+n “öleceğini”

öl-: fiil tabanı

-er: sıfat-fiil eki

+i: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+n: yükleme durumu

yârdın < yâr+ı+dın “yârenden, sevdiğinden, sevgilisinden”

yâr: isim tabanı

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+dın: ayrılma durumu

efsânesi mén < efsâne+si + mén “efsanesiyim”

efsâne: isim tabanı

+si: teklik üçüncü kişi iyelik eki

mén: teklik birinci kişi zamiri (birinci teklik kişi bildirme fonksiyonunda)

zencîriñiz < zencîr+i+ñiz “zinciriniz”

zencîr: isim tabanı

+i: yardımcı ünlü

+ñiz: çokluk ikinci kişi iyelik eki

ölümdür < öl-ü-m+dür “ölümdür”

öl-: fiil tabanı

-ü-: yardımcı ses

-m: fiilden isim yapma eki

+dür: teklik üçüncü kişi bildirme eki

tirilmek < tir-i-l-mek “dirilmek”

tir-: fiil tabanı “yaşamak”

-i-: yardımcı ses

-l-: fiilden fiil yapma (dönüştürme) eki

-mek: fiilden isim yapma eki

وَالْأَرْضِ كَأَنَّهَا تَفْتَثُهَا هَبَّاءَ تَكْرِرُهَا
 وَتَعَالَى بِهٖ فَرِشْتَهٗ بِرَأْسِهَا أُولَ فَرِشْتَهٗ كَالْحَمَلِ
 بِدِيرِ نِيكَ اِهْتِفَاكِدِ يُو بُو هَوَلِ فَرِشْتَهٗ
 بِهٖ فِي جِهٖ جَلَّ جَلَّ لَهٗ أُولَ فَرِشْتَهٗ كِيكِي كُو كِي
 تِي أُولَ قَدَرِ سِي بَدَلَا أُولَ فَرِشْتَهٗ اِيكِي
 مَشْرِعًا بِرَأْسِهَا كَمُغْرَبِ قَائِمَةٍ بِرَأْسِهَا
 اِيكِي بِرَأْسِهَا تَوَفِّي بِهٖ بِرَأْسِهَا أُولَ فَرِشْتَهٗ
 اَسْمٰعِيْلُ مَوْلٰی عَزْرُو جَلَّ مَعِيْنُ حُدُوْا اَتَمَّ
 تَنْ بِرَأْسِهَا بِاَقْوَتِ كِبِدِ تَعْدِي اُولَ كَا
 قَائِمٌ لِيَقِي بِشَرِّهِ نَبَاتُ قَدَرِ اُولَ فَرِشْتَهٗ

Çeviri yazı

[9] Tenhri tebâreke (3) ve ta'âlâ bir ferîşte yarattı. Ol ferîştege fermân boldı kim (4) bu yérniñ astıǵa kirgil tēyü. Bu ol ferîşte yér altıǵa kirdi. (5) Yérni Haq celle celâluhu o ferîštenin köksi üze orna-(6) ttı öz qüdreti bile. Ol ferîşte éligini sundı. Bir éli (7) maşrıqqa yétti, bir éligi maǵrıbqa yétti. Yéti kat yérni iki (8) éligi birlen tuttı. Bu yér ol ferîşte üze qarâr kıldı. (9) Andın < soñ > Mevla 'azze ve celledin 'Adn atılıq uçmah- (10) tın bir yaşıł yâkût keltürdi, ol yâkûtunñ (11) qalınlıǵı bés yüz yıllıq turur. Ol ferîşte adaqını [10/1] ol yâkût üze koydı.

Çeviri

Allah -mübarek etsin ve yüceltsin- bir melek yarattı. O meleğe “Bu toprağın altına gir.” diye buyruldu. Bu melek yerin altına girdi. Yüce Allah kendi kudretiyle o yeri meleğin göğsü üzerine yerleştirdi. O melek elini uzattı. Bir eli doğuya, bir eli batıya erişti. Yedi kat yeri iki eliyle tuttu. Bu yer o melek üzerinde durdu. Ondan sonra Yüce Allah, Adn adlı cennetten kalınlığı beş yüz yıllık olan yeşil bir yakut getirdi. O melek ayağını o yakutun üzerine koydu.

Dil bilgisi çözümlemeleri

yarattı < yara-t-tı “yarattı”

yara-: fiil tabanı “uygun düşmek, uygun gelmek, yaramak”

-t-: fiilden fiil yapma (ettirgenlik) eki

-tı: görülen geçmiş zaman eki

yerniğ < yer+niğ “yerin”

yer: isim tabanı

+niğ: ilgi durumu

astığa < ast+ı+ğa (*as+t) “altına”

ast: isim tabanı (*as isim tabanı, +t (*as+tın “aşağıda, altta” biçiminden yanlış çözümleme ile ortaya çıkmıştır))

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+ğa: yönelme durumu

téyü < té-y-ü “diye”

té-: fiil tabanı

-y-: yardımcı ses

-ü: zarf-fiil eki

altığa < alt+ı+ğa (*al+t) “altına”

alt: isim tabanı (*al isim tabanı, +t (*al+tın “aşağıda, altta” biçiminden yanlış çözümleme ile ortaya çıkmıştır))

+ı: teklik üçüncü kişi iyelik eki

+ğa: yönelme durum

ornattı < orun+a-t-tı “yerleştirdi”

orun: isim tabanı “yer, mekân”

+a-: isimden fiil yapma eki “yerleşmek”

-t-: fiilden fiil yapma (ettirgenlik) eki

-tı: görülen geçmiş zaman eki

birlen < bir+i-l-e+n “ile birlikte, ile”

bir: isim tabanı

+i-: isimden fiil yapma eki “bir araya getirmek”

-l-: fiilden fiil yapma (edilgenlik) eki

-e: zarf-fiil eki

+n: araç durumu

birlen < bir+le+n “ile birlikte, ile”

bir: isim tabanı

+le: isimden isim yapma eki

+n: araç durumu

yaşıl < yaş+ı+l “yeşil”

yaş: isim tabanı

+ı: yardımcı ses

+l: isimden isim yapma eki (renk isimleri türetir)

kéltürdi < kél-tür-di “getirdi”

kél-: fiil tabanı

-tür-: fiilden fiil yapma (ettirgenlik) eki

-di: görülen geçmiş zaman eki

yıllık turur < yıl+lık + tur-ur “yıllıktır”

yıl: isim tabanı

+lık: isimden isim yapma eki

tur-: yardımcı fiil tabanı

-ur: geniş zaman eki (turur: teklik üçüncü kişi bildirme fonksiyonunda)

koydı < ko-y-dı “koydu”

ko-: fiil tabanı

-y-: fiilden fiil yapma (kuvvetlendirme) eki

-dı: görülen geçmiş zaman eki

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIPÇAK TÜRKÇESİ

1. Kıpçaklar: Tarihî ve Kültürel Çevre

1.1. Kıpçak Adı ve Tarihte Kıpçaklar

Kuman-Kıpçakların kökeni ve milliyeti meselesi uzun süredir bilginlerin dikkati çekmektedir. Öyle ki bu Türk boyunun nasıl adlandırılacağı bile sorun oluşturmaktadır. Bizans ve Latin kaynaklarında Kuman (Comani) olarak adlandırılan bu topluluğu, tarihî Rus kaynakları Polovets, Macarlar ise Kun olarak tanımlarlar. Bu adların ortak anlamı “sarı, sarımsı, solgun”dur. Kıpçaklar sarı saçlı olmaları sebebiyle bu ad verilmiştir. Bu Türk topluluğu İslam dünyası, Güney Kafkasların Hristiyan halkları, Moğol ve Çinlilerce Kıpçak (Kıbkak, Kıfsak) olarak kaydedilmiştir. Kıpçak kelimesinin etimolojisiyle ilgili kesin bir sonuca varılamamıştır.

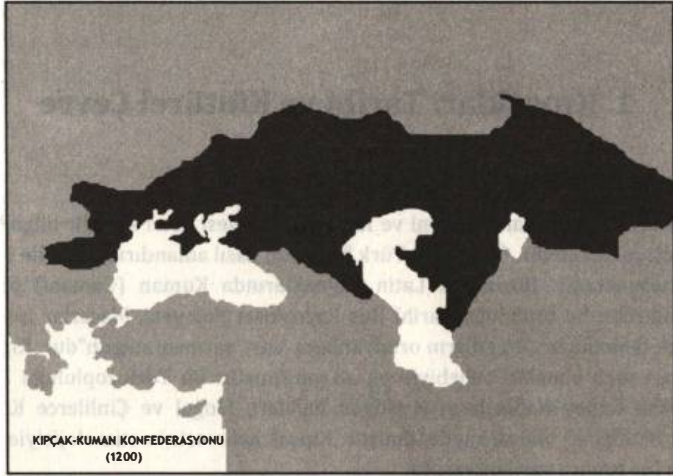
Türkçe yazılı kaynaklarda Kıpçak adına ilk defa 759 yılında Uygur İl İtmiş Bilge Kağan’ın Şine-Usu (Bayan Çor) yazıtında rastlamaktayız. Bu yazıtta geçen *Türk Kıpçak elig yıl olurmuş*¹ “Türk Kıpçak elli yıl oturmuş (yönetmiş)” cümlesi, 682-745 yılları arasındaki İkinci Köktürk dönemine işaret etmektedir. Bu duruma göre Kıpçaklar, ya doğrudan doğruya Doğu Köktürklerinin kendileriydi; yahut da Doğu Köktürkleriyle bir arada yaşayan bir Türk boyuydu (Ercilasun 2004: 359).

Reşidüddin *Câmiü’t-Tevârîh* adlı eserinin “Türk boyları ve Oğuz Han’ın işleri” bölümünde, Kıpçaklara ismini veren ataları Kıpçak’ın adının Türkçe *kobuk (kovuk)*’tan geldiğini söylemektedir (Golden 2002: 224 vd.). Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*’de bu adlandırmayı tekrarlar.

11. yüzyıl başlarında Yayık boylarında yaşayan Kıpçaklar 1030 yılı civarında İdil’i geçerek Oğuzları batıya itmişler ve Rus prenslikleriyle komşu olmuşlardır. Rus kaynakları Kıpçakların 1055 yılında Doğu Avrupa bozkırlarında olduklarını kaydeder. Bu tarihten itibaren Kıpçaklar “Deşt-i Kıpçak” denilen Avrasya’nın en önemli aktörlerinden biri hâline gelirler. 1061’den itibaren Rus bozkırlarını ele geçirmeye başlayan Kıpçaklar Bizansa karşı çeşitli akınlar yapmışlardır (Yücel 2002: 420). Öyle ki 1080’lerde Kıpçak coğrafyası Batıda Tuna boylarından Kafkaslara, Batı Sibirya’dan Müslüman Orta Asya’ya

¹ Şine Usu Yazıtı’nı yayımlayan Dr. Erhan Aydın bu cümleyi “türük kagan]çak elig yıl olurmuş” biçiminde okumuştur. Erhan Aydın, *Şine Usu Yazıtı*, KaraM Yay., Çorum 2007, s. 34.

kadar uzanıyordu. Ağırlık merkezleri Don-Dinyester boylarıydı (Kafesoğlu 1996: 177; Ercilasun 2004: 361).

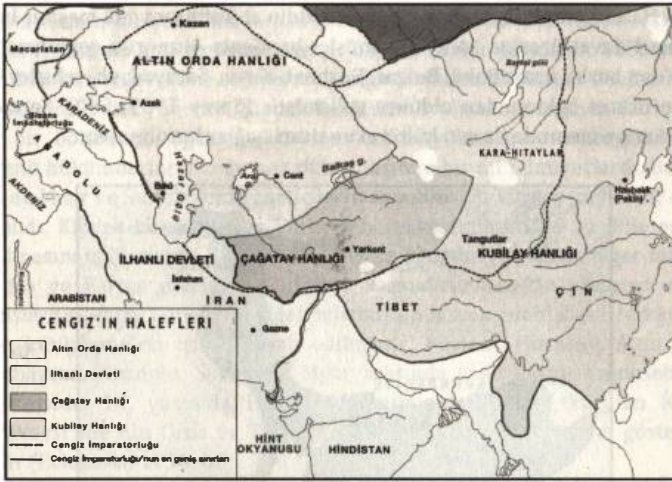

Kıpçak halklarının yayılma alanları

Doğu Avrupa-Batı Sibirya bozkır bölgelerinin tamamını kapsayan Kuman-Kıpçak sahası o zamandan itibaren İslam kaynaklarında “Deşt-i Kıpçak” (Kıpçak Bozkır) adıyla anılmıştır. Rus, Bulgar, Alan, Burtas, Hazar ve Ulahların Kıpçak tâbiyetinde yaşadıkları bu devirde Kıpçak ülkesi Orta Asya, İtil-Yayık, Don-Donets, Aşağı Dinyepr ve Tuna adlı beş bölgeye ayrılmıştır. Kıpçaklar bu bölgelerde kendi başbuğlarının idaresinde yaşıyorlardı.

Kıpçaklar 11. yüzyılın sonlarında Macaristan, Lehistan ve Bizans topraklarına girdiler. Rus prenslikleriyle birkaç defa savaştılar. 1185 yılında yapılan savaşta Rus knezi İgor imha edildi. Bu olay İgor Destanı’nın konusu oldu. 12. yüzyılda Gürcistan’da, Güney Rusya’da, Romanya’da, Bulgaristan’da ve Macaristan’da önemli roller oynadılar. Halkın bir kısmı Macaristan’da kalarak Macarlaştı. On binlerce Kıpçak askeri Gürcü ordusunda görev alarak Selçuklulara karşı Gürcüleri korudular. Dede Korkut boylarındaki Kıpçak-Oğuz çatışmalarının son katmanı, 12. yüzyıldaki bu mücadelelerdir (Ercilasun 2004: 361).

Çengiz Han’ın torunu Batu Han 1241 yılında Altın Orda Devletini kurana kadar Kıpçaklar bu geniş coğrafyada yaşamışlar, fakat siyasi bir birlik oluşturamamışlar ve merkezi bir devlet kuramamışlardır. 1241 yılından sonra Altın Orda Devleti’nin hâkim unsuru olarak yaşamışlar, bir bölümü de Mısır ve Suriye’ye yerleşerek Memluk Devletini kurmuşlardır.

Çengiz Han'dan sonra oluşan hanlıklar

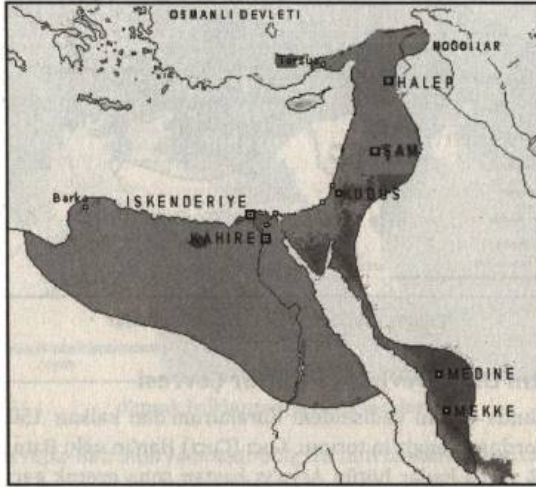
1.2. Altın Orda Devleti ve Kültür Çevresi

1236 yılında Orhun vadisindeki Karakorum'dan kalkan 150 bin kişilik Türk-Moğol ordusu Çengiz'in torunu, Coçi (Cuci) Han'ın oğlu Batu Han komutasında 1242 yılına kadar bütün Asya'yı baştan sona ezerek geçmiş, Viyana kapılarına kadar dayanmıştır. Bu askerî harekât Avrasya'da yaşayan Ruslar'ı, İdil Bulgarlarını ve Kıpçakları da ezip geçmiştir. Moğol ordularına direnmek isteyen Kıpçaklar fazla dayanamamış ve dağılmışlar, kaçabilenler Macaristan'a sığınmıştır (1239). Kıpçakların bir bölümü başka ülkelere sığınmışlar, kalanlar ise 1241 yılında kurulan Altın Orda Devletinin hâkim unsuru olmuşlardır. Ayrıca, tüm Doğu dünyasını etkisi altına alan Moğol orduları bu harekâta önlerine kattıkları yeni Kıpçak kitlelerini batıya doğru sürmüşler, bu yeni dalga sonucunda Kıpçaklar bu coğrafyada epey nüfusa sahip olmuşlar; kültürel etkileri de artınca coğrafyanın Türkleşmesini sağlamışlardır. Moğolları hem kültür hem de dil bakımından etkileyerek onları da Türkleştirmişlerdir.

Özellikle Batu Han'ın küçük kardeşi Berke Han'ın Müslüman olmasıyla Altın Orda Devleti Kıpçaklar sayesinde tam bir Türk-İslam devleti hâline gelmiştir.

10. yüzyıldan beri İslam kültürünün iyice yaygınlaştığı bölgede bilhassa Saray şehrinin kuruluşu ve devlet merkezi yapılmasından sonra Türkistan'la ticari ve kültürel ilişkiler hızla gelişmiştir. Bundan dolayı da bölgede İslamiyetin etkisi artmış, Saray başta olmak üzere bütün şehirler dinî abidelerle donatılmıştır. Altınordu hükümdarları ve devletin ileri gelenleri saraylarında ve konaklarında bilginleri, yazarları, din büyüklerini barındırmış ve korumuş-

lardır. Hatta Kutbüddin er-Razi, Şeyh Sadeddin et-Taftazani gibi meşhur İslam bilginleri davet üzerine Saray'a gelmişlerdir. Geniş Altınordu coğrafyasında Saray'dan başka Azak, Bakü, Bulgar, Derbent, Kırım, Saraycık vb. şehirler kültür ve ticaret bakımından oldukça gelişmiştir (Saray 1989: 540). Saray ile Mısır-Suriye arasında da sıkı kültürel ve ticari bağlar kurulmuştur.

Memluk-Kıpçak Devleti'nin yayılma alanları

15. yüzyılın sonlarına doğru Altın Orda Devleti gerilemeye başlamış, ülke buhrana düşmüş, prensler arasında taht mücadeleleri yaşanmış, sonuçta devlet parçalanmıştır (1502). Böylece Altın Orda toprakları üzerinde daha önce kurulan Kırım, Kazan ve Nogay hanlıklarından başka Astrahan ve Sibir hanlıkları da ortaya çıkmıştır (Saray 1989: 540). Bu coğrafyada yaşayan büyük Kıpçak kitlelerinin bir bölümü Hristiyanlaşmış ve kaybolmuştur. Bir bölümü de Tatar, Nogay, Karaim vb. adlarla bugüne kadar gelmişlerdir.

1.3. Memluk Devleti ve Kültür Çevresi

Mısır ve Suriye'de 9. yüzyıldan itibaren Türk varlığı hissedilmeye başlanmış, bu varlık bir Türk devleti kuran Tolunoğulları zamanında pekiştirilmiştir. 12-13. yüzyıllarda Mısır'da hüküm süren Eyyubiler Devleti zamanında Deşt-i Kıpçak ve Kafkaslardan köle satın alıp onları asker olarak kullanmak yaygın bir âdet hâline gelmişti. Bu dönemde köle olarak satın alınan çok sayıda Kıpçak, Oğuz ve Çerkez askerlikle görevlendirilmiştir. Bölgenin gelişmiş olması, ticaret ve geçim seviyesinin yüksekliği sebebiyle Orta Asya'dan da Oğuz ve Kıpçak Türkleri göç ederek buralara yerleşmiştir. Eyyubilerin sultan

ve emirlerinin özel muhafız kıtalarında hizmet eden savaşçı Kıpçak askerler, devlet içerisinde kısa zamanda büyük bir güç hâline gelmişler, 1250 yılında Eyyubilerin hâkimiyetine son vererek bağımsız Memluk Kıpçak Devletini kurmuşlardır. Devlet yönetimi Kıpçak Türklerinde olmasına rağmen Türk nüfusun bir bölümünü Oğuzlar (Türkmenler) meydana getirmekteydi. Kıpçak kökenli hükümdarların çoğu ana dilleri dışında bir dil bilmiyorlardı. Bu yüzden de Mısır ve Suriye'deki yöneticilerin ana dili olan Türkçe büyük bir önem kazandı. Kıpçak hükümdarlar Türkçenin geliştirilmesini ve bu dille eserler yazılmasını istiyorlardı. Bir taraftan Türkçe kitaplar yazılması, diğer taraftan Arapça ve Farsça eserlerin Türkçeye kazandırılması için yazarları teşvik etmişlerdir. Hatta Türkçenin diğer sahalarının birçok edebî eseri, hükümdarların kütüphaneleri için istinsah edilmiştir. Böylece, Horasan, Altın Orda, Azerbaycan, Anadolu, Suriye ve Mısır arasında canlı kültür münasebetleri oluşmuştur. 14. yüzyılda Emir Soyurgatmış tarafından kurulan Kahire Medresesi'nde Altı Orda ve Türkistan'dan gelen bilginler faaliyet göstermişlerdir (Eckmann, 1996: 52).

Memluk sahası ile Altın Orda arasında eskiye dayanan siyasi ve ticari bir bağ vardı. Orta Asya'dan Mısır ve Suriye'ye giden köle ticareti yolları Altın Orda sahası içindeki bazı şehirlerden geçmekteydi. Bunun dışında Memluk ile Altın Orda sahaları arasında 14. yüzyılda kültürel ilişkiler başlamış, Altın Orda'dan birçok şair, sanatçı, muhacir ve mülteci Mısır-Suriye sahalarına gitmişlerdir. Beraberlerinde Altın Orda'da yazılmış edebî eserleri de götürmüşler ve burada olgunlaşan Memluk Kıpçak edebiyatına katkı yapmışlardır (Özyetgin 2001: 33). Bu katkılardan en önemlisi hiç şüphesiz Seyf-i Sarâyî'ye aittir. Altın Orda Devletinin başkenti Saray'dan Mısır'a giden Seyf-i Sarâyî, Memluk Türkçesinin en önemli eseri sayılan *Gülistan Tercümesi*'ni burada Farsçadan Türkçeye çevirmiştir. 15. yüzyıldan itibaren Mısır-Suriye ile Anadolu sahası arasında kültürel ilişkiler artmış, yazılan eserlerde Kıpçak unsurların yanı sıra Oğuz unsurları da iyice hissedilmeye başlanmış ve asrın sonlarında Memluk Kıpçaklarının edebî dili Osmanlıca'nın etkisine girmiştir.

Mısır'da meydana getirilen eserlerin önemli bir bölümünü sözlük ve gramerler oluşturur. Kıpçak kökenli hükümdarların yönettiği Mısır ve Suriye'de nüfusun çoğunluğunun Araplardan meydana gelmesi, yöneticilerin ise Türk olması sebebiyle Araplar arasında Türkçeyi öğrenme ihtiyacı duyulmuştur. Bu ihtiyacı gidermek maksadıyla 14-15. yüzyıllarda çoğu Arap kökenli dilciler tarafından gramer ve sözlükler yazılmıştır.

Mısır ve Suriye'de bu dönemde Kıpçak ve Oğuzlar (Türkmenler) birlikte yaşamışlardır. Böyle olunca da daha önce Orta Asya'da da birlikte yaşayan bu iki Türk topluluğunun farklılaşan dilleri birbirine karışmış, karma bir dil meydana gelmiştir. Bu sahada yazılan eserlerde böyle bir lehçe tabakalaşmasını açıkça görmek mümkündür. Kıpçak nüfus hakimiyeti ister istemez dile de yansımış, sözlük ve gramer yazarları Araplara Türkçe öğretirken Kıpçak Türk-

çesini esas alıp Türkmen Türkçesine işaret etmekle yetinmişlerdir. Sözlük ve gramerler dışındaki eserlerde 14. yüzyılda Kıpçak ögeleri daha hâkimken 15. yüzyılın ilk yarısında Oğuz ögeleri artmaya başlamış, ikinci yarısından itibaren de Kıpçak ögeleri iyice azalarak Osmanlı Türkçesinin etkisine girilmiştir.

Kıpçakların Altın Orda sahasında oluşturdukları edebî dil, oradan Memluk sahasına da yayılmış, iki yüzyıla yakın bölgenin dili olmuş, fakat Altın Orda'da olduğu gibi burada da kalıcı bir yazı dili olarak varlığını sürdürememiştir. 1250 yılında Mısır ve Suriye'de Kıpçakların yönetimi ele geçirmeleriyle başlayan Memluk Kıpçak Türkçesi 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in bu ülkeleri Osmanlı topraklarına katmasıyla yerini Osmanlı Türkçesine bırakmıştır.

Janos Eckmann, Memluk Kıpçak Türkçesini üç gruba ayırır:

1. Asıl Memluk Kıpçak Türkçesi (Harezmi-Altın Orda Türkçesine yakın bir dil). Bu dil ile yazılan eserler şunlardır: *Gülîstân Tercümesi*, *İrşâdül'l-Mülûk ve's-Selâtin*, *Baytaratü'l-Vâzih* ve *Münyetü'l-Guzât*.

2. Oğuz-Kıpçak karışımı Türkçe. Bu da iki alt gruba ayrılır. 1. Kıpçak ögelerin hâkim olduğu Türkçe. İki eseri vardır: *Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb (Hulâsa)*, *Kitâbu'l-Hayl*. 2. Oğuz (Türkmen) ögelerin hâkim olduğu Türkçe. Eserleri şunlardır: *Kitâb fî'l-Fıkh bi-Lisâni't-Türkî*, *Hulâsa'nın* Paris nüshası, *Kitâb-ı Mukad-dime-i Ebu'l-Leys's-Semerkanî*.

3. Tamamen Oğuzlaşmış Türkçe (Osmanlı Türkçesi): Sultan Kayıtbay, oğlu Muhammed ve Sultan Kansu Gavrî'nin şiirleri (Eckmann 1996: 53-55).

11.-12. yüzyıllarda Karahanlı Türkçesi bütün Türkistan'ın yani Doğu Türklüğünün ortak dili idi. Karahanlılardan sonra özellikle Moğol istilası Türk dünyasında büyük değişiklikler meydana getirmiş, nüfus dalgalanmaları olmuş, dil birliği bozulmuştur. 15. yüzyılda Çağatay Türkçesiyle Doğu Türkleri arasında yeniden dil birliği sağlanana kadar bir geçiş dönemi yaşanmıştır. Bu geçiş döneminin ilkini Harezmi-Altın Orda Türkçesi, ikincisini de Kıpçak Türkçesi oluşturmaktadır. 15. yüzyılda Orta Asya Türklerinin ortak yazı dili hâline gelen Çağatay Türkçesi, Batı Türklüğünün ortak yazı dili olan Osmanlı Türkçesiyle yan yana 19. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş; Çağatay Türkçesi yerini çağdaş Özbek ve Uygur Türkçelerine bırakmış, Orta Asya'da yeni yazı dilleri doğmuş; Osmanlı Türkçesi ise çağdaş Türkiye Türkçesi olarak süregelmiştir.

1.4. Kıpçak Türkçesi

Orta Türkçe döneminde Türk dilinin Batı kolunu Kuman-Kıpçak ve Oğuz boylarına mensup olan Türklerin lehçeleri meydana getirir. 13. yüzyılda Karahanlı Türkçesinden sonra oluşan ve farklı dil özellikleri gösteren Harezmi-Altın Orda ve Kıpçak Türkçesi gibi yeni Türk lehçelerinin ortaya çıkma sebebi, Oğuz ve Kıpçakların batıya doğru göçleri ve farklı bölgelere yayılmalarıdır. Kıpçaklarla Oğuzlar (Türkmenler) uzun yıllar birlikte yaşadıkları için Kıpçak

Türkçesi ile Türkmen Türkçesi arasında çok yakın ilişkiler vardır. Kâşgarlı Mahmut *Divanü Lügati't-Türk'te* Kıpçak Türkçesiyle Oğuz Türkçesini birlikte verir. Onun verdiği bilgilerden de bu iki lehçenin birbirine benzediği anlaşılmaktadır. Bu iki kavimden Kıpçaklar kuzeye, Oğuzlar da güneye doğru göç etmişler, yerleştikleri yeni coğrafyalarda dilleri birbirinden ayrılmış, iki ayrı Türk lehçesi olarak gelişmiştir (Bilgin-Hacieminoğlu 2002: 422).

Tarihî Türk lehçeleri arasında en ilgi çekici lehçe Kıpçak Türkçesidir. Bu dil, birbirinden uzak iki coğrafyada kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesi, bir taraftan 13-15. yüzyıllarda Altın Orda Devletinin içerisinde bugünkü Rusya, Ukrayna ve Kafkaslar'da yaşayan Kıpçakların dili olmuş, burada İtalyan ve Almanlar tarafından yazılan *Kodeks Kumanikus (Codex Cumanicus)* adlı özel eseri oluşturmuş, diğer taraftan yine bu coğrafyada uzun asırlar Ermeni harfleriyle gelişmiş bir yazı dili meydana getirmiş, bir diğer taraftan da Müslüman Memluk Kıpçaklarının edebî dili olarak 13. yüzyılın ortalarından 16. yüzyılın başlarına kadar Mısır ve Suriye'de konuşma dili yanında yazı dili olarak devam etmiştir. Bu üç farklı topluluğun dili arasında kimi fonetik ve biçimsel farklılıklar bulunmaktadır. *Kodeks Kumanikus* ile Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi daha çok Hristiyan dinine ait metinleri içermesi sebebiyle kelime hazinesi bakımından birbirlerine yaklaşırken Müslüman bir kültürün ürünü olan Memluk Kıpçak Türkçesinden ayrılırlar. Daha Kâşgarlı Mahmut'un *Divanü Lügati't-Türk'te* Kıpçak Türkçesine ait gösterdiği dil özellikleri, Memluk Kıpçak Türkçesinden ziyade kuzeyde yazılmış bu eserlerde bariz biçimde görülür (Bu konuda *Kodeks Kumanikus* ve Ermeni Harfli Kıpçak bölümlerine bakınız).

Harezm (Harezmşahlar) Devleti ile Altın Orda Devleti birbirinin devamı gibidir. Selçukluya bağlı bir devlet olarak ortaya çıkan Harezmşahlar Devleti (1097-1231), Moğol saldırıları sonucunda yıkılmış; bu devletin hâkim olduğu toprakların bir kısmını oluşturan İdil ve Don havzası, Kafkasya yani Deşt-i Kıpçak sahasını işgal eden Moğolların kurduğu Altın Orda Devleti (1241-1502) Harezmşahların siyasi olmasa da kültürel açıdan devamı niteliğini taşımıştır. Bu yüzyıllardan günümüze ulaşan dil yadigârlarını tasnif etmek kolay değildir; Türk halklarının bilhassa Moğol baskısıyla veya yeni yurtlar, ekonomik gelişme bölgeleri elde etme arzusuyla hareketli oldukları, birbirleriyle veya Türk olmayan unsurlarla etnogenetik birleşmelerinin sürdüğü; bugünkü Türk topluluklarının temelini oluşturan yerleşme ve birleşmelerin devam ettiği bir dönemde tarihî Türk lehçeleri arasındaki sınırları çizmek çok güç, belki realitede böyle sınırlar olmadığı için imkânsızdır bile denilebilir.

Dil özellikleri itibarıyla Harezm Türkçesi yadigârları arasında sayılan Kutb'un *Hüsrev ü Şîrin'i*, Harezmî'nin *Muhabbetname'si* gibi eserler Harezmşahlar Devleti'nde değil, Altın Orda Devleti'nin hüküm sürdüğü yıllarda ve coğrafyada yazılmıştır. Böylece Harezm Türkçesi, sadece Harezmşahlar Devleti dönemine ait dil yadigârlarını değil, bu devletin çöküşünden sonra yüz-

yüzelli yıl kadar daha süren ve yavaş yavaş Çağatayca içinde kaybolan tarihi bir lehçeyi ifade etmiş olur.

Eddeki dil malzemesi Karahanlı Türkçesi temelini üstünde kurulan Kıpçak Türkçesi ile Harezmi-Altınorda Türkçesinin birbirlerine yakın olduğunu göstermektedir. Eckmann bu iki tarihî lehçe arasında sekiz önemli fark tespit etmiştir (Eckmann 1996: 53). Bu farklar güncellenmiş biçimiyle şunlardır:

1. Kıpçak Türkçesinde (Kıpt) iki heceli kelime sonundaki /-G/ sesi genellikle düşer. Kıpçak Türkçesi *korku* / Harezmi Türkçesi (HT) *korkug*, Kıpt *sarı* / HT *sarıg*, Kıpt *tiri* / HT *tirig*, Kıpt *körklü* / HT *körklüg vb.*
2. Yönelme durumu eki Harezmi Türkçesindeki gibi +GA / +KA'dır. Fakat teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra HT.de +nGA veya +na iken Kıpçak Türkçesinde +nA'dır: *agına, yüzine*.
3. Ayrılma durumu eki HT.de +dIn, Kıpt.de ise +dAn'dır ve daima dal+elif+nun *دال* olarak yazılır.
4. Teklik ve çokluk 1. kişi zamirlerinin ilgi durumu HT.de *meniñ/menim*, *biziñ/bizim* biçimindeyken Kıpt.de *menim* ve *bizim* biçimindedir (nadiren +ñ'li biçimler de görülür).
5. Çokluk 1. kişi zamiri HT.de *miz*, Kıpt.de *biz*'dir. HT. *alur miz* / Kıpt. *alur biz*.
6. Olumsuzluk bildiren kelime HT.de *érmez/érmes*, Kıpt.de *degül* (~ *dügül ~ dügöl*)'dür.
7. -dUK sıfat-fiil eki HT.de nadiren kullanılırken Kıpt.de daha bol kullanılmaktadır.
8. Soru eki HT.de -mU, Kıpt.de -mI'dır (nadiren -mU biçimi de görülür).

Eckman'ın yukarıda sayılan sekiz maddesine iki önemli madde daha eklemek gerekir:

1. Harezmi Türkçesindeki, Eski Türkçenin kelime içi ve sonundaki /b/ ve /G/ seslerinden gelişen çift dudaksı /w/ sesi, Memluk Kıpçak Türkçesi metinlerinde genellikle diş dudaksı /v/ sesine dönüşür. HT *aw* / Kıpt *av* (< ET *ab*), HT *öwke* / Kıpt *övke* (< ET *öbke*); HT *kowa* / Kıpt *kova* (< ET *koga*).

2. Eski Türkçenin /d/, Karahanlı ve Harezmi-Altınordu Türkçelerinin /d/ (i) sesi Kıpt.de /y/ olmuştur: HT *açak* / Kıpt *ayak*, HT *ağır-* / Kıpt *ayır-*, HT *eğgü* / Kıpt *eygü*.

Son yıllarda Kıpçak Türkçesiyle ilgili yeni görüşler ortaya koyan Ahmet B. Ercilasun'a göre, Kıpçak Türkçesinin asıl özellikleri yalnız konuşma dilinde kalmış, bunlar gramer ve sözlüklerde kaydedilmiş fakat diğer eserlerde kullanılmamıştır. Ercilasun, "Kıpçak yazı dili" veya "Kıpçak edebî dili" diye bir dil olmadığını, Eckmann'ın yukarıda verdiği sekiz maddeden bir bölümünün Çağatay Türkçesinde de bulunduğunu, Harezmi-Altın Orda Türkçesiyle birlikte Kıpçak Türkçesi eserlerinin kimi yerel özellikler taşımalarına rağmen 14. yüzyılın

ölçünlü (standart) Doğu Türkçesiyle yazıldıklarını, 15. yüzyıldan itibaren ortak bir yazı dili olarak Çağatay Türkçesinde birleştiklerini belirtmiştir.

Ercilasun'a göre, halis Kıpçak Türkçesiyle yazılan tek eser *Ettuhfetü'z-Zekiyye*'dir. Memluk sahasında yazılmış diğer sözlük ve gramerler Kıpçakçanın değil, standart Türkçenin sözlük ve gramerleridir. *Tercümân-ı Türkî*'de geçen "halis Türk dili" ve "halis Kıpçak Türk dili" ile *Kavânî'nü'l-Küllîyye*'de geçen "fasih Türkçe" terimleri de devrin standart dilini ifade etmek üzere kullanılmıştır. Sözlük ve gramerlerde Kıpçak Türkçesinin özellikleri olarak verilen ses olaylarının kimi istisnalar dışında edebî, ilmî, dinî ve askerî eserlerde bulunmadığını belirten Ercilasun şöyle der: "O hâlde Mısır Memlûk sahası gramer ve sözlüklerinde Kıpçak olarak tespit ettiğimiz özelliklerle yazılan herhangi bir eser yoktur; Kıpçak özellikleri sadece konuşma dilinde kalmış, birkaç istisna dışında yazı diline girmemiştir. Başka bir ifade ile "Kıpçak yazı dili" veya "Kıpçak edebî dili" diye bir şey yoktur." (Ercilasun 2007: 219).

Memluk sahasında yazılan eserlerin hangi yazı dilini temsil ettiği sorusunu soran Ercilasun sorusunu şöyle cevaplar: "Harezmi-Altın Orda sahasında yazılan eserlerle Memlûk sahasında yazılan eserler bence 14. yüzyılın standart Doğu Türkçesini temsil ederler. Karahanlı dönemindeki standart Türkçe, Çengiz hareketinin sebep olduğu etnik dalgalanmalar sonucu 13.-14. yüzyılda bir geçiş dönemi yaşamış, tabii ki bu geçiş dönemi sırasında Kıpçak ve Oğuz ağızlarından etkilenmiş; 15. yüzyılda Çağatayca dönemi ile tekrar istikrara kavuşmuştur. (...) Sonuç olarak Doğu Türkçesi 15. yüzyılda Çağatayca ile istikrara kavuşurken, kendisinden önceki dalgalı geçiş döneminin yazı dilini temsil eden Harezmi-Altın Orda alanı ile Memlûk alanı arasındaki farklı özelliklerden bir kısmını Harezmi-Altın Orda'dan, bir kısmını Memlûk alanından almıştır. Tabii ki Çağatay döneminde önceki dönemde bulunmayan bazı özellikler de ortaya çıkmıştır. (...) Memlûk Kıpçak dönemi metinleri, Kıpçak edebî (yazı) dilini değil, Standart Doğu Türkçesi edebî dilini temsil ederler. Harezmi-Altın Orda dönemi eserleriyle birlikte Standart Doğu Türkçesinin Karahanlı-Çağatay dönemleri arasındaki geçiş dönemini gösterirler." (Ercilasun 2007: 219-220).

1.5. Kıpçak Türkçesi Dil Yادigârları

Kıpçak Türkçesi eserleri, Kuzey ve Güney Kıpçak Türkçesi olmak üzere iki ana grupta incelenmektedir. Bunlardan birincisi Karadeniz'in kuzeyinde, ikincisi de Mısır ve Suriye'de meydana getirilmiş olan eserlerdir. Birinci gruptakiler de ikiye ayrılarak ele alınmaktadır. İlkinin İtalyan ve Almanlar tarafından yazılmış *Kodeks Kumanikus*, ikincisini Ermeni harfli metinler oluşturmaktadır. Mısır ve Suriye'de yazılan eserler ise İslami bir muhitte Arap harfleriyle meydana getirilmiş zengin bir gramer-sözlük ve nesir metinleridir. Kıpçak Türkçesiyle yazılmış müstakil bir manzum eser bulunmaması dikkat çekicidir.

Bu grupları aşağıda ayrı ayrı ele alarak inceleyeceğiz.

A. Kuzey Kıpçak Türkçesi

Kuzey ve Güney Kıpçak Türkçelerini birbirlerinden ayıran en önemli özellik, ilkinin ağırlıklı olarak Hristiyan dinine ait metinlerden, ikincisinin de İslami muhitte yazılmış eserlerden meydana gelmesidir. Kuzey Kıpçak Türkçesini Altın Orda Devletinde yaşayan Kıpçaklardan derlenen kelimeler ve onlara kendi dilleriyle propaganda amacıyla yazılmış Hristiyan dinî metinlerden oluşan *Kodeks Kumanikus* ile çoklukla 16-17. yüzyıllarda yazılmış Ermeni Harfli Kıpçak metinleri olarak iki ana kolda inceleyeceğiz.

Kodeks Kumanikus (Codex Cumanicus)

Latince olan *Kodeks Kumanikus* adı “Kıpçak Kitabı” anlamına gelmektedir. Eserin eldeki tek nüsha yazması, İtalya’da Venedik Saint Marcus Kütüphanesi’nde, *Biblioteca Divi Marci – Biblioteca Nazionale di S. Marco – Biblioteca ad templum Divi Marci Venetiarum, Venezia, Mss. latini, Fondo antico, Collocazione 1597, Codex DXLIX / № 549*’da saklanmaktadır. Kitap toplama meraklısı Petrark tarafından satın alınarak 1362 yılında diğer kitaplarla birlikte Venedik Cumhuriyeti’ne hediye edilen kitap, birisi İtalyan, diğeri Alman bölümü olmak üzere iki defterden meydana gelmektedir. İtalyan bölümü 55 yaprak (110 sayfa), Alman bölümü ise 27 yaprak (54 sayfa)tır. Kitabın ilk 55 yaprağını İtalyan, 56-83. sayfalar arasını ise Alman bölümü oluşturmaktadır. Alman bölümünde 67-68, 76b-79 ve 83. sayfalar boş veya çok küçük notlar vardır. Eser Gotik harfleriyle yazılmıştır. Yazılma tarihi kesin olarak çözümlenememiştir. Samoylovic, Malov, Gabain, Drüll, Ligeti gibi Türkologlar eserin telif tarihiyle ilgili çeşitli araştırmalar yapmışlar, çoklukla 1292-1295 yılları arasında yazıldığı fikri üzerinde birleşmişlerdir. İtalyan bölümünün başında yazılma tarihi olarak 11 Temmuz 1303 verilmektedir. Araştırmacılar, elimizdeki nüshanın 1303 tarihinde istinsah edilen bu nüshadan kopya edildiği kanaatindedirler. Mevcut nüshanın istinsah tarihi olarak 1330 üzerinde yoğunlaşma olmuştur. Alman bölümünün ne zaman yazıldığıyla ilgili herhangi bir ipucu yoktur.

Nerede yazıldıklarıyla ilgili tartışmalar bitmemiştir. İtalyan bölümü, büyük bir ihtimalle İtalyan kolonilerin yerleştiği Karadeniz’in kuzeyinde Kırım civarında bir yerde, Alman bölümü ise misyonerlik faaliyetlerinin yürütüldüğü Kıpçak şehirlerinin birinde yazılmış olmalıdır.

Kodeks Kumanikus bir taraftan Türkçe bilmeyen yabancılara Türkçe öğretmeye, diğer taraftan Kıpçaklar arasında Hristiyanlığı yaymaya yönelik olarak hazırlanmış bir el kitabı niteliği taşımaktadır.

Eserin dili metinde “Tatarça” ve “Tatar til” olarak gösterilmiştir. Kıpçak kelimesi kitapta yer adı olarak geçmektedir. Latince sözlerde ise Komanca

(Kumanca) olarak belirtilmiştir. Bilindiği gibi, Kuman adı bir dönem Kıpçak adı yerine kullanılmış, daha sonra Kıpçak kullanımı yaygınlaşmıştır. Kitabın dilini değerlendirenler, eski Kıpçak İmparatorluğu topraklarında konuşulan Türk lehçeleriyle bugünkü Kazan Tatar Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karaçay Türkçesi, Kumuk Türkçesi ve Karayım Türkçesi arasında benzerlikler kurmuşlardır.

Kodeks Kumanikus, aslında birbiriyle ilgisi olmayan iki farklı defterden oluşmaktadır. Daha sonraları konu ve gaye birliği dolayısıyla bilinmeyen birisi tarafından birbirine eklenmiştir. Aynı kaleminden çıkmış görünen İtalyan bölümünün imlası daha düzgün ve okunaklıdır. Alman bölümü yalnız bir kaleminden çıkmamış, birden çok kişinin yazdığı sayfalar birleştirilerek bir defter hâline getirilmiştir. Bu bölümde farklı kalemler farklı imlalar denemişlerdir. Sayfaları yazan yabancılar Türkçenin imlasına hâkim olmadıkları için kendi telaffuzlarına göre bir metin oluşturmuşlar, kimi sesleri yazıya aktarıırken farklı harfler kullanmışlardır. Eser üzerinde daha sonra muhtemelen Almanlar tarafından yapılmış düzeltmeler vardır.

İtalyan bölümü: Birinci defter olan İtalyan bölümü iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda kısa bir Latince girişten sonra sırayla Latin, Fars ve Kuman (Kıpçak) dilleri üzerine üç paralel sütun hâlinde tertip edilmiş sözlükler yer almaktadır. Burada fiiller, isimler, sıfatlar, zamirler ve zarflar ele alınmıştır (33b'ye kadar). Bu bölüm yaklaşık 1560 Türkçe kelimeyi içermektedir. İsim ve fiillerin çekimli biçimleri de verilmiştir. Burada yer alan kelimeler, Kıpçak Türkçesinin gramer özelliklerini yansıtmaya amacını gütmüş ve bir gramer malzemesi de sunmuştur. Kelime sıralaması A harfinden başlayarak V'ye kadar Latinceye göre yapılmıştır.

İtalyan bölümünün ikinci kısmında, çeşitli konularda kelime grupları oluşturulmuş, her gruba Latince bir başlık konulmuştur (34a-55b). Gruplara en az 4-5, en çok 80-90 kelime alınmıştır. Bu kısımdaki kelimelerin toplam sayısı 1120'dir. İlk grupta dinî terimler (*Teŋri, Teŋri sövmekligi, Mariam katun, frişte, yâr, uçmak, tamuk, yazuk aytmak, ulu kün, kuyaş, peygamber, sadaka vb.*), 4. grupta zaman kelimeleri, 5. grupta beş duyuyu ifade eden fiiller (*körmek, eşitmek, tatmak, ıylamak, tutmak*), 10. grupta 85 kelimelik insan iç ve dış organlarının adları, 11. bölümde eşya adları, 12. grupta ticaretle ilgili kelimeler, 13. grupta kıymetli taşların adları, 15. grupta kürkçülük ve bununla ilgili alet adları, 17. grupta Türk kültür ve sosyal hayatıyla ilgili kelime listeleri, 18. grupta meslek adları, 20. grupta devlet idaresi ve teşkilatına ait bazı rütbe, unvan ve terimler (*kan/han, kan hatunı, sultan, sultan hatunı, beg/bey, çeri başı, elçi, yarguçı, alpavut, epçi, karavaş/kün vb.*), 21. grupta ise Türkçe öğrenmek isteyenler için birbirinden farklı kelime listeleri, yiyecekler, eşya adları, kuşlar vb. sayılmıştır. Burada sayılan 1120 kelime Türklerin sosyal hayatı ve kültür seviyeleri hakkında çok önemli malzemeyi içermektedir.

Alman bölümü: Bu bölüm, Kıpçak Türkçesi-Almanca sözlükle başlamış, Kıpçak Türkçesi-Latince ve Kıpçak Türkçesi-Almanca sözlüklerle devam etmiştir. Bu defterde verilen kelime listeleri İtalyan bölümündeki gibi düzenli değil, karmakarışık ve gelişigüzel bir yığın hâlinindedir. Fakat dil açısından değerli malzeme içermektedir. Burada Hristiyan dinî metinleri, Latince-Kıpçak Türkçesiyle yazılmış parçalar ve her satırın üzerine Latince yazılmış Kıpçak Türkçesi metinleri bulunmaktadır. Kitaba 47 adet bilmece de alınmıştır. Yalnız sözlüklerle kalmayıp metinler de verildiği için, Kıpçak Türkçesinin gramerini belirleme bakımından Alman bölümü İtalyan bölümünden daha değerlidir. Alman bölümünde sırasıyla şunlar yer alır: Sözlükler (56a-59b), ibadet esnasında kullanılan iki metin (61a), vaaz içerikli 10 adet dinî metin (61b-63b), Kıpçak Türkçesi şekil bilgisine ait malzeme (64a-68b), ilahiler (69a-72b), farklı ilahiler, boş sayfalar, sonda Kıpçak Türkçesi-Almanca kısa sözlükler (79a-82b).

Eser üzerinde yapılan önemli çalışmalar: *Kodeks Kumanikus* üzerinde son iki yüz yılda çok sayıda çalışma yapılmıştır. G. Kuun, W. Radloff, D. Rasovkij, W. Bang, A. N. Samoyloviç, K. Grønbech, A. von Gabain, T. Kowalski, T. Halasi Kun, A. Tietze, V. Drimba, A. Caferoğlu, D. Dagmar, P. Golden, A. Garkavets gibi birçok bilim adamı yayınlar yapmışlardır. Türkiye’de yapılan en derli toplu çalışma Ahmet Caferoğlu’na aittir. *Türk Dili Tarihi* adlı kitabında Kuun’un yayınından hareketle *Kodeks Kumanikus*’u etraflıca tanıtmış ve değerlendirmeler yapmıştır. *Kodeks Kumanikus*’la ilgili önemli bazı çalışmalar yayım tarihlerine göre şunlardır:

- Comes Géza Kuun, *Codex Cumanicus: Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum*, Budapestini, 1880. (= Kodeks Kumanikus’un tam metin neşri ve inceleme)
- W. Radloff, “Zur Sprache der Komanen”, *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft I*, 1884, s. 377-382; *II*. 1885, s. 13-42.
- W. Radloff, *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus, Manuscript der Marcus-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun (Budapest 1880)*, Mémoires de l’Académie impériale des Sciences de St. Pétersburg, 1887, VII. Série, XXXV, no. 6., 182 s.
- D. A. Rasovskiy, *K voprosu o proishozhdenii Codex Cumanicus*, Seminarium Kondakovianum III, Praga, 1929, s. 193-214.
- K. Grønbech, *Codex Cumanicus, cod. Marc. Lat. DXLIX* in Faksimile herausgegeben, mit einer Einleitung von K. Grønbech, I, Kopenhagen, 1936. (= K. Grønbech’in bir giriş yazısıyla eserin tıpkıbasımı)
- K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch, Türkischer wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen, 1942.
- A. von Gabain, “Die Sprache des Codex Cumanicus”, *Philologiae turcae Fundamenta I*, Wiesbaden, 1959. (Türkçe çeviri: “Codex

Cumanicus'un Dili", *Tarihî Türk Şiveleri* (çev. Mehmet Akalın), Ankara, 1988, 67-109).

- A. von Gabain, "Komanische Literatur", *Philologiae turcicae Fundamenta II*, Wiesbaden, 1964, s. 243-251. (Türkçe çeviri: "Kuman Edebiyatı", (çev. Bekir Zengin), *Türk Dünyası Edebiyatı*, (hızl. Halil Açıköz), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1991, s. 9-19.
- Andreas Tietze, *The Coman Riddles and Turkic Folklore*, University of California Press, 1966.
- Vladimir Drimba, *Syntaxe Comane*, Leiden, 1973.
- Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, C. 2, İstanbul, 1974, 161-186.
- Dagmar Drüll, *Der Codex Cumanicus: Entstehung und Bedeutung*, Stuttgart, 1979.
- Peter Golden, *The Codex Cumanicus*, Central Asian monuments, edited by H. B. Paksoy, İstanbul, 1992.
- Vladimir Drimba, *Codex Comanicus. Édition diplomatique avec fac-similés*, Bucarest, 2000.
- Aleksandr Garkavets, *Codex Cumanicus: Kıpçako-Polovetskie Teksti XIII-XIV vv.*, Almatı, 2004.
- Aleksandr Garkavets, *Codex Cumanicus: Polovetskiye molitvi, gimni i zagadki XIII-XIV vv.*, Moskva, 2006.
- Orçun Ünal, *Kodeks Kumanikus 1A-55A (Giriş-Metin-Dizin)*, Mimarisan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2010.

Bu önemli Kıpçak dil yadigarı üzerinde maalesef Türkiye'de kimi makaleler ve bir yüksek lisans tezi dışında bilimsel çalışma yapılmamış, metin yayımlanmamış, doğru dürüst gramerler yazılmadığı gibi Türk kültür tarihi için paha biçilmez değerdeki bu hazineye henüz dokunulmamıştır. Mevcut yayınların Türk araştırmacı ve okuyucular için kullanışlı olmadığı bir gerçektir. Genel Ağ vasıtasıyla eserin tıpkı basımına ulaşmak artık çok kolaydır. Dileğimiz, ülkemizde *Kodeks Kumanikus*'la ilgili daha çok çalışmanın yapılmasıdır.

Ermeni Harfli Kıpçak Metinleri

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, etnik ayrımları tam olarak yapılamasa da, özellikle 11.-15. yüzyıllar arasında yoğun bir etkileşimle Kıpçak Türkçesini öğrenen ve uzun yıllar eserlerini bu dille meydana getiren Ermenilerin dilidir.

Ermeniler Kıpçak Türkçesini neden, nasıl ve nerede öğrendi? Bu sorunun yalnız bir cevabı yoktur. Ermenilerin Kıpçak Türkçesini öğrenmesi birkaç sebebe bağlanabilir.

Bilindiği gibi, 1064 yılında Alparslan'ın Ani (Kars) şehrini fethetmesiyle bu şehirde yaşayan Ermeniler batıya doğru göç etmişlerdir. Bu göç hareketinin tek sebebe bağlanması doğru değildir. Karadeniz'in kuzeyinden bugünkü

Ukrayna bölgesine yapılan Ermeni göçü üzerinde, Moğol saldırısı sırasında meydana gelen çeşitli siyasi olaylarla depremlerin (özellikle 1319'da Ani'nin yıkılmasına sebep olan büyük deprem) büyük etkisi vardır. Aslında 13. ve 14. yüzyıllarda Ermenilerin Kırım'da kuvvetli bir cemaat oluşturdukları ve bu yarımadanın bu dönemde Armenia Magna (Ermeni Adası) veya Armenica Maritima (Ermeni Denizi) şeklinde adlandırıldığı bilinmektedir (Pritsak 1988: 123). Ayrıca Ermeniler tüccar olduklarından, ticaret yaptıkları İpek Yolunda hep batıya göç etmişlerdir. 14. yüzyılda günümüzdeki Ukrayna'dan başlayarak Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak bozkırlarından geçen ve Altaylara uzanan İpek Yolunda seyahat etmek için, bu coğrafyada dönemin "lingua franca"sı (ortak dili) olan Kıpçak Türkçesini bilmenin gerekli olması, Ermeni tüccarların da bu Kıpçak Türkçesini öğrenerek kullanmalarını sağlamıştır.

Kıpçak Türkleri, bugünkü Ermenistan ve Gürcistan bölgelerinde Gürcü hükümdarı David zamanından beri yoğun bir biçimde bulunmuş ve devlette yüksek görevler almışlardır. Bu durum kral Dimitri, Giorgi ve kraliçe Tamara dönemlerinde de devam etmiş ve Kıpçak Türklerinin bir bölümü Hristiyan olmuşlardır. Hristiyan olan Kıpçaklar Don, Kırım ve Besarabya'da Ermenilerle uzun süre yan yana yaşamışlardır. Esasen Kıpçak ve Ermenilerin sıkı ilişkisi daha Ermeniler Ermenistan'da iken vardı. Bazı tespitlere göre Ermenistan'ın Şirask bölgesi Artiksk şehrinde bulunan Arıç köyü "Kıpçag" adını taşımaktadır. Hatta 12. yüzyılda bu köyde günümüze kadar korunmuş Hıçhavank (Kıpçak manastırı) adında bir manastır dahi mevcuttu. 11.-14. yüzyıllar arasında yaşamış olan bu yoğun sosyal etkileşim ve iletişim Kıpçakların, Ermenilerin millî mezhebi olan Gregoryanlığı kabul etmeleri; Ermenilerin ise resmî dil yanında din dilinde de Kıpçak Türkçesini kullanmaları neticesini doğurmuştur. Söz konusu etkileşimin dildeki yansımaları, bugün Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi (yaygın kullanımı: Ermeni Kıpçakçası) adı verilen, özellikle de 16.-17. yüzyıllarda Ukrayna'nın Kamenetsk-Podolsk ve Lvov bölgelerinde Ermeni harfleriyle yazılmış olan Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülür (Garkavets 1979, 1988; Garkavets-Hurşudyan 2001).

Kimi araştırmacılar ise, meseleye iki yönlü bakmakta, Avrupa'ya göç eden Ermenilerin saf bir ırk olarak kalmadıklarını, bu coğrafyalarda önemli bir güce sahip olan Kıpçak Türkleriyle karışarak bir bölümünün Türkleştiğini; öte yandan Kıpçak Türklerinin de Ermenilerle ve Ermeni kültürüyle kaynaşarak Gregoryanlığı seçtiklerini, kendilerini Ermeni olarak adlandırmalarına rağmen Ermenice bilmeyen Türklerin sonuçta Ermeni alfabesini kullanarak en azından bu metinlerin bir bölümünü meydana getirdiklerini ileri sürmektedirler. Başta *Töre Bitigi* olmak üzere Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde rastlanan birtakım kültürel verilerin Kıpçak Türklerinin Gregoryan olmadan önceki bazı millî inanç ve düşüncelerini yansıttığını, Türk kültürünün önemli özelliklerinin bu eserlerde yaşatıldığını, bunun da Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi eserlerinin yalnız Ermenilere değil, en azından bir bölümü-

nün Türklere ait olduğunu gösterdiğini; zaten bu coğrafyadaki Gregoryan toplumunun bir kısmını Türk asıllı Hristiyan Gregoryan Kıpçakların oluşturduğunu iddia etmektedirler (Aynakulova 2009: 126).

Türkçenin yazımında kullanılan alfabeler söz konusu olduğunda bugün akla ilk gelenler Arap, Latin ve Kril alfabeleridir. Ancak Türkçe, Göktürk alfabesinden itibaren değişik dönem ve çevrelerde Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin, Kril vb. alfabeleriyle yazılmıştır. 5. yüzyılda Mesrob Maşdots'un yarattığı Ermeni alfabesinin Türkçe metinlerin yazımında da kullanılmasına 14. yüzyıldan itibaren yazma eserlerde, 18. yüzyıldan itibaren de basma eserlerde yaygın olarak rastlanmaktadır. Söz konusu yazma eserler, Ermenilerin göç ettiği Batı Ukrayna, Polonya, Rusya, Romanya, Moldova, Kırım ve Türkiye'de yazılmıştır. Ama daha çok Ukrayna'da Kamenets-Podolsk ve Lvov bölgelerinde yoğunluk göstermiştir. Türkiye'de ve Ermenilerin göç ettikleri diğer ülkelerde Ermeni harfli Türkçe eserlerin yayımlanması 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren giderek azalsa da 1960'lı yıllara kadar devam etmiştir. Bu alfabeyle ve Türkiye Türkçesiyle yazılan eserlerin sayısı 2000 dolayındadır (Pamukçyan 2002: XI). Osmanlı sahasında ilk Ermeni harfli Türkçe kitap 1727 yılında, son kitap ise 1968 yılında basılmıştır. Osmanlı coğrafyasında yaşayan Ermeniler, Ermeni harfli ilk Türkçe gazeteyi 1840 yılında çıkarmışlardır. Dünyanın birçok yerinde yaklaşık 50 şehirde 200 kadar basımevi tarafından 2128 Ermeni harfli Türkiye Türkçesi kitabı basılmıştır (Stepanyan 2005: 21). Ayrıca Ermeni tiyatro grupları Ermeni harfleriyle Türkçe yazılmış 366 oyun oynamış, 1840 yılında çıkarılan Takvim-i Vekayi'den başlamak üzere 119 gazete ve dergi yayımlanmıştır (Stepanyan 2005).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi eserlerinden ilk defa 1912 yılında Kraeplitz-Greifenhorst bahsetmiştir. 1930 yılında A. E. Krımskiy, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesini meydana getiren kolonileri "Türk" olarak adlandırmış ve *Turki, ih molvi ta literaturi* adlı kitabında bu metinlerden söz ederek *Codex Comanicus* ile birçok benzerlik gösterdiklerine işaret etmiştir (Garkavets 2002). Krımskiy dışında bu metinler üzerinde T. İ. Grunin, Y. R. Daşkeviç, S. E. Malov, E. N. Necip, E. Petrosyan, A. N. Samoyloviç, K. K. Yudahin, W. Bang, N. Asım, J. Deny, V. Drimba, A. v. Gabain, T. Kowalski, E. Tryjarski, A. Zajackowski gibi bilim adamları çalışmalar yapmışlardır. Günümüzde Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinleri üzerine en önemli çalışmaları A. N. Garkavets yapmaktadır. Garkavets'in *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie I, Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom* adlı kitabında Ermenistan, Avusturya, İtalya, Hollanda, Polonya, Romanya, Rusya, Ukrayna ve Fransa kütüphanelerinde bulunan Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinleri yer almaktadır. Aynı eserin *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie II, Pamyatniki Duhovnoy Kulturi Karaimov, Kumanov-Polovtsev i Armyano-Kıpçakov* adlı ikinci cildinde ise Karayim Dua Kitabı, *Codex Comanicus*, Kuman Duaları, İlahileri ve Bilmeceleri, Vartabed Anton'un Vaazları, Kutsal Kitabın Sözlüğü, Psalter'in Sözlüğü, Ermeni Harfli Kıpçak

Türkçesi El Kitabı metinleri bulunmaktadır. Garkavets, *Psalter*'ı Hurşudyan ile birlikte yayımlamıştır. Araştırmacı, elde edebildiği Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerini yayımlamakla kalmamakta, ayrıca bu metinlerin sözlüğünü de yayımlamıştır. Son yıllarda Türkiye'de Erdoğan Altınkaynak, Hülya Kasa-poğlu Çengel, Mehmet Kutalmış, Nadejda Chirli (Kırlı), Gülnisa Aynakulova, Nevzat Özkan, İbrahim Arıkan gibi Türk kökenli Türkologlar da bu konuyla ilgili yayınlar yapmışlardır. N. Chirli'nin *Algış Bitigi, Ermeni Kıpçakçası Dualar Kitabı* adıyla yaptığı doktora tezi 2005 yılında Hollanda'da yayımlanmıştır.

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılmış metinler altı başlık altında toplanmaktadır:

1. Tarihi vakayinameler: a) Kamenets Vakayinamesi: 1430'dan 1652'ye kadar Ukrayna'nın Kamenetsk-Podolsk bölgesinde meydana gelen olayları anlatır. En önemli bölümü Hotin Savaşıyla ilgilidir. b) Venedik Vakayinamesi. c) Polonya Vakayinamesi. Oldukça kısa olan son iki vakayiname Hz. İsa'nın doğumundan 1530 ve 1537 yıllarına kadar olan olayları anlatırlar.

2. Kanun kitapları, mahkeme sicil defterleri ve tutanaklar: Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile yazılmış olan 40 adet tutanak defteri bilinmektedir. Bunlardan üçü kayıptır, diğer 37 tutanak defteri korunmaktadır. Bu gruptaki belgeler içinde evlilik öncesi anlaşma tutanakları, borç anlaşma tutanakları ve doğum belgeleri yer alır. Bunlar arasındaki en önemli belge *Töre Bitigi* adlı kanun kitabıdır.

3. Filolojik eserler: Bu eserler Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile ilgili iki gramer kitabı ve yazarları belli olmayan beş sözlükten ibarettir.

4. Dinî eserler: Bu grupta beş adet Zebur kitabı, havari Pavlus'un mektubu, dokuz adet dua kitabı, Vartabed Anton'un dört adet vaaz kitabı, velilerin hayatları ve astrolojiyle ilgili birkaç kitap, bir paskalya takvimi ve on iki hayvanlı Türk takviminin listesi bulunmaktadır.

5. Edebî eserler: Eldeki tek edebî eser olan Hikmetli Hikâr'ın Hikâyesi (İstoriya Mudrogo Hikâra) Kıpçaklar hakkında bilgi veren didaktik bir eserdir.

6. Doğal bilimlere ait eserler: Bu başlık altındaki eserlerden biri hakkında bilgi vardır. Bu eser de A. Torosoviç'in *Taynı Filosofskogo Kamnya* adlı kimyasal deneyler, meyvecilik, Eski ve Orta Çağ bilim adamlarının çalışmaları hakkında bilgi veren eserdir (Garkavets 2002; Garkavets-Hurşudyan 2001).

Garkavets, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi eserlerinin ses bilgisi ve gramer özellikleri bakımından Karaim, Kuman, Urum ve Kırım Tatar Türkçesiyle büyük benzerlikler gösterdiğini; bunun 11.-14. yüzyıllarda Macaristan ve Kuzey-Doğu Avrupa'da Kıpçak-Kumanların konuştuğu ve *Codex Comanicus*'ta kullanılan dil olduğunu; aynı şekilde 14.-15. yüzyıllarda Altın Orda ve Suriye-Mısır sahasında yazılmış Kıpçak Türkçesi eserlerinin diline de yakınlığının bulunduğunu söyler (Garkavets 1993; Garkavets-Hurşudyan 2001).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi üzerinde yapılan bazı önemli çalışmalar (tarih sırasıyla)

- Edward Trijarski, *Dictionnaire Armeno-Kiptchak d'arres trois manuscrits des collections Viennoises*, C. 1-4, Warszawa, 1968-1972.
- Aleksandr Garkavets, *Konvergenstsiya Armyano- Kıpçakskogo yazıka kslavyanskim v XVI- XVII vv.*, "Naykova Dumka", Kiev, 1979.
- Aleksandr Garkavets, *Türskiye Yazıkı na Ukraine*, "Naukova Dumka", Kiev, 1988.
- Omeljan Pritsak, "Ermeni Kıpçakçası", *Tarihî Türk Şiveleri*, (çev. Mehmet AKALIN), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s. 123-128.
- Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", *İslâm Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları*, C. 2, 1989, s. 538-540.
- Aleksandr Garkavets, *Virmenio-Kıpchatski rukopisi v Ukraini, Virmenii, Rosii: Katalog*, Kiev, 1993.
- Edward Trijarski, "Arabic and Persian Loan Words in Armeno-Kipchak", *Hasan Eren Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 301-326.
- Aleksandr Garkavet - Eduard Hurşudyan, *Armenian-Qypchaq Psalter Written by Deakon Lussig From Lviv 1575/ 1580*, Almatı, 2001.
- Aleksandr Garkavets, *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie I, Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom*, Almatı, 2002.
- Kevork Pamukçıyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, Aras Yayınları, İstanbul, 2002.
- Mehmet Kutalmış, "Ermeni Kıpçakçasında Olumsuzluk Şekilleri", *İlmî Araştırmalar*, S. 17 (Güz 2004), s. 133-141.
- Nadejda Chirli, "Ermeni Kıpçakçasının Ses Özellikleri Üzerine", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, S. 20, s. 75-90.
- Nadejda Chirli, *Ermeni Kıpçakçası Dualar Kitabı, Algış Bitigi*, SOTA Yayınları, Haarlem, 2005.
- Hasmik A. Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitalar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, Turkuaz Yayınları, İstanbul, 2005.
- Erdoğan Altınkaynak, *Gregoryan Kıpçak Dil Yadigarları*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2006. İbrahim Arıkan, "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* (2006), 3/4, s. 130-141.
- İbrahim Arıkan, "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* (2006), 3/4, s. 130-141.

- İbrahim Arıkan, *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur (Metin-Dizin)*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, Gaziantep, 2006.
- Aleksandr Garkavets, *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie II, Pamyatniki Duhovnoy Kulturi Karaimov, Kumanov- Polovtsev i Armyano- Kıpçakov*, Almatı, 2007.
- Hülya Kasapoğlu-Çengel, "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış TÖRE BİTİĞİ ve Eserdeki TÖRE, YARGI, BİTİK Terimleri Üzerine", *Gazi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 1 (Güz 2007), s. 77-95.
- Nevzat Özkan, "Ermeni Harfleriyle Türkçe Metinler Üzerine", *Hosgörü Toplumunda Ermeniler Sempozyumu Bildirileri*, C.3, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2007, s. 401-416.
- Gülnisa Aynakulova, "Ermeni Kıpçakları mı? Gregoryan Kıpçakları mı?", *Millî Folklor*, S. 84, Ankara, 2009, s. 114-126.
- Hülya Kasapoğlu Çengel, "Ermeni Harfli Kıpçakça Söz Varlığı Üzerine Notlar", *International Journal of Central Asian Studies, Festschrift to Commemorate the 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin's Birth*, The International Association of Central Asian Studies Korea University of International Studies, Vol.13, 2009, Korea, 2009, s. 165-181.
- Aleksandr Garkavets, *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie III, Kıpçakskiy Slovar' po Armyanopis'mennim Pamyatnikam XVI-XVII Vekov*, Almatı, 2010.
- Aleksandr Garkavets, *Kıpçakskiy Slovar', Separatnoe Izdanie*, Almatiki-tap Yay., Almatı, 2011.

B. Memluk Kıpçak Türkçesi Eserleri

Memluk Kıpçak Türkçesi eserleri genel anlamıyla iki grupta ele alınabilir. Birinci grubu sözlük ve gramer kitapları, ikinci grubu ise edebî, ilmî, dinî ve askerî eserler oluşturur. Sözlük ve gramerler çoklukla Arap kökenli dilbilimciler tarafından Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmıştır. Bu eserlerde malzemenin bir bölümü edebî dile dayanmakla birlikte asıl Kıpçak özelliklerini yansıtan ağız malzemesine de yer verilmiştir. İkinci grupta yer alan eserlerin tamamı mensurdur. Bunlardan yalnız *Gülistan Tercümesi* edebî niteliktedir. Diğerleri fıkıh, askerlik, okçuluk, atçılık, veterinerlik gibi konularda yazılmış bilimsel eserlerdir. Bazıları Arapça ve Farsçadan çeviridir.

Kuzey ve güney Kıpçak Türkçesi metinlerinin tamamı nesirdir. Elimizde Kıpçak Türkçesiyle yazılmış manzum bir eser yoktur. Sultan Kayıtbay, Kayıtbay'ın oğlu Muhammed ve Sultan Kansu Gavrî'nin şiirleri Mısır'da yazılmış olsalar bile dilleri tamamen Oğuzcalaştığı için Memluk Kıpçak Türkçesinin değil, Osmanlı Türkçesinin eseri sayılırlar.

Memluk Kıpçak şiirini yalnız iki şair temsil etmektedir. Bunların birincisi hiç şüphesiz Gülistan'ın çevirmeni Seyf-i Sarayî'dir. Onun *Gülistan Tercümesi*'ndeki şiir bölümleri Memluk Kıpçak şiirinin en güzel ürünleridir. Seyf-i Sarayî Gülistan'ı bire bir tercüme etmemiştir. Nesir kısımlarda Farsça metni takip etse de manzum bölümlerde tamamen özgün bir şiir ortaya koymuştur. Ayrıca tercümenin sonunda şairin kendi gazelleriyle nazireleri de yer almaktadır. Şair, başta Muhabbetname yazarı Harezmi olmak üzere Saraylı Ahmed Hoca, Abdülmecid ve Azerbaycanlı Hasanoğlu gibi yedi şairin gazellerine nazire yazmış, şiirdeki kabiliyetini göstermiştir. İkinci şair Kutb'un *Hüsrev ü Şirin*'i ile *İrşadü'l-mülûk*'u istinsah eden Berke Fakih'tir. Çevirmen *Hüsrev ü Şirin*'in arkasına 51 beyitlik bir hatime eklemiştir. Memluk Kıpçak Türkçesiyle yazılan bu hatime bir çeşit otobiyografidir.

I. Sözlük ve Gramer Kitapları

Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk

Memluk Kıpçak Türkçesiyle yazılan sözlük ve gramerlerin en eskisidir. "Türklerin dilini anlama kitabı" anlamına gelen bu eser, Berberî asıllı bir Arap gramercisi olan Ebu Hayyan tarafından yazılmıştır. Mısır'da Türkçenin önem kazandığını fark eden Ebu Hayyan, Türkçe bilmeyen Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla gramer kitapları yazmıştır. Yazarın adı bilinen dört kitabından yalnız *Kitâbu'l-İdrâk* ele geçmiştir. 18 Aralık 1312'de Kahire'de tamamlanmış olan bu kitapta, Mısır'da konuşulan genel Türkçenin gramer ve sözlüğü esas alınmış, farklı diyalektlere ait kelimeler Kıpçakça ve Türkmençe olarak kaydedilmiştir. Kıpçak-Türkmen lehçe tabakalaşmasını diğer eserlere göre daha yoğun olarak vermektedir. *Kitâbu'l-İdrâk* iki ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, Arapça alfabetik sıraya göre Türkçe-Arapça sözlük yer almaktadır. Sözlükte Türkçe kelimeler madde başı alınmış, bunlara genellikle tek kelimelik Arapça karşılıklar verilmiştir. Burada isim ve fiiller karışık dizilmiştir. İkinci bölüm Arap dili kurallarına göre Türkçenin gramerine ayrılmıştır. Bu bölümde çok kısa olmak üzere cümleden de bahsedilmiştir.

Nüshaları:

Üç yazma nüshası vardır:

Birincisi İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi bölümü 2896 numarada kayıtlıdır. Asıl nüshadan 23 yıl sonra 13 Şubat 1335 tarihinde ismi bilinmeyen bir müstensih tarafından yazılmıştır. Tamamı 66 yaprak (132 sayfa) olan bu kitap baştan sona harekelidir. Her sayfada 23 satır vardır. Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

İkinci nüsha İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça yazmalar bölümünde 3856 numarada kayıtlıdır. 30 Kasım 1402 tarihinde Ahmet ibni Şafî adlı biri tarafından Lazkiye'de istinsah edilmiştir. 97 yapaktır. Türkçe keli-

meler kırmızı mürekkeple yazılmış, harekeli ve her sayfada 15 satır vardır. Birincisi kadar düzgün değildir, birçok yanlışlıklara rastlanmaktadır.

94 sayfadan oluşan üçüncü nüsha Kahire'de Dârü'l-Kütüb Kütüphanesi'n-dedir. İkinci nüshanın kopyasıdır.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Mustafa Bey, *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*, İstanbul, 1398 [1891]. Eserin, İdadî Müdüğü Selanikli Mustafa Efendi tarafından Velîyüddin Efendi bölümündeki nüshaya dayanan yayımıdır.
- Ahmet Caferoğlu, *Abu – Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrak*, İstanbul, 1931. Bu yayında hem eserin Arapçadan çevirisi hem de özgün metni Arap harfleriyle yeniden dizilerek tenkitli olarak verilmiştir. Çalışma iki nüshaya dayanmaktadır. Caferoğlu'nun çevirisinde kimi yerlerin atlandığı görülmektedir.
- Velet İzbudak, *El-İdrâk Haşiyesi*, TDK Yayını, İstanbul, 1936. Kitabın haşiyesinde geçen 1359 sözün sözlüğüdür.
- Robert Ermers, *Arabic grammars of Turkic: the Arabic linguistic model applied to foreign languages & translation of 'Abu Hayyân al-Andalusî's Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrak*, Brill, 1999. Robert Ermers'in doktora tezine dayanan çalışmasında, Arap dil bilgisi metodu ve *Kitâbü'l-İdrâk* ilişkisi araştırılmakta ve metnin tercümesi verilmektedir.
- A. Melek Öz yetgin, *Ebû Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk- Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav Yay., Ankara, 2001. *Kitâbu'l-İdrâk* üzerine yapılan son çalışmadır. 1999 yılında doktora tezi olarak savunulan bu çalışmada eserde geçen fiil-ler incelenmiş, tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle karşılaştırılmıştır.

Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî

Araplara Türkçe öğretmek için yazılmış sözlüklerden birisidir. Eserin yazarı, yazıldığı yer ve tarih bilinmemektedir. Yazar kitabını hazırlarken daha önce yazılmış Türk dili gramerlerini gördüğünü ve onların yolunu takip ettiğini belirtir. Ayrıca Kıpçak Türkçesini "halis Kıpçak Türkçesi", "halis Türkçe" gibi terimlerle anarak Türkmenceden ayırır. Kitap iki kısımdan meydana gelmektedir. Birinci kısım Arapça-Türkçe sözlük (63 yaprak), ikinci kısım Moğolca-Farsça sözlüktür (13 yaprak). Birinci kısım kendi içerisinde bölümlere ayrılır. İlk bölümde yer alan yirmi altı başlık altında kelime listeleri verilir (3b-35a). İkinci bölümde herhangi bir tasnif olmaksızın teklik 2. kişi emir çekimiyle fiil listeleri (35a-46b), üçüncü bölümde fiil çekimleri (46b-53b), dördüncü bölümde kimi ekler, gramer bilgileri Arapçayla karşılaştırmalı olarak verilir (53b-63b).

Nüshası:

Eserin tek nüshası vardır. Hollanda'nın Leiden İlimler Akademisi Kütüphanesi'nde bulunan bu nüshayı 1343 yılında Halil bin Muhammed bin Yusuf el-

Konevî adlı Konyalı bir Türk, Kadı Mevlana Kemalüddin adlı birisi için istinsah etmiştir. 76 yaprakтан oluşan eserin her sayfasında 13 satır vardır. Kitapta Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Th. Houtsma, *Ein Türkisch-Arabisches Glossar, Leiden 1894*. Çalışmada kitabın Arapça-Türkçe sözlük bölümü, yeniden dizilmiş özgün metin ve inceleme yer almaktadır.
- N. Poppe, *Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift, İAN, 1927, 1009-1040, 1251-1274; 1928, 22-79*. Kitabın Moğolca-Farsça bölümünün seri makale olarak yayımıdır.
- A. K. Kurişjanov, *Issledovanie po leksike starokypcaskogo pişmennogo pamjatnika XIII v. "Tjurkskogo-arabskogo slovary, Alma-Ata, 1970*. Kitabın Arapça-Türkçe bölümünün Rusça yayımıdır.
- Recep Toparlı, M. Sadi Çöğenli, Nevzat H. Yanık *Kitâb-ı Mecmû-ı Ter-cümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*, TDK Yay., Ankara, 2000. Kitapta metin, kelime dizini ve tıpkıbasımı bulunmaktadır.

Kitâbü'l-Efâl

"Fiiller Kitabı" anlamına gelen *Kitâbü'l-Efâl*, Abbâs İbni Hamza es-Sab-rânî adlı bir Türkistanlı Türk tarafından H. 757 yılı rebiülevvel ayının 14'ü Cuma günü (M. 18 Mart 1356, Cuma) Mısır'da, Seyfeddin Tükel es-Selâmî'nin evinde yazılmıştır. Yazarın memleketi olan Sabran (Savran), Türkistan'da Sey-hun ırmağı kıyısında bir kasabadır.

Kitâbü'l-Efâl, Arapça-Türkçe (ve bir bölümü Arapça-Türkçe / Farsça) satır arası bir sözlüktür. Mevcut hâliyle herhangi bir gramer bilgisi içermez. Başında ve arada birkaç yerde eksik sayfaları olmasına rağmen, Mısır'da yazılmış Arapça-Türkçe sözlüklerin en hacimlisidir. Sözlük yalnız Arapça-Türkçe fiil listelerinden ibaret değildir. Eserde fiiller liste hâlinde verilmemiş, her fiil küçük bir örnek cümle içinde kullanılmıştır. Çeviri Arapçadan birebir yapıldığı için cümlelerin tamamı devriktir. *Kitâbü'l-Efâl*'de fiiller yanında cümleciklerin içerisinde isimler, sıfatlar ve zarflara da yer verilmektedir.

Sözlük, baştan 62a'ya kadar üç dilli, sonraki bölümde iki dillidir. Üç dilli bölümde, Arapça cümleciklerin hem Türkçe hem Farsça, 62b'den sonraki bölümde ise yalnız Türkçe karşılıkları verilmiştir. Eser, satır arası bir sözlük olarak düzenlenirken Arapça kelimeler Arapça fiil kalıplarına göre baplara ayrılmış, bapları oluşturan her kalıptaki kelimeler ve kelimelerin illetli kök harflerine göre çekimli biçimleri kendi içinde alfabetik olarak sıralanmıştır (Eminoğlu 2011: 21). Her sayfada 9 satır Arapça, 9 satır Türkçe bulunmaktadır. Esere supradan ilave edildiği intibai veren Farsça çeviriler, Türkçe çevirilerin aralarına veya satır başlarına dikey olarak yazılmıştır. Harekeli Arapça metin iri ve koyu olarak, harekesiz Türkçe (ve Farsça) metin ise satır arasın-

da daha küçük ve noktasız nesihle yazılmıştır. Çok az sayıdaki Türkçe kelime-
de harekeye yer verilmiştir.

Eser zengin bir söz varlığına sahiptir. Daha önce yayımlanan Memluk Kıpçak sahası eserleriyle tarihî lehçelerde bulunmayan birçok kelime yer almaktadır. Ayrıca diğer tarihî dönem eserlerinde rastlanan kimi köklerin yapım ekleriyle genişlemiş veya fonetik farklılaşmaya uğramış biçimleriyle kazanmış olduğu yeni anlamlar da ilk defa bu eserde tespit edilmiştir. Eminoğlu'nun dizin bölümündeki madde başlarından hareketle yaptığı sayı-
ma göre eserde, 2302 (%69,3) Türkçe, 637 (%19,1) Arapça, 216 (%6) Farsça kökenli kelime bulunmaktadır. Ayrıca 78 adet Arapça+Türkçe, 81 adet Farsça+Türkçe, 4 adet Arapça+Farsça birleşik kelime vardır. Metindeki Arap-
ça ve Farsça kökenli kelimeler Türkiye Türkçesinde de yaygın olarak kullanıl-
maktadır (Eminoğlu 2011: 79).

Eserin dili halis Kıpçak Türkçesi değildir. *İrşâdü'l-Mülûk*'te olduğu gibi, Harezm-Altinordu Türkçesiyle Memluk Kıpçak Türkçesinin birbirine girdiği görülür. Bunun sebebi, yazarın memleketi olan Türkistan'ın Sabran (Savran) kasabasından getirdiği dil özellikleriyle kitabı yazdığı Mısır'da konuşulan ve yazılan dili birlikte kullanmasıdır. Eserde Harezm-Altinordu Türkçesine ait *δ/ (ذ)* sesiyle *w (ف)* sesinin çoklukla korunduğu görülür. Ayrıca ayrılma durumu eki *+dIn* biçimindedir.

Nüshası:

Eserin bilinen tek nüshası milletvekili Ahmet İyimaya'nın özel kütüpha-
nesinde bulunmaktadır. İyimaya, eserinin mikrofilmini Türk Dil Kurumu Kütüphanesine bağışlamıştır. *Kitâbü'l-Efâl*'in baş sayfaları eksik olduğu gibi birkaç yerde de sayfalar kaybolmuştur. Ayrıca sayfaları birbirine karışmış olan eser, Eminoğlu tarafından sıraya konulmuştur. Eser, 173 yapraktan oluş-
maktadır.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Eminoğlu, Emin (2011), *Abbâs ibni Hamza es-Sabrânî, Kitâbü'l-Efâl -Kıpçakça Satır Arası Sözlük-*, Akçağ Yayınları, Ankara, 324 s. + 172 s. tıpkıbasım.
- Eminoğlu'nun çalışması, Kıpçaklar, Kıpçakça ile *Kitâbü'l-Efâl* ve çalış-
manın tanıtıldığı bir Giriş bölümüyle İnceleme, Çeviri Yazılı Metin, Gra-
matikal Dizin ve Tıpkıbasım'dan oluşmaktadır. İnceleme bölümünde metnin yazım özellikleri, ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz varlığı üzerinde durulmuş, bu bölümde eserin sağlam bir grameri verilmiştir.

Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye

"Türk dilinin parlayan incisi" anlamına gelen bu kitap, Araplara Türkçeyi öğretmek üzere yazılmış sözlük ve konuşma cümlelerinden oluşmaktadır. Yazarı, yazıldığı yer ve tarihi belli değildir. Eserin ilk 23 bölümünde (2a-19a) çeşitli baş-

lıklar altında kelime listeleri, 24. bölümde ise (19a-24a) konuşma cümleleri yer almaktadır. İlk 23 bölümde, Yüce Allah, gök ve gökte bulunanlarla yer ve yerdekiler, sular, güzel kokulu bitkiler, meyveler, ağaçlar, hububatlar, yiyecekler, evcil hayvanlar, yabani hayvanlar, binek hayvanları, koşum aletleri, renkler, sürgünler ve böcekler, çeşitli aletler, savaş aletleri, kuşlar, giyim eşyaları, vücut organları, insanların nitelikleri ve renkleri, Türkçe sayılar, meslekler, Türk erkek adları, Türk kadın adları yer almaktadır. “Sözlerin terkihi veya mürekkep sözler” adlı 24. bölümdeki 220 kısa konuşma cümlesinde kimi zaman karşılıklı soru ve cevap biçiminde diyaloglar, kimi zaman da emir cümleleri yer alır. Bu bölüm Kıpçak Türkçesinin konuşma dilinin aydınlatılması için oldukça önemlidir.

Nüshası:

Tek nüshası İtalya’nın Floransa şehrindeki Medicea Bibliotheca Laurenziana’da Orient 130 numarada kayıtlıdır. 24 yapraktan oluşan bu eserin her sayfasında 15-16 satır bulunmaktadır. Metinde Arapça kısımlar siyah, Türkçe kısımlar kırmızı mürekkeple altına yazılmıştır. Baştan sona kadar harekeli olan eserin diğerlerine göre farklı bir imlasi vardır. Özellikle ş/ç meselesi ve düzleşme olayı dikkat çekicidir.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

Eseri bilim dünyasına ilk defa 1965 yılında Polonyalı Türkolog Ananiasz Zajaczkowski tanıtmış, 22. ve 23. bölümleri eksik olmak üzere metnini yayımlamıştır:

- Ananiasz Zajaczkowski, “Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak ‘ad-Durrat al-mudî’a fi’l-lugat at-turkiya’”, *Rocznik Orientalistyczny*, XXIX/1, Warszawa, 1965, s. 39-98.
- Ananiasz Zajaczkowski, “Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak ‘ad-Durrat al-mudî’a fi’l-lugat at-turkiya -II’”, *Rocznik Orientalistyczny*, XXIX/2, Warszawa, 1965, s. 67-116.
- Ananiasz Zajaczkowski, “Material kolokwialny arabsko-kiptczacki w Słowniku ‘ad-Durrat al-mudî’a fi’l-lugat at-turkiya’”, *Rocznik Orientalistyczny*, XXXI/I, Warszawa, 1968, s. 71-115.
- Ananiasz Zajaczkowski, “Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak ‘ad-Durrat al-mudî’a fi’l-lugat at-turkiya -III’”, *Rocznik Orientalistyczny*, XXXII/II, Warszawa, 1969, s. 19-62.
- Recep Toparlı, *Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fi’l-Lügati’t-Türkiyye*, TDK, Ankara, 1993. Kitapta çeviri metin, dizin ve tıpkıbasım bulunmaktadır.

El-Kavâninü’l-Küllîyye li-Zabtî’l-Lügati’t-Türkiyye

Araplara Türkçenin kurallarını ve gramerini öğretmek için Arap filolojisi metoduyla yazılmış bir kitaptır. 15. yüzyıl başlarında Kahire’de yazıldığı tahmin edilmektedir. Yazarı ve yazılış yeri belli değildir. Yalnız gramer konularını içermektedir. Üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde fil

kip ve ekleri, ikinci bölümde isim ve ona bağlı olanlar ile kısa tutulan üçüncü bölümde ekler yer alır. Sonrasında bir sonuç bölümü bulunmaktadır. Gramer kitabı olmakla birlikte ikinci bölümde somut isimler, insan yaratılışıyla ilgili kelimeler, organ adları, evcil ve vahşi hayvanlar, yiyecek ve içecekler, meyveler, sebzeler, çeşitli eşya adları, renkler, sayılar vb. isim listelerine de yer verilmiştir. Fiil, isim ve harfler (ekler) olarak grameri üçe ayıran yazar, "Bu dilde bu üçünden işlek olanı fiildir" diyerek fiil konusunu uzun tutmuştur. Kitapta okuyuculara zaman zaman uyarılar ve tavsiyelerde bulunmaktadır. Yazar, kendisi Türk dili konusunda uzman olmamasına rağmen arkadaşlarının ısrarı üzerine bu kitabı yazdığını belirtir. Kendisinin mazur görülmesini isterken "Çünkü ben ne Türküm, ne de Türk öğullarındanım, onların ülkelerini de gitmedim. Benim bilgim; onlarla çok düşüp kalkmam ve birlikte olmam sebebiyle kendilerinden duyduklarımı dayanmaktadır." demektedir. Türkmenlerin teklik 3. kişi emir ekini -sln yerine yuvarlak ünlülü okuduklarını belirttiikten sonra yaptığı uyarıda, Türkmencenin Türkçe olmadığını, Türkmencenin müstehcen ve onu konuşan kişinin ise hakir sayıldığını söyler. Buradan anlaşılan şudur: Anadolu ve Azerbaycan'da konuşulan ve yazılan Türkmence gerçek Türkçe değildir, Türkistan'da konuşulan ve Mısır'da da yazı dili olarak kullanılan dil gerçek ve fasih Türkçedir.

Nüshası:

Eserin tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa bölümünde 2659 numarada kayıtlıdır. Her sayfada 13 satır bulunan nüsha 85 yapraktır (169 sayfa). Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Rifat Bilge, *El-Kavaninü'l-Küllîyye li-Zabt'l-lugati't-Türkiyye*, İstanbul, 1928. Eser, Fuat Köprülü'nün ön sözüyle Türkiyat Enstitüsü tarafından yayımlanmıştır.
- S. Telegdi, "Eine Türkische Grammatik in arabischen Sprache aus dem XV Jhd.", *Körösi Csoma-Archivum*, C. 1/3, 1937, s. 282-329. Kilisli Rifat'ın yayını esas alınarak eserin bazı gramer özellikleri ve dizinin Almanca yayımıdır.
- Recep Toparlı, "El-Kavaninü'l-Küllîyye li-Zabt'l-lugati't-Türkiyye (Şekil Bilgisi Özellikleri-İndeks), *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat 1988, s. 143-196.
- Recep Toparlı, Sadi Çöğenli, Nevzat H. Yanık, *El-Kavânînü'l-Küllîyye li-Zabt'l-Lugati't-Türkiyye*, TDK Yay., Ankara, 1999. Kitapta çeviri metin, dizin ve tipkibasım bulunmaktadır.

Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye

Memluk Kıpçak sahası sözlükçülüğünün önemli eserlerinden birisidir. Adı "Türk dilinde temiz armağan" anlamını taşıyan bu kitabın nerede, ne zaman ve kim tarafından yazıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Araştırmacı-

lar 15. yüzyılda yazıldığını tahmin etmektedirler. Kun ve Zajczkowski eserin Suriye’de yazılmış olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Yazarı bilinmemekle birlikte eserde Türkçe kelimelerdeki en küçük teferruatın bile verilmiş olması onun Türk kökenli olabileceğini düşündürmektedir. Eserde geçen Muhammed bin Zeynuddin el-Menûfi adının eserin yazarı mı yoksa metni düzelten kişi mi olduğu bilinmemektedir.

Kitap, Arapça-Türkçe sözlük ve gramer olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. 78 sayfalık (39 varak) sözlük bölümünde her harfte önce isimler, sonra fiiller dizilmiştir. Eserdeki Türkçe kelimelerin sayısı 3500 dolayındadır. Bunların içerisinde 977 kök, 96 türemiş fiil vardır. Sözlük bölümünde *Kitâbu'l-İdrâk*’in tersine, Türkçe kelimeler değil, Arapça kelimeler madde başı alınmış, bunlara Türkçe karşılıklar verilmiştir. Sözlük kısmında Arapça kelimelerin sadece ilk harfleri dikkate alınarak sıralanmıştır. Kimi zaman alfabetik sıraya tam uyulmadığı görülür.

Arapça dil bilgisine göre tasnif edilen ikinci bölümde ise Türk dil bilgisi basit ve kolay bir şekilde anlatılmaktadır. Bu bölüm işleniş bakımından *Kitâbu'l-İdrâk*’e benzemektedir. Kitabın başında *Kitâbu'l-İdrâk*’i ve Ebu Hayyan’ı zikrederek ondan kısa bir alıntı yapan yazarın, bu eserden önemli ölçüde faydalandığı anlaşılmaktadır. Gramer kısmı 61 konu başlığı altında ele alınmaktadır. Son iki sayfada ise gramer konuları ayrıca özetlenmiştir. Arapça gramer kurallarına göre başlıklandırılan bölümlerde çok sayıda Arapça örnek yanında Türkçe örnekler de verilerek konular açıklanmaya çalışılmıştır.

Yazar eserinin başında, “Kıpçak Türkçesi çok yaygın olduğu için bu kitapta Kıpçak Türkçesini kullandım. Kitapta Türkmen Türkçesini ise gereği hâlinde kullandım. Türkmen Türkçesini söylemek istediğim zaman *kîle* diyorum. Allah’a itimat ettim.” demektedir. Bazen de Türkmenler tarafından kullanılan kelimelerin farklılığını göstermek için “Türkmen” veya “Türkmanî [Türkmen-ce]” ifadesini kullanmıştır.

Kıpçak sözlük ve gramerleri arasında gerçek Kıpçak dil özelliklerini en iyi yansıtan kitaptır. Teklik 2. kişi emir ekinin Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesindeki gibi *-G/n* olarak verilmesi, *g > v* değişmesinin kural olarak gösterilmesi vb. özellikler bunu göstermektedir.

Nüshası:

Eserin tek nüshası İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi bölümü 3092 numarada kayıtlıdır. 91 yapraklık (182 sayfa) eserin her sayfasında ortalama 13 satır, her satırda 7 kelime vardır. Arapça kelimeler siyah, Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eser harekeli olmamasına rağmen Türkçe kelimelerin tamamı harekelenmiştir. Kitabın yazarının kesin olarak bilinmediği gibi müstensihi de bilinmemektedir.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- T. Halasi-Kun, “*La langue des Kiptchaks d’après un manuscrit arabe d’Istanbul*”, *Partie II, Reproduction phototypique*, Budapest, 1942.
- Besim Atalay, *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye Fi’l-Lûgat-it-Türkiyye*, TDK, İstanbul, 1945. Atalay, eserin tamamını Türkçeye çevirmiş, ayrıca bütün kelimelerin Anadolu ağızları ve tarihî sözlüklerle karşılaştırmasını vermiştir. Kitabın sonunda tıpkıbasım da bulunmaktadır.
- T. Halasi-Kun, “*Philologica I.*”, *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.V, S. 1, Ocak-Şubat, Ankara 1947, s. 1-37. Halasi-Kun, bu makalede Besim Atalay’ın *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye* adlı kitabını eleştirmektedir.
- Besim Atalay, “*Et-tuhfet-üz Zekiyye Çevirmesinin Tenkidi Dolayısıyla, A.Ü. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. VI, S. 1-2, Ocak- Nisan, Ankara 1948, s. 87-126. Atalay bu makalede T. Halasi-Kun’un yazısına cevap vermektedir.
- T. Halasi-Kun, “*Philologica II.*”, *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. VII, S. 2, Haziran, Ankara 1949, s. 415-465. Halasi-Kun, bu makalede Besim Atalay’ın cevabına cevap vermektedir.
- Salih Mutallibov, *Attuhfatuz zakiyatu fillugatit Turkiya*, Taşkent, Özbekistan SSR 1968.
- Gulhan Al-Turk, *Et-Tuhfetü’z-zekiyye fi’l-Lugati’t-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2006. (Kitap üzerine bir inceleme ve metnin yeniden Türkçeye çevirisi yer almaktadır).
- E. İ. Fazilov, İ. M. T. Ziyayevaya, *İzıskannıy Dar Tyurkskomu Yazıku (Grammatičeskiy Traktat, XIV veka na Arabskom yazıke)*, İzdatel’s tvo “Fan” Uzbekssoy SSR, Taşkent 1978.
- Musa Salan, *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-Lugati’t-Türkiyye’de Fiil*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2010.

Kitâbu Bulgatü’l-Müştâk Fî Lûgati’t-Türk ve’l-Kıfçak

Memluk Kıpçak sahasında yazılmış önemli eserlerden birisidir. Sadece sözlük olarak yazılmıştır. Gramer bölümü yoktur. Eserin yazarı Türk asıllı Cemaladdin Ebu Muhammed Abdullah et-Türkî’dir. Yazılış tarihi belli değildir. Kısa bir girişten (7a-8a) sonra önce isimler (8a-20b), sonra fiiller (20b-88b) bölümü yer alır. İsimler, çeşitli konularda oluşturulan kelime kümeleri olarak verilmiştir. Fiiller ise Arapça fiillerin alfabe sırasına göre dizilmiştir. *Kitâbu’l-İdrâk* ile benzerlikler taşıması yazarın Ebu Hayyan’ın eserini görüp istifade ettiğini göstermektedir. Eserde halis Kıpçak Türkçesine ait malzemeler yer almakla birlikte te Türkmen dil özellikleri de karışık olarak bulunmaktadır.

Nüshası:

Bilinen tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale Türkçe Yazmalar bölümü, No. 293'te kayıtlıdır. Mısır'da değil, Suriye'de yazılmış olabileceği ileri sürülmüştür. Nüshanın sayfa düzeni oldukça farklıdır. Eser, normal satırlarla değil, ikinci yapraktan itibaren zikzaklı baklava dilimi biçiminde yazılmıştır. Kare biçimindeki baklava dilimlerinde her köşeyi bir kelime oluşturmaktadır. Her sayfada 23 baklava dilimi bulunmaktadır. Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Metin harekelidir.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

Eser üzerinde Zajaczkowski çalışmıştır. Yayınlar Leh (Polonya) dilindedir:

- Ananiasz Zajaczkowski, *Manuel Arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks*, Warszawa. 1938. Çalışmada isim bölümüyle ilgili inceleme, yeniden dizilmiş özgün metin ve dört sayfalık tıpkıbasım bulunmaktadır.
- Ananiasz Zajaczkowski, *Słownik Arabsko-Kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego, Bulgat al-Muştaq fi Lugat at-Turk wa'l-Qifçâq, Cześć II Verba*, Warszawa 1954. Kitabın fiilleri işlenmektedir, ayrıca tıpkıbasım bulunmaktadır.
- Ananiasz Zajaczkowski, *Słownik Arabsko-Kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego, Bulgat al-Muştaq fi Lugat at-Turk wa'l-Qifçâq, Część I. Nomina*, Warszawa 1958. Eserin isimler bölümü tekrar yayımlanmış, ayrıca tıpkıbasım bulunmaktadır.

Türkiye'de eser üzerinde herhangi bir çalışma yayımlanmamıştır.

Resûlî Sözlüğü

Kıpçak Türkçesi sözlüklerinin hepsi Arapça-Türkçe veya Türkçe-Arapça olarak iki dilli düzenlenmiştir. Fakat *Resûlî Sözlüğü* Mısır'da yazılmış olanlardan oldukça farklı, çok dilli bir sözlüktür.

Resûlî Sözlüğü, 1229-1454 yılları arasında Yemen ve Hardamut'ta hüküm süren Oğuz asıllı Resûlîlerin altıncı sultanı El-Malik el-Efdal el-'Abbas b.'Alî (1363-1377) için derlenmiş olan, astronomiden coğrafyaya kadar çeşitli konuları işleyen 542 sayfalık Arapça bir eserin içerisinde yer alan yirmi bir sayfalık (186-206. sayfalar) çok dilli bir sözlüktür. Kitabın aslı Yemen'de özel bir koleksiyondadır. Eser, Tibor Halasi-Kun Beyrut'ta araştırmalar yaparken Mahmud al-Gûl isimli birisinin Yemen'de bulunmuş Arap harfli bir yazmanın fotoğraflarını kendisine vermesiyle bilim dünyasına tanınmıştır. Eseri hazırlayanlar tarafından *Rasûlid Hexaglot* olarak adlandırılan bu sözlükte, Arap harfleriyle yazılmış, Arapça, Farsça, Türkçe, Rumca, Ermenice ve Moğolca kelime listeleri bulunmaktadır. Eserin Türkçe bölümü 14. yüzyıl Memluk Kıpçak Türkçesinin, kısmen de Oğuz Türkçesinin dil özelliklerini yansıtmaktadır.

Sözlüğün sayfa düzeni şöyledir: 186-198. sayfalar üç sütun hâlidir. İlk iki sütunda Arapça-Farsça-Türkçe-Rumca-Ermenice beş dilde karşılıklı

kelime listeleri, üçüncü sütunda ise Arapça-Moğolca (186-189. sayfa 12. satıra kadar), Arapça-Türkçe (189. sayfada 13. satırdan başlayarak 191. sayfaya kadar), Arapça-Moğolca (192-196. sayfalar arası), Arapça-Farsça (197. sayfa) iki dilde sözlük bulunmaktadır. 198. sayfadan itibaren sayfa düzeni değişmektedir. Bu sayfadan sonra Ermenice ve Rumca listeden çıkarılmış, üç sütun hâlinde Arapça-Farsça-Türkçe-Moğolca sözlük devam etmiştir. Eser 205. sayfa 45 satırlık dört sütun hâlinde sıralanmıştır. 206. sayfada eser bitmiştir. 211. sayfanın alt bölümünde Arapça-Farsça-Türkçe üç dilli dört sütunluk bir sözlük daha yer almaktadır. 205 ve 206. sayfanın kenarlarında kimi eklemeler bulunmaktadır. Sözlükte her sayfada 29 satır vardır, fakat satır sayısı kimi sayfalarda 32'yi, 205. sayfada ise 45'i bulmaktadır.

Kitapta, "Tanrı"dan başlayarak dünya ve ahiretle ilgili dinî terimler, sonra teklik 2. kişi emir kipinde fiil listeleri, farklı kiplerde fiillerin çekimlendiği kısa cümleler, zamirler ve bunların durum ekli biçimleri, unvanlar, zarflar, organ adları, çeşitli isimler ve sıfatlar, zaman adları, alet adları, yiyecek adları, giyecek adları, mücevher ve maden adları, hayvan adları, atların hastalıkları ve renkleri, kuşlar, sayı adları (1-20 arası, sonra onlar hanesi, yüzler hanesi, *biḡ*, *biḡ biḡ*), gök cisimleri vb. adları, soyut adlar, organ adları, hayvan adları, akra-balık adları, zaman zarfları, tekrar birden başlayarak sayılar, sıra sayıları, sayıların sıfat olarak kullanımları, yer ve tabiat adları, evle ilgili bölümler, meyveler, ağaç adları, sıfatlar, alet adları, mutfak eşyaları yer alıyor.

Nüshası:

Daniel Martin Varisco ve G. Rex Smith (ed.), *The Manuscript of al-Malik al-Afḍal, al-Abbas b. 'Alī b. Daud b. Yusuf b. 'Umar b. Alī Ibn Rasūl, A Medieval Arabic Antology from the Yemen*, 1998 (eserin tıpkıbasımı).

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Peter Golden (ed.), *The King's Dictionary: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armanian and Mongol*, (hızl. Tibor Halasi Kun, Peter B. Golden, Louis Ligeti, Edmund Schütz, Thomas T. Allsen), Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000.
- Robert Dankoff, "The King's Dictionary: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armanian and Mongol", *Journal of the Amerikan Oriental Society*, S. 121/3, 2001, s. 514-516 (tanıtma yazısı).
- Galip Güner, *The King's Dictionary: The Rasūlid Hexaglot Üzerine Düşünceler*, *Dil Araştırmaları*, S. 10 (Bahar 2012), s. 141-150.

II. Edebî Eserler

Gülîstân Tercümesi (Kitâb Gülîstân bi't-Türkî)

İran'ın ünlü şair ve yazarlarından Sadî'nin 1258 yılında yazdığı *Gülîstân* isimli eserinin Seyf-i Sarâyî tarafından Kıpçak Türkçesiyle yapılan serbest

çevirisidir. Eserin asıl adı *Kitâb Gülistân bi't-Türkî*'dir. Eser, *Gülistân*'ın Türkçeye ilk çevirisidir. Çeviri 1 Eylül 1391 Cuma günü tamamlanmıştır. Seyf-i Sarâyî hakkında fazla bilgi yoktur. Adından hareketle Altın Orda devletinin başkenti Saray'dan gelerek Mısır'da yaşadığı tahmin edilmektedir. Kitap, Mısır'da hacipler hacibi Emir Bathâs adına Farsçadan çevrilmiştir. *Gülistân Tercümesi*, Kıpçak Türkçesinin eldeki tek edebî eseridir. Halis Kıpçak Türkçesiyle yazılmış ve Türkmen Türkçesi öğelerine az yer verilmiştir. Serbest çeviri olması sebebiyle Türk nesrinin güzel örneklerinden biri kabul edilmektedir. Dili oldukça sade ve akıcıdır.

Nüshası:

Kitabın elimizdeki tek nüshasının Seyf-i Sarâyî'nin kaleminden çıktığı düşünülmektedir. Yazma Hollanda'nın Leiden İlimler Akademisi Kütüphanesi'nde 1553 numarada kayıtlıdır. Her sayfada 13 satır bulunmaktadır. Yer yer harekeliştir. Kitabın sonunda Seyf-i Sarâyî'nin şiir ve nazireleri bulunmaktadır.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- *Seyfî Serâyî, Gülistân Tercümesi*, Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk'un Önsöz'ü ile birlikte, TDK Yay., Ankara, 1954.
- Ali Fehmi Karamanlıoğlu, "Seyf-i Sarâyî'nin Gülistân Tercümesinin Dil Hususiyetleri" *Türkiyat Mecmuası*, S. XV, 1968, s. 75-126.
- A. Bodrogligeti, *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa'dî's Gülistân (Seyf-i Sarâyî's Gülistân bi't-Türkî)*, Budapest, 1969.
- Emir Nadjipoviç Nadjip, *Türkoyazıcnıy Pamyatnik XIV veka "Gülistân" Seyfa sarai i yego yazık*, Akademiya Nauk SSSR Institut Vostokovedeniya, Akademiya Nauk Kaz SSR Institut Yazıkoznaniya, İzdatel'stvo "Nauka" Kaz SSR, Alma-Ata, 1975; Çast' pervaya, 210 s.; Çast'vtraya, 300 s.
- Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Seyf-i Sarâyî, Gülistân Tercümesi (Kitâb Gülistân bi't-Türkî)*, MEB. Yayınları, İstanbul, 1978, XVIII+404+IV s. Yeni baskısı: aynı yazar, *Seyf-i Sarâyî, Gülistân Tercümesi (Kitâb Gülistân bi't-Türkî)*, TDK Yay., Ankara, 1989. Eserin bu baskısına tıpkıbasım ve Karamanlıoğlu'nun "Seyf-i Sarâyî'nin Gülistân Tercümesinin Dil Hususiyetleri" adlı makalesi eklenmiştir.
- Hatib Usmanov-Zaynab Maksudova, *Sayfes-Sarai. Gülistân bi't-Türkî*, İzdatel'stvo Kazanskogo Univertiteta, 1980; Çast' I, 137 s.; Çast' II. X+112 s.

III. Fıkıh Kitapları

İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn Tercümesi

Melik ve sultanlara yol göstermek amacıyla yazılmış Arapça aynı adlı kitaptan satır altı olarak Türkçeye çevrilmiştir. İskenderiye'de hüküm süren Seyfi Baçman'ın isteği üzerine yazılan Arapça aslının yazarı bilinmemektedir.

Eseri Türkçeye çevirenin kimliği hakkında da bilgi yoktur. Kitaptaki 29 ana bölümde temizlik, namaz, zekât, oruç, hac, ant içmek, azat kılmak, haddini bilmek, hırsızlık, gazilik, yerde çocuk bulmak, kurban, cinayet, ekin ekmek vb. konular işlenmiştir.. Başta Eckmann olmak üzere araştırmacılar eserin dilini halis Kıpçak Türkçesi olarak niteleseler de kitapta *Kitâbü'l-Efâl*'de olduğu gibi, Harezmi-Altınordu Türkçesiyle Memluk Kıpçak Türkçesinin birbirine girdiği görülür. Eserde /w/ ile /d/ seslerine sıkça rastlanması Harezmi-Altınordu Türkçesine ait ses özelliklerinin yer aldığını göstermektedir.

Nüshası:

Eldeki tek Türkçe nüshanın 1387 yılında İskenderiye'de yazılmıştır, müstensihisi Berke Fakih'tir. Bu yazar 1383 yılında İskenderiye'de Kutb'un *Hüsrev ü Şirin* adlı mesnevisini de istinsah etmiştir. Çevirinin nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü'nde 1016 numarada kayıtlıdır. 498 yapraklık bu nüshanın her sayfasında sekizi Arapça, sekizi Türkçe olmak üzere on altı satır bulunmaktadır. Kitap, Hanefi mezhebinin fihhi görüşlerini benimseyen fikhî bilginlerinin güvenilir eserlerinden toplanan fetvalardan oluşmaktadır. Kitap, girişten sonra 29 ana bölüm (kitap), 56 bab ve 93 fasla ayrılmıştır. Sonuna 49 adet fihhi meseleyi anlatan bir bölüm eklenmiştir.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Recep Toparlı, *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*, TDK, Ankara, 1992. Toparlı, 1981 yılında Atatürk Üniversitesinde (Erzurum) eser üzerinde doktora tezi hazırlamıştır. Bu çalışma doktora tezinin yayınıdır.

Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisâni't-Türkî

Eser, çeşitli fikhî kitaplarından toplanan fetvalardan meydana gelmiştir. Yazarı, yazıldığı yer ve tarih bilinmemektedir. 14. yüzyılın sonlarıyla 15. yüzyılın başlarında yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Eser, Oğuz unsurların hâkim olduğu Oğuz-Kıpçak karışımı bir dille yazılmıştır.

Nüshası:

Elimizdeki tek yazma nüshası İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi bölümünde 1046 numarada kayıtlıdır. Nüsha 429 yapraktan meydana gelmektedir. Tamamen harekelidir.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul, 1989.

Mukaddimetü'l-Gaznevî fi'l-İbâdât (Kitâb fi'l-Fıkh) Tercümesi

Arapçadan satır altı çeviri bir fikhî kitabıdır. Arapçası, Cemaleddin Ahmed bin Muhammed bin Sa'id el-Gaznevî el-Hanefî (d. H. 593 / M. 1197) tarafından

Hanefi mezhebindeki ibadet şekilleri üzerine yazılmış bir kitabın şerhidir. Türkçeye çevirisiz Oğuzce özelliklerin ağır bastığı Kıpçak Türkçesiyle yapılmıştır.

Nüshaları:

Türkçe çevirinin iki nüshası vardır. Bilim adamları uzun yıllar bunların iki ayrı kitap olduğunu düşünmüşlerdir.

Birinci nüsha, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya bölümü 1360 numarada kayıtlıdır. Nüshada eserin adı geçmemesi sebebiyle konusundan hareketle bilim dünyasında *Kitâbu'l-Fıkh* (veya *Kitâb fî'l-fıkh*) adıyla tanınmıştır. 266 yapraklık bu nüshada 1b-138a yaprakları arasında altışar, sonrasında yedişer satır Arapça ve Türkçe metin bulunmaktadır. Eser harekelidir. 8 bölümden oluşur, her bölümde farklı sayılarda fasıllar vardır. Her fasılda abdest, namaz, zekât, oruç vb. ile ilgili bir konu değerlendirilir. Eser üzerine doktora tezi hazırlayan Ercan Kuanışbayev, eserin asıl adının *Ziyâü'l-Ma'nevîyye ale'l-Mukaddimetü'l-Gaznevîyye*, yazarının da eş-Şeyh el-İmâm ebu'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed b. ez-Ziyâ el-Kureşî el-Hanefî olduğunu tespit etmiştir.

Eserin ikinci nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Reisülküttab bölümünde 398 numarada yer almaktadır. *Mukaddimetü'l-Gaznevî fî'l-İbâdât (ez-Ziyâü'l-manevî)* adıyla kayıtlı olan 248 yapraklık bu nüshada her sayfada yedi satır Arapça, yedi satır Türkçe bulunmaktadır. Bu nüsha Jale Talan tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.

Kitâbu'l-Fıkh'ı Mukaddimetü'l-Gaznevî fî'l-İbâdât (ez-Ziyâü'l-manevî) ile karşılaştıran Kuanışbayev, bu iki kitabın Arapça aslının aynı olduğu ve kitabın Türkçeye iki kere çevrildiği kanaatindedir. Eser üzerinde yüksek lisans tezi hazırlayan Jale Talan (Demirci) da aynı kanaattedir. Talan, aradaki farkların son derece az olduğunu tespit etmiştir. Demirci'nin makalesinde verdiği örnek metinleri karşılaştırdığımızda bu iki yazmanın aynı çevirinin farklı nüshaları görmekteyiz. Aradaki farklar o kadar azdır ki bunların iki ayrı çeviri olması mümkün değildir.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Jale Talan, *Mukaddimetü'l-Gaznevî fî'l-İbâdât, Ziyâü'l-Mânevî*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara 1987.
- Jale Demirci, "Memlûk-Kıpçak Edebiyatına Katkılar", *Türkoloji Dergisi*, S. X-1 (1992), s. 131-142.
- Recep Toparlı, *fî'l-Fıkh Şekil Bilgisi Özellikleri- Örnek metin*, Erzurum 1993. Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya bölümündeki nüsha üzerinde yapılan bir çalışmadır.
- Ercan Kuanışbayev, *Kitâb fî'l-Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul 2006. Çalışma, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasof-

ya bölümündeki nüshanın kısa bir dil incelemesiyle metni, dizini ve tıpkıbasımını içermektedir.

- Jale Demirci, "Memlûk Kıpçak Sahasına Ait Bir Fıkıh Eseri: Kitâb fi'l-Fıkh", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 1 (Mart 2010), s. 71-90.

Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî Tercümesi

Hanefî mezhebinin büyük fıkıh bilginlerinden olan ve 10. yüzyılda Semerkant'ta yaşayan Ebû Leysi's-Semerkandî'nin dinî konuları işlediği Arapça kitabından Memluk hükümdarı Kansu Gavri için satır arası olarak Türkçeye çevrilmiştir. Eserde, namaz, abdest, temizlik, sünnet ve fıkıhla ilgili konular Hanefî mezhebine göre işlenmektedir. Daha çok 'Mukaddime' olarak tanınan bu eseri Memluk Kıpçak Türkçesine kimin çevirdiği belli değildir. Çeviride sade bir dil kullanılmıştır. Arapça metindeki bazı yerlerin çevrilmeden atlandığı görülür. Eserin dili büyük oranda Oğuzçalaşmıştır, Memluk Kıpçak Türkçesine has az sayıda özellik yer almaktadır.

Nüshası:

Eldeki nüsha İsenbay b. Sudun tarafından istinsah edilmiştir. 47 yapraklık bu tek nüsha İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya bölümünde 1451 numarada kayıtlıdır. Her sayfada altı Arapça, altı Türkçe satır bulunmaktadır. Arapça yazılar siyah, Türkçe yazılar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Yazılar çerçeve içerisine alınmış fakat Türkçe son satır çerçeve dışında bırakılmıştır.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Ananiasz Zajackowski, *Le Traite Arabe Mukaddima D'abou'l-Lait As-Samarkandi, En Version Mamelouk-Kiptchak*, (Ms. İstanbul, Aya Sofya 1451), Warszawa 1962. Bu çalışmada bir giriş ile eserin tıpkıbasımı yer almaktadır.
- Recep Toparlı, *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî, Transkripsiyonlu Metin-İndeks-Orijinal Metin*, Atatürk Üniversitesi Yayını, Erzurum 1987, 106 s. + tıpkıbasım. Toparlı'nın kitabında eserin tek nüshası hakkında kısa bir bilgi, çeviriyazılı metin, gramatikal dizin ve tıpkıbasım bulunmaktadır.

Şerhü'l-Menâr li'l-Musannifi bi't-Türkî

Şerhü'l-Menâr, Arap fıkıh bilginlerinden İmam Neseî'nin (öl. 1310) *Kitâbü'l-Menâr fi Usûli'l-Fıkh* adlı eserinin Memluk Kıpçak Türkçesiyle şerhidir. Eseri bilim dünyasına Muharrem Ergin tanıtmıştır. Kitabın diliyle ilgili farklı fikirler ortaya atılmış, kimi bilim adamları Çağatayca olduğunu ileri sürerken kimileri de Anadolu'da XII-XIII. yüzyıllarda meydana getirilmiş karışık dilli bir eser olduğunu düşünmüşlerdir. *Şerhü'l-Menâr*, H. Zilhicce 804 / M. Temmuz 1402 tarihinde yazılmış, Memluk Kıpçak sahasının Oğuz-Kıpçak karışık dilli bir eseridir

Nüshası:

Eserin bilinen tek nüshası, Bursa Eski Harfli Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Haraççioğlu Bölümü, 697 numarada kayıtlıdır. Bazen değişmekle birlikte her sayfada harekesiz nesihle yazılmış 18 satır bulunan 131 yapraktan meydana gelmektedir. Yazmanın hattatı Mukbil b. Abdullah es-Seyfi Çerkesü'l-Muhammedî el-Melikî el-Nasirî'nin müstensih mi yoksa müellif mi olduğu kesin değildir. Eserin yazılış tarihi olan H. 804 yılının telif tarihi olduğu düşünülmektedir. Nüshada Kıpçak Türkçesi özellikleriyle Oğuz Türkçesi özellikleri yan yanadır. Metinde önce Arapça cümleler verilmekte, sonra Türkçe şerhi yapılmaktadır. Türkçe metin üzerinde sonradan düzeltmeler yapılmış, kimi kelimelerin üzeri çizilmiş, aralara ve sayfa kenarlarına eklemeler olmuştur.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Muharrem Ergin, "Bursa Kitaplıklarında Türkçe Yazmalar Arasında", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV/3 (1951), s. 107-132.
- Mecdut Mansuroğlu, "Şerhü'l-Menâr'ın Dili Hakkında", *V. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Tebliğler)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1960, s. 367-374.
- Mecdut Mansuroğlu, "Inconnexion with the Language of the Şarhu'l-Menar, an old Anatolian Turkish Manuscript", *Oriens*, C. 15 (1962), s. 315-325.
- Mertol Tulum, "Şerhü'l-Menâr Hakkında", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVI (1968), s. 133-138.
- Erhan Aydın, *Şerhü'l-Menar Grameri (Giriş-Gramer-Metin-Bibliyografya)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara 1997.

IV. Askerlik Ve Okçulukla İlgili Kitaplar

Münyetü'l-Guzât Tercümesi

Askerlikle ilgili Arapçadan çeviri bir kitaptır. Eserin adı "gazilerin arzu ettikleri şey" anlamına gelmektedir. Çevirmeni ve çevrildiği tarih bilinmemektedir, 14. yüzyılda çevrildiği tahmin edilmektedir. Eckmann, eserin Arapça aslının *el-Furûsiyye fi-Remyi'l-Cihâd* olduğunu ve Halife Muktedi Billah'ın imrahoru Muhammed bin Yakup tarafından yazıldığını ileri sürmektedir. Türkçeye hasekiler hası Timür Bey adına çevrilmiştir. Araştırmacılar, eserin dilini halis Kıpçak Türkçesi olarak değerlendirmektedirler. Fakat Doerfer, Uğurlu'nun *Münyetü'l-Guzât* yayını üzerine yazdığı eleştirel makalesinde Çağatay Türkçesiyle Memluk Kıpçakçasının karışık olduğunu belirterek şöyle demektedir: "Münyet, Çağatayca olarak yazılmak istenmiş; ancak yazarı Memlûk Kıpçakçası konuşulan bir ortamda, çevresindeki dilin bütün şekillerinden alıntılar yapmıştır." Eser altı bölümden oluşmaktadır: Ata binmek, süngü tutmak, kılıç kul-

lanmak, kalkan kullanmak, ok atmak ve çevgân ile topa vurmak. Fakat metinde 4. bölüm olan “kalkan kullanmak” müstensih tarafından atlanmıştır. Elimizdeki nüshada bu bölüm yer almamaktadır.

Nüshası:

Eserin bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmet bölümünde 3468 numarada kayıtlıdır. 115 yapraklık bu nüshada her sayfada dokuz satır bulunmaktadır. Bu nüsha 1446/47 yılında Gazi Altunboğa adına istinsah edilmiştir.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Ananiasz Zajaczkowski, “Le traité de l'art chevaleresque (furûşîya) en version mamelouk-kiptchak”, *Rocznik Orientalistyczny*, C. XXXIII/2, Warszawa 1970, s. 21-30.
- *Münyetü'l-Guzat* (tıpkıbasım), [Müjgân Cunbur'un ön sözüyle], Ankara, 1967.
- Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l-Guzât*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1987.
- Kurtuluş Öztopçu, *Munya'tu'l-Ghuzât, A 14th-Century Mamluk-Kipchak Military Treatise* [14. Yüzyıla âit Memluk-Kıpçakçasıyla yazılmış askerî bir risâle], (Metin-Tercüme-Dizin), Harvard University Yay., 1989.
- Gerhard Doerfer, “Mustafa Uğurlu (Nâşir): Anonim. *Münyetü'l-Guzât*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987” [tanıtma], *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 104 (Ekim 1996), s. 229-232. Bu tanıtma/eleştiri yazısının aslı *Central Asiatic Journal*, S. 33 (1989), s. 139-142'de yayımlanmış, Almanca aslından E.B. Özbilen tarafından Türkçeye çevrilmiştir.
- Şınar Auelbekova, “Münyetü'l-Guzât'ın Dili Hakkında Bir Deneme”, *Bilig*, S. 5 (Bahar 1997), s. 181-190.

Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb (Hulâsa) Tercümesi

Okçulukla ilgili bir kitaptır. Eserin adı “ok ilmi kitabı” anlamına gelmektedir. Memluk sultanının nedimi Mahdum Tolu Bey'in talebi üzerine Arapça kaynaklardan derleme yoluyla oluşturulmuş çeviri bir eserdir. Kim tarafından çevrildiği bilinmemektedir. Eserin adı kapakta *Kitâb fî İlmi'n-nüşşâb* olarak verilmekte, fakat yazar içeride kitaba *Hulâsa* diye ad koyduğunu söylemektedir. Eser, okçuluk, ok atmanın şartları, yayın özellikleri ve uzunluğu, ok atma şekilleri, ok atarken yapılan hatalar ve bunlardan korunma yolları, dinî açıdan at ve Müslümanlar için önemi vb. konuları içermektedir.

Nüshaları:

Eserin iki nüshası vardır. Birinci nüshası İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi bölümünde 3176 numarada kayıtlı yazmanın 1-66.

yaprakları arasındadır. Kıpçak ögeleri yoğun olarak bulunduran bu nüshada her sayfada 9 satır vardır. Nüshanın müstensihisi Hüseyin bin Ahmed el-Erzurumî'dir. İkinci nüshası Paris Bibliothèque Nationale Türkçe Yazmalar bölümünde 197 numarada kayıtlı yazmanın 100b-143a yaprakları arasındadır. Bu nüshanın dilinde Oğuz (Türkmen) ögeler ağır basmaktadır.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Nurettin Rüstü Büngül, *Hüseyin bin Ahmed Erzurumî: Okçuluk Hakkında Hülâsa*, Ülkü Basımevi, Konya, 1944. Eserin İstanbul nüshasının amatör bir yayımıdır.
- Ananiasz Zajackowski, Mamelucko-Turecko wersja Arabskiego traktatu o luznictwie z. XIV, *Rocznik Orientalistyczny*, C. XX, Warszawa 1955, s. 139-261. Bu çalışmada eserin Paris nüshasının dil özellikleri, metni, sözlüğü ve tıpkıbasımı vardır.
- Recep Şirin, *Kitâb fî Riyâzâtî'l-Hayl, Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Erzurum, 1989.
- Kurtuluş Öztopçu, "A Mamluk-Kipchak Manual from the 14 th Century: Kitâb fî 'ilmi'n-nuşşâb", *Rocznik Orientalistyczny*, S. 47 /1, s. 5-63.
- H. İbrahim Delice, *Kitâb Fî-ilmi'n-Nüşşâb*, Sivas 2001. Bu çalışmada eserin Türkiye Türkçesine çevirisi, grameri, İstanbul ve Paris nüshalarının tenkitli metni, gramatikal dizin ve İstanbul nüshasının tıpkıbasımı yer almaktadır.
- Kurtuluş Öztopçu, *Kitâb Fî 'ilm an-Nuşşâb, Memlûk Kıpçakçasıyla 14. yy.'da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı*, İstanbul 2002. Bu çalışmada dil incelemesi, metnin transkripsiyonu hem İngilizce hem Türkçedir. Ayrıca kitabın arkasında İstanbul nüshasının tıpkıbasımı bulunmaktadır.
- H. İbrahim Delice, *Hulasa, Okçuluk ve Atçılık (Hüseyin b. Ahmet el-Erzurumî)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2003. Bu çalışmada, eser üzerinde geniş bir dil incelemesi yapılmış, İstanbul ve Paris nüshalarının tenkitli metni, metnin Türkiye Türkçesine çevirisi ve gramatikal dizini verilmiştir.

V. Atçılık ve Baytarlıkla İlgili Kitaplar

Kitâbu'l-Hayl (Kitâb fî Riyâzâtî'l-Hayl) Tercümesi

Kitapta eserin adı geçmediğinden kimi araştırmacılar *Kitâb fî Riyâzâtî'l-Hayl* olarak vermiştir. Hâlbuki bu isim kitaptaki bir bölümün adıdır. Atçılık ve veteriner hekimlikle ilgili bu eserin Farsçadan çeviri olduğu sanılmaktadır. Yazarı, çevirmeni, yazıldığı yer ve tarihi hakkında herhangi bir kayıt yoktur. Eserde atların özellikleri, hastalıkları, tedavilerinde kullanılan ilaçlar ve eğitimleri anlatılmaktadır.

Nüshaları:

İki nüshası vardır. Birincisi İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi bölümünde 3176 numarada kayıtlı yazmanın 66b-102b yaprakları arasındadır. Bu nüsha harekelidir, her sayfada 9 satır bulunmaktadır. Diğerine göre Kıpçak ögeleri daha çok görülmektedir. İkinci nüsha Paris Bibliothèque Nationale Türkçe Yazmalar bölümünde 197 numarada kayıtlı yazmanın 63b-99a yaprakları arasındadır. Harekeli ve okunaklı bir yazıyla yazılan bu nüshada her sayfada 9 satır bulunmaktadır. Paris nüshasında Oğuz Türkçesi özellikleri hâkimdir.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- Nurettin Rüştü Büngül, *Kitabı-Riyazati-Hayıl*, Ülkü Basımevi, Konya, 1944. Eserin İstanbul nüshasının amatör bir yayımıdır.
- Recep Şirin, *Kitâb fî Riyâzâtî'l-Hayl*, *Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Erzurum, 1989.
- Kurtuluş Öztopçu, "A Fourteenth-Century Mamluk Kipchak Treatise on Veterinary Sciences: Kitâb fî Riyâzâtî'l-Hayl", *Journal of Turkish Studies*, 17 (1993), 153-170. Çalışma, eserin İstanbul nüshasının transkripsiyonu ve İngilizce çevirisini ihtiva etmektedir.
- Can Özgür, *Kitâbü'l-Hayl (Memlûk Kıpçakçısı ile Yazılmış İlk Türk At ve Atçılık Eserinin Paris Yazması)*, Çantay Yay., İstanbul, 2003, 174 s. (Paris nüshasının gramer incelemesi, transkripsiyonlu metni, dizini ve tıpkıbasımı)
- H. İbrahim Delice, *Hulasa, Okçuluk ve Atçılık (Hüseyn b. Ahmet el-Erzurumî)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2003. (Delice, her iki nüshanın karşılaştırmalı metnini, Türkiye Türkçesine çevirisini, gramer özelliklerini ve dizinini kitabın içinde Hulasa ile birlikte ele alarak vermiştir.)

Baytaratü'l-Vâzih Tercümesi

Eser, Memluk sultanının nedimi Mahdum Tolu Bey adına *Baytara* adlı Arapça bir eserden çevrilmiştir. Çevirinin 14. yüzyılın sonlarında yapıldığı tahmin edilmektedir. Kim tarafından nerede çevrildiği bilinmemektedir. Atçılık ve baytarlığa ait bir eserdir. 10 bölümden oluşmaktadır. İlk 8 bölümde atların özellikleri, 9. bölümde atların kusurları ve en uzun yeri tutan 10. bölümde ise atların hastalıkları ve tedavi yolları anlatılmaktadır.

Nüshaları:

Eserin iki yazma nüshası vardır. Birincisi, İstanbul Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kütüphanesi'nde 1695 numarada kayıtlı 69 yapraklık bir nüshadır. Bu nüsha halis Kıpçak özellikleri gösterir. İkincisi Paris Bibliothèque Nationale

Türkçe Yazmalar bölümünde 197 numarada kayıtlı yazmanın 1b-61b sayfaları arasında yer alır. Bu nüshada her sayfada 7 satır bulunmaktadır. Oğuz (Türkmen) dil özelliklerinin ağır bastığı eksik bir nüshadır.

Eser üzerinde yapılan çalışmalar:

- David Nissman, *A Study of a Language and Orthography of the Mamlukes of Egypt Based on the Kitâb Baytaratü'l-Wâdih*, Colombia University 1969. Eserin İstanbul nüshası üzerinde yapılan doktora çalışmasıdır.
- Mehmet Emin Ağar, *Baytaratü'l-Vâzih (İnceleme-Metin-İndeks)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1986. İstanbul nüshası üzerinde yapılmış bir çalışmadır.
- Can Özgür, *Baytaratü'l-Vâzih*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1988. Paris nüshası üzerinde yapılmış bir çalışmadır.
- Kurtuluş Öztöpcü, "Memlûk Kıpçakçasıyla Yazılmış Bir Atçılık Risâlesi: Kitâb Baytaratü'l-Vâzih (Paris Nüshası)", *Journal of Turkish Studies*, S. 24/II (2000), s. 189-229.
- Can Özgür, *Baytaratü'l-Vâzih'in Kıpçakça ve Türkmence Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzlaşması (Türkmenceleşmesi) Üzerine Bir Dil Araştırması*, İstanbul, 1994. Bir incelemeden sonra her iki nüshanın metinlerini karşılaştırmalı olarak alt alta veren bu doktora tezinin arkasında İstanbul nüshasının tıpkıbasımı da yer almaktadır.

1.6. Kaynakça

- Ağar, Mehmet Emin, *Kitâb fî'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul, 1989.
- Altınkaynak, Erdoğan, *Gregoryan Kıpçak Dil Yadigarları*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2006.
- Al-Turk, Gulhan, *Et-Tuhfetü'z-zekiyye fî'l-Lugatit-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2006.
- Argunşah, Mustafa, "Kıpçakça Sözlüklerdeki İmla Sorunları", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (20-26 Eylül 2004, Ankara) Bildiriler*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2004, C.2, s. 3337-3349.
- Arkan, İbrahim, *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur (Metin-Dizin)*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, Gaziantep, 2006.
- Arkan, İbrahim, "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* (2006), 3/4, s. 130-141.
- Atalay, Besim, *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye*, Türk Dil Kurumu Yay., İstanbul, 1945.

- Auelbekova, Şınar, "Münyetü'l-Guzât'ın Dili Hakkında Bir Deneme", *Bilig*, S. 5 (Bahar 1997), s. 181-190.
- Aydın, Erhan, *Şerhü'l-Menar Grameri (Giriş-Gramer-Metin-Bibliyografya)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara 1997.
- Aydın, Erhan, *Şine Usu Yazıtı*, KaraM Yay., Çorum, 2007.
- Aynakulova, Gülnisa, "Ermeni Kıpçakları mı? Gregoryan Kıpçaklar mı?", *Millî Folklor*, Ankara, 2009, S. 84, s. 114-126.
- Berta, Arpad, *Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen*, Wiesbaden, 1996.
- Bilgin, Azmi – Hacıeminoğlu, Necmettin, "Kıpçak Türkçesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2002, C. 25, s. 421-424.
- Bodrogligeti, A., *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa'dî's Gulistân (Seyf-i Sarâyî's Gulistân bi't-Türkî)*, Budapest, 1969.
- Büngül, Nurettin Rüştü *Kitabı-Riyazati-Hayil*, Ülkü Basımevi, Konya, 1944.
- Büngül, Nurettin Rüştü, *Hüseyin bin Ahmed Erzurumî: Okçuluk Hakkında Hülâsa*, Ülkü Basımevi, Konya, 1944.
- Caferoğlu, Ahmet, *Abu – Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrak*, İstanbul, 1931.
- Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, C. 2, İstanbul, 1974.
- Chirli, Nadejda, *Ermeni Kıpçakçası Dualar Kitabı, Algış Bitigi*, SOTA Yayınları, Haarlem, 2005.
- Chirli, Nadejda, "Ermeni Kıpçakçasının Ses Özellikleri Üzerine", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, TDK Yay., Ankara, 2005, S. 20, s. 75-90.
- Delice, H. İbrahim, *Kitâb Fî-ilmi'n-Nüşşâb*, Sivas, 2001.
- Delice, H. İbrahim, *Hulasa, Okçuluk ve Atçılık (Hüseyin b. Ahmet el-Erzurumî)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003.
- Demirci, Jale (1992), "Memlûk-Kıpçak Edebiyatına Katkıları", *Türkoloji Dergisi*, S. X-1 (1992), s. 131-142.
- Demirci, Jale (1998), "Kıpçak Sözlükleri", *Kebikeç*, S. 6, s. 145-151.
- Demirci, Jale (2010), "Memlûk Kıpçak Sahasına Ait Bir Fıkah Eseri: Kitâb fî'l-Fıkh", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 1 (Mart 2010), s. 71-90.
- Drimba, Vladimir, *Codex Comanicus. Édition diplomatique avec fac-similés*, Bucarest, 2000.
- Drimba, Vladimir, *Syntaxe Comane*, Leiden, 1973.
- Drüll, Dagmar, *Der Codex Cumanicus: Entstehung und Bedeutung*, Stuttgart, 1979.
- Eckmann, Janos, "Die Kiptschakische Literatur", *Philologiae Turcicae Fundamenta II*, 1964, s. 275-304. Türkçe çeviri: "Kıpçak Edebiyatı", (çev. Bekir Zengin), *Türk Dünyası Edebiyatı*, (hızl. Halil Açıkgöz), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1991, s. 38-72.
- Eckmann, Janos, "Memlûk-Kıpçak Edebiyatı", *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, TDK Yay., Ankara, 1996, s. 52-66.

- Eckmann, Janos, "Memlûk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair", *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1996, s. 67-73.
- Eminoglu, Emin (2011), *Abbâs ibni Hamza es-Sabrânî, Kitâbü'l-Ef'âl -Kıpçakça Satır Arası Sözlük-*, Akçağ Yayınları, Ankara, 324 s. + 172 s. tıpkıbasım.
- Ercilasun, Ahmet B. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara, 2004.
- Ercilasun, Ahmet B., "Memlûk Kıpçak Dönemi Eserleri ile İlgili Düşünceler", *Makaleler*, Akçağ Yay., Ankara, 2007, s. 215-221.
- Ergin, Muharrem, "Bursa Kitaplıklarında Türkçe Yazmalar Arasında", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV/3 (1951), s. 107-132.
- Gabain, A., "Die Sprache des Codex Cumanicus", *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden, 1959: Türkçe çeviri: "Codex Cumanicus'un Dili", *Tarihî Türk Şiveleri* (çev. Mehmet Akalın), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1988, 67-109.
- Gabain, A. von, "Komanische Literatur", *Philologiae turcicae Fundamenta II*, Wiesbaden, 1964, s. 243-251. (Türkçe çeviri: "Kuman Edebiyatı", (çev. Bekir Zengin), *Türk Dünyası Edebiyatı*, (hızl. Halil Açıköz), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1991, s. 9-19.
- Garkavets, Aleksandr, *Konvergentsiya Armyano- Kıpçakskogo yazıkı k slovyanskim v XVI- XVII vv.*, "Naykova Dumka", Kiev, 1979.
- Garkavets, Aleksandr *Türkiye Yazıkı na Ukraine*, "Naukova Dumka", Kiev, 1988.
- Garkavets, Aleksandr, *Virmenio-Kıpçatski rukopisi v Ukraini, Virmenii, Rosii: Katalog*, Kiev, 1993.
- Garkavets, Aleksandr - Hurşudyan, Eduard, *Armenian-Qypchaq Psalter Written by Deakon Lussig From Lviv 1575/ 1580*, Almaty, 2001.
- Garkavets, Aleksandr, *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie I, Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom*, Almaty, 2002.
- Garkavets, Aleksandr, *Codex Cumanicus: Polovetskiye molitvi, gimni i gagadki XIII-XIV vv.*, Moskva, 2006.
- Garkavets, Aleksandr, *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie II, Pamyatniki Duhovnoy Kulturi Karaimov, Kumanov- Polovtsev i Armyano- Kıpçakov*, Almaty, 2007.
- Garkavets, Aleksandr, *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie III, Kıpçakskiy Slovar' po Armyanopis'mennim Pamyatnikam XVI-XVII Vekov*, Almaty, 2010.
- Garkavets, Aleksandr, *Kıpçakskiy Slovar', Separatnoe Izdanie*, Almaty Kitap Yay., Almaty, 2011.
- Golden, Peter, *The Codex Cumanicus*, Central Asian monuments, edited by H. B. Paksoy, İstanbul, 1992.
- Golden, Peter (ed.), *The King's Dictionary: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*, (hızl. Tibor Halasi Kun, Peter B. Golden, Louis Ligeti, Edmund Schütz, Thomas T. Allsen), Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000.

- Golden, B. Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (çev. Osman Karatay), KaraM Yay., Ankara, 2002.
- Grønbech, K., *Codex Cumanicus, cod. Marc. Lat. DXLIX* in Faksimile herausgegeben, mit einer Einleitung von K. Grønbech, I, Kopenhagen, 1936.
- Grønbech, K., *Komanisches Wörterbuch, Türkischer wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen, 1942.
- Güner, Galip, *The King's Dictionary: The Rasülid Hexaglot Üzerine Düşünceler*, *Dil Araştırmaları*, S. 10 (Bahar 2012), s. 141-150.
- İnan, Abdulkadir, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve 'Halis Türkçe'", *TDAY Belleten* (1953), s. 53-71.
- Kafalı, Mustafa, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devreleri*, İstanbul, 1976.
- Karamanlioğlu, Ali Fehmi, "Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XII (1963), s. 175-184.
- Karamanlioğlu, Ali Fehmi, "Seyf-i Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi'nin Dil Hususiyetleri", *Türkiyat Mecmuası*, S. XV, İstanbul, 1968, s. 75-126.
- Karamanlioğlu, Ali Fehmi, *Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân bi't-Türkî)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1978.
- Karamanlioğlu, Ali Fehmi, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1994.
- Kasapoğlu-Çengel, Hülya, "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış TÖRE BİTİĞİ ve Eserdeki TÖRE, YARGI, BİTİK Terimleri Üzerine", *Gazi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 1 (Güz 2007), s. 77-95.
- Kasapoğlu Çengel, Hülya, "Ermeni Harfli Kıpçakça Söz Varlığı Üzerine Notlar", *International Journal of Central Asian Studies, Festschrift to Commemorate the 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin's Birth*, The International Association of Central Asian Studies Korea University of International Studies, Vol.13, 2009, Korea, 2009, s. 165-181.
- Koprıman, Kâzım Yaşar, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987.
- Kuanişbayev, Ercan, *Kitâb fi'l-Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul, 2006.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1972.
- Kutalmış, Mehmet, "Ermeni Kıpçakçasında Olumsuzluk Şekilleri", *İlmî Araştırmalar*, S. 17 (Güz 2004), s. 133-141.
- Kuun, Comes Géza, *Codex Cumanicus: Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum*, Budapestini, 1880.
- Mansuroğlu, Mecdut, "Şerhü'l-Menâr'ın Dili Hakkında", *V. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Tebliğler)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1960, s. 367-374.
- Mansuroğlu, Mecdut, "Inconnexion with the Language of the Şarhu'l-Menar, an old Anatolian Turkish Manuscript", *Oriens*, C. 15 (1962), s. 315-325.
- Mutallibov, Salih, *Attuhfatuz zakiyatu fillugatit Turkiya*, Taşkent, Özbekistan SSR 1968.

- Nissman, David, *A Study of a Language and Orthography of the Mamlukes of Egypt Based on the Kitáb Baytaratü'l-Wâdih*, Colombia University, 1969.
- Özgür, Can, *Baytaratü'l-Vâzih'in Kıpçakça ve Türkmençe Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzlaşması (Türkmenleşmesi) Üzerine Bir Dil Araştırması*, İstanbul, 1994.
- Özgür, Can, *Kitâbü'l-Hayl (Memlûk Kıpçakçası ile Yazılmış İlk Türk At ve Atçılık Eserinin Paris Yazması)*, Çantay Yayınevi, İstanbul, 2003.
- Özkan, Nevzat, "Ermeni Harfleriyle Türkçe Metinler Üzerine", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler Sempozyumu Bildirileri*, C.3, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 2007, s. 401-416.
- Öztöpcü, Kurtuluş, *Munyatu'l-Ghuzât, A 14th-Century Mamluk-Kipchak Military Treatise*, Harvard University Yay., 1989.
- Öztöpcü, Kurtuluş, *Kitâb Fî 'İlm an-Nuşşâb, Memlûk Kıpçakçasıyla 14. yy.'da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı*, İstanbul, 2002.
- Özyetgin, A. Melek, *Ebü Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk- Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav Yay., Ankara, 2001.
- Pamukçıyan, Kevork, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, Aras Yay., İstanbul, 2002.
- Pritsak, Omeljan, "Ermeni Kıpçakçası", *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden, 1959. Türkçesi: *Tarihi Türk Şiveleri*, (çev. Mehmet AKALIN), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1988, s. 123-128.
- Pritsak, Omeljan, "Das Kiptschakische", *Kıpçakça*, *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden, 1959. Türkçesi: *Tarihi Türk Şiveleri* (çev. Mehmet Akalın), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1988, s.111-122.
- Radloff, W., "Zur Sprache der Komanen", *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft I*, 1884, s. 377-382; *II*, 1885, s. 13-42.
- Radloff, W., *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus, Manuscript der Marcus-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun (Budapest 1880)*, Mémoires de l'Académie impériale des Sciences de St. Pétersburg, 1887, VII. Série, XXXV, no. 6., 182 s.
- Rasovskiy, D. A., *K voprosu o proishojdenii Codex Cumanicus*, Seminarium Kondakovianum III, Praga, 1929, 193-214.
- Salan, Musa *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't Türkiyye'de Fiil*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2010.
- Saray, Mehmet "Altın Orda Hanlığı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989, C. 2, s. 538-540.
- Stepanyan, Hasmik A., *Ermeni Harfli Türkçe Kitalar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, Turkuaz Yay., İstanbul, 2005.
- Talan, Jale, *Mukaddimetü'l-Gaznevî fi'l-İbâdât, Ziyâü'l-Mânevî*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 1987.
- Tietze, Andreas, *The Coman Riddles and Turkic Folklore*, University of California Pres, 1966.
- Toparlı, Recep, *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkanî, Transkripsiyonlu Metin-İndeks-Orjinal Metin*, Erzurum, 1987.
- Toparlı, Recep, *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1992.

- Toparlı, Recep, *Kitâb fi'l-Fıkh Şekil Bilgisi Özellikleri- Örnek metin*, Erzurum, 1993.
- Toparlı, Recep – Vural, Hanifi – Karaltı, Recep, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2007.
- Toparlı, Recep – Çöğenli, M. Sadi – Yanık, Nevzat H., *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugâlî*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2000.
- Toparlı, Recep, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1993.
- Toparlı, Recep – Çöğenli, M. Sadi – Yanık, Nevzat H., *El-Kavânînu'l-Küllîyye li-Zabt'l-Lugati't-Türkiyye*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1999.
- Trijarski, Edward *Dictionnaire Armeno-Kipchak d'arres trois manuscrits des collections Viennoises*, C. 1-4, Warszawa, 1968-1972.
- Trijarski, Edward, "Arabic and Persian Loan Words in Armeno-Kipchak", *Hasan Eren Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2000, s. 301-326.
- Tulum, Mertol, "Şerhü'l-Menâr Hakkında", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVI (1968), s. 133-138.
- Uğurlu, Mustafa, *Münyetü'l-Guzât*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987.
- Uydu Yücel, Mualla, "Kıpçaklar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2002, C. 25, s. 420-421.
- Ünal, Orçun, *Kodeks Kunamikus 1A-55A (Giriş-Metin-Dizin)*, Mimarşinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2010.
- Zajaczkowski, Ananiasz, *Manuel Arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks*, Warszawa, 1938.
- Zajaczkowski, Ananiasz, *Słownik Arabsko-Kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego, Bulgat al-Muštaq fi Lugat at-Turk wa'l-Qifçâq*, Czezc II Verba, Warszawa, 1954.
- Zajaczkowski, Ananiasz, *Słownik Arabsko-Kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego, Bulgat al-Muštaq fi Lugat at-Turk wa'l-Qifçâq*, Czezc I. Nomina, Warszawa, 1958.

2. Kıpçak Türkçesi Dil Özellikleri

2.1. Kuzey Kıpçak Türkçesi

Kodeks Kumanikus'un Dil Özellikleri

Ses özellikleri

1. Memluk Kıpçak Türkçesiyle yazılmış sözlüklerde olduğu gibi, *Kodeks Kumanikus*'un da Türkçeyi iyi bilmeyen ve bütün ses değerlerine hâkim olmayan yabancılar tarafından yazılmış olması sebebiyle yazımda kimi tutarsızlıklar oluşmuştur. Yazıcılar, seslerin tam karşılıklarını ifade edemedikleri zaman kendileri çözüm üretmişler, sesleri farklı işaretlerle karşılama yoluna gitmişler, sonuçta çok sayıda harf ortaya çıkmıştır. Bu yüzden özgün metni okuyup anlamak kolay değildir. Eserden metin yayımlayanlar okunup anlaşılmayı göz önünde tutarak metinleri normalleştirilmiş biçimleriyle vermeyi tercih etmişlerdir.
2. *Kodeks Kumanikus*'ta kapalı /e/ sesiyle birlikte dokuz ünlü bulunmaktadır.
3. /v/ yanında çift dudak /w/si de bulunmaktadır.
4. Çift ünlü bulunmaktadır. Bunlar iki türlü oluşmaktadır. Birincisi /y/ ve v/w'nin benzer ünlüler yanında zayıf telaffuz edilmeleriyle meydana gelmiştir: *çöüre* < *çövre* "çevre", *coap* < *covap* "cevap", *huala-* < *kuvala-* "kovalamak", *müüz* < *müyüz* "boynuz", *ouç* < *ovuç* "avuç", *zian* < *ziyân* vb. İkincisi ise g/ğ ve /v/nin kaybolması veya zayıflamasıyla ortaya çıkmıştır: *agar* ~ *aar* "ona", *bileü* < *bilegü* "bileği taşı", *söün-* < *sövün-* "sevinmek".
5. Damaksı /ŋ/ sesleri metinlerde /g/ olarak gösterilmiştir. Metinleri normalleştirilenler bunları /ŋ/ olarak yorumlamıştır.
6. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesindeki kadar olmasa da /k/ sesi sık sık /h/ sesine döner: *agrıh* < *agrıg*, *ağ-*, *buyruh* < *buyruk*, *huala-* < *kuvala-*, *ışih* < *ışık*, *oh* < *ok*, *ohşa-*, *yahşı*, *yaruh*, *yoh*. Bu değişme ince sıradan ünsüzlerde de olabilmektedir: *éşitmeğ*.
7. Birkaç örnekte /h-/ türemesi olmuştur: *haziz* < *aziz*, *hersek* < *ersek*, *hayva* < *ayva*. Bu ses kimi alıntı kelimelerde düşer: *henüz* ~ *enüs*, *hemeşe* ~ *emeşe* (< *hemişe* "daima"), *şeer* (< *şehir* < *şehr*).

8. Kural olmamakla birlikte birçok *v < g* olmuştur. Kıpçak Türkçesinin önemli ses olaylarından birisidir: *avuz < agız, bav < bag, bitiv/bitüv < bitig, devül < degül, ovul < ogul, öv- < ög-, sav < sag, sövek < sögük (< sünük), tav < tag, tov- ~ tuv- < tog-, yabov < yapug, yavdur- < yagdur*. Ayrıca şu hecelerde de benzer değişme vardır: *-ağ / -AGU > -aw / -ov / öw: boyaw < boyag, buzov (~ buzau) < buzagu, üçöw < üçegü*.
9. Kıpçak Türkçesinin önemli ses olaylarından birisi de *y < g* değişmesidir. *Kodeks Kumanikus*'ta sık sık karşımıza çıkmaktadır: *beyen- < begen-, dey < deg, deyin < degin, deyiş- < degiş-, eyil- < egil-, iye < ege, tey- < teg-, teyir-men < tegir-men*.
10. Kıpçak Türkçesinin önemli ses olaylarından birisi *o / ö < -av / -ev* değişmesidir: *çöür- < çevür-, söü- < sev-*.
11. Eski Türkçedeki bütün *d* sesleri *y* olmuştur (*y < ET. d*). *ayır < ET. adır-, boy < ET. bod, kaygır- < ET. kadgur-, koy- < ET. kod-*.
12. İki heceli kelimelerin sonundaki *-g / -sesleri düşer: arı < arıg, ulu < ulug*. Bu ses olayı *+llg* ekinde de görülür: *algışlı, küçlü, sövünçlü, yazuklı*.
13. Kelime başındaki */t-/lerin bazıları /d-/ olmuştur: dağı, dağın, dé-, degri, dey, deül*.
14. Memluk Kıpçak Türkçesinde kalınlık-incelik uyumu olmasına rağmen *Kodeks Kumanikus* yazarlarının Türkçenin fonetiğini iyi bilmemeleri sebebiyle uyum bozukluklarına rastlanmaktadır: *açmey, barçe, buzov-ley, kurtley, toyge, üçmak, yezuk*.

Biçim özellikleri

1. Yönelme durum eki *+GA*'dır. Nadiren tonsuz ünsüzlerden sonra *+KA* biçimi de gelmektedir. Teklik ve çokluk 3. kişi iyelik eklerinden sonra ise zamir n'si ile birlikte *+nA* olarak kullanılır: *eline, inine, tuzakına*.
2. Soru ekinin *mi* yanında *mU* ve *me* biçimi de bulunmaktadır: *bilir me sen, bar mu, ança mı, oyov mi*.
3. Emir/istek çekiminde teklik 2. kişi eksiz veya *-GII / -KII*'dir. Nadiren yuvarlak ünlü örnekleri de vardır. *-GIN* biçiminin kullanılmamasıyla Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinden ayrılır: *bérgil, boşatqıl, étken-lerge, kutħargıl, korkkıl, sökkül, söwgil, yolugkıl*.
4. Emir/istek eki çokluk 1. kişi eki sık sık *-All* biçiminde gelmektedir: *arınalı, baralı, kılalı, mineli, söveli, yuvunalı*.
5. Geniş zaman eki Memluk Kıpçak Türkçesindeki gibidir. Yalnız olumsuz genellelikle *-mAz* olarak gelir.
6. Yeterlilik fiili *bił-* yanında *al-* diğer eserlere göre daha sık kullanılır. Kimi örneklerde zarf-fiil eki düşer: *tyalman (< tida alman)* "engellemem", *baralmaz biz* "varamayız", *éte almaz* "edemez", *körälmadım (< köre almadım)* "göremedim".

7. Cümlede olumsuzluk bildirmek üzere “*émes, érmez, érmes*” yerine “*dewül, deül, devl*” kelimeleri kullanılır: *tın uruñlarınñ muhtaç deül bu dünyanın ötmekiçe* “ruhunun çocukları (sondan gelenler) bu dünyanın ekmeğine muhtaç değil”, *tañda deül, birisi kün* “yarın değil, öbür gün”, *men azam da döülmen, men frıştemen* “Ben insan değilim, meleğim”.

Söz dizimi özellikleri

Kodeks Kumanikus’u oluşturan iki defterden birincisinin yalnız kelime listelerinden oluşması sebebiyle söz dizimi ile ilgili bir fikir edinmek mümkün olmamaktadır. Almanların yazmış olduğu ikinci bölümde Kıpçak Türkçesine çeviri metinlerin bulunması, bunların da ağırlıklı olarak nesir olması bize kimi ip uçları vermektedir. Fakat bu metinlerin Kıpçak Türkçesine tam hâkim olmayan Almanların kaleminden çıkması eserin söz dizimi hakkında kesin bir yargıya varmamızı engellemektedir. Kitaptaki şiirler de bizi yeterince aydınlatmamaktadır. Bu metinler Kıpçakların kaleminden çıkmış olsaydı daha doğru bir hükme varmamız mümkün olabilirdi. *Kodeks Kumanikus*’un söz dizimi özellikleriyle ilgili Alman bölümünden elde ettiklerimiz şunlardır:

1. Atasözleri ve bilmecelelerin söz dizimi genel Türkçeyle aynıdır.
2. Metinlerin çeviri olması sebebiyle cümleler çoklukla kuralsızdır. Yüklemeler kurallı olarak sonda olabildiği gibi başta ve ortada da bulunmaktır. Başta kullanımı yaygındır.
 - a. Yüklem başta olduğu örnekler: *Yügününüz, oğlanlarım, aytıñız kensi yazukıñızın* “Ey oğullarım! Eğiliniz (diz çökünüz), kendi günahlarınızı itiraf ediniz”, *yalbarur men Mariam katunga* “Mer-yem hanıma yalvarıyorum”.
 - b. Yüklem başta olduğu örnekler: *Astru ulu yazklutur men benim yaman işlerimden* “Kötü işlerimden dolayı çok günahkârım”, *bügün aytıldı anıñ algışlı atı* “onun mübarek adı bugün söylendi”
 - c. Yüklemi sonda olduğu örnekler: *Sen, tın atam, Béy Teñri erki bile benim yazukımdan boşatkıl!* “Sen, aziz pederim, İsus Hristos’un yardımıyla benim günahlarımı bağışla!”
3. Kimi kısa cümleler yanında çeşitli bağlaçlarla birbirine bağlanmış uzun cümleler vardır: *Kim ol atını biz ağırlasak, sövsäk, köñülde tut-sak, néçik Teñri söver dağı bizim canımızga yakşı, ol boluşsun bizgä ata!* “Tanrı’nın bizim canımızı iyi sevdiği gibi, biz de onun adına saygı duyarsak, seversek, gönülde tutarsak, Tanrı bize yardım etsin!”
4. *da, dağı, ki, kim* gibi edatlar cümlede bağlayıcı olarak kullanılmaktadır: *Ol sözni ayttı da canın Teñri eline bérdi* “O sözü söyledi ve canını Tanrı eline verdi”, *Néçik ki men yazık éttim* “Ne kadar günah işledimse”, *néçik kim kökte alley yérde* “gökte nasılsa yerde de öyle”, *dağı yekniñ*

sınamakına bizni küürmegil “Bizi şeytanın sınamasından geçirme”, sövdiñ bizni, kim sāni söväli “Bizi sevdin ki seni sevelim”.

Söz varlığı

Kodeks Kumanikus’un zengin bir söz varlığı bulunmaktadır. Kelime dünyasının büyük bölümünü Türkçe kökenliler oluşturmaktadır. Genel Türkçede nadiren geçen kimi kelimelere rastlanıldığı gibi yalnız bu metinlerde tespit edilen kelimeler de vardır. Hristiyanlıkla ilgili dinî terimler çoklukla Türkçe kökenlidir. Bu terimlerin çok azı genel Türkçede de kullanılan Arapça-Farsça kökenlidir.

Türkçe kökenli kimi dinî terimler: *arı* “aziz”, *Béy Teñri* “Hz. İsa”, *tın ata* “peder, papaz”, *Teñri, yazuk* “günah”.

Hristiyanlıkla ilgili kimi dinî terimler ve özel adlar: *Amen* “amin”, *Maria ~ Mariam* “Meryem”, *İsus Hristos* “Hz. İsa”, *Daud, Evangeli, Franas, İsrabel, Kristian, Lukas, Petrus, Paulus, Pater moster, Yohannes*.

Arapça ve Farsça kaynaklı kimi alıntı kelimeler: *can, cehan, cuhut, frişte* (< ferişte), *haziz* (< aziz), *miskin, henüz ~ enüs, hemeşe ~ emeşe* (< hemişe), *hergiz, murad, nazik, şaar* (< şehir), *şükür, terezü* (< terâzû), *tuşman* (< düşman).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin Dil Özellikleri

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile yazılmış eserlerde bu dili kullananlar kendi dillerini üç şekilde adlandırmışlardır. Önce “*hipçah tili*”, daha sonra “*bizim til*”, son olarak da “*tatarça*”.

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile yazılmış metinlerin önemli özellikleri şunlardır:

Ses özellikleri

1. Bu metinlerin yazımında kullanılan Ermeni alfabesi 38 harften oluşmaktadır. Bu harflerden 7’si ünlü, 31’i ünsüzdür. Alfabenin ünsüzleri Türkçenin yazıya geçirilmesinde sorun teşkil etmezler. Fakat Ermeni alfabesinde “ö” ve “ü” harfleri bulunmadığından, bu seslerin yazıda gösterilmesinde sıkıntı vardır. Bundan dolayı bu alanın en iyi uzmanı olan Garkavets, Ermeni alfabesinin Türkçenin ünlülerini tam olarak yansıtmamasından hareketle, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerini Latin alfabesine doğru aktarabilmek için Ermeni alfabesinin işaretlerini tek tek ele alarak ses değerlerini vermiştir (Garkavets-Hurşudyan 2001: XXVI). Buna göre Garkavets, Ermeni harfleriyle transliterasyonda *kõm-, kørk’-, k’uçlu, oç, tõra* biçimlerinde yazılan kelimeleri; *kõm-, kørk, kũçlü, õç, tõre* şekillerinde Latin alfabesine aktarmıştır.

2. Dudak ünsüzlerinin etkisiyle ünlü yuvarlaklaşması görülür: *çérüv* < ET. *çerig* "asker", *öv* < ET. *eb* "ev", *söv-* < ET. *seb-* "sevmek", *tarlov* < ET. *tarlag* "tarla".
3. Kalınlık-incelik uyumu genellikle vardır: *aḫkanın* "akmasını", *arıtkın* "temizle", *biyge* "beye", *çihkaylar* "çıkacaklar", *eksilgenine* "eksilmesi-ne". Çok az örnekte ise ekler ince sıradan gelerek uyumu bozmuştur: *baḫuči* "bakıcı, bakan", *yıgöv* "cemaat, topluluk".
4. Düzlük-yuvarlaklık uyumu vardır: *buzuḫluḫtan* "bozukluktan", *ḫovurulmaḫ* "kavrulmak", *togruluḫ* "doğruluk", *tügendiler* "tükendiler", *yamanlıḫı* "kötülüğü". Dudak ünsüzü v sesini taşıyan kelimelerde yuvarlaklaşma meydana gelmekte ve uyum bozulmaktadır: *aḫlovuči* "anlayıcı, anlayan", *aruv* "temiz, arı", *yétövsüz* "sonsuz".
5. Kıpçak Türkçesinin önemli ses özelliklerinde olan *v* < *g* değişikliği Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde de yaygındır: *aruv* < *arığ* "arı, temiz", *bızov* < *buzagu* "buzağı", *övre-* < *ögret-* "öğretmek", *sovuḫ* < *soğık* "soğuk".
6. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin karakteristik özelliği olarak öne çıkan ses olaylarından birisi de *ḫ* < *k* değişikliğidir. Bu değişiklik ince ve kalın sıradan ünlü alan kelimelerde başta, ortada ve sonda olabilmektedir. *aḫ-* < *aḱ-*, *ḫal-* < *kal-*, *ḫabah* < *kabak*, *ḫol* < *kol*, *oḫsa-* < *oḱsa-* "benzemek", *yıḫıl-* < *yıkıl-*, *yüreklenmeḫ* < *yüreklenmek* "öfkelenmek". Bu değişiklik alıntı kelimelerde de görülür: *ḫabal* < Ar. *kabâl*, *muḫḫul* < Ar. *müşkil*.
7. Eski Türkçedeki *d* sesi *y* sesine dönüşür (*y* < ET. *d*): *ayır-* < ET. *adır-*, *ḫayğur-* < ET. *ḫadgur-* "kaygılanmak, üzülme", *ḫuyruḫ* < ET. *ḫudruk* "kuyruk", *kiy-* < ET. *ked-* "giymek", *tıy-* < ET. *tıd-* "engellemek".
8. İki heceli kelimelerin sonundaki */-g/* sesleri düşer: *kiçi* < ET. *kiçig* "küçük", *ḫuru* < ET. *ḫuruḫ* "kuru", *küçlü* < ET. *küçlög* "güçlü", *tiri* < ET. *tiriḫ* "canlı".

Biçim özellikleri

1. Bulunma durumu eki yerine sık sık yönelme durumu eki kullanılır: *ḫariblerni övüme tındırmıyırmen* "Garipleri evimde dinlendirmiyorum (ağırlamıyorum).", *töresizlikim içine üziyirmen* "Günahkârlığının içinde yüzüyorum.", *yerni öpekeyler alnıña senin* "Senin karşında yeri öpecekler (secde edecekler).", *yoḫtur hillelik ağzına anıḫ* "Onun ağzında yapmacıklık (yalan) yoktur."
2. Yönelme durumu eki +GA biçimindedir: *yarıḫ saçıldı togrularga* "Doğrulara ışık saçıldı.", *işin ḫolumuznuḫ bizim oḫart bizge* "Kendi elimizin işini bizim için düzelt!", *körgüzdü biy yolun kendiniḫ movseske* "Tanrı kendi yolunu Musa'ya gösterdi.", *turıyḫ alğışka alnına anıḫ* "Onun (Tanrı'nın) karşısında duaya kalkıyoruz."

Yönelme durumu eki iyelik eklerinden sonra +A şeklindedir; teklik ve çokluk 3. kişi iyelik eklerinden sonra ise zamir n'si ile kullanılır: *bahtı ol algışına aşahlanganların* " O (Tanrı) yoksulların duasına baktı (dualarını kabul etti).", *barça cınslar kézdiler çövre* "Bütün halklar çevremde dolaştılar.", *barçasına éyelik éter* "Hepsine sahiplik (hükümlanlık) eder.", *ténriniñ horhulu yargusun ésime kéltirmiyirmén* "Tanrının korkulu yargısını aklıma getirmiyorum.", *tézinden işit maña* "Beni çabucak (hemen) işit!".

3. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde iki mastar biçimi vardır: 1. -mA: *küfür sözleme* "küfretmek, küfür söylemek", *sövme* "sevmek", *yıglama* "ağlamak". 2. -mAK: *algış etmeñ* "dua etmek", *bolmañ* "olmak", *hanat-mañ* "kanatmak".
4. Şimdiki zaman çekimi -ly; -lylr ekleriyle yapılmaktadır: *atıñnı bériyir-biz* "adını anıyoruz", *émgeniyir* "acı çekiyor", *salıyrsén* "salıyorsun", *tügelliyim* "tamamlıyorum", *tüşiymén* "düşüyorum", *yalbarıyñ* "yalvarıyoruz, dua ediyoruz". -ly, istek eki görevinde de kullanılır.
5. Öğrenilen geçmiş zaman çekimi -GAn ve -p ekleriyle yapılmaktadır: *asılğan édi* "asılmıştı", *yétişken édiler* "yetişmiştiler"; *aldapmén* "aldatmışım", *alıpsén* "almışsın", *susaptır* "susamıştır", *suv bériptirler* "su vermişlerdir", *yutup édi* "yutmuştu".
6. Geniş zaman çekimi -Ir/-Ar ekleriyle yapılmaktadır: *algışlarlar* "dua ederler", *küydürür* "yakar", *oyanırmén* "uyanırım", *tiyer* "der", *yalbarırmén* "yalvarırım".

Olumsuz şekli ise -mAs ile: *igrenmessen* "iğrenmezsin", *togru-lanmas* "doğrulanmaz, doğrulmaz", *toldurmastır* "doldurmaz". Ayrıca geniş zamanda şimdiki zaman ifadesi de vardır.

7. Gelecek zaman çekimi iki biçimde yapılır: 1. -gAy eki ile: *étmegeyler* "etmeyecekler", *kélgeysen* "geleceksin", *kömgey édi* "gömecekti", *saçıl-gaylar* "saçılacaklar, dağılacaklar". 2. -sAr eki ile: *aytsar* "diyecek, söyleyecek", *kézserler* "gezecekler, dolaşacaklar", *külsersén* "güleceksin", *tartılsarlar* "çekilecekler".
8. Teklik 2. kişi emir/istek eki -GIn biçimindedir: *ayagın* "koru, acı", *bañkın* "bak", *étkin* "et, yap", *kélgın* "gel", *sürgın* "kov". -GIn kadar yaygın olmasa da eksiz kullanımı da vardır: *oñalt, yarlıga*.
9. Cümlede olumsuzluk bildirmek üzere *emes/imes* yerine *dügül* kullanılır: *Bizni né kimse dügül ki tanıgay*. "Bizi hiç kimse tanımayacak (tanımaz).", *Can, ki çıñar, da dügül dağın haytar*. "Çıkan can bir daha geri dönmez (girmez).", *Gojsları üçün alarınñ dügül kimse yas tuttu*. "Onların kızları (bakireleri) için kimse yas tutmadı.", *Ol étti bizni, da dügül édiñ biz*. "O bizi, (biz) yok iken yarattı."

Söz dizimi özellikleri

1. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin önemli özelliklerinden birisi de söz diziminin genel Türkçe söz diziminden farklılaşmış olmasıdır. Slav dillerinin ve Ermenice'nin etkisiyle, özellikle de metinlerin çeviri olması sebebiyle ortaya çıkan bu husus, metinlerde Türkçe cümle yapısının dışında cümle şekillerini ortaya çıkarır. Yüklem yerinin belli olmaması; cümle başında, ortasında veya sonunda bulunabilmesi dikkati çekmektedir. Çoklukla devrik cümlelerin kullanıldığı bu lehçe çağdaş Türk lehçelerinden Gagauzcaya benzemektedir. Ayrıca aynı coğrafyada yazılan *Kodeks Kumanikus* ile de örtüşmektedir.
 - a. Yüklem cümle başında olduğu örnekler: *küvür ménî padşahlîğ eşikiñe* "Beni padişahlık eşikinden (kapısından) girdir", *parehos bol sêñîñ oğlunğa* "Senin oğluna (oğlun adına) ricacı (aracı) ol".
 - b. Yüklem cümle ortasında olduğu örnekler: *güneş kündüz saña zulüm étmegey da né ay kéçede* "Ne gündüz güneş ne de gece ay sana zulüm etmeyecek", *töresizlikim içine üziyirmén, néçik bir aħın suvda* "Bir akarsuda yüzer gibi dinsizliğimin içinde yüzüyorum".
 - c. Yüklem cümle sonunda olduğu örnekler: *anıñ ħurbanın ħabul kôrdüñ* "Onun kurbanını kabul ettin", *atama da anama ħarşı bolupmén* "Anneme ve babama karşı gelmişim (karşı geldim)".
2. Tamlamalarda tamlayan ve tamlanan bazen yer değiştirir. Bu özellik de genel Türkçenin yapısına aykırıdır: *érkim bile ménim ħurban sunıyım saña* "Benim gücümle sana kurban sunuyorum", *unutma aħkanın gûlâf renginde ari ħanıñıñ* "Senin kutsal kanının gül renginde aktığını unutma".
3. "da" cümlede "ve" anlamında bağlayıcı olarak kullanılır: *Açıhtılar da susadılar.* "Acıktılar ve susadılar.", *Biyiklikten aşahlandım da muñaydım.* "Yücelikten aşağılandım (aşağı düştüm) ve sıkıntılıdım (bunaldım).", *Étti köknü da yérni* "Göğü ve yeri yarattı.", *Hörmet da haybat añar bériyiñ.* "Ona saygı ve yüceltme veriyoruz.", *Turdu da ölçtü yérni.* "Kalktı ve yeri ölçtü."

Söz varlığı

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin söz varlığı içinde Türkçe kelimeler yoğunlukta olmakla birlikte, Ermenice, Arapça, Farsça ve Slav dillerinde de alıntı kelimeler bulunmaktadır. Ermenice ve Slav dillerinden alınan kelimelerin birleşik fiil yapımında isim görevinde kullanılması dikkat çekicidir.

Metinlerde geçen kimi Ermenice kelimeler: *akah* "aç gözlü", *arake* "elçi, havari", *bornig* "ahlaksız", *cıkñawor* "keşiş", *gurk* "put", *jogovurt* "halk", *kla-* "dilemek", *markare* "peygamber". Ayrıca Ermenice isimlerle Türkçe yardımcı fiiller birleşik fiil oluşturmaktadır: *ħosdovanel bol-* "günah çıkarmak, itiraf

etmek", *mıgırdel bol* - "vaftiz olmak", *panbas ét* - "dedikodu etmek, iftira etmek", *parehos bol* - "ricacı olmak", *zırgel ét* - "zorbalık etmek, zulmetmek" vb.

Arapça kaynaklı kimi alıntı kelimeler: *adam* "âdem, insan", *amal* "amel, iş, niyet", *cuvap* "cevap", *din* "din", *dunya* "dünya", *hasrat* "hasret", *habul* "kabul", *huvat* "kuvvet", *maşhara* "maskara, gülünç" vb.

Farsça kaynaklı kimi alıntı kelimeler: *arzani* "layık, uygun, elverişli", *bunyat* "asıl, temel", *can* "can, ruh", *dost* "dost", *duşman* "düşman", *eger* "eğer, şayet", *fırışte* "ferişte, melek", *henüz* "henüz", *hasta*.

Slav dillerinden kimi alıntı kelimeler: *duhovnyı* "ruhani", *fturyı* "ikinci, diğer", *hrubıy* "kaba", *hvala* "övgü", *jivot* "yaşayış", *lopata* "kürek", *puls* "nabız", *osla* "eşek", *ovečka* "kuzu", *pawuk* "örümcek", *piroh* "börek, poğaç", *sond* "mahkeme", *arestovat et* - "tutuklamak", *konçitsa bol* - "bitmek, sona ermek", *podpisatsa bol* - "imzalamak".

2.2. Memluk Kıpçak Türkçesi Dil Özellikleri²

2.2.1. Yazım Özellikleri

Memluk Kıpçak Türkçesiyle yazılmış edebî eserlerin yazar ve çevirmenleri Türk oldukları için dönemin yaygın yazım özelliklerinin dışında dikkat çekici farklı bir durum söz konusu değildir. Fakat Arap kökenli yazarlar tarafından, Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmış sözlük ve gramerlerde standart yazımın dışında birçok durumla karşılaşılacaktır. Yazarların neredeyse hepsinin Arap kökenli olması, daha önce yazılmış kitaplar, sözlükler ve halkın konuşmalarına dayanarak eserlerini hazırlamaları, Arapçada *ç, g, ğ, p* seslerinin olmayışı sebebiyle bunların yazıya aktarılmasında tereddüt yaşamaları ve kendilerince çözümler üretmeleri sonucu ortaya karışık durumlar çıkmıştır. Tamamı yayımlanmış olan bu sözlüklerdeki yazım sorunları yüz yılı aşkın süredir tartışılmış, fakat hâlâ çözümlenememiş ve karara bağlanamamıştır. Bunun sebebi, sözlükler üzerinde çalışan bilim adamlarının bu sorunlara farklı yaklaşımları ve farklı çözüm önerileri getirmeleridir.

Burada Kıpçak Türkçesinin ünlü ve ünsüzlerinin yazımı üzerinde durulacak, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinden farklı, dikkat çekici kimi durumlara işaret edilecektir.

/ç/, /ş/

Memluk Kıpçak Türkçesinde yazım özelliklerinin başında *ç/ş* konusu gelmektedir. Sözlük ve gramerlerde sık sık *ç > ş, ş > ç* değişmesinin örnekleriyle karşılaşmaktayız. Bunların, Arap yazarlar tarafından kaleme alınmış eserlere

² Bu bölümde esas olarak Memluk Kıpçak metinlerinin dil özellikleri verilmiş olmakla birlikte, yer yer *Kodeks Kumanikus* ve Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinin dil özelliklerine de işaret edilmiştir.

ait bir yazım özelliği mi yoksa o dönemde başlayan ve çağdaş Kıpçak grubu lehçelerinde devam eden fonetik bir değişme mi olduğu konusu tartışılmalıdır. Sözlüklerde ç/ş'nin yazımı konusunda bir tutarlılık yoktur. Arap alfabesinde bulunmayan /ç/ sesinin /ş/ olarak yazılması kimi sözlüklerde yalnız bir iki kelime görüldükçe kimisinde hiç /ç/ kullanılmamış, Ana Türkçede /ç/li olan bütün kelimeler /ş/ ile yazılmıştır.

Kitâbü'l-İdrâk'te kelime başında ç > ş değişmesinin yalnız bir örneği bulunmaktadır: *şam ağacı* < *çam ağacı*. İç seste ise üç örnek tespit edilmiştir: *kâşkân yıl, kâştı, anıştı*. Eserdeki diğer örneklerin tamamı ç ile dir.

Tuhfetü'z-Zekiyye'nin yazarı da diğerleri gibi b/p, ç/ş ve /ñ/ konusuna dikkat çekmiş, ç/ş ile ilgili olarak "ج c = چ ç'dir" uyarısında bulunmuştur. Eser boyunca kelimeler herhangi bir gerekçeyle dayanmadan bazen /ç/ ile bazen /ş/ ile yazılmıştır. Aynı kelimenin ikili yazılışlarına da rastlanmaktadır. Ön ses örnekleri: *şak, şak-, şakal, şakır köz, şanak, şatla-, şerü, şing-la-, şırak, şışra-, şirkin, şok, şolak, şölmek, şöp, şörek, şuval, şürü-*. İç ve son ses örnekleri: *agaş, barşa, çeküş, hiş, işeri/ işkeri, kaşa bardı, olturgaş, öleşdi, pürşük / pürşek*. İkili yazım örnekleri: *çetük ~ şetük, cıra ~ şırak, çirkin ~ şirkin*.

Bu sözlükte ç > ş değişmesinin tersine ş > ç örnekleri de vardır. Bu değişime diğer eserlerde nadiren rastlanmaktadır: *beçik* < *beşik, çekiçti* < *çekişti, eçekgine* ~ *eçekçük* < *eşekgine / eşekçik, kiçi* < *kişi, turçı* < *turşı*.

Kodeks Kumanikus ve *Bulgatü'l-Müştak*'ta ç > ş değişmesi örneği yoktur. Tersine bir değişme de tespit edilmiştir: *çeker* < *şeker, çeker börek* < *şeker börek*.

Kavânî'nü'l-Küllîyye'de /ç/ hiç kullanılmamış, /ç/li bütün kelimeler /ş/ ile yazılmıştır.

Tercümân'da da birçok farklı yazım söz konusudur ve Türkçenin sesleriyle ilgili *Kavânî'nü'l-Küllîyye*'ye benzer uyarılar bulunmaktadır. Yazar eserin imlasında dikkati çeken konuları mukaddimede şöyle anlatır: "...Altında üç nokta bulunan c (چ) de; ş (ش) ile c (ج) arasındaki harftir. Baalbek'te yaşayan Nebatlıların cim (ج)'i telaffuz etmelerini andırır." Bu eserde /ç/ ünsüzü çoklukla yazılmış, kimi yerlerde *cim* harfi ile gösterilmiştir. Metinde /ç-/ yerine /ş-/li yazılmış üç kelime vardır: *şam agacı* < *çam ağacı, şeri* < *çeri, şeynegil* < *çeynegil* "çiğne".

Dürretü'l-Mudiyye'nin yazarının bu konudaki tutumu ise tamamen farklıdır. Dönemin diğer eserlerinde /ç/ ile yazılan birçok kelime bu eserde hem başta hem de iç ve son seste /ş/ ile yazılmıştır. Başta ç > ş örnekleri: *şakal* < *çakal, şam agaşı* < *çam ağacı, şardak* < *çardak, şibin* < *çibin* "sinek", *şöp* < *çöp, şukur* < *çukur, şuval* < *çuval, şürük* < *çürük*. İç seste ç > ş örnekleri: *alşak* < *alçak, balşık* < *balçık, haşan* < *kaçan* "ne zaman", *işkeri* < *içkeri, kaşma* < *kaçma, ökşe* < *ökçe, Türkişe* < *Türkçe*. Son seste ç > ş örnekleri: *haş* < *haç, agaş* < *agaç, hiş* < *hiç, işyag* < *iç yag*. Ayrıca /ş/ ile yazılan kimi kelimelerin altına /ç/ (metinde cim),

/ç/ yazılan kimi kelimelerin altına ise /ş/ konularak anlaşılması zor bir durum ortaya çıkmıştır. Eseri yayımlayan Recep Toparlı son gruptaki bu kelimeleri iki kere okuyarak hem /ç/li hem de /ş/li biçimde vermeyi tercih etmiştir: *agaç çanak / ağaş çanak, bışak / bıçak, kamşı / kamçı, neçik / neşik, şokmar / çokmar, saç / saş, şuvaldız / çuvaldız, üş / üç, yenişke / yeniçke*,

Aynı bölgede ve aynı dönem yazılan bu sözlükler arasında bu kadar farkın olması sorunun doğrudan yazımla ilgili olduğunu göstermektedir. ç/ş yazımındaki tutarsızlığı göstermek için örnek olarak meslek adları türeten +ç/ ekini ele alalım. *Kavâninü'l-Küllîyye*'de bu ek bütün örneklerde (12 yerde) -ş/ olarak yazılmıştır: *okış, yazış, yayış, kaşukşı, kılıçşı, şanakşı, tarakşı, bışakşı, temirşi, yoğurtşı, aşı, tikişi* (62b-63a). *Tercüman*'da ise 27 kez +ç/ (bunların çok azı c ile, çoğu ç ile) biçiminde yazılmasına karşılık yalnız bir örnekte -ş/ biçiminde yazılmıştır: *bitikçi, otaçı, kan alıcı, tikiçi, yonguç, temürçi, bakırşı, etmekçi, etçi, satıcı, ügerçi, tokurçı, kapuç, ekinçi, kemiçi, kümişçi, boyacı, yaçı, okçı, süngüçi, yarıkçı, ırlayıcı, düdükçi, sıbzıguçı, ıklıkçı, kobuzçı, yapçı*. Bu bir eke bakarak bile her sözlüğün kendine has bir yazımının olduğunu söyleyebiliriz.

Elimizdeki sözlükler ç/ş konusunda karşılaştırıldığında neredeyse /ç/ ile yazılması gereken bütün kelimelerin hem /ç/li hem de /ş/li yazımlarının elde edilmesi mümkündür. Kanaatimizce, bu sorun gramer kitaplarında ve sözlüklerin başında yazım sorunu olarak ele alınıp yazıya yansıtılmamalı, aslen /ç/ olduğu hâlde /ş/ ile yazılan örneklerin tamamı /ç/ ile okunmalıdır. Türk kökenli yazar ve çevirmenler tarafından yazılan eserlerde ç > ş olayına pek rastlanmazken Arapkökenli sözlükçülerce hazırlanan eserlerde /ç/ yerine /ş/ nin yazılması değişimin fonetik değil, yazımla ilgili olduğunu göstermektedir.

Türk kökenli yazarların edebî dili kullanırken Arap kökenli sözlükçülerin yazılı kaynaklar yanında halkın söyleyişine de başvurmuş olmaları, edebî dilde olmayan bu değişikliğin ağızlardan alınarak sözlüklere yansıtılmış olabileceğini de akla getirmekteyse de şimdilik bunu delillendirmek mümkün değildir.

/ŋ/

Arapçada damaksı /ŋ/ sesinin bulunmaması yüzünden eserler arasında yazımda birlik sağlanamamış, yazarlar sesi nasıl gösterecekleri konusunda tereddüt yaşamıştır. Ses, dönem eserlerinde /ng/ ve /ŋ/ yanında dişsi /n/ (nun) ile de gösterilmektedir. Dönem için standart olan /ng/ (ve /ŋ/) dışındaki yazımlar da yine çoklukla sözlüklerde karşımıza çıkmaktadır. Biz bunu fonetik bir sorun değil, yazarların sesi ifade etmek için buldukları çözüm yolları, yani bir yazım sorunu olarak düşündüğümüzden metinlerde hangi işaretlerle gösterilirse gösterilsin hepsini /ŋ/ yazmayı tercih ettik. Damaksı /ŋ/ sesinin /ng/ yanında şu biçimlerde de gösterildiği tespit edilmiştir:

1. Bazen kalın sırada /ğ/ ile gösterilmektedir: *mağa < maña, sağa < saña, soğra < soñra, tağrı < teñri*.
2. Bazen /ŋğ/ ile gösterilmektedir: *añğla-, bañğla-, doñğuz*.

3. Bazen /η/ (kef) ile gösterilmektedir. Özellikle Oğuzcalaşmanın görüldüğü eserlerde bu işaret tercih edilmektedir. Kefin üstüne üç nokta konulduğu örnekleri de vardır.
4. Bazen nun ile gösterilmektedir. *Kitâbü'l-İdrâk* yazarı Ebu Hayyân, bu sesi nun ile göstermiş, damaksı /η/ olarak doğru okunabilmesi için de altına üç nokta koymuştur. Metinde damaksı /η/ harfi için uygulanan bu ilginç yöntemi dönemin diğer eserlerinde görmüyoruz.

/n/

Bu ünsüz her zaman nun harfi ile yazılır. Tuhfetü'z-Zekiyye'de diğer eserlerden farklı olarak teklik 2. kişi zamiri seğ olarak yazılmaktadır. Ayrılma durumu eklerindeki nun yerine bazen elifin üzerine tenvin işareti konulmaktadır.

/d/

Bu ünsüz *dal* harfiyle yazılmaktadır. *Kavânînü'l-Küllîyye* ve *Dürretü'l-Mudiyye*'de kalın sıradaki kelimelerde dal harfinin yerine kuralı olarak dat (ض) harfi yazılmıştır: *ağ, ağı, ađıñ, bogı, ðonguz < donguz, ðonlar, ðoşt, ðalđı, ðalđıñ, yazdı.*

/z/

Bu ünsüz *ze* harfiyle yazılmaktadır. *Kavânînü'l-Küllîyye*'de /z/ ile yazılan bazı kelimelerde /z/nin yanına bir dat harfi de konulmuştur: ازض *az(d)*.

/v-/

Dürretü'l-Mudiyye'de kalın sıradan yuvarlak ünlüyle başlayan kelimeler de elif+vav (o, u) harfleri vav+elif (va) olarak yer değiştirmiş ve ortaya farklı bir yazım çıkmıştır: *van < on, vayal- < uyal-, vayna- < oyna-, voltur- < oltur-*.

/w/

Harezm Türkçesinde /b/ ve /g/den gelişen çift dudaksı /w/ sesleri Kıpçak Türkçesinde genellikle diş dudaksı /v/ olmasına rağmen *İrşâdü'l-Mülûk*'te bu sesin korunduğunu görüyoruz. Bu ses metinde kimi zaman üç noktalı (ف) kimi zaman tek noktalı /f/ (ف) ile gösterilmektedir: *awlan-, awuçla-, çewre, éwlendür-, kéwür-, sawur-, sewün-, suw, tawar, tawuk, téwe, üwüş, yawuk, yawuz, yuw-, yuwka*. Aynı eserde kimi kelimelerin vav ile yazılan örneklerine de rastlanmaktadır: *kawut ~ kavut, kow- ~ kov-, suwlag ~ suvlag*.

/é/

Bilindiği gibi, Arap harfleri arasında /é/ (kapalı e) sesini gösterecek bir işaret yoktur. Bu yüzden de bu alfabeyle yazılan metinlerde bu ses gösterilememiş, yazıcılar kimi zaman /y/ ile yazmışlar, kimi zaman da esre ile harekelemişlerdir. Aynı metinde aynı kelimenin hem esreli hem de üstünle harelendiğine

de rastlanmaktadır. Mesela *İrşâd'ül-Mülûk*'te *iksük* 28 kez ~ *eksük* 6 kez, *iyle-* 9 kez ~ *eyle-* 7 kez, *ir-* 83 kez ~ *er-* 16 kez, *kil-* 52 kez ~ *kel-* 122 kez, *kiter-* 16 kez ~ *keter-* 12 kez, *tigi* 30 kez ~ *tegi* 8 kez, *yitiş-* 5 kez ~ *yetiş-* 6 kez geçmiştir. Bu ikili kullanımlar hiç şüphesiz bir /é/ sesinin varlığına işaret etmektedir. Fakat, Türkçede /é/ sesinin varlığı henüz tam olarak kabullenilmiş değildir. Türkiyeli Türkologların büyük bir bölümü bu sesin asli olmadığı kanaatini taşıyıp çalışmalarında /i/ ile gösterirlerken, Kıpçak Türkçesi üzerine çalışanlardan Janos Eckmann, Omeljan Pritsak, Annemarie von Gabain, Arpad Berta, Aleksandr Gar-kavets, Kurtuluş Öztopçu vb. birçok bilim adamı, bu sesin varlığını kesin olarak kabul etmekte ve metin yayımlarıyla gramer çalışmalarında açık /e/'den farklı bir işaretle göstermektedirler. Artık /é/ sesinin varlığı tartışılmamalı ve tarihî metin yayımlarıyla gramerlerde gösterilmelidir. Bu düşünceyle, Kıpçak Türkçesi metinlerinde bir kez bile /y/li veya esreli yazımına rastlanmış kelimelerde bu sesler /é/ işaretiyle karşılanmıştır. Kelimelerin /é/ veya /i/ ile gösterilmesi bir yazım sorunudur ve metnin okunuşunu etkilememelidir.

2.2.2. Ses Bilgisi

Ünlüler

Türkçenin sekiz ünlüsü yanında Kıpçak Türkçesinde /é/ ünlüsü de bulunmaktadır. Bu ünlü çoklukla /i/ ile gösterilir. Türk kökenli olmayan yazarların kaleminden çıkmış metinlerde Türkçeyi iyi bilmemelerinden kaynaklanan ölçünlü dil dışı ünlüler vardır. Fakat onların fonetik değeri yoktur. Bu yüzden kimi bilim adamları bu metinleri normalleştirip Türkçenin dokuz ünlüsüyle yazmayı tercih etmişlerdir.

Ünlü uyumları

Kalınlık-incelik uyumu:

Kıpçak Türkçesinde kimi istisnalar dışında büyük ünlü uyumu vardır. Arap harfli metinlerde kimi zaman rastladığımız eklerdeki uyumsuzlukları ancak ünsüzlerin yardımıyla tespit edebilmekteyiz: *boguzlamek*, *fakirlik*, *halîfelik*, *kıldurmek*, *Tatarçe*, *olturmegey*, *tutmegey*, *kavmge*, *melâyikeya*, *rukûka*, *vacibrak*.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu:

Tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi Kıpçak Türkçesinde de düzlük-yuvarlaklık uyumu yoktur. İlk hecesi düz ünlülü kimi kelime tabanlarının ikinci hecesi yuvarlak ünlülü olabileceği gibi bunun tersi de mümkündür. Eserlerde bu uyumla ilgili bir tutarsızlık söz konusudur. Hemen her eserde aynı kelimenin hem düz hem yuvarlak ünlülü biçimleri bulunmaktadır: *böri* ~ *börü*, *bulıt* ~ *bulut*, *çıpçuk* ~ *çupçuk*, *çürî-* ~ *çürü-*, *eçki* ~ *eçkü*, *kayı* ~ *kayu*, *kozi* ~ *kozu*, *kögerçin* ~ *kögerçün*, *közgi* ~ *közgü*, *kurı-* ~ *kuru-*, *ogrı* ~ *ogru*, *okı-* ~ *oku-*, *sarmısak* ~ *sarmusak*, *tanık* ~ *tanuk*, *teli* ~ *telü*, *uyka* ~ *uyku*, *yokarı* ~ *yokaru*, *yüri-* ~ *yürü-*.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu eklerde de yoktur. Kelime tabanlarında olduğu eklerde de sık sık ikili biçimlerle karşılaşırız. Örneğin, +II / +IU, +IİK / +IUK, -GII / -GUL, -sIn / -sUn eklerinde ikili kullanımlar vardır: *borçlı ~ borçlu, körkli ~ körkü; üçlik ~ üçlük; bolgıl ~ bolgul, turgıl ~ turgul; kelsin ~ kelsün*.

Ünlü Değişmeleri

Yuvarlaklaşma

Kimi eklerin sürekli yuvarlak ünlüler taşıdığı tespit edilmektedir. Fakat yukarıda da bahsedildiği gibi, bunların aynı eserde bile düz ünlülü biçimleriyle karşılaşmaktayız.

Birden fazla heceli kelimelerin sonundaki /-G/ sesinin düşmesiyle yanındaki ünlü yuvarlaklaşabilir: *aru < arıg, asu < asıg, atlu < atlıg, évlü < évlig, kapu < kapıg, tapu < tapıg*.

Kıpçakçayı Harezmi Türkçesinden ayıran özelliklerden birisi soru ekinin düz ünlülü +mI biçiminde olmasıdır. Fakat bu ekin de zaman zaman yuvarlak ünlülü +mU biçimine rastlanmaktadır: *kéldim mi ~ kéldim mü, kélür mü sen, oturup mıdır, yaratılmış mu*.

Bunların dışında bazı kelime tabanlarında dudak seslerinin etkisiyle yuvarlaklaşma tespit edilmiştir: *tolmaç < tilmaç, covap < cevap, söv- < sev-, ötmek < étmek, öy ~ öv < ev, töve < téve, tamur < tamar, yawuz < yabız, çümen < çemen, buşman < pişman, okt < vakt, omaç < amaç*.

Düzleşme

Yuvarlak ünlülerin düzleşmesi örnekleri daha çoktur. Bunların bir bölümü kelime tabanlarında bir bölümü de eklerdedir. Bu tür daralmalar kural hâlini almadığından metinlerde ikili biçimde kullanılırlar: *bıckı ~ bıcku, çibuk ~ çibık, çıpçuk ~ çıpçık, eçkü ~ eçki, savulçak < sogulçak "solucan", tagarçuk ~ tagarçık, urgul ~ urgil, yavurtçı < yogurtçı*.

Genişleme

Şu iki örnekte dar ünlülerin geniş ünlülere dönüştüğü görülmektedir: *agla- < ıgla-, saramsak < sarımsak*.

Darlaştırma

Birkaç kelime geniş ünlülerin darlaştığı görülmektedir. Bunları /y/ sesinin darlaştıracı etkisine bağlamak mümkündür: *yıldırım < yaldırım, yalıñ < yalañ*.

Hece kaynaşması

Kıpçak Türkçesinin en önemli özelliklerinden birisidir. *Kodeks Kumanikus* yanında sözlüklerde bulunan örneklere edebî ve ilmi eserlerde rastlanmamaktadır: *aız < ağız, olan < oğlan, ören- ~ üren- < ögren-, sır < sıgır, söyle- < söyle-*.

Ünlü türemesi

Birkaç kelimeye karşımıza çıkmaktadır. Bunlar başta, ortada ve sonda olabilir:

/a/ **türemesi:** *aşaka < aşak, arsalan ~ araslan < arslan, ogalak < oglak, surlan < sirtlan, davuşagan < tavşan.*

/e/ **türemesi:** *Teyeri < Teğri.*

/ı/ **türemesi:** *altımış < altmış, boyı < boy.*

/i/ **türemesi:** *böyi < böy, ilengir < lenger.*

/u/ **türemesi:** *koruk- < kork-.*

/ü/ **türemesi:** *cürüm < cürm, höküm < hüküm, körük < körk, örüt- < ört-, sabur < sabr, sürtü- < sürt-.*

Ünlü düşmesi

Kelime birleşmelerinde ünlü düşmesi: Ünlüyle biten isimler ünlüyle başlayan bir kelimeyle birleştiklerinde ikinci kelimenin ünlüsü düşer: *néçün < né için, néçük < néce ök, nerse < ne érse.*

Birleşik zamanlarda: Fiillerin birleşik çekimlerinde ek-filin ünlüsü düşer: *alursa < alur ése, külersek < küler ések, kılursan < kılur éşen.*

Vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi: *agzı < agızı, ayrak < ayırak, burnı < burunı, buyruk < buyuruk, köksi < köküsi, koynına < koyunına, oğlu < oğulu, yugrulmuş < yugurulmuş.*

+Agl / +AgU / +GI / +-GU hecesinde meydana gelen *g > v* değişmesiyle birlikte sondaki ünlü düşmekte ve +v / +Av olmaktadır: *bilev < bilegü, buzav < buzağu, kırav < kırığı.*

Ünsüzler

Ünsüz uyumu

Kıpçak Türkçesinde ünsüz uyumu olmakla birlikte çok sayıda istisnası bulunmaktadır. Kimi eklerin kalıplaşmış imlaları sebebiyle bu uyum bozulmaktadır. Kimi kelimelerin de farklı yazımlarıyla karşılaşılır. *algış ~ alkış, ıçgın- ~ ıçkın-, sıçgan ~ sıçkan, kısğa ~ kışka ~ kışha.*

Eklerde tam bir ünsüz uyumundan bahsedemeyiz. Kimi ekler sürekli tonsuz ünsüzle gelerek (+çA / +çAK / +çI / +çUK vb.) ünlüyle veya tonlu ünsüzle biten kelime tabanlarında uyumu bozmaktadır: *barça, munça, salınçak, kobuz-çı, otaçı, kulçuk.*

Kıpçak Türkçesinde *d/t, g/k* ile başlayan tonlu ve tonsuz ünsüzlü ekler çoklukla ikili olarak kullanılmıştır. Bazılarının da yalnız tonlu ünsüzlü örnekleri vardır (örn. +dAş / +dUrUK vb.). *altmışga, altunka, atganda, bırakdugı, çıkgaç, kökde ~ kökte, burunğı ~ burunkı, çıkğan ~ çıkkan, kéldeçi ~ kélteçi, namazka, uruşganda, yatgurgay.*

Ünsüz değişimleri

/m-/ < /b-/ değişmesi: Kıpçak Türkçesi metinlerinde kelime başında çoklukla /m-/ sesi bulunmaktadır. Kimi /b-/li örneklere de rastlanır: *bamuk ~ mamuk ~ mamuh, man-, ben ~ men, meṇ, meṇdeṣ, meṇgü, meṇiz, meṇze-, meyin < beyin, mıyık ~ bıyık, min-, miṇ, muna-,, möṇ < bön, munçuk, muynuz ~ müynüz.* Kişi zamirlerinden *ben* ile işaret zamirlerinden *bu* ek aldıklarında kelime başındaki ünsüz /m/ye döner: *meni, maṇa, muni, munlar, munça.*

/v/ < /b/ değişmesi:

Başta: Kıpçak Türkçesinde kelime başı /b-/leri korunmakla birlikte kimi örneklerde /v/-leşme olmuştur. Bunlar metinlere yansıyan Türkmen Türkçesi etkisidir: *var, varur sen, ver-, veresiye.*

Ortada: Bu değişme Türkçe kelimeler yanında Farsça kelimelerde de tespit edilmiştir. Bazılarının ikili kullanımları vardır: *karavaṣ < karabaṣ, yalbar- ~ yalvar-, avdaz < Far. abdest, avrız < Far. abriz.*

/w/ < /b/ değişmesi: Kıpçak Türkçesinde normal ünsüzler dışında *İrşâdü'l-Mülûk'ta* Harezmi Türkçesinde olduğu çift dudak /v/si (w)'ne rastlanmaktadır.

Ortada: *awla-, awuṣ, çewre, çewür-, ewüş, kawut, kewür-, kowa, tüwrük, yawuz, yuwka.*

Sonda: *aw, sew-, suw.*

/f-/ < /w-/ < /b-/ değişmesi: Birçok örnekte /w/ olan ses birkaç yerde /f/ye döner: *suf, tafar, tife, yufka.*

/y/ < /ḡ/ değişmesi: Kıpçak Türkçesi ile Harezmi Türkçesini ayıran önemli ses özelliklerinden birisi de budur. Harezmi döneminde bu ses çoklukla korunurken Kıpçak Türkçesinde y'leşme gerçekleşmiştir. Bunun yanında *İrşâdü'l-Mülûk'te* /ḡ/ sesinin eskicil olarak kimi kelimelerde korunduğu, kimilerinin de ikili olarak kullanıldığı görülür:

Ortada: *ayak ~ aḡak, ayır- < aḡır-, beyik ~ beyük < beḡük, boyag < boḡag, éygü ~ éḡgü, kaygı < kaḡgu, kayın < kaḡın, kuyu ~ kuyug < kuḡug, uyı- < uḡı-, yayag ~ yaḡag.*

Sonda: *boy < boḡ, ıy- < ıḡ-, kéy- ~ kéḡ-, koy- < koḡ-, toy- < toḡ-, uy- < uḡ-.*

/v/ < /g/ değişmesi: Kıpçak Türkçesini Harezmi Türkçesinden ayıran özelliklerden biridir. Özellikle halis Kıpçak Türkçesini temsil eden metinlerde karşımıza çıkar. Örnekleri çoklukla *Kodeks Kumanikus* yanında *Tuhfetü'z-Zekiye* görülür:

Ortada: *avur < ağır, avurla- < aḡırla-, avu < agu, avuz < aḡız, bavursak < baḡırsak, bavlâ- < baḡla-, buzav ~ buzov ~ buzavu < buzagu, devül < degül, kavut < kagut, kavun < kagun, ovul < ogul, süvek < sügek < süṇek, түvme < tüḡme.*

Sonda: *bav < baḡ, bitiv ~ bitiv < bitig, boşov < boşug, öv- < öḡ-, tav < taḡ, tov- ~ tuv- < toḡ, töv- < töḡ-, yav < yaḡ, yav- < yaḡ-.*

/w/ < /g/ değişmesi: *İrşadü'l-Mülûk* gibi kimi eserlerde bu değişime rastlanmıştır: *kawut* < *kagut*, *kéwûr-* < *kigür-*, *kow-* < *kog-*, *sawuk* < *soguk*, *yawuk* < *yaguk*.

/y/ < /g/ değişmesi: Kıpçak Türkçesinin önemli ses olaylarından biridir. Örnekleri halis Kıpçak Türkçesini temsil eden *Kodeks Kumanikus* ve *Tuhfetü'z-Zekiyye*'dedir.

Ortada: *beyen-* < *begen-*, *déyin* < *dégin*, *deyiş-* < *degiş-*, *iey* < *ege*, *iyne* < *igne*, *teyirmen* < *tegirmen*.

Sonda: *déy* < *dég*, *téy-* < *tég-*.

/k/ < /h/ değişmesi: Birkaç alıntı kelime de görülmektedir. *kazna* < *hazîne*, *kurma* < *hurma*, *aķşam* < *aķşam*.

/g/ < /k/ değişmesi (tonlulaşma): /k/ ünsüzü iki ünlü arasında tonlulaşır. Tonlulaşmanın olmadığı örnekler de vardır: *agar-* ~ *akar-*, *çigar-* ~ *çikar-*, *kurbaga* ~ *kurbaka*, *sağış* ~ *sakış*, *dağı* ~ *tagı* ~ *takı*.

/h/ < /k/ değişmesi: Diğerlerinde daha seyrek rastlanmakla birlikte *Kodeks Kumanikus* ve Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde kalın sıradaki /k/ ünsüzleri /h/ sesine dönüşmektedir. Bazen ince sıradaki seslerde de değişikliğe rastlanır. Bu değişiklik kelime tabanlarında olduğu gibi eklerde de karşımıza çıkar.

Başta: *habah* < *kabak*, *habul* < *kabul*, *han* < *kan*, *hanat* < *kanat*, *hanı* < *kani*, *hargış* < *kargış*, *hatun* < *katun*, *haysı* < *kayısı*, *hazuk* < *kazık*, *huv-* < *kov-*, *huvala-* < *kovala-*, *hoy-* < *koy-*.

Ortada: *ahça* < *akça*, *ahtur-* < *aktar-*, *mashara* < *maskara*, *ohşa-* < *okşa-*, *sahla-* < *sakla*, *yahşı* < *yakşı*, *yihıl-* < *yıkıl-*.

Sonda: *aķ* < *ak*, *azih* < *azık*, *baķ-* < *bak-*, *barmaķ* < *barmak*, *çih-* < *çık-*, *ışih* < *ışık*, *oķ* < *ok*.

Eklende: *agırh* < *agırğ*, *aguzluh* < *agızlık*, *artuh* < *artuk*, *bahmah* < *bakmak*, *boşatıl* < *boşatıl*, *okımah* < *okımak*, *yazuh* < *yazuk*.

/g/ < /-ŋ/ değişmesi: Yazımla ilgili bir sorundur. Sözlüklerde rastlanmaktadır: *donguz* < *doğuz*, *maga* < *maņa*, *magla-* < *maņla-*, *saga* < *saņa*, *Tagrı* < *Taņrı*.

/d/ < /t/ değişmesi: Kıpçak Türkçesi kelime başı /t-/leri korumaktadır. Fakat metinlerde sık sık /d-/li örneklerle karşılaşmaktayız. Bunlar ağırlıklı olarak Kıpçak/Türkmen dil özelliklerini karışık olarak bulunduran eserlerdedir. Bunlar Türkmen Türkçesinin özelliğidir. Az da olsa *Kodeks Kumanikus*'ta da örnekleri vardır. Örneklerin /t-/li kullanımları daha yaygındır: *dagla-* ~ *tagla-*, *davar* ~ *tavar*, *davuşagan* ~ *tavşan*, *dég-* ~ *tég-*, *dék* ~ *tég*, *degül* ~ *dügül* ~ *tegül* ~ *tüyül*, *delü* ~ *telü* ~ *teli*, *depe* ~ *töpe*, *dile-* ~ *tile-*, *dudak* ~ *tutak*.

/s/ < /-z/ değişmesi: Kıpçak Türkçesinde geniş zamanın olumsuzunda rastlanır. Bunlar da aslında ikili kullanılmaktadır: *bolmas* ~ *bolmaz*, *eylemes*, *kélmes* ~ *kélmez*, *başlamasdan*.

/g/ ünsüzü

a. Tek heceli kelimelerin sonunda kendilerini korurlar: *bag, sag, tag, yag*.

Bazen v olurlar: *tav < tag*.

Bazen düşerler: *bo- < bog-, do- < dog-, sa < sag*.

b. Birden fazla heceli kelimelerin sonunda kendisini korur. Bu ses kimi eserlerde daha sık korunurken kimilerinde daha seyrek. Kimi eserlerde her iki biçim birlikte kullanılır: *agrığ, boyag, çerig, kamug, katığ, kurug, ölüg, sasığ, tamug, tapug, tarığ, tatığ, türlüğ, ulug, yayag*.

Bu ses bazen /v/ veya /w/ olur. Bk. /g/ > /v/, /g/ > /w/ değişmesi.

Bazen düşer. Düşme sıklığı eserden esere değişmektedir. Örneğin *İrşâdü'l-Mülûk*'te korunma oranı fazladır: *açı < ağıg, biti < bitig, katı ~ katığ, kiçi < kiçig, korku < korkug, koyu ~ koyug, kuru ~ kurug, sarı ~ sarıg, tiri ~ tirig, tolu ~ tolug*.

c. Yapım ve çekim eklerinin başında genellikle korunur: *borgu, bulga- ~ bula-, çıkgan, cümgen, kısğa, eşgek, emgek, kazgan-, tamgak, yalga, yolga*.

Kimi örneklerde ise düşmüştür: *körklü < körklüg*.

Ünsüz türemesi

/h/ türemesi: Daha çok *Kodeks Kumanikus*'ta görülen bir olaydır. Aynı kelimelerin ikili kullanımları da vardır: *hakıl < akıl, hayva < ayva, hazız < aziz, hersek < ersek*.

/t/ türemesi: *Kodeks Kumanikus*'ta birkaç kelimeye ortada görülür: *astrı ~ astru < asru, astlan < arslan, béstle- < bésle-, ustlu < uslu*.

/v/ türemesi: *vur- < ur-, van < on, vayna < oyna-, voçak < oçak*.

/y/ türemesi: *yalda- < alda-, yasragı < asragı, yekindü < ikinti, yeşek < eşek, yırla- < ırla-, yırak < ırak, yördek < ördek, yip < ip, yipek < ipek, yüzüm < üzüm, yıkrar < ıkrar*.

İkizleşme

Birkaç örneği vardır: *alley < alay* "öyle, onun gibi", *appak < ap ak, ékki, issi, kattı, sassı < sası, sattın al-, ussı < us+ı*.

Göçüşme

-kr- < -rk- göçüşmesi: *akrun < arkun*

-lg- < -gl- göçüşmesi: *balga- < bagla-, çulga- < çugla-*

-şk- < -kş- göçüşmesi: *oşka- < okşa-*

-mg- < -gm- göçüşmesi: *yamgur < yagmur*.

Ünsüz düşmesi

/b/ düşmesi: *bol-* fiili nadir de olsa *ol-* biçiminde tespit edilmiştir: *olmış, olası, olmaz*.

/h/ düşmesi: Örnekler *Kodeks Kumanikus*'tandır: *enüz < henüz, emeşe < hemişe, eç < heç, şeer < şehir < şehre*.

/r/ düşmesi: Özellikle ek-filil ünsüzünün sıklıkla düştüğü görülür: *édim, édugin, édük, ése*.

/y/ düşmesi: Birkaç örnekte görülmektedir: *amgur < yamgur < yagmur, ıl < yıl, ılan < yılan, igit < yigit*.

/g/ düşmesi: bk. /g/ ünsüzü.

2.2.3. Biçim Bilgisi

Yapım Ekleri

İsimden isim yapma ekleri

Eski Türkçe döneminde canlı olarak kullanılan kimi yapım ekleri Kıpçak Türkçesinde işlekliliğini kaybetmiş, kimileri de kelime tabanı ile birleşmiştir. Bu durumdaki eskicil (arkaik) örnekler alınmamıştır.

+AGU, +Av:, +AvU: Topluluk sayı sözleri türetir: *biregü ~ birev* "biri, birisi", *ikegü ~ ikkev* "ikisi birlikte", *ücegü ~ ücev ~ ücevü, dördegü ~ dördevü, bişegü ~ bişevü, altağu ~ altavu, yidegü ~ yedevü, taksav* "dokuzu, dokuzu birlikte".

Kodeks Kumanikus'ta ek yuvarlaklaşarak **+öv** biçiminde kullanılmaktadır: *üçöv*.

Ekin **+Av** biçiminin **+la** ile birleşmesiyle türeyen **+Avla** eki birliktelik anlamı vermektedir: *ikevle* "ikisi, ikisi birlikte", *ücevle, ücevemüz*.

+Ar, +şAr: Üleştirme sayı sözleri türetir: *béşer, birer, dörter, miñer, üçer; altışar, ékkişer, yetişer*.

+ArI, +ArU: Yön gösterme eki kalıplaşarak yapım eki olarak da kullanılmaktadır: *içeri ~ içervü, yokarı ~ yokaru*. (krş. **+KarI, +KarU**)

+Ay: Az kullanılan bir ektir: *iley "ön", kartay "ihtiyar"*.

+Az: Az kullanılan bir küçültme ekidir: *biraz ~ birez, kiçigev* "küçük".

+ÇA: Dil isimleri yapar: *Acemce, Arabça, Tatarça*. Ayrıca eşitlik durumu ekleri kalıplaşarak yapım eki görevinde kullanılmışlardır: *akça, alaça, barça, burğuça, neçe*.

+çAK: Asıl görevi küçültme eki olup nesne adları ve sıfatlar da türetmektedir: *agırçak ~ avurçak, issiçek, kabarçak ~ kabırçak* "ağaçtan oyularak yapılan sandık, kutu", *kökçek, oyunçak, sapçak, yakınçak*.

+çI: Meslek mensubu veya bir işi sürekli yapan anlamında isimler türeten işlek bir ektir: *alkışçı, altunçı, artukçı, aşçı, avlavçı, bardakçı, başçı* "yönetici", *bazarçı, bitikçi* "kâtip", *çalguçı, ékinçi, etçi, etikçi* "ayakkabıcı", *etmekçi, halvaçı, işçi, kayışçı, kılıççı, kimeçi* "gemici", *kobuzçı, kömürçi, okçı, savçı, tapugçı* "hizmetçi", *taşçı, tegirmençi, yayçı, yumrukçı, yünçi*.

+çIIK (< +çI+IIK): Meslek adları türetir: *közgüçilik* "aynacılık", *süñüçilik* "süngücülük".

+ÇUK: Küçültme ekidir. Alet, organ vb. isimler de yapmaktadır. Ebu Hayyan, bu ekin Türkmenlere has olduğunu belirtir: *arslançuk, atçuk, azaçuk, bebeçük, itçük, kabçuk, kışkaçuk, kiçiçük, kölçük, köprüçük, kulçuk, sığırçuk, yançuk* “torba”, *yiñcecük* “incecik”.

+ÇUKAz, +ÇUKAs : Küçültme eki +ÇUK’un genişlemiş biçimidir: *atçukaz, itçükez, kulçukaz, yayçukaz, yérçügez*. Bazı metinlerde ekin +ÇUKAs biçimi de vardır: *atçukas, kulçukas*.

+dAş: Birliktelik ve ortaklık bildiren ektir: *attaş, boydaş, évdeş, karındaş, kardaş, kocadaş, koldaş* “arkadaş”, *kökdeş, kündeş, teñdeş* “denk, eşit”, *yérdeş, yoldaş*.

+dUrUK: Alet isimleri yapar: *boyunduruk, burunduruk, kömüldürük, közündürük*.

+dUz: Bir örnekte zaman zarfı türetmiştir: *kündüz, kündüzin*.

+GA: *başka, birge* “birlikte, beraber”, *kurtka* “yaşlı kadın”, *özge, tizge* “dizlik, çorap bağı”.

+GI: İlgi sıfat ve zamiri türetir: *aşnugi, soñragı*.

+GI, +GU: Nitelik ve alet adları türetir: *belgü* “işaret, iz”, *eygü* “iyi”, *kara-gu ~ karañgu* “karanlık”, *közgi ~ közgü* “gözlük”, *tizgi* “diz”.

+GInA: Kıpçak Türkçesinin asıl küçültme ekidir: *ançagina, atgına, azgine, beygine, eçekkine, katırgına, kışkagina, kiçevgine ~ kıkçine* “küçücük”, *kinkine* “miskçeğiz”, *kulgine, ulugına, uzungına*. Bu ek çokluk eklerinden sonra da gelebilir: *allar gına, atlargına, bulargına, eçekler gine, katırlar gına, kullar gine*.

+GIİ, +GUL: Sayı sözlerine gelerek sıfatlar türetir: *birgül, ikkigül, üçkül, törtkül ~ törtkil ~ dörtkil ~ dördül* “dört kenarlı, kare”.

+KArI, +KArU: Yön gösterme eki yapım eki olarak da kullanılmaktadır: *içkeri ~ içkerü*.

+I: Renk adları türetir: *kızıl, yaşıl*.

+IA: Zarf türeten bir ektir: *katla* “kez, kere”, *kurla* “kez, kere”, *tañla* “tan vakti”, *tünle* “geceleyin”, *yañıla* “yeniden”. Ayrıca sayı adlarına gelerek birlik-telik ifade eder: *birle, ikile, üçle, dörtle*.

Bu ekin önüne +Av ekinin gelmesiyle türetilen +AvIA eki için isimden isim türeten +AGU, +Av ekine bakınız.

+IAK (< +IA-K): Yer adları türeten bir ektir: *avlak, kışlak ~ kışlav, tarlav (< tarlag), yaylak ~ yaylav*,

+IAyIn: Zaman veya benzerlik zarfları yapan bir ektir: *kéceleyin, kündüzleyin, ugurlayın, yağmurlayın*.

+II, +IU; +IIG, +IUG: Sıfatlar türeten bir ektir. Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde sondaki /-G/ sesleri korunurken Kıpçak Türkçesinde çoklukla düşmüştür: *atlı, atlu, bahâlu, barlı, biligli, kılıklı, köñüllü, körklü ~*

körkkl, körüml, kutlu, küçlü, malı, örtüglü ~ örtüglüg, renklü, Rumlı, Şamlı, tatlı, uslu, yamanlı, yaylu, yazuklu, yoklu “yoksul”, yüklü.

Son sesteki /-G/ sesini koruyan örnekler az da olsa bulunmaktadır: *illig, korkulug, ulug*.

+ILK, +IUK: Soyut isimler yanında somut ve yer isimleri de türetir: *arıklık, bolluk, comardlık, éksiklik, érlık, esenlik, horluk, ilklık, karalık, keşlik, kuraklık, meşgüllük, Müslümanlık, ogrılık, sağılık, sarılık, yokluk, yoksulluk; béklik, hanlık, kulluk, ulugluk, yawuzluk; birlik, ikilik, üçlük, dörtlük; aylık, künlük, yıl-lık; aguzluk, éşlik, içlik, namazlık, ormanlık, suluk, sürmelik, taraklık, tonluk, tuzluk, tünlük, yağlık, yamalık*.

Bu ek fiil isimlerinden sonra da kullanılır: *almaklık, barmaklık, sevmeklik*.

+maç: Meslek adı yapan bir ektir: *tılmaç*.

+n: Organ adları türetir: *alın, boyun, yağrın* “sırt, kürek kemiği, omuz başı”.

+nçl: Sıra sayı sözleri türeten bir ektir: *altınçl, birinçl, ikkinçl, dördünçl, onınçl, toksınçl, üçünçl, yüzünçl*.

+rA: Yön gösterme eki ekin kalıplaşarak kalıcı isimler de türetmiştir: *içre, taşra*.

+rAK: Sıfatlarda karşılaştırma ve üstünlük gösteren bir ektir: *artukrak* “daha fazla”, *aşagarak, bilgerek, égrirerek, kararak, katırarak, kıskarak, menfa’at-lürek, ulurak, uzunrak, yakınrak, yakşıarak, yégrek*.

+sl, +sU: Benzerlik göreviyle kullanılmıştır: *artuksı ~ artuksu*.

+slz, +sUz: Yokluk bildiren sıfatlar türetir. Çoklukla düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymamaktadır: *arıksuz* “pis”, *avdazsuz* “abdetstsz”, *azıksız, akçasız, biligsiz, devletsiz, idmansuz, kıymetsüz, köñülsiz, körksiz, közsiz, kulaksız, kut-sız, sağışsız* “sayısız”, *sakalsız, sansız* “sayısız”, *tılsüz, öksüz, tüksüz* “tüysüz”, *yazuksuz, yoksız* “yoksul”.

Bu ek üzerine **+ILK** eki de alabilir: *edebssüzlik, yazıksızlık*.

+sUK: Az kullanılan bir ektir: *tañsuk*.

+sUl: Bir örnekte geçmektedir: *yoksul*.

+şIn: Renk isimlerine gelerek benzerlik anlamı katar. Bir örnekte tespit edilmiştir: *sarışın ~ saruşın*.

Fiilden isim yapma ekleri

-A: Zarf-fiil eki kalıplaşarak yapım eki görevinde kullanılmıştır: *çevre, kar-ğaşa, ölçe* “ölçü, ölçek”, *öte, tégre* “çevre, etraf”, *yaka, yana* “yine, tekrar”, *yara*.

-Aç: İsimlerin abartılı biçimlerini türetir: *küleç* “çok gülen”.

-AçAK: Gelecek zaman sıfat-fiil eki yer isimleri yapmaktadır: *içecek* “içe-cek yer”, *kelecek, silecek, turaçak, yatacak, yazaçak, yéyecek* “yiyecek yer”.

-AGUç: Az kullanılan bir ektir: *yédegüç* “at yedekleyen kişi”,

-AgAn (-A-gAn): İsimlerin abartılı biçimlerini türetir: *açagan* “çok açan”, *baragan, içegen, kélegen, késegen, kétegen, külegen, ürkegen*.

-**AK:** Alet, yer, organ ve soyut isimler türeten işlek bir ektir: *batak, dikek, dudak, kések, konak, korkak, kuçak, oturak, ölçek, saçak, sançak, tamak, turak, yumak*.

-**Am:** Az kullanılır: *tutam ~ dutam*.

-**An:** Az kullanılır: *tiken "diken", uçan "yelkenli"*.

-**AnAK:** *tikenek "diken"*.

-**Asl:** Gelecek zaman sıfat-fiili bir örnekte kalıcı isim yapmıştır: *béresi+ge "veresiye", kéyesi "giysi"*.

-**çAK:** Somut ve soyut isimler türetir: *émçek "meme", érinçek, kabarçak ~ kabırçak "sandık, kutu"*.

-**çl:** Meslek adları türetir: *tilençi, yülütçi "berber"*.

-**çUK:** *ançık (< agınçık "merdiven"), kabarçuk "kabarçık"*.

-**dl, -dU:** Alet adlarıyla somut ve soyut isimler türetir: *burdı "burgu", karaldı "karaltı", övdü "övgü", yuyundu "kirli su"*.

-**G:** İki heceli kelime sonlarındaki -G yapım eki birçok kelimeye düşmüş olmasına rağmen eskicil olarak korunanlar da vardır. Fiilin sonucunu bildiren isimler türetir: *agrıg "ağrı", arıg "arı, temiz", bilig "bilgi", bitig "mektup, kitap", katig "katı", örtüg "örtü", satug ~ satuk "satma, satış", yapug "başörtüsü"*. Tek heceli kelimeler de türetmektedir. *bag, ög*.

-**GA, -KA:** Alet ve fail isimleri yanında somut ve soyut isimler de türetir: *bilge, burga "burgu", kapturga "halkaları bir araya getiren demir alet", kavurga, keşeşe "danışma", kıska "kısa", süpürge, tutga ~ tutka "tutacak yer, kılıç sapı", yorga "rahvan(at yürüyüş biçimi)", yumurtka*.

-**GAç, -KAç:** Alet isimleri yapar: *agingaç "merdiven", kıskaç ~ kışkaç, olturgaç "oturak", tartgaç "terazi", tépkeç "mahmuz"*.

-**GAK, -KAK:** Fail isimleriyle somut ve soyut isimler türetir. Ek başındaki /G/ sesi bazen düşer (bk. yuk. -AK eki): *baskak "vali", batkak "batak", bézgeç "düşük hararet", ilgek, ısırgak "küpe", kaçkak "kaçak", kur(u)gak "kurak", kuskak "çok kusan", taygak "kaygan yer", yumgak "yumak"*.

-**GAn, -KAn:** Aslen sıfat-fiil ekidir. Fail isimleri ve kimi zaman kalıcı isimler türetir: *kalgan "bakiye", kömülgen "şiddetli çamur", kudurgan "kuduz köpek", sergen, suvsagan, süpürgen, ugan "Tanrı", unutkan, yaldıragan "çakmak taşı", yorgan*.

-**GI, -GU, -KI, KU:** Somut ve soyut isimler yanında sıklıkla alet isimleri türetir. Ekin ünlüsü düz ve yuvarlak biçimiyle gelmektedir: *bıçkı ~ bıçku, bilegi, bilgü, borğı "boru", burğı, çalgu, dérgi ~ térgi "yer sofrası", kargı, kaşagu, késki ~ késkü, kılgu, kıskı "kışkaç", kösegi, namazlagu "seccade", sevgü, sivagu "mala", silgü, sipirgi ~ sibürtki "süpürge", uyhu ~ uyku ~ uyuku, yargu*.

-**GIç, -GUç, -KIç, -KUç:** Çoklukla alet isimleri yapar: *açkış ~ açkuç "anah-tar", ağınguç "merdiven", baskış "ayakkabı", bıçkuç "terzi makası", dépküş ~*

tépkiç “mahmuz”, *olturguç* “oturak”, *süzgüç* “süzgeç”, *yapkiç* “kapak, örtü”, *yonguç* “yontma aleti”, *yülüğüç* ~ *yülüngüç* “ustura”.

-GİÇİ, -GUÇİ (< -GU+çİ): Eskicil olarak kimi örneklerde /g-/ sesini korumuştur. Fiillerin yapanını gösteren isimler türetir: *alguçı* “alıcı”, *bolguçı*, *kılgıçı*, *söwündirgiçi*, *tutguçı*, *yonguçı*.

-GİN, -GUN, -KİN, -KÜN: Fail isimleri türetir: *ozgunçı* “ileri gelen”, *sepkün* “serpinti”, *solukun*, *taşkın*, *tutkın* ~ *tutkun*, *uçkun* “kıvılcım”, *yarkın* “parıltı”.

-İ, -U: İki ayrı ektir. Birincisi yardımcı ünlü iken Eski Türkçedeki kelime sonu -G/ sesinin düşmesiyle yapım eki görevini üstlenmiştir. İkincisi ise zarf-fiil ekinin kalıplaşmış yapım eki olmasıyla oluşmuştur: *ayrı*, *bişi*, *borı*, *bükrü*, *dartu*, *égri*, *kapu*, *katı*, *korku*, *köni*, *ölçi*, *ölü*, *örtü*, *satı*, *tartu*, *tegrü*, *tiri*, *tolu*, *yahşı*, *yarı*, *yazı*.

-İÇİ, -UÇİ (< -GU+çİ, -g+çİ): Birleşik bir ektir. Fiillerin yapanını gösteren isimler türetir: *alıçı*, *biliçi*, *emzürçi*, *içüçi*, *kazuçı*, *kélüçi*, *kesiçi*, *koşıcı*, *kütüçi*, *okuyucu*, *saklayıcı*, *satıcı*, *süpurüçi*, *tikiçi*, *yaradıçı*, *yazıcı*.

-K, -İK, -UK: Ünlü ile biten fiil tabanlarına /-K/, ünsüzle bitenlere ise /-I/ veya /-U/ ünlüsüyle birlikte gelir. Somut ve soyut isimler yanında alet isimleri yapmada da kullanılır: *açuk*, *artuk*, *aruk*, *ayruk*, *bézek* “süs”, *bitik*, *bölük*, *budak*, *buyruk*, *çakıldak*, *çürük*, *delük*, *égrik*, *elek*, *émzük*, *ınak* “sadık kişi”, *ırgak* “çengel”, *ilik*, *konuk*, *köpük*, *körk* “güzellik”, *kösnük*, *sasık* “sası”, *sınık* ~ *sınuk* “kırık”, *şışik*, *süzük*, *tamzık* “damla”, *tanuk*, *tarak*, *tayak*, *tilek*, *tok*, *tutuk*, *tuturuk*, *ulak*, *uruk* “döl, tohum”, *uyanık* ~ *uyanuk*, *yalak*, *yayuk*, *yazuk* “günah”, *yırak*, *yok*, *yumruk*, *yumuşak*.

-İŞ, -UŞ: Fiillerden hareket ismi yapar. Kimi örneklerinde kalıcı isimler türetir. *batış*, *biliş*, *çıkış*, *éniş*, *miniş*, *olturuş*, *sançış* “savaş, dövüş”, *tokuş* “savaş”, *uruş* “savaş”, *yazış*, *yéyiş*.

-İ: Geçişsiz fiillerden sıfatlar türetir: *osal* “tembel”, *tükel* “bütün, tamamen”.

-m: Fiil isimleriyle özne veya nesneye işaret eden isimler türetir: *atlam* “adım”, *bogum*, *içim*, *düzüm*, *ilim* “balık ağı”, *ölüm*, *sokum* “lokma”, *tamzum*, *tilim*, *tözüm* “sabır”, *yarım*, *yém*, *yüzüm* “üzüm”.

-mA: Somut isimler ve sıfatlar türetir: *çalma*, *ısıtma*, *kavurma*, *kazma*, *kıyma*, *sürme*, *süzme*, *tégme*, *tikme*, *titreme*, *tokma*, *tügme*, *yarma*.

-mAç (< -mA+aş): Yemek isimlerinde kullanılmıştır: *bulamaç* ~ *bulgamaç*, *tutmaç*.

-mAk: Fiillerin isim biçimlerini yapan ekidir: *almak*, *avlamak*, *barmak*, *itmek*, *sevünmek*, *turmak*. Birkaç kelimeye kalıcı isim türetmiştir: *çakmak*, *içmek* “içecek şey”, *étmek* “ekmek”, *kaymak*, *kéymek* “giysi”, *oymak* “yüksük”, *tevmek* “tokmak, çekiç”, *torlamak* “kalkan”, *yarmak* “gümüş para”, *yémek*.

-mAklık (< -mA+IİK): Fiil isminin üzerine +IİK yapım ekinin gelmesiyle oluşmuş bu birleşik ek fiile “-ma işi” anlamı vermektedir. *bitmeklik*, *edebile-*

meklik, kécmeklik, kılındurmaklık, kılmaklık, kitermeklik, kopmaklık, sevmeklik, sögmeklik, söykenmeklik, söymeklik, tüşmeklik.

-mAn: Fail isimleriyle alet isimleri türetir: *talaşman* "kavgacı, huysuz", *tégirmen, yasman* "şişe".

-mUK: Bir örneği tespit edilmiştir: *kusmuk*.

-mUr: İki örnekte vardır: *kömür, yağmur*.

-n: Somut ve soyut isimler türetir: *akın, bogun* "boğum", *bütün, çıkın, ékin, kélın, satın, tolun, tügün* "dügüm", *tütün, yığın*.

-nç (< -n-ç): Fiil adlarıyla soyut isimler türetir: *beyenç* "sevinç", *inanç, küvenç, korkunç, ödünç, ögünç, sagınç* "düşünce, arzu", *sığınç* "sığınak", *sövünç* "sevinç", *umunç* "umut", *yügünç* "saygı".

-ş: Kalıcı isimler türetmiştir: *bagdaş, kargış* "beddua", *ohşaş ~ okşaş* "benzer", *oynaş, dövüş*, *ulaş* "yakın, bitişik".

-t: Fiillerin özne veya nesnesine işaret eden isimler türetir: *kéçit ~ keçüt, kéyit* "elbise", *sarkıt, yanut, yogurt*.

-v: Fiillerden alet isimleri yapar (krş. -GU): *kösev ~ kösöv*.

-vUç: Alet isimleri yapar (krş. -GUç): *çimdivüç* "cımbız", *tarmavuç* "tırnak", *yülüvüç ~ yülküvüç* "ustura".

-z, -Az: Soyut isimler yanında organ isimleri de türetir: *boguz, köz, söz, uçuz* "değersiz".

İsimden fiil yapma ekleri

+A-: İsimlerden geçişli ve geçişsiz fiiller türetir: *ada-* "ad vermek", *agna-* "yuvarlanmak", *aşa-* "yemek yemek", *boşa-, büne-* "ayıplamak", *kana-, küçe-* "zorlamak", *ménze-, oyna-, sıkda- ~ sıkta-* "ölüye ağlamak, ağıt yakmak", *tile-, töşe-, tüne-, yarlıga- (< yarlıg+ga-)* "esirgemek, af ve merhamet etmek", *yaşa-, yumşa-*.

+Ar-: İsimlerden geçişsiz fiiller türetir: *akar-* "ağarmak, beyazlaşmak", *başar-, bozar-, köker-, kuvar-* "solmak", *sarar-, suwar-* "sulamak", *yaşar-, yatar-* "kızı kocaya vermek".

+Ay- (< +A-y-): Az kullandırılan bir ektir: *kartay-* "ihtiyarlamak", *ulgay- ~ ulay- (< ulug+ay-)* "büyümek".

+DA-: Geçişli ve geçişsiz fiiller türetir. Ayrıca yansıma isimlerden fiiller de yapar: *alda-* "aldatmak", *atta-* "ad vermek", *bağda-ş, düpürde-* "yürek atmak", *izde- ~ iste-* "aramak", *kımıl-da-, siñilde-* "havlamak", *sonkulda-, sümülde-* "boğazı temizlerken sesler çıkarmak", *tangırda-, ünde- ~ inde-* "çağırarak, seslenmek".

+GA-: Az kullanılır: *yırğa-* "şarkı söylemek".

+I-, +U-: İsimlerden geçişsiz fiiller türeten işlek bir ektir: *agrı-, balkı-* "parlamak", *bayı-* "zenginlemek", *béki-* "sağlaşmak, sertleşmek", *biti-* "yazı yazmak", *kakı-* "öfkelenmek", *ölü-* "nemlenmek, ıslanmak", *sagı-* "iyileşmek", *taşı-, yarı-* "parlamak", *yıyı-* "koklamak".

+K-: İsimlerden geçişsiz fiiller yapan, işlek olmayan bir ektir: *alak-* “fikirleri ayrılmak”, *birik-*, *çınık-*, *kéçik-*, *tatık-* “yabancı gibi konuşmak”, *yoluk-* “rastlamak”.

+Kİr-, +KUR-: Yansıma köklerden fiiller türetir: *aksur-* (< *askur-*) “öksürmek”, *çagır-*, *kıçkur-* “hıçkırmak, bağırarak”, *kıgır-* “çağırarak”, *sümkür-*.

+I-, +AI-: Çoklukla sıfatlardan olma ifade eden fiiller türetir: *katıl-* “sertleşmek”, *keñil-*, *taral-*, *ucal-* “kıça vurmak”.

+IA-: Genel Türkçede olduğu gibi çok yaygın kullanılan bir fiil yapımı ektir: *agırla-*, *algışla-*, *ağla-*, *atla-*, *avla-*, *bagla-*, *başla-*, *bayramla-* “bayram etmek”, *bogazla-*, *bozla-*, *çöple-*, *depele-*, *diñle-*, *esenle-* “veda etmek”, *eyerle-*, *ırla-* ~ *yırla-* “şarkı söylemek”, *ikile-*, *işle-*, *izle-*, *kamçıla-*, *kezele-* “nişan almak”, *kışla-*, *kizle-*, *kökle-*, *közle-*, *möle-* “inek bağırarak”, *ogurla-* “hırsızlık etmek”, *oranla-*, *otla-*, *sakla-*, *sözle-* “söylemek”, *tañla-*, *tişle-*, *yañla-* “yenilemek”, *yazukla-* “günah işlemek”, *yıgla-* “ağlamak”, *yumrukla-*, *yükle-*.

+IAN- (< +IA-n-): İsimden fiil türeten +IA ekinin üzerine çatı eki -n-’nin gelmesiyle oluşmuştur. Çoklukla dönüşlü fiiller türetmektedir: *asnulan-* “nazlanmak”, *atlan-* “ata binmek”, *çiçeklen-*, *diñlen-*, *durşaklan-* “yeşillenmek”, *évlen-*, *köledgelen-* “gölgelenmek”, *köligelen-*, *paslan-*, *sankulan-* “aptallaşmak”, *sayrılan-* “hastalanmak”, *sözlen-*, *tamaşalan-*, *ullan-* “köklenmek”, *uslan-*, *yañşaklan-* “gevezelik etmek”, *yoksullan-* “yoksul olmak”.

+IAŞ- (< +IA-ş-): İsimden fiil türeten +IA ekinin üzerine çatı eki -ş-’nin gelmesiyle oluşmuştur. Çoklukla isteş fiiller türetmektedir: *bazlaş-* “barışmak”, *çızlaş-* (< *çızı+laş-*) “yazışmak”, *esenleş-*, *karşulaş-*, *kuçaklaş-*, *kıstalaş-* “sıkışmak”, *ortaklaş-*, *örçeleş-* “inatlaşmak”, *sözleş-*, *tañlaş-*.

+IAT- (< +IA-t-): İsimden fiil türeten +IA ekinin üzerine çatı eki -t-’nin gelmesiyle oluşmuştur. Geçişli fiiller türetmektedir: *ıglat-* “ağlatmak”, *kızlat-* “pahalandırmak”, *ogurlat-* “çaldırmak”, *sözlet-*, *tanıklat-*, *teriñlet-*, *yavuklat-* “yaklaştırmak”.

+r-: İsimlerden geçişsiz fiiller yapar: *bélgür-* “belirmek”, *delür-*, *eskir-* “eskimek”, *kabar-*, *karar-*, *keber-* “hamile olmak, karnı şişmek”, *kaygur-* ~ *kayur-* “üzülmek, kaygılanmak”, *kıskar-* “kısaltmak”, *kubar-* “bozarmak, benzi atmak”.

+rgA-: Birkaç kelimde tespit edilen bu ek, duygu ifade eden fiiller türetir. *açır ga-* “üzülmek, acı çekmek”, *esirge-* < *esi+rge-* “esirgemek, merhamet etmek”.

+sA-: İstek bildiren fiiller yapan bir ektir: *çise-* “(yağmur) çiselemek”, *körüvse-* “görmek istemek”, *kutkaruvsa-* “kurtarmak istemek”, *küse-* “istemek, arzulamak”, *susa-* ~ *suvsa-*.

+sİn-: Az kullanılan bir ektir: *béysin-* “önem vermemek; küçümsemek”, *erksin-* “muktedir olmak”, *öküşsin-* “çoğumsamak”.

+sİrA-: Olumsuz anlamlı fiil türetir. Bir örneği vardır: *uyuksıra-* ~ *uyuhısıra-* “uykusuz olmak”.

Fiilden fiil yapma ekleri

-Ar- Geçişsiz fiillerden geçişli fiiller türetir. İşlek olmayan bir ettirgenlik ekidir: *aktar-* (< *akıt-ar-*) “döndürmek”, *çık-ar-*, *kaytar-* “geri döndürmek”, *kider-* “ortadan kaldırmak”, *kopar-*, *oğar-*.

-DAr- *könder-*.

-Dİr-, -DUR- Etken ve ettirgen fiiller türetir. Yaygın bir kullanıma sahiptir. Genelde yuvarlak ünlülü olan ekin düz ünlülü biçimlerine de rastlanmaktadır. Ekin ünlüsü çoklukla ünsüz uyumuna girer: *açtur-*, *azdur-*, *bildir-*, *birikdür-*, *boldur-*, *bulgandır-* “bulandırmak”, *çektir-*, *çıkıdur-*, *eşittür-*, *évlendir-*, *içdir-*, *kéltür-*, *kéydür-*, *kızdır-*, *kördür-*, *mindür-*, *oltur-*, *oyandır-*, *öltür-*, *saptur-*, *sattır-*, *sıktır-*, *sındur-* “kırmak”, *sızdır-*, *soktur-*, *sögdür-*, *söndür-*, *sundur-* “sündürmek; parçalamak”, *sündür-*, *sürüştür-*, *toldur-*, *toydur-*, *tuydur-*, *yaşdur-* “gizlemek”, *yéldür-*.

-Gİr-, -GUr-, -Kİr- Geçişli fiiller türetir: *batkır-* “batırmak”, *bilgir-* “bildirmek”, *tirgir-* “diriltmek”, *turgur-* “durdurmak”, *yatkır-* “yatırmak”, *yétkir-* “eriştirmek”.

-Gİz-, -GUz- Geçişli fiiller türetir: *kirgiz-* “girdirmek”, *körgüz-* “göstermek”, *olturguz-* “oturtmak”, *örgüz-* “bitki bitirmek”, *tirgiz-* “diriltmek”, *turguz-* “durdurmak”.

-I- Pekiştirme ekidir: *kakı-*, *kazı-*, *sarkı-* “sarmak”.

-k- Pekiştirme ekidir: *kalk-*, *kırk-*, *kirik-* “girmek”, *kork-*, *sark-*, *sil-*, *tok-* “doymak”, *turuk-* “durmak”, *yulk-* ~ *yuluk-* “toplamak, yolmak”.

-ker- Geçişli fiiller türetir: *ötke-* “geçirmek”.

-I- Edilgenlik ekidir: *açıl-*, *arıl-*, *asıl-*, *béril-*, *bilil-*, *bozul-*, *kesil-*, *koşıl-*, *kuyul-*, *sarsıl-*, *sayıl-*, *tutul-*, *urul-*, *serpil-*, *sürtül-*, *téril-*, *urul-*, *uyal-*, *üzül-*, *yakıl-*, *yarıl-*, *yazıl-*.

-mA- Fiillerin olumsuz biçimlerini yapar: *bolma-*, *sözleme-*, *tapma-*.

-n- Dönüşlülük ve edilgenlik ekidir: *acın-*, *agın-* “yükselmek, yukarı çıkmak”, *arın-*, *bilin-*, *boşan-*, *çapın-* “birden saldırmak”, *çiçeklen-*, *iglen-* “hastalanmak”, *kınan-*, *kizlen-*, *kon-*, *körün-*, *közlen-*, *olin-*, *öğren-*, *ögün-*, *örtün-*, *saklan-*, *salın-*, *sığın-*, *sın-* “kırlmak”, *sevün-*, *sözlen-*, *tépren-* “kamildamak”, *tonan-*, *töşen-*, *tüken-*, *urun-*, *uyan-*, *uzan-*, *yapın-* “örtünmek”, *yanan-*, *yastan-* “yaslanmak”, *yén-*, *yun-*, *yuvun-* “yıkınmak”.

-p- Pekiştirme ekidir: *kırp-*, *sep-*.

-r-, -İr-, -Ur- Ettirgenlik ekidir. Geçişsiz fiillerden geçişli fiiller türetir: *artur-*, *aşur-*, *ayır-*, *basur-* “iyice örtmek”, *bişir-* ~ *bişür-*, *bitür-*, *egir-*, *émzür-*, *içir-* ~ *içür-*, *kavur-*, *kemür-*, *kör-*, *olur-* “oturmak”, *ötür-* “delmek”, *sekir-* “sıçramak”, *tamzır-* “damlatmak”, *toğur-*, *tüşür-*, *ulgar-*, *yaşur-* “gizlemek”, *yégir-* “tiksinmek”, *yétür-* “ulaştırmak”, *yogur-*.

-sUn- İstemek anlamında fiiller türetir: *umsun-*.

-ş-: İşlek bir işteşlik ekidir: *akış-, biriş-, boluş-, buluş-, çekiş-, cızlaş-* “yazışmak”, *oxşaş-, içiş-, kariş-, keşeş-* “istisare etmek”, *keriş-* “zıtlaşmak”, *kiriş-, konuş-, körüş-, küreş-, okşaş-* “benzeşmek”, *öpüş-, sançış-* “savaşmak”, *savaş-, sözleş-, sürtüş-, tapış-* “buluşmak”, *tuşuş-, tutuş-, uruş-, yapış-, yétiş-*.

-t-: Ettirgenlik ekidir. Oldukça işlektir: *agart-, ayt-, başlat-, bekit-, boşat-, boyat-, dédirt-, éksüt-, işlet-, kaynat-, kıskart-, kıvrat-, korkut-, kurut-, ohşat-, okut-, olturt-, ögret-, ögüt-, sür-, tépret-, tüket-, ulgat-, uyat-, uzat-, ürküt-, yarat-, yitit-* “bilemek, keskinleştirmek”, *yumşat-, yürüt-*.

-U-: Pekleştirme ekidir: *sürü-*.

-y- (< -d-): Pekleştirme ekidir: *bulgay-* “bulamak, bulandırmak”, *koy-, kuy-* “dökmek”, *toy-, ulgay-, yoy-* “yok etmek, silmek, derisini yüzme”.

-z-: Geçişli fiiller türeten bir ektir: *émiz-* “emzirmek”, *tamız-* “damlatmak”, *tütüz-*.

Çekim Ekleri

İsim Çekim Ekleri

Çokluk eki

Kıpçak Türkçesinde çokluk eki +*lAr*’dır. Bu ek alıntı kelimelerde de kullanılmıştır: *atlar, bular, ékinçiler, kullar, oğlanlar, sövekler, taşlar*. Arapça çokluk durumdaki kimi kelimeler +*lAr* ekiyle tekrar çokluk yapılmıştır: *ahkâmlar, âyâtlar, evliyâlar, hayrâtlar, hubûbâtlar*.

İyelik ekleri

Teklik 1. kişi: +*m*

Ekin yardımcı ünlüsü düzlük-yuvarlaklık uyumuna çoklukla uyar. Fakat kimi düz ünlülü kelime tabanlarına yuvarlak ünlülü ekler gelebilir: *anam, başım ~ başum, élim, karındaşum, katum, kulum, közüm, küçüm, öğüm, selâ-mum, tınım, yüzüm*.

Teklik 2. kişi: +*η* (*nadiren +n*)

Ekin yardımcı ünlüsü düzlük-yuvarlaklık uyumuna çoklukla uymaktadır: *atan, başın ~ başın, buyrukun, düşmenin, élin, ilgerin, imânın, karındaşın, közün, küçün, nûrun, oğlın, oğlun, özün, sözün, tizin*.

Teklik 3. kişi: +*I*, +*U*; +*sI*

Ek çoklukla düz ünlülü olmakla birlikte üzerine durum ekleri aldığında +*I*’nın yuvarlaklaştığı görülür: *ayakı, bahâsı, barçası, cevâbı, étmeki, évi, hilâfi, horlukı, igremi, ileyi, katunda, kayusu, nêrsesi, oğluna, ömrün, ölüsün, rahmeti, râstı, tili, yüzün, ulusu, yolunda, yulduzun*.

Çokluk 1. kişi: +(I)mIz, +(U)mUz, +(I)mUz

Ekin ünlüsü düzlük-yuvarlaklık uyumuna her zaman girmez. Kimi düz ünlülü kelime tabanlarına yuvarlak ünlülü ekler gelebilir. Yardımcı ünlü çok-

lukla uyuma girer: *altumuz, aramız, başımız, bitigimiz, canımız, dëdükümüz, közüümüz, kulumuz, Teğrimiz, üstümüz, yazukumuz.*

Çokluk 2. kişi: *+(I)ğIz, +(I)ğUz, +(U)ñUz*

Ekin ünlüsü her zaman düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmez. Uyum dışı çok sayıda örnek vardır: *arañız, atañız, başıñız, dîniñiz, katıñız, köziñüz, kulıñız, namâziñız, nebîğüz, okuñız, sözleriñiz, yazıkıñız.*

Çokluk 3. kişi: *+lArI*

Ekin son ünlüsü daima düzdür: *araları, bileleri, işleri, kocaları, koyunları, kulları, okçaları.*

Durum ekleri

İlgi durumu: **+m, +nİğ, +İğ**

Teklik ve çokluk 1. kişi zamirlerinden sonra *+m* gelir: *menim, bizim*. Bu zamirlerin *+İğ* eki aldığı da görülür: *meniğ, biziğ*.

İsimlerden sonra *+nİğ*, zamirlerden sonra *+İğ* biçimi yaygındır. Ekin ünlüsü düz olduğu için düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz: *ananığ, anlarıñı, atasınığ, évdekinığ, köknığ, ölümnığ, Teğriniğ, yıglamahımnığ; kılğanıñ, sizıñ, zamânıñ*.

Eksiz ilgi durumu da vardır: *burnı delügi, İbrâhîm yayı, kaynum atası, sultân kılı, yumurtga sarısı*.

Belirtme durumu: **+nI, +n**

İsim tabanlarıyla iyelik ve çokluk eklerinden sonra gelir. İsim tabanları çoklukla *+nI* biçimini alır: *akçanı, atnı, aşnı, balıkını, bunu, kitâbnı, köknı, mâcerânı, muni, sizni, sözni*. 1. ve 2. kişi iyelik eklerinden sonra *+nI* biçimi gelir, 3. kişi her iki biçimi de alır: *barçasını, başımıznı, başını, düşmeniğni, kulumnı, sözini, yolumnı, yüzini*. Çokluk eklerinden sonra da *+nI* kullanılır: *anları, bularnı*. *+n* biçimi yalnız teklik 3. kişi iyelik eklerinden sonra gelir: *arasın, ayakın, barçasın, başın, élin, étmekin, kolın, kulin, ölüsün, ömrün, râstın, sarusın, tizin, yolın, yüzün*.

Belirtme durumu eksiz olarak da yapılabilir: *menim tınım alğıl*.

Yönelme durumu: **+GA, +KA, +A**

Ünlüler ve tonlu ünsüzlerden sonra *+gA*, tonsuz ünsüzlerden sonra *+kA* biçiminde gelerek ünsüz uyumuna uyar: *avga, bazarga, bizge, canımızga, dün-yeye, évge, katunga, kimeçige, közge, kulga, nége, sözlemekke, sultânga, tamukka, tévege, yolga*. Uyum dışında kalan çok sayıda örneği de vardır: *avratga, başga, altunka, namazka, ulugka*.

+A biçimi iyelik eklerinden sonra yaygın olarak kullanılır. Ekin bu biçiminin isim tabanlarına geldiği de olur: *anasına, arañıza, artıma, igremine, karşıma, katına, kitâba, kuluma, ogluna, özüne, térekine, yağrınımı, yoluna, yüzine*.

*-mA*K fiilden isim yapma ekinde sonra kimi zaman *+A* olarak gelir: *éşit-mege, minmege, yazmaga*.

Bulunma durumu: +DA

Genelde ünlülerle tonlu ünsüzlerden sonra +dA, tonsuz ünsüzlerden sonra +tA biçimleri gelmektedir: *altında, aramızda, artımda, barmaklarında, eşikinde, evde, katında, kökte, munda, sağda, Şam'da, şarda, uruşta, üstünüzde, yérde.*

Ayrılma durumu: +dAn, +dIn

Genelde ünlülerle tonlu ünsüzlerden sonra +dAn, tonsuz ünsüzlerden sonra +tAn biçimleri gelmektedir. Fakat tonsuz ünsüzlerden sonra sık sık +dAn biçimi de gelerek ünsüz uyumunu bozmaktadır: *aramızdan, attan, aydan, burundan, içinden, horlukından, kökten, otdan, soğradan, Türkten, yaşından, yazukdan.*

Nadir de olsa kimi örneklerde +dIn kullanıldığı görülür: *andın, aşagadın, közgüdin, taşkaradın, yaydın, yırakdın.*

Araç durumu: +(I/U)n, +IA, +IAyın

+n eki çoklukla zaman ve yer zarfı yapan kelimelerde kalıplaşmış olarak bulunmaktadır. Ekin yardımcı ünlüsünün genellikle uyuma girdiği görülür: *aşşamın, ansızın, astın, birlen, küntüzün, küzün, tégin, üçün, üstün, yalguzun, yayın.*

+IA eki de araç durumunda kullanılır: *başıyla, menümle, sözle, yilla.*

+IAyIn (< +IA-y-I-n) eki zaman ve benzerlik ifade etmekte kullanılır: *kéldügümleyn, kettügümleyn, keşeleyn, kündüzleyn* (bk. isimden isim yapma ekleri).

bile ~ *birle* edatı da araç durumu eki görevi yapmaktadır: *direk bile, ittifâk bile, kılıç bile, süpürge bile, yol bile.*

Eşitlik durumu: +ÇA

Eşitlik eki +ÇA kimi kelimelerde benzerlik ve küçültme de ifade etmektedirler: *akça, ança, aptalça, barçamızça, bilesinçe, degirmişçe, hilâfınça, kadarınça, karaça, kızılça, munça, özgeçe, telîçe, tilinçe, yolunça.*

Yön gösterme durumu:

+GARl, +GARU, +KARl, +KARU, +rA, +Ar, +sarı, +saru

Asıl yön gösterme durumu eki +GARl, +GARU olmakla birlikte +rA ve +sarı, +saru ekleri de kullanılmıştır. +GARl, +GARU ekinin başındaki G- ünsüzü her zaman düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmez: *ardgarı, içkeri* ~ *içkerü, ilgerü, taşgaru, taşkarı; içre, soğra, taşra, üzere, üzre.*

+Ar ekine yalnız zamirlerde rastlanır: *añar, muñar, uşanar, uşmuñar.*

+sarı, +saru: “-e doğru” anlamındaki edat ekleşmiş olarak yön göstermekte kullanılmaktadır: *başısaru, bogazısaru, kiblesaru, kulagısaru.*

Aitlik eki: +GI, +KI

Kalın sırada +gi, +kı olarak gelen ekin ince sıradaki ünsüzünün tonlu mu tonsuz mu olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Büyük ünlü uyumuna uyan ekin ünsüz uyumu dışında kalan örnekleri de vardır. *artındaki, burunğı, burun-*

ka, érteki, evvelki, içindeki, karındaki, katındagı, kökteki, Mekke'deki, meniki, ortadagını, sonragılar, uçmaktagı, üstünki, yandagı, yanındaki, zamandaki.

Zamirler

Kıpçak Türkçesinde tespit edilen zamirler ve bunların aldıkları durum ekleri aşağıda tablolarda gösterilmiştir. Eserlerin yazıldığı coğrafyaya ve yazıma bağlı olarak kimi zamirlerin birden fazla biçimi bulunmaktadır.

Kişi zamirleri

	men	sen	ol	biz, mlz, bizler	siz, sizler	anlar, alar, allar, onlar
ilgi durumu	menim, meniñ	seniñ, senin	anıñ, anuñ	bizim, bizüm, biziñ	siziñ, sizin	anlarınñ, anlaruñ, allarnıñ
bellirtme durumu	meni	seni	anı, onı	bizni	sizni	anlarını, alarını
yönelme durumu	maña, maga	saña, saga, saa	aña, anga	bizge, bize	sizge	anlarga, alarga
bulunma durumu	mende	sende	anda	bizde	sizde	anlarda, allarda
ayrılma durumu	menden	senden	andan, andın	bizden	sizden	anlardan
eşitlik durumu			ança			
yön gösterme durumu			anar, agar			

Memluk Kıpçak Türkçesinden farklı olarak *Kodeks Kumanikus'ta* 1, 2. ve 3. teklik kişi zamirlerinin ilgi durumunun üzerine yükleme durumu eki getirilir: *menimni, seniñni, anıñni*.

İşaret zamirleri

	bu	uş	uşbu	uşol	ol	bular, bunlar, munlar	anlar, alar, allar
ilgi durumu	muniñ, munuñ, munun, bunun		uşmunuñ	uşanıñ	anıñ, anuñ	bularnıñ, munlarınñ	anlarınñ, anlarun, alarnıñ
bellirtme durumu	muni, munu, bunı		uş-munı	uşanı	anı	bularnı, munlarını	anlarını, allarını
yönelme durumu	muña				aña	bularga	anlarga, alarga
bulunma durumu	munda	uşta	uşmunda	uşanda	anda	bularda	anlarda, alarda
ayrılma durumu	mundan		uşmundan	uşandan	andan	bulardan, munlardan	anlardan
eşitlik durumu	muñça				ança		
yön gösterme durumu	muñar, munar		uşmuñar	uşañar	añar, añar		

Soru zamirleri

kim: kim, kimniŋ, kimnŋ, kimni, kimge, kimde, kimden, kimler.

né ile yapılanlar: né, néden, néler, néçe "kaç, ne kadar", néçük ~ néçik (< néçe+ök) "nasıl", nécün ~ né üçün, nége (< né+ge) "niçin", nék (< né+ök) "niçin", né kim, né ki, nélük, nélük (< né+le+ök) "niçin, nasıl", néni, nénŋ.

***ka ile yapılanlar:** kay (< kayu) "hangi", kayu "hangi", kaysı ~ kayusı (< kayu+sı) "hangi, hangisi", kayda (< kayu+da) "nerede", kaydan (< kayu+dan) "nereden", kanı "hani", kanda "nerede", kandan "nereden", kaçça "ne kadar", karu "nereye", kaç, kaçan "ne zaman".

Belirsizlik zamirleri: Türkçe kökenli ve alıntı olmak üzere çok sayıda belirsizlik zamiri kullanılmaktadır. Bazıları şunlardır: barça, barçası, ba'zısı, bir ançası, bir ançalar, bir ançaları, bir néçesi, biri, birisi, cümlesi, filân, fulân, her bir, her biri, her kim, héç biri, héç néme, kimerse, kimersene, nesne, téğme bir, tükel.

Dönüşlülük zamirleri: Genel Türkçenin öz ve kendü dönüşlülük zamirleri Kıpçak Türkçesinde de kullanılmaktadır: öz (özüm, özün, özi, öziniŋ, özin, özini, özine, özinde, özinden, özünizni, özləri).

kendü, kendi, kensi (kendüsi, kendüni, kendüden, kendüne, kendüsiniŋ; kendime, kensi, kensiden, kensimizni, kensiler).

İlgi zamiri: kim.

Sıfatlar

Kıpçak Türkçesinde sıfatlar genel Türkçeden ayrılmamaktadır. Bilindiği gibi sıfatlar isim kökenlidir ve cümlede görevli kelimelerdir. Yapım ekleriyle türetilmiş sıfatlar, isimden isim ve fiilden isim yapma ekleri arasında gösterildiği için burada üzerinde tekrar durulmayacaktır.

Türkiye Türkçesinden farklı olarak sıfatlarda karşılaştırma, kelimeye "daha" anlamı veren +rAK ekiyle yapılmıştır (bk. isimden isim yapma ekleri). Pekştirme de genel Türkçedeki gibidir.

Zarflar

Kıpçak Türkçesinde genel Türkçede olduğu gibi çok sayıda zarf kullanılmıştır. Bunların bir kısmı basit yapıda kelimelerdir. Ayrıca durum ekleriyle türetilmiş birçok isim cümlede zarf görevinde kullanılmıştır. Türkçede yapım ekleriyle türetilmiş kimi isimler de zarf görevi yaparlar. Zarf türetmedeki bir başka yol ise, kelime birleştirmeleridir.

Zarf-fiil ekleriyle yapılan zarflar ayrı bir başlık altında verildiği için burada tekrarlanmayacaktır. Kıpçak Türkçesinde tespit edilen kimi zarflar şunlardır:

Yer zarfları: alın, alt, arka, aşaga, art, berü, iç, iley, ilgeri, karşı, kat, kirü, öŋ, öte, taşkarı, üst, yakın, yırak, yokaru.

Zaman zarfları: aḥşam, aḥsızda, ay, bılırtı, bukün, burun, bu yıl, émdi, érte, értesi, kélesi yıl, kéçe, kış, kuşluk, küntüz, küz, öyle, sonra, şimdi, taŋ, taŋda, taŋla, tutuş, tün, tünle, tüş, ulu kuşluk, uş émdi, yaŋla, yarın, yatsu, yaz, yay, yıl.

Kıyık Türkçesinde Arapça ve Farsçadan alıntı çok sayıda zaman zarfı da kullanılmıştır: *âhır, evvel, dâyim, dâyimâ, dembedem, fecr, henüz, hergiz, mâzî, nâgâh, subh, şafak, vakt, zamân, zuhr*.

Azlık-çokluk zarfları: *artuk, asru, az, biraz, bir kat, bir keret, bir kez, bir yolu, éksük, haylî, héç, inen, köp, öküş*.

Durum zarfları: *alay, ançılâym, andag, andagok, arkun, arkuru, berk, böyle, eyle, katı, kökçek, méñü, terçe, terk, téz, togru, utru, uzun, yahşı, yalañaç, yalguz, yanla*. Bunların dışında çok sayıda Arapça ve Farsçadan alıntı kelime de durum zarfı olarak kullanılmıştır.

Edatlar

Bağlama edatları (bağlaçlar): *ançak, da ~ de, kaçan, niçe kim, neteg kim, takı ~ dakı ~ dagı, yana, yoksa*. Arapça ve Farsça olanlar: *ammâ, bârî, belkim, bes, çün, çünki, eger, falân, hem, illâ, keşke, ki, lîkin, meger, ya'nî, ve (u ~ ü ~ vü), yâ*.

Çekim edatları: *artuk, ayruk, başka, berü, bilen, birle, dégin, dégri, dék, keri, kibi, kibik, köre, ötri, özge, soñ, soñra, takı, tapa, tig, tigin, tigrü, utru, üze, üzre, üçün, yaru*.

Kuvvetlendirme edatları: *ançak, degül, magat, ok, takı*. Arapça ve Farsça olanlar: *bes, elbette, kat'â, lâ bûd*.

Denkleştirme edatları: *né...né, takı...takı, yâ...yâ, yâhûd*.

Soru edatları: *kayda, kaydan, né, néçe, néçük, néçün*.

Cevap edatları: *belî, elbette, evet, yok*.

Ünlemler

â (â kiçi, â kerîm Tagrı), abav, abu, ay (ay sen, ay siz), bes, eyâ, é (é ol algış-lı hatun, kelsen e, söylesen e), hayf, heyhât, vay, zinhâr.

Fiil Çekimi

Görülen Geçmiş Zaman

Bu ekin ünsüz uyumuna tam olarak uyduğundan bahsedilemez. Tonsuz ünsüzlü kimi fiillerin tonlu ünlülü ekler aldığı görülmektedir. Düzlük-yuvarlaklık uyumu her zaman uygulanmaz.

Teklik 1. kişi: *-Dîm, -Dûm, -Dîm men, -DU men*

Teklik 1. kişide yuvarlak ünlülü kelime tabanlarına yuvarlak ünlülü ekler gelerek uyum sağlanır. Fakat düz ünlülü kelimelerde uyum yoktur. Ekler düz ünlülü gelebildiği gibi yuvarlak ünlülü de gelebilir. İstisnalar olmakla birlikte ünsüz uyumu vardır.

aldım, bildim men, boldum, izdedüm, içtim, keldim ~ keldü men, kélmedim men, kemişdüm, kıldum, kılındım men, korktum, sançtum, sökdüm, tiledim, yaratdım, yattum.

Teklik 2. kişi: *-Dîñ, -DUñ, -Dîñ sen*

Düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyulmaktadır.

bardın, boldun, çıkdın sen, içtin, keldin, keltürdün, kıldın sen, korktu, könderdin sen, tuttu, urdu, urmadın

Teklik 3. kişi: *-DI, -DU*

Ek, 3. teklik kişide daima düz ünlüdür. Yuvarlak ünlü biçimleri *Kitâbu'l-İdrâk*'te yer almaktadır.

atdı, bildürdi, boldı, buyurdi, çıkardı, kedi, konuştu, olturdi, ökündü, sakladı, sürüdi, tapdı, tiledi, tur guzdu, uzatmadı, yattı, yükündü.

Çokluk 1. kişi: *-DIK, -DUK, -DUK biz, -DU biz, -DU miz, -DUKLAR*

-DU biz, -DU miz, -DUKLAR örnekleri *Kitâbu'l-İdrâk*'te geçmektedir.

añduk biz, ayıttuk, bildük biz, bolduk biz, keldik ~ keldük ~ keldü biz ~ keldü miz ~ keldükler, kettük, kılduk, öltürmedük, yazduk

Çokluk 2. kişi: *-DIñlz, -DUñlz, -DUñUz, -DIñlzlAr*

aldıñız, bolduñuz, buyurdıñız, keldiniz, keltürdiñiz, keldürdiñiz, bolduñuz, öltürdüñiz; keldiñizler.

Çokluk 3. kişi: *-DILAr, -DI anlar, -DILAr anlar*

akdılar, arturdılar, boldılar, çızdılar, içtiler, izlediler, keldiler, kılıştılar anlar, tiledi anlar, turdılar, uruşdılar, üstiler, yazdılar.

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Kıpçak Türkçesinde kullanılan ilk öğrenilen geçmiş zaman eki genel Türkçenin eki olan *-mİş*'tir. Diğer zamanlara göre kullanımı daha azdır.

1) -mİş

Teklik 1. kişi: *-mİş men*

kélmiş men, kétmiş men.

Teklik 2. kişi: *-mİş sen*

bolmış sen, imiş sen, kélmiş sen, kılınmış sen.

Teklik 3. kişi: *-mİş*

barmış, batmış, bükmiş, çıkmış, ezmiş, kélmiş, minmiş, okımamış, yatmış, yazmış.

Çokluk 1. kişi: *-mİş biz*

kélmiş biz.

Çokluk 2. kişi: *-mİş siz*

kélmiş siz.

Çokluk 3. kişi: *-mİşLAR*

çıkılmışlar, émişler, kélmişler, kétmişler, kılmamışlar.

2) -p, -(I/U)ptır, -(I/U)ptUr, -(I/U)p turur

-p zarf-fiil ekiyle bu ekin *tur-* fiilinin geniş zamanı olan *turur* ile birlikte oluşturdukları bir öğrenilen geçmiş zaman çekimidir. *tur-* fiiline gelen geniş zaman eki çoklukla düşmüş ve ekleşme meydana gelmiştir. Kimi örneklerde

tur- yardımcı fiili kullanılmadan -p zarf-fiil ekine doğrudan şahıs ekleri getirilerek de geçmiş zaman ifadesi yapılır. Kullanım sıklığı eserden esere değişmektedir. *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de -mış ekiyle aynı anlama geldiği belirtilmiştir. *Kavâfnü'l-Küllîyye*'de ekin geçmiş zamanla şimdiki zaman arasında ortaklaşa kullanıldığı, şimdiki zaman anlamının daha ağır bastığı kaydedilmiştir. Kimi metinlerde ekin görülen geçmiş zamanı ifade ettiği de görülmektedir.

Teklik 1. kişi: -(I/U)p men, --(I/U)ptlr men, --(I/U)p turur men
éñiptir men, étip men, körüp men, kéliptir men, kélip turur men.

Teklik 2. kişi: --(I/U)p sen, --(I/U)ptlr sen

alıp sen, almayıp sen, ayta bilip sen, biliptir sen, buzup sen, déptir sen, içip-tir sen.

Teklik 3. kişi: --(I/U)ptlr, --(I/U)ptUr, --(I/U)ptUrUr

açılıptur, aytıp turur, boluptur, bolup turur, eyerleniptir, kéliptir, kétiptir, kılıp turur, kéçıptür, turuptur, olтурuptur.

Çokluk 1. kişi: --(I/U)ptlr biz, --(I/U)ptUr biz

kéliptir biz.

Çokluk 2. kişi: --(I/U)ptlr siz, --(I/U)ptUr siz

kéliptir siz.

Çokluk 3. kişi: --(I/U)ptlrlAr, --(I/U)ptUrlAr

aytıpturlar, aytıp tururlar, bolup tururlar, kéliptirler, öğrenip tururlar.

Geniş Zaman

Geniş zaman eki olarak -r, -Ar ve -Ur ekleri kullanılmaktadır. *Ettuhfetü'z-Zekiyye*'de ekin bu ekin hem şimdiki zamanı hem gelecek zaman ihtimalini içerdiğini belirtmektedir.

Teklik 1. kişi: -r men, -Ar men, -Ur men

alur men, bağışlar men, çeker men, izler men, kélür men, kéter men, körer men, sever men, sözler men, yaratır men.

Teklik 2. kişi: -r sen, -Ar sen, -Ur sen

alur sen, aytur sen, çizir sen, kélür sen, könderür sen, okur sen, tapar sen, turur sen.

Teklik 3. kişi: -r, -Ar, -Ur

ağar, alur, başlar, benzer, biler, bilür, bolur ol, kaytarur, kélür, kılınur ol, koyar, körer, sır, sözler, uzanur, yürütür.

Çokluk 1. kişi: -r biz, -Ar biz, -Ur biz, -Ur miz

aydur biz, içer biz, kélür biz ~ kélür miz, kéltürür biz, küler biz, okır biz, yir biz, yükürür biz.

Çokluk 2. kişi: -r siz, -Ar siz, -Ur siz, -Ur sizler

alur siz, baırur siz, bilür siz, içer siz, kélür siz, kélür sizler, kılar siz, körer siz, sorar siz, turur siz.

Çokluk 3. kişi: -rİAr, -ArİAr, -UrİAr

atarlar, aydurlar, bakarlar, bolurlar, kaçarlar, kelürler, keterler, tururlar.

Geniş zamanın olumsuzu: -mAs, -mAz

ayıtmaz men, okımas sen, sürmes, tüşmez, kélmez siz, kélmes biz, kéltürmes biz, aňmaz siz, ayırmazlar, kélmezler.

Tuhfetü'z-zekiyye'de, "Tatar diyalektinde kelmeydir men, kelmeydir biz ve kelmeydür seň, kelmeydir siz, kelmeydir, kelmeydirler denir ki 'gelmem, gelmeyiz, gelmezsin, gelmezsiniz, gelmez, gelmezler' demektir" diyerek ekin başka bir biçimine vurgu yapmaktadır.

Şimdiki Zaman

1) -Adİr, -AdUr, -ydİr, -A turur

-A zarf-fiil ekinin *tur-* yardımcı fiilinin geniş zamanı olan *turur* ile birlikte oluşturdukları şimdiki zaman çekimidir. Ünlüyle biten fiil tabanlarına zarf-fiil eki -y olarak gelmektedir. *tur-* fiiline gelen geniş zaman eki bazen düşmektedir. *Ettuhfetü'z-Zekiyye*'de bu ekin şimdiki zaman yanında gelecek zaman da ifade edebileceği belirtilmiştir. Olumsuzu -*mAydİr* biçiminde kullanılmaktadır.

Teklik 1. kişi: -Adİr men, -ydİr men

aladır men, kéledir men, sınadır men, yumruklaydır men.

Teklik 2. kişi: -Adİr sen, -ydİr sen

aladır sen, kéledir sen, söyleydir sen.

Teklik 3. kişi: -Adİr, -A turur, -A durur, -ydİr

aladır, aňadır, arturadır, bakadır, bére turur, bişe durur, kéle turur, kél-meydir men, maňlaydır, okımaydır, okıyadır.

Çokluk 1. kişi: -Adİr biz, -Adİr miz, -ydİr biz

aladır biz, bovuzlaydır biz, kéledir miz.

Çokluk 2. kişi: -Adİr siz, -ydİr siz

aladır siz, kéledir siz, söyleydir siz.

Çokluk 3. kişi: -AdİrlAr, -ydİrlAr

aladırlar, başlaydırlar, kéledirler.

2) -yor, -yorur

Tuhfetü'z-Zekiyye'de yazar şimdiki zaman ekinin -yor, -yorur biçiminden bahsediyor. Fakat ekin ünlüsünün düz mü yuvarlak mı, kalın mı ince mi okunacağı belli değildir: -yor (-yur, -yür ?), -yorur (yürür ?). Tuhfetü'z-Zekiyye'de verilen örnekler şunlardır: *başlamayyor, başlamayyorur, başlıyor, başlıyorur, başlıyorken, başlıyorur, keleyor, keleyorken, keleyorlar, keleyorur, keliyorlar, kelmeyor, kelmeyyorur, keteyor, keteyorken, keteyorur, ketmeyor, ketmeyyorur, maňlayor men, yatayor, yatmayor, yumruklayor, yumruklayorken, yumruk-lamayyor, yumruklayorur*. Ayrıca Kavânî'nü'l-Küllîyye'de *keleyur, keleyurlar*

kelimelerinde Latin alfabesine *-yur* olarak aktarılan ekler de şimdiki zaman olarak gösterilmiştir.

Gelecek Zaman

Kıpçak Türkçesinin gelecek zaman eki *-GA, -GAy, -KAy*'dır. Diğer ekler yalnız bir eserde kullanılmıştır.

1) -GA, -GAy, -KAy

Teklik 1. kişi: -GA men, -GAy men, -KAy men

alماغay men, aytkay men, bırakkay men, bérgey men, ٱkkay men, kélge men, kélgey men, kılğay men, kórge men, urğay men.

Teklik 2. kişi: -GA sen, -GAy sen, -KA sen

ayıtماغay sen, bıçke sen, dége sen, dutماغay sen, durguzğay sen, içke sen, kélge sen, kılğay sen, koymاغay sen, tikgey sen, yumğay sen.

Teklik 3. kişi. -GA, -GAy, -KA, -KAy

açماغay, artka, bargay, basğay, bolğay, ٱzğay, éşitkey, kélge, olturtğay, yatماغay, yitürgey, yürítgey.

Çokluk 1. kişi: -GA biz, -GAy biz, -KAy biz

baglagay biz, bolğay biz, ٱkkay biz, ınangay biz, içirgey biz, kélge biz, kétkey biz, kılğay biz.

Çokluk 2. kişi: -GA siz, -GAy siz, -KAy siz

bolğay siz, ٱzğay siz, kórgey siz, tutkay siz.

Çokluk 3. kişi: -GAylAr, -KAylAr

aytkaylar, içkeyler, kelgeyler, uyğaylar, yürigeyleyler, yétmegeyleyler.

2) -Asl

Tuhfetü'z-Zekiyye'de -Asl ekinin gelecek zaman eki olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Bu kitapta verilenler dışında metinlerde kullanım örneğine rastlanmamıştır: *alası men, alası sen, alası, alası biz, alası siz, alasılar*. Bu eserde, Türkmenlerin *-AcAK* ve *-IsAr* eklerini kullandıkları da belirtilmiştir.

3) -IsAr, -UsAr

Örnekleri *Gülistân Tercümesi*'nde geçmektedir: *alusar, bolisar, bolusar, kaytarmayısar, kéliser, öliser*. *Tuhfetü'z-Zekiyye'de* ekin Türkmence olduğu kaydedilmiştir.

4) -tAçl

Kitâbu'l-İdrâk'te bu ekin gelecek zaman ifadesinde kullanıldığı belirtilmiş ve *Señcer turtaçdır* "Sencer ileride kalkacaktır" örneği verilmiş, fakat metinlerde kullanılmamıştır.

Emir Kipi

Teklik 1. kişi: -Aylm, -GAylm

-*Aylm*: alayım, aytayım, bolayım, içeyim, kéleyim, kılayım, turayım, yatayım.

-*GAylm*: bargayım, dégeyim, kélgeyim, okıgayım.

Teklik 2. kişi: *eksiz*, -*GIl*, -*KIl*, -*GUL*, -*GIn*, -*KIn*

Kavânînü'l-Külliyye ve *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de teklik 2. kişide emir kipinin eksiz olduğu, ekin ise pekiştirme görevinde kullanıldığı belirtilir. *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de pekiştirme eki olarak -*GIn*, -*GUn*, -*KIn*, -*KUn* verilir. Hatta yazar, bu ekin -*GIl* olduğunu söyleyenlere değer verilmemesini, çünkü bu ekin başka dillerden Türkçeyi bilmeyenler tarafından getirildiğini ileri sürer.

Eksiz: *aytl*, *bağısla!*, *bol!*, *bovuzla*, *bill*, *tut!*, *yumrukla*.

-*GIl*, -*KIl*: *algıl*, *atkıl*, *bargıl*, *bırakkıl*, *bilgil*, *bolgıl*, *sürgil*, *yakgıl*, *yatkıl*, *yégil*, *yırlagıl*, *yumşatgıl*, *yutkıl*.

-*GUL*: *bolgul*, *oturgul*, *öltürgül*, *turgul*.

-*GIn*, -*KIn*: *kélgın*, *kétmekin*, *turgun*, *yatkın*, *yatmakın*.

Teklik 3. kişi: -*sIn*, -*sUn*

bolsun, *bovuzlasın*, *cızısın*, *kelsin*, *saklansun*, *sınsun*, *tirilmesün*, *urmasun* *ursın*, *yunsun*, *yürütsün*.

Çokluk 1. kişi: -*All*, -*Allm*, -*GAllm*, -*AllK*

Kavânînü'l-Külliyye'de ekin -*AllK* olduğu, Türkmenlerin -*Allm* biçimini kullandıkları belirtilmiş, bir yerde de -*AllK* biçiminin geniş zaman ifade ettiğine işaret edilmiştir. -*All* biçimleri Kodeks Kumanikus'ta geçmektedir.

-*Allm*: *alalım*, *almalım*, *aytalım*, *içelim*, *kılalım*, *kételim*, *yatalım*.

-*GAllm*: *bargalım*, *dégelim*, *kélgelim*.

-*AllK*: *alalık*, *almalık*, *kélelik*, *yatalık*, *yélik*.

-*All*: *arınalı*, *kılalı*, *mineli*, *yuvunalı*.

Çokluk 2. kişi: -*η*, -(*I/U*)*ηIz*, -(*I/U*)*ηuz*, -*ηAr*

-*η*: *alıη*, *atıη*, *keliη*, *miniη*, *olturuη*, *ögreniη*.

-*ηIz*: *alıηız*, *atuηuz*, *barıηız*, *cızıηız*, *kétmeηiz*, *kılmaηız*, *olturmaηız*, *söyleηiz*, *turuηuz*.

-*ηAr*: *éşitiηler*.

Çokluk 3. kişi: -*sInAr*, -*sUnAr*

bıraksunlar, *bolsunlar*, *kalsunlar*, *kélsinler*, *kélsünler*, *kétsinler*, *ursınlar*.

Şart Kipi

Kıpçak Türkçesinde şart eki -*sA* biçimindedir. +*AN* ekiyle genişlemiş -*sAηAN* biçimine de *Gülistan Tercümesi*'nde iki örnekte rastlanmıştır: *bolsaηan*, *ikseηen*.

Teklik 1. kişi: -*sAm*

alsam, *bolsam*, *içmesem*, *öltürmesem*, *sögsem*, *tursam*, *yüzlensem*.

Teklik 2. kişi: -*sAη*, -*sA sen*

alsa sen, *atsaη*, *aytsaη*, *kélse sen*, *tepretsen*, *toğursa sen*, *tursaη*, *yazsaη*.

Teklik 3. kişi: -sA

açsa, alsa, bérse, durguzsa, tapmasa, tursa, tutsa, uzansa, yaşasa, yürimese.

Çokluk 1. kişi: -sAK

alsak, barsak, kélsək, kórsek, ozsak, tapsak, tursak.

Çokluk 2. kişi: -sAñız

alsañız, çekışseñiz, kétseniz, korksañız, kórseñiz, tursañız, uysañız.

Çokluk 3. kişi: -sALAR:

alsalar, başlamasalar, bilseler, kétseler, kirseler, ötseler, satsalar, tursalar.

İstek Kipi

Kimi eserlerde nadiren -A olarak kullanılmaktadır. Emir eklerinde istek ifadesi de bulunmaktadır. Kıpçak Türkçesinde tespit ettiğimiz örnekler çoklukla teklik 3. kişiye aittir: *aña, atalar, bolmaya, içmeye, kéte, ola, oldura, tutam, yana, yaza men, yitüre.*

Gereklilik

Kıpçak Türkçesinde gereklilik *kérek*, -mA *kérek*, -mA *kérek*, -sA *kérek* vb. yapılarla ifade edilir:

dutmak kérek, étmek kérek, kaygırmax kérek, tözme kérek.

Ek-Fiil (İsim Fiili)

Kıpçak Türkçesinde isim cümlelerinde bildirme birinci ve ikinci şahıslarda kişi zamirleriyle, üçüncü şahıslarda ise *ér-* ve *tur-* yardımcı fiiliyle yapılmaktadır. Olumsuzunda ise *émes*, *érmez*, *degül* biçimleri kullanılmaktadır:

dâyim men, degül men; yâr sen, yégregi sen; ulugdur, barâbar turur; der-vîşler biz, ümmet siz, ekizek tururlar; işi degül, revâ degül.

Kıpçak Türkçesi metinlerinde ek-fiile *é-*, *ér-* biçimlerinde rastlanmaktadır. Bu yardımcı fiil, -ken zarf-fiili (éken, érken), -dük sıfat-fiili (édügi, érdügi) ve isimlerde olumsuzluk (émes, érmes, érmez) yanında, öğrenilen geçmiş zaman (émiş, érmiş), görülen geçmiş zaman (édi, érdi) ve şart (ése, érse) ekleriyle fiillerin birleşik çekimlerinde kullanılır.

Birleşik Kipler

A. Hikâye

Öğrenilen geçmiş, görülen geçmiş, geniş ve gelecek zamanla şartın hikâye çekimleri vardır. Bunlar *é-*, *ér-* ek-fiillerinin -DI eki almasıyla çekimlenmektedir.

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi: *turmuş édim, kalmış érdi, togmamış érdi, turmuşlar édi, turuptur édi, miniptirdi, miniptirlerdi, yaratılmış érdiler, barıp turur érdi, kılıp turur érdi.*

Görülen geçmiş zamanın hikâyesi: *başladı érse, buldum édi, kéttümse, kéttiñizse, kıldı érse.*

Geniş zamanın hikâyesi: *ataradı, aňlar édim, alırdım, barırlar édi, bilür érdim, köterür érdim, okurdi, atarlardı, aydurlardı, içerlerdi, akmas érdi, kerekmes érdi, tüşmes édük biz.*

Gelecek zamanın hikâyesi: *aňlagay édim, bérgey édik, bolgay édi, kılma-gay érdi, tapgay érdük, tüşgey érdi, olası érdi.*

Şartın hikâyesi: *aňlasam édi, bilse érdim, tapsa édi, keltürseydi, bolmasam érdi, sürtmese érdi.*

B. Rivayet

Geniş zamanın rivayeti: *éksülür érmış, yér émiş.*

C. Şart

Öğrenilen geçmiş zamanın şartı: *turmışsa.*

Görülen geçmiş zamanın şartı: “-inca” anlamında zarflar yapar: *başladı érse, eşittim érse, aldımşa, kéttükse, kördüm érse, okudum ése, aldınızsa, turdısa, aldılarsa, aldısalar, keltürdiyse, körgüzürse.*

Geniş zamanın şartı: *alursak, alursañız, bilür éseñ, izder éseñ, ketersem, keterse, körürseñ, turursa, kılmas érse.*

Gelecek zamanın şartı: *turgaysa.*

Fiillerde Olumsuzluk

Kıpçak Türkçesinde fiillerde olumsuzluk *-mA-* ekiyle yapılmaktadır. Yalnız geniş zamanın olumsuzu *-mAs, -mAz* ekleriyleledir.

-mA-: *açmagay, olturma, kelmeseñ, almadım, bakmadı, kélmegey men, tépretmegey, uzatmagay, turmasa.*

-mAs, -mAz: *barmas sen, bérmes sen, bolmaz, kélmes biz, kelmezler, kılmas idim, kökermes, tüşmez, yürimez.*

Fiillerde Soru

Kıpçak Türkçesinde iki türlü soru yapılmaktadır: Birincisi soru kelimele-riyle, ikincisi ise *-mI* ve *-mU* ekleriyle. Halis Kıpçak Türkçesinin soru eki *-mI*’dır.

bişmiş midür, kældik mü, kéleyim mi, kélgey mi, kélür mü sen, olturup mıdur, yaratılmış mu, tilemedi mi, eşitmediñiz mi, körmediñ mü sen, körmes sen mi.

Yeterlik Fiili

Kıpçak Türkçesinde yeterlik *al-* ve *bil-* fiilleriyle yapılmaktadır. *bil-* fiili-nin kullanım alanı daha geniştir. Yalnız Kodeks Kumanikus’ta *al-* fiiline diğer eserlere göre daha sık rastlanır.

bil- ile: *kutula bilse, kite bilmes, köre bilmes.*

al- ile: *baralmaz biz, éte almaz, köre almadım, tuta almas.*

Sıfat-Fiil Ekleri

-AçAK: Gelecek zaman sıfat-fiilidir: *kéleçek yér, okıyaçak yér, olturaçak yér, tutaçak endâm, yéyecek un.*

-Ar, -Ir, -Ur: Geniş zaman sıfat-fiilidir: *akar su, atar vakt, bilür kişi, kélir ayna, kéyer ton, öler hâletde, satılır nerse, tezgînür yér, tınlar kişi, uçar kuş, yürür tegirmen, yüzer hâlde.*

-Asl: Gelecek zaman sıfat-fiilidir. Kalıcı isimler de yapar (bk. Fiilden isim yapma ekleri): *kélesi hâl, kélesi mihnet, yatası yér.*

-DAÇl: Gelecek zaman sıfat-fiilidir: *kéldeçi ay, kéldeçi yıl.*

-DIK, -DUK: Geçmiş zaman sıfat-fiilidir: *aldığım, ayıttığı, bıraktığı, bolduğu, dédüğümüz, érdüğün, ériştüğü, işledüğüdür, kasd kılduğu, tilediği, yürüdüki.*

-GAN: Geçmiş zaman sıfat-fiilidir. Kalıplaşarak kalıcı isimler de türetebilir (bk. Fiilden isim yapma ekleri). Üzerine isim çekim ekleri almaktadır: *açgan, algan, almaganım, bargan, bilgen, bérge, çekmegen, çıkan, doğurkan, éşitken, kélgen, kalganlardan, kılğanların, saklagan, sığınğanların, sinamagan, tapungan, tégmegen, tutgan, urgan, yaratganı, yarlıkagan, yatgan.*

Bastaki /G-/ ünsüzünün düştüğü örnekler de vardır. *kalan, togan.*

-GII: Geniş zaman sıfat-fiilidir: *örtüglü turur, sewüglü turur.*

-GU: Gelecek zaman sıfat-fiil ekidir: *olturgu yérler, küçleri yétgü kadarınca.*

-mAÇl: Gelecek zaman sıfat-fiilidir. “-mayacak” anlamında sıfat-fiil ekidir: *bolmaçı sözler.*

-mAs, -mAz: Geniş zaman sıfat-fiilidir, olumsuzluk yapar: *bilmezler katında, körmes bol-, körmes köz, körünmes nérse, tutmas él, uymas kişi, yaramas söz, yaramaz ün, yétmeske.*

-mİş: Geçmiş zaman sıfat-fiilidir: *atılmamış hâlde, aytmış bol-, bağlanmış kemi, bişmiş kerpîç, bişmiş et, édilmiş ol-, kılınmış bol-, kızarmış yüzlü, kömülmiş mâl, körmîşi yok, okımışın yok, yazuklamış.*

Zarf-Fiil Ekleri

-A: Çoklukla birleşik fiil yapımında kullanılır: *aha tur-, küle kél-, mine két-, tura kél-, yapıştura, yıkıla tura; ite bil-, kerile tol-, ayta bil-, baka kal-, bara bil-, tektura bol-, yakıla yaz-, öre tur-, öte kör-, tura tüş-.*

Ayrıca şimdiki zaman çekiminde kullanılan *-AdIr* ekinin yapımında kullanılır: *kéledir men, okıyadır, silkinedir.*

Kalıplaşarak zarf ve edatlar yapmıştır: *érte, basa, köre, öte, kayra, yana* (Fiilden isim yaptığı örnek için bk. Yapım ekleri).

-ArAK: Örneği azdır: *sañçışarak, tartarak.*

-bAn: Ekin bağlama ünlüsü düzlük-yuvarlaklı uyumuna uyar: *alıban, boluban, çıkıban, kiliben, kizleben, körüben, külüben, turuban, yürüben.*

-ArDA, -UrDA (< -Ar +dA): Sıfat-fiil ekiyle bulunma durumu ekinde oluşmuştur. “-ırken, -ınca” anlamları vermektedir: *batarda* “batarken”, *içerde*, *kêlürde*, *tururda*.

-ArGA, -UrGA (< -Ar, -Ur +GA): Sıfat-fiil ekiyle yönelme durumu ekinde oluşmuştur “-mak için, -maya” anlamında zarflar yapar: *alurga*, *bésleyürge*, *éterge*, *kaçarg*.

-DI érse: Görülen geçmiş zaman ekiyle ek-fiilin şart çekiminden oluşmuştur. “-ınca” anlamı vermektedir: *bildük érse* “bilince”, *boldı érse*, *éşitti érse*, *kılmadı érse*, *kördüm érse*.

-dUKÇA (< -dIK +ÇA): Sıfat-fiil ekiyle eşitlik durumu ekinde oluşmuştur: *boldukça*, *keldükçe*.

İyelik eki ile genişleyebilir: *kêldükümçe*, *kêldükünçe*, *kêldükümüzçe*, *kêldüklerinçe*, *yêtdüğünçe*.

-dIKdA, -dUKdA (< -dUK+dA): Sıfat-fiil ekiyle bulunma durumu ekinde oluşmuştur: *çıkıldıkta*, *kirdükte*.

Az da olsa iyelik eki ile genişlemiş örnekleri vardır. *batığında*.

-GAÇ: “-ınca” anlamı vermektedir: *algaç* “alınca”, *çıkkaç*, *kéter égeç*, *égeç*, *tutgaç*.

-GAIL: “-mak için” anlamı vermektedir: *kêlgeli*, *körgeli*, *yatkalı*, *yazgalı*:

Ek, *beri* edatıyla birlikte zaman ifade eder: *kétkeli beri*, *yatkalı beri*, *yazgalı beri*.

-GAnÇA (< -GAn+ÇA): Sıfat-fiil ekiyle eşitlik durumu ekinde oluşmuştur: *aytgança*, *sövgençe*, *tilegençe*, *küçi yétgençe*.

-GAn sıfat-fiil ekinde sonra araya iyelik ekleri girebilir: *yétkeninçe*.

-GAndA (< -GAn+dA): Sıfat-fiil ekiyle bulunma durumu ekinde oluşmuştur: *atganda*, *batganda*, *bolmaganda*, *éşitkende*, *çekgende*, *içgende*, *kayıtganda*, *körgende*, *mingende*, *sürgende*, *tapulmaganda*, *togganda*, *tüşgende*, *urganda*, *yatkanda*.

Sıfat-fiil ekinde sonra araya iyelik ekleri de girebilir: *çıkanımda*, *ölgeninde*.

-GAndAn (soğra) (< -GAn+dAn): Sıfat-fiil ekiyle ayrılma durumu ekinde oluşmuştur: *bolmagandan soğra*, *kétkenden soğra*, *mingenden soğra*, *ölgeninden soğra*, *sürtgenden soğra*.

-GInÇA, -GUñÇA (< -GUñ + ÇA): Fiilden isim yapma ekiyle eşitlik durumu ekinde oluşmuştur: *atkınça*, *bargınça*, *étkinçe*, *kalgınça*, *kêlginçe*, *oturgunça*, *ölgünçe*, *tirleginçe*, *togurgunça*, *tökülğünçe*, *yatkınça*, *yéginçe*, *yüriginçe*.

İyelik ekleri de alabilir: *küçün yétkeninçe*.

-I, -U: *aglayu*, *kêlü yorı*, *étmek yéyü*, *yorıyü*, *salı ver-*, *ürü tur-*, *yorı bar-*, *kaytaru*, *yarlıkayu*, *déyü*, *üleştirü*.

Bazı örneklerde kalıplaşmıştır: *ayrı*, *takı*, *yağşı*.

-İçAK, UçAK: “-ınca” anlamı verir: *bakışcak, çıkışcak, kéçişcek, kéliçek, körüşek, ölüçek, turışcak, tüşişcek, yüriyecek*.

-ken: Hem é- ek-filinden sonra hem de şimdiki ve geniş zaman eklerinden sonra gelmektedir: *başlayorken, keleyorken, kéter éken, keteyorken, kılur érken, yumruklayorken*.

-mAsdAn, -mAsdIn, -mAZdAn (burun): Geniş zaman sıfat-fil ve ayrılma durumu ekinden oluşmuştur. *ayıtmasdan burun, barmasdan burun, başlamasdan burun, bolmasdan burun, kaçmasdan burun, kurumazdan burun, olturmasdan burun, sokmazdan burun, toldurmazdan burun, tüşmesden burun*.

-mAyIn: *akmayın, arınmayın, bilmeyin, bolmayın, içmeyin, koymayın, körmeyin, sançmayın, tartmayın, tépretmeyin, toymayın, yémeyin, yülimeyin*.

-mAyInçA: *almayınça, bolmayınça, kélmeyinçe, körmeyinçe, ölmeyinçe, sormayınça, yémeyinçe*.

-mİşçA (< -mİş+çA): Sıfat-fil ekiyle eşitlik durumu ekinden oluşmuştur: *bolmuşça, katmışça*.

Sıfat-fil ekinden sonraya araya iyelik ekleri girebilir. *fikir érmişinçe, küç yétmişinçe*.

-p: Kıpçak Türkçesinin en çok kullanılan zarf-fil ekidir. Ünlüyle biten fiillere çoklukla yardımcı ünlü almadan gelir: *aglayıp, agrıp, alıp, arıp, aşap, baglap, bağlanup, barıp, bolup, éyerlep, izdep, kétip, körüp, koyup, oturup, sövünüp, taşlap, tép (dé), yégrip*.

-y: -A zarf-fil eki ünsüzle ile biten fiil tabanlarına, -y ise ünlü ile biten fiil tabanlarına gelmektedir. Aynı zamanda -mA- olumsuzluk eki de daima -y eki alır: *açmay, buzovley, sözley, tiley*.

Bu ek, daha çok -ydlr biçimindeki şimdiki zaman çekiminde kullanılır: *bovuzlaydır biz, kaynaydır, söyleydir siz, yumruklaydır men*.

Birleşik Fiiller

A. isim + yardımcı fiil

Kıpçak Türkçesinde isim+yardımcı fiil yapısında çok sayıda birleşik fiil bulunmaktadır. Özellikle *bol-*, *ét-*, *éyle-*, *kıl-* gibi yardımcı fiillere genel Türkçede olduğu gibi, sıkça rastlanılmaktadır. Burada verdiğimiz fiillerin bazıları (*aç-*, *al-*, *iç-*, *kör-* vb.) asıl fiil olmalarına rağmen kendi anlamlarını kaybederek kalıplaşmış ve yardımcı fiil görevinde kullanılmışlardır. Bu yapılarda kelimelerden biri veya her ikisi asıl anlamlarını kaybetmişler veya deyimleşmişlerdir.

Kıpçak Türkçesi metinlerinde bu tür yapılar aşağıda verilenlerden ibaret değildir.

aç-: köñül aç-.

al-: borç al-, nasîb al-, öç al-, satun al-.

bar-: karşı bar-, yolsuz bar-.

bér-: ant bér-, arka bér-, aş bér-, borç bér-, cân bér-, cevap bér-, iş bér-, köñül bér-, nasîhat bér-, selâm bér-, şifâ bér-.

bol-: âgâh bol-, 'ayb bol-, eşitmiş bol-, feth bol-, gâlib bol-, hasta bol-, hâzır ol-, kâdir ol-, koyar bol-, köp bol-, mâlik bol-, ma'zûl bol-, minnet bol-, mürid bol-, müsellemler bol-, peydâ bol-, pişmân bol-, sag bol-, sayrı bol-, yarar bol-, yıkılur bol-, zâyî bol-.

éyle-: assı éyle-, bahâne éyle-, fâsid éyle-, helâk éyle-, murdâr éyle-, temâşa éyle-, yarî éyle-, zahmet éyle-.

iç-: ant iç-.

ét-: akın ét-, azat ét-, bütün ét-, da'vî ét-, fehmi ét-, harç ét-, kabûl ét-, kasd ét-, kulluk ét-, minnet ét-, nâz ét-, selam ét-, savaş ét-, tamâm ét-, tasnîf ét-, teferrûc ét-, tevbe ét-, yâd ét-, zâyî ét-, ziyân ét-, zulm ét-.

kıl-: âzâd kıl-, edâ kıl-, eser kıl-, fedâ kıl-, ibâdet kıl-, ikrâr kıl-, minnet kıl-, muhabbet kıl-, nafaka kıl-, namâz kıl-, nasîb kıl-, nazar kıl-, sabr kıl-, şâd kıl-, şûkr kıl-, taleb kıl-, telef kıl-, tefsîr kıl-, tevbe kıl-, vâcib kıl-, zâyî kıl-, ziyâret kıl-.

kél-: halel kél-, hoş kél-, karşı kél-, küç kél-.

kör-: maslahat kör-, revâ kör-.

ol-: damık ol-, karagu ol-, öl ol-, sayru ol-.

tur-: ték tur-, utru tur-, uyağ tur-.

tut-: buyruğ tut-, ezber tut-, minnet tut-, oruç tut-, töre tut-.

ur-: bahâ ur-, baş ur-, hüküm ur-.

B. fiil + zarf-fiil eki + yardımcı fiil (tasvirî fiiller)

Kıpçak Türkçesinde tasvirî fiiller farklı bir özellik göstermez. Diğer tarihî dönemlerle hemen hemen aynıdır. En dikkat çekici husus Çağatay Türkçesinde daha sık rastladığımız *al-* yeterlik fiilinin bu dönemde de görülmesidir.

Tezlik fiili: **bér-:** açâ bér-, ıya bér-, éte bér-, salı bér-.

Yaklaşma fiili: **bar-:** süre bar-, yorî bar-.

yaz-: köre yaz-, öle yaz-, tura yaz-, yıkıla yaz-.

Yeterlik fiili: **bil-:** ala bil-, ata bil-, ayta bil-, bara bil-, çıka bil-, köre bil-, okuyu bil-, tuta bil-, ura bil-, yéte bil-.

al-: baral- (< bar-a al-), éte al-, kôralma- (< kör-e alma-), tuta al-.

Süreklilik: **tur-:** öre tur- (örü tur-), burulup tur-, oturup tur-, susap tur-.

kal-: baka kal-.

3. Metin Çözümlemeleri

A. Kodeks Kumanikus

Çeviri yazı

1. Eger toz toprak kuyaşdan miñ miñ kurla yarık bolsa édi, hanuz Tenğriniñ yarıhlıkına köre karangıdır.

Çeviri

“Eğer toz toprak güneşten binlerce defa parlak olsa idi, yine de Tanrı’nın parlaklığına göre karanlıktır.”

Çeviri yazı

2. bilge, tétik kişiler
ménim sözim éşitiñler
éki yolnı ayrıñlar.
yarlı, miskin kişiler
yağşı bitigbilmesler
talaşman sözün inanırılar
örtlik tamukka tüşerler
yekniñ tuzakına ilnirler
anda ılap assov yoñ
néçe çağırsa éşitmeñ yoñ
hergiz dağı kuttılmak yoñ.

Çeviri

“Bilge, akıllı kişiler, benim sözü dinleyiniz, iki yolu ayırınız. Yoksul, miskin kişiler iyi kitabı bilmezler, kötülerin sözüne inanırılar, ateşli cehenneme düşerler, şeytanın tuzağına yakalanırlar. Ona artık yardım yok, ne kadar bağıırıp çağırsa da işitilmez, asla kurtulmak da yok.”

Dil bilgisi çözümlemeleri

éşitiñler < éş-i-t-iñler “işitin”

éş-: fiil tabanı

-i: yardımcı ünlü

-t-: fiilden fiil yapma eki

-iñler: çokluk 2. kişi emir eki

asov < asıg “fayda”

Çeviri yazı

1. tap, tap: tamızık,
tamadırgan tamızık,
kölegesi bir
köyedirgen tamızık. (ol köbelek)

Çeviri

“Tap, tap, damlacık,
damlayıveren damlacık,
gölgesi bir,
yakıveren damlacık. (kelebek).”

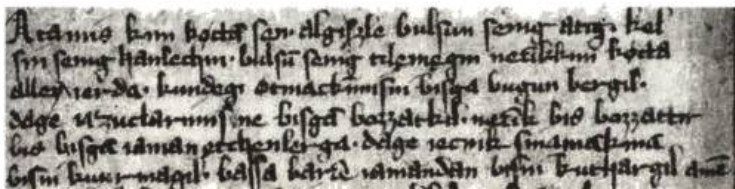
Çeviri yazı

2. sénde, ménde yoḥ,
seṅgir tavda yoḥ, ütlü taṣta yoḥ,
kıpçaḥda yoḥ. (ol kuş süt[i]dir)

Çeviri

“Sende, bende yok, kayada yok, oyuk taṣta yok, Kıpçak’ta yok. (kuş sütü).”

Dini metinler:

Kodeks Kumanikus 63b

Çeviri yazı

Atamız, kim kökte sén. Alğıslı bolsun séniñ atıñ, kélsin séniñ hanlıhıñ, bolsun séniñ tilemegiñ, néçik kim kökte, alley yerde. Kündegi ötmekimizni bizge bugün bérğil! Dağı yazuklarımızıñ bizge boşatıl, néçik biz boşatır biz bizge yaman étkenlerge. Dağı yékniñ sinamakına bizni küvürmegil. Basa barça yamandan bizni kutğargıl. Amen!

Çeviri

“Allahım, sen ki göktesin, senin adın mübarek olsun! Senin hanlığın gelsin, dileğin gökte nasılsa yerde de öyle olsun. Her günkü ekmeğimizi bize bugün ver. Bize kötülük edenlerin günahlarını bağışladığımız gibi sen de bizim günahlarımızı bağışla. Bizi şeytanın sinamasından geçirme. Her türlü kötülükten bizi kurtar. Amin.”

Dil bilgisi çözümlemeleri

ötmekimizni < ötmek+i+miz+ni “ekmeğimizi”

ötmek (< etmek): isim tabanı

+i: yardımcı ünlü

+miz: çokluk 1. kişi iyelik eki

+ni: belirtme durumu eki

néçik < né+çe+ök “nasıl”

né: isim kökü

+çe: eşitlik durumu eki

ök: kuvvetlendirme edatı

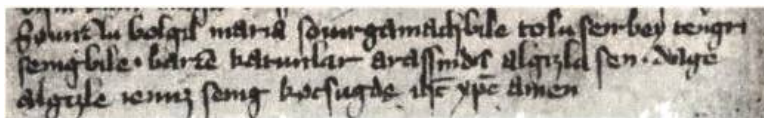
küvürmegil < ki-gür-me-gil “girdirme, içeri sokma”

ki-: fiil kökü

-gür-: fiilden fiil yapma eki

-me-: fiilden fiil yapma eki (olumsuzluk)

-gil: teklik 2. kişi emir eki

Kodeks Kumanikus 63b

Çeviri yazı

Sövünçlü bolgıl, Maria, soyurgamağ bile tolu sén! Béy Teñri sénin bile. Barça katunlar arasında algışlı sén, dağı algışlı yemiş sénin köksünde, Yesus Kristus, Amen!

Çeviri

“Sevinçli ol, Meryem, sen merhametle dolusun; İsus Hristos senin ile. Bütün kadınlar arasında mübareksin, mübarek yemiş senin göğsünde, İsus Hristos, amin!”

Dil bilgisi çözümlemeleri

sövünçlü < söv-ü-n-ç+lü “sevinçli”

söv- (< sev-): fiil kökü

-ü: yardımcı ünlü

-n-: fiilden fiil yapma eki (dönüşlülük)

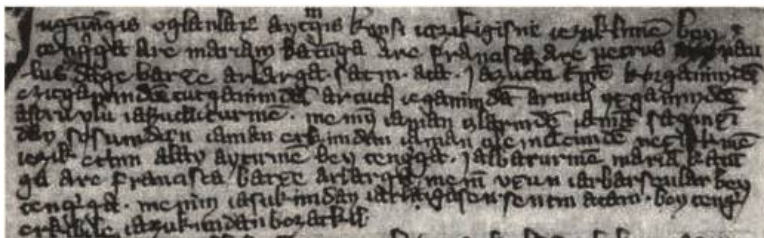
-ç: fiilden isim yapma eki

+lü: isimden isim yapma eki

soyurgamağ < soyurga-mağ “merhamet, kerem”

soyurga-: fiil tabanı “bağışlamak, hediye etmek” (< suy+urka-)

-mağ: fiilden isim yapma eki

Kodeks Kumanikus 61a

Çeviri yazı

Yügünüñiz oğlanlarım, aytıñız kénsi yazukıñıznı. Yazuklı mén Báy Tenrige, arı Mariam katunga, arı Franaska, arı Petrus, arı Pauluska, dağı barça arılarga, saa, tın ata. Yazuklutur mén körgenimden, eşitgenimden, tutganım-dan, artuğ yégenimden, artuğ içgenimden. Astru ulu yazuklutur mén ménim yaman işlerimden, yaman sagınçım-dan, sözüm-den, yaman érkimden, yaman tilemekimden. Néçik ki mén yazık éttim, alay aytır mén Báy Tenrige. Yalbarur mén Mariam katunga, arı Franaska, barça arılarga, ménim üçün yalbarsınlar Báy Tenrige, ménim yazukımdan yarlıgasın. Sén, tın atam, Báy Tenrı érki bile ménim yazukımdan boşatıl!

Çeviri

“Ey oğullarım! Eğiliniz (diz çökünüz), kendi günahlarınızı itiraf ediniz. Ey pederimiz, ben İsus Hristos’a, aziz Meryem hatuna, aziz Franz’a, aziz Petrus’a, aziz Pavlus’a ve bütün azizlere, sana günahkâрім. Gördüğüm-den, işittiğim-den, tuttuğumdan, çok yiyip içtiğimden dolayı günahkâрім ben... Kötü işlerimden, kötü düşüncemden, sözüm-den, kötü tercihimden, kötü dileğimden dolayı da çok günahkâрім. Ne kadar günah işlediysem, hepsini İsus Hristos’a itiraf ediyorum. Merhem hatuna, aziz Franz’a, bütün azizlere yalvarıyorum ki benim için İsus Hristos’a yalvarsınlar da o benim günahlarımı bağışlasın. Sen, aziz pederim, İsus Hristos’un yardımıyla benim günahlarımı bağışla!”

yügünüñiz < yükün-ü-nüz “eğiliniz, saygı gösteriniz”

yükün-: fiil tabanı

-ü: yardımcı ünlü

-nüz: çokluk 2. kişi emir eki

sagınçım-dan < sagın-ç+ı+m+dan “düşüncemden”

sagın-: fiil tabanı (< sa-k+ı-n-)

-ç: fiilden isim yapma eki

+ı: yardımcı ünlü

+m: teklik 1. kişi iyelik eki

+dan: ayrılma durumu eki

yalbarur men < yalbar-ur men “yalvarıyorum”

yalbar-: fiil tabanı

-ur: geniş zaman eki

men: teklik 1. kişi zamiri

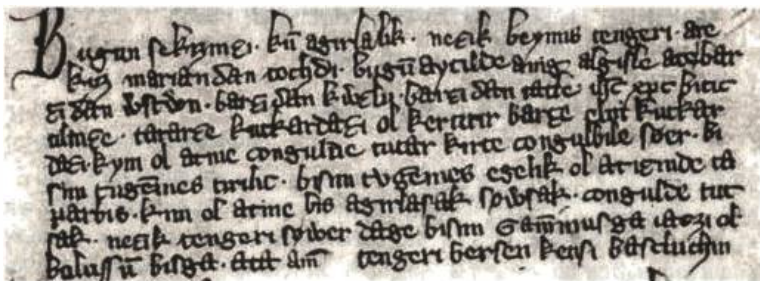
yarlıggasın < < yarlıg+ga-sın “bağışlasın, affetsin”

yarlıg: isim tabanı

+ga-: isimden fiil yapma eki

-sın: teklik 3. kişi emir eki

(*yarlıg* kelimesinin tahliliyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır: Marcel Erdal **yarlıg+ıg*, Mustafa Öner *yar-ı+lıg*, İbrahim Taş *yar-il-ıg* olarak tahlil etmişlerdir)

Kodeks Kumanikus 61b

Çeviri yazı

Bugün sekizinci kün ağırlalık, néçik Béyimiz Tenrı arı kız Mariamdan togdi. Bugün aytıldı anıñ algışlı atı, barçadan üstün, barçadan küçlü, barçadan tatlı. Yesus Kristus bitik tilinçe, Tatarça kutkardaçı; ol kértirir barça élni kutkardaçı. Kim ol atını köñülde tutar, kérti köñül bile söver, bizim tügenmes tirilik, bizim tügenmes égilik ol at içinde tapar biz. Kim ol atını biz ağırlasak, sövsek, köñülde tutsak, néçik Tenrı söver dağı bizim canımızğa yaqşı, ol boluşsun bizge ata! Amen! Tenrı bérsin kénsi bazluñın!

Çeviri

"Bugün sekizinci gün, saygı gösterelim, çünkü İsus Hristos aziz kız Mer-yem'den doğdu. Onun herkesten üstün, herkesten güçlü, herkesten tatlı, müba-rek adı bugün söylendi, İsus Hristos kitap dilince, Tatarca kurtarıcı. O, bütün halkları kurtarıcı anlamına gelir. Kim ki onun adını gönülde tutar, halis gönül ile sever, biz tükenmez hayatı, tükenmez iyiliği o ad içinde buluruz. Tanrı'nın bizim canımızı iyi sevdiği gibi, biz de onun adına saygı duyarsak, seversek, gönülde tutarsak, Tanrı bize yardım etsin! Amin. Tanrı kendi huzurunu versin."

Dil bilgisi çözümlemeleri

ağırlalık < ağır+la-lık "ağırlayalım, saygı gösterelim"

ağır: isim tabanı

+la-: isimden fiil yapma eki

-lık: çokluk 1. kişi emir/istek eki

tilinçe < til+i+n+çe

til: isim tabanı

+i: iyelik 3. kişi eki+

+n: zamir n'si

+çe: eşitlik durumu eki

kutkardaçı < kutkar-daçı “kurtarıcı, kurtaracak (olan)”

kutkar-: fiil gövdesi

-daçı: sıfat-fiil eki

kertirir < kert-i-r-ir “işaret eder, anlamına gelir”

kert-: fiil tabanı

-i: yardımcı ses

-r-: fiilden fiil yapma eki

-ir: geniş zaman eki

B. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinleri

Algış Bitigi

Çeviri yazı

1. Sağmosu Tawitniñ

Biy, yüreklenmeñiñ biley séniñ harşılamağın ménî, da né öçeşmeñiñ bile séniñ öğütlemegin ménî. Yarlığa maña, biyim, zéra hastamén, oñalt boyumnu ménim, zéra muşhullandılar söveklerim ménim. Canım ménim bék muşhullandı, da sén biy, nége diñrey? Hayt, biy da huthtar boyumnu ménim, tirciz ménî, biy, yarlıgamañıña köre séniñ. Zéra kimse bolmas ki ölümde angay séni, ya tamuhta tapunmañ étkeyler saña. Hazgandım mén küstünmeñimde ménim, yuvdum barça kéçeni ornumnu ménim, da yaşlarım bile ménim töşekimni çılattım. Muşhullandı yüreklenmeñten közüm ménim, oprandım mén üstüne barça duşmanlarımniñ ménim. Kéri turuñuz barçañız, haysılarıñız ki étirsiz töresizlikni. İştî biy avazıma yıglamañıñniñ ménim, iştî biy algışına ménim, da biy holthamnı ménim yöpsündü. Uyalgaylar da muşhullangaylar asrı barça duşmanlarım ménim, hayt-haylar kéri da uyalgaylar asrı tézinden da muşhullangaylar. Haybat ataga da ogulga da arican...

Çeviri

Davut'un İlahisi

"Ey İsus Hristos, beni kızgınlıkla karşılama; bana öfkeyle öğüt verme. İsus Hristos, hasta olduğum için bana merhamet et, kemiklerim acı çektiği için bedenimi iyileştir. Canım çok acı çekti; İsus Hristos, bu ne zamana kadar süreceksin? İsus Hristos, geri dön ve bedenimi kurtar; beni bağışlamanla hayata döndür. Çünkü ölünce seni kimse hatırlamayacak, cehennemde sana ibadet etmeyecekler. İniltirilerimden bıktım, bütün gece yerimi (yatağımı) yıkadım, döseğimi gözyaşlarımla ıslattım. Gözüm kızgınlıktan kederlendi, bütün düşmanlarımdan üstüne yıkıldım. Ey haksızlık (töresizlik) edenler, hepiniz geri durunuz. İsus Hristos ağlamamın sesini ve duamı işitti ve dileğimi kabul etti. Bütün düşmanlarım çok utanacak ve üzülecekler; çok çabuk utanıp, üzüлp geri dönecekler. Baba'ya, Oğul'a ve Kutsal Ruh'a yücelik olsun."

Dil bilgisi çözümlemeleri

yüreklenmeñiñ < yürek+le-n-meñ+iñ "kızgınlığın"

yürek: isim tabanı

+len- (< +le-n-): isimden fiil yapma eki

-meñ (< -mek): fiilden isim yapma eki

+iñ: teklik 2. kişi iyelik eki

h ar ılamagın < h ar ı+la-ma-gın “karşılama”

h ar ı (< karşı): isim tabanı (Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde keli-me ba ı k-ler h- olmaktadır)

+la-: isimden fiil yapma eki

-ma-: fiilden fiil yapma eki (olumsuzluk)

-gın: teklik 2. ki i emir eki

mu  h ullandılar < mu  h ul+lan-dı-lar “acı çektiler”

mu  h ul: isim tabanı (< Arapça: m   kil)

+lan-: isimden fiil yapma eki

-dı: görülen geçmiş zaman eki

-lar:  okluk 3. ki i eki

s veklerim < s vek+ler+im “kemiklerim”

s vek: isim tabanı (< s   ek)

+ler:  okluk eki

+im: teklik 1. ki i iyelik eki

yıglama ınını  < yı +la-ma +ım+nı  “a lamamın”

yı : isim tabanı

+la-: isimden fiil yapma eki

-ma : fiilden isim yapma eki

+ım: teklik 1. ki i iyelik eki

+nı : ilgi durumu eki

 ayth aylar <  ayt- ay-lar “geri dönecekler”

 ayt- (< kayt-): fiil tabanı

- ay (< -kay): gelecek zaman eki

-lar:  okluk 3. ki i eki

2. Uslu Hikarnın Sözü'nden:

...Oglum, oğşama badem térekine, ki barça téreklerden [burun] çiçeklenir da yemişin barça téreklerden sonra bérir, yohtëse oğşa hababha, ki songuda çiçeklenir da yemişin burun bérir. Oglum, yahşırahtır éslî adam bile taş taşımâ, né ki éssiz adam bile çağır içme. Oğlum, körsen, duşmanın yıhılıptır, külme da mashara étme anı; éger tursa, sağa yaman éter. Oglum söv atanı da anaını, ki togurdu séni, da almagaysén alarnın hargışın, zéra Téñriniñ, da atanıñ, da ananın algışı birdir, néçik algışı, alay hargışı, ki sén de sövüngeysén séniñ oganlarıñdan. Oglum, duşmanın bar ése, yoldaşsız yolga çıhma. Bolmagay ki duşmanın sahlagay yolunı da sén vagtsız ölgeysén. Oglum, haçan sadaga bérsen, yarlını açıtma; bérgeñiñ Téñrige habul düğül-dür. Oglum, hayı ki altın yüzük séniñ düğül, anı barmahına hoyma, da hayı ton-oprah séniñ düğül, anı kiyme, da ol at, hayı ki séniñ düğül, atlanma, ki kültkü bolmagaysén. Oglum, yalğan ant içme, ki künleriñ éksilmegey; yalğançınıñ künleri éksilir. Oglum, sahlâ tiliñni yaman sözden, közüñnü yaman bahmahtan, az néme de ogurladıñ ése, ölüm birdir...

Çeviri

Hikmetli Hikar'ın Hikâyesi'nden:

"Oğlum, badem ağacına benzeme, çünkü o bütün ağaçlardan [önce] çiçeklenip meyvesini en son verir; oysa benze kabağa, çünkü o en son çiçeklenip meyvesini önce verir. Oğlum, akıllı adamla taş taşımak, akılsız adamla içki içmekten daha iyidir. Oğlum, düşmanını yere düşmüş görürsen ona gülme ve onu maskara etme; eğer kalkarsa sana kötülük eder. Oğlum seni dünyaya getiren anneni ve babanı sev; onların bedduasını alma. Çünkü Tanrı'nın, annenin ve babanın duası birdir; duası nasılsa bedduası da öyledir, ki sen de çocuklarından sevin. Oğlum, düşmanın varsa, tek başına yola çıkma; yoksa düşmanın yolunu gözler de vakitsiz ölürsün. Oğlum, sadaka verdiğinde fakiri incitme; Tanrı verdiğini kabul etmez. Oğlum, senin olmayan altın yüzüğü parmağına takma; senin olmayan giysiyi giyme; senin olmayan ata binme ki eğlence olmayasın. Oğlum yalan yere yemin etme ki günlerin eksilmesin; yalancının günleri eksilir. Oğlum, dilini kötü sözden, gözünü kötü bakmaktan sakın; az bir şey de çalsan ölümle birdir (ölüm gibidir.)."

Dil bilgisi çözümlemeleri

térekine < térek+i+n+e "ağacına"

térek: isim tabanı

+i: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+e: yönelme durumu eki

ħababħka < ħab+aħ+ka "kabaġa"

ħab (< kab): isim kökü

+ak: isimden isim yapma eki

+ka: yönelme durumu eki

ħargışın < ħargı-ş+ı+n "bedduasını"

ħargı- (< karga-): fiil tabanı

-ş: fiilden isim yapma eki

+ı: 3.teklik kişi iyelik eki

+n: belirtme durumu eki

sövüngeysen < söv-ü-n-gey-sen "sevinesin"

söv-: fiil kökü

-ü: yardımcı ünlü

-n-: fiilden fiil yapma eki (dönüşlülük)

-gey: istek eki (aslında gelecek zaman eki, fakat istek işleviyle kullanılmış)

-sen: teklik 2. kişi zamiri

bolmagay ki < bol-ma-gay ki "olmaya ki, yoksa"

bol-: fiil kökü

-ma-: fiilden fiil yapma eki (olumsuzluk)

-gay: istek eki

ki: bağlaç (pekiştirme görevinde)

kültkü < kül-t-kü "eğlence"

kül-: fiil kökü

-t: fiilden fiil yapma eki

-kü: fiilden isim yapma eki

ogurladın < ogur+la-dı-η "çaldın, hırsızlık ettin"

ogur (< ogır): isim tabanı

+la-: isimden fiil yapma eki

-dı: görülen geçmiş zaman eki

-η: teklik 2. kişi eki

Çeviri yazı

Töre Bitigi

...Töre bile hoygandır, ki tul hatunlardan néme tusnaḥ almagaylar, né ton-opraḥ, né özge néme, altın kümüş kibik, alma bolmagaylar tusnaḥ ornu-na. Eger ki özge törede buyurgan ése tusnaḥ alma tullardan, ale bizim érmeni töresine anı tıygandır, anıñ üçün ki Ténriniñ buyruḥundan şagavat bérinmeḥ kerek tul hatunlarga, anıñ üçün ton-opraḥ kereklidir tullarga, da né türlü ki Ténri cuvutlarga körgüzdü şagavat Mısırdá...

Çeviri

“Kanunla belirlenmiştir ki dul kadınlardan herhangi bir rehin alınmasın; ne üst baş, ne altın gümüş gibi, ne de başka bir şeyi rehin olarak almak olmaz. Eğer başka kanunda dullardan rehin almak buyruluyorsa, bizim Ermeni kanunu onu engeller. Zira Tanrı’nın emriyle dul kadınlara merhamet etmek gerek, çünkü dullara üst baş gereklidir, tıpkı Tanrı’nın Mısır’da Yahudilere merhamet göstermesi gibi.”

Dil bilgisi çözümlemeleri

hoygandır < ho-y-gan-dır “koymuştur”

ho-: fiil kökü

-y-: fiilden fiil yapma eki

-gan: öğrenilen geçmiş zaman eki

-dır: kuvvetlendirme ve ihtimal eki

tusnaḥ < tut-saḥ (ünsüz değişimleri ve göçüşme var)

tut-: fiil kökü

-saḥ: fiilden isim yapma eki

kibik < kip+i+ök “gibi”

kip: isim kökü

+i: teklik 3. kişi iyelik eki (kalıplaşmış)

ök: kuvvetlendirme edatı

körgüzdü < kö-r-güz-di “gösterdi”

kö-: fiil kökü

-r-: fiilden fiil yapma eki

-güz-: fiilden fiil yapma eki (ettirgenlik)

-di: görülen geçmiş zaman eki

اول ايجاي سوزي تالمى يوزي قوتلي اوزي كامل
 منيم عيبر اينكان كوپ تورمني من تكل كيشي بيلماس
 مناسن راستين ايتنيك ابرور من عتقا قايلا
 حكايئت شيخ سعددي ايتورير نجبا باي
 خواجه لاري لان كعي ااوتوروب كينا اايلا
 كيماسون كوندابير زورق غرق بولدي

Gülistan Tercümesi [44b]

Çeviri yazı

- 1 Ol aytt: Ay sözi tatlı, yüzi kutlı, özi kâmil,
- 2 benim 'aybım iñen köptür. Meni men tég kişi bilmes,
- 3 maña sen rāstın ayttıñ, érür men 'aylıma qâyıl.
- 4 Hikâyet Şeyh Sa'dı aytur: Bir neçe bay
- 5 hocalar bilen kemide oturup kéter égeç
- 6 kime soñunda bir zevraq ğark boldı,

Çeviri

"Ey sözü tatlı, yüzü kutlu, özü olgun (kişi), benim aybım pek çoktur, beni benim gibi kişi bilmez, bana sen doğrusunu söyledin, ben ayıbımı biliyorum." dedi.

Hikâye: Şeyh Sadi anlatır: "Birçok zengin (ileri gelen) hocalar ile gemide oturup giderken geminin arkasındaki bir sandal suya gömüldü."

Dil bilgisi çözümlemeleri

ayttı < ay-t-tı "söyledi"

ay-: fil kökü "söylemek, demek" (Kalın sıradan ünlü taşıyan bu fil Batı Türkçesinde y sesinin etkisiyle incelerek *ey-(t)-* olmuştur)

-t-: fiilden fil yapma eki (yalnız fiilinin anlamını pekiştiriyor, ay- ile *ayt-* aynı anlamda kullanılmaktadır)

-tı: görülen geçmiş zaman eki

inen “çok” (aynı anlamdaki *köp* kelimesiyle yan yana gelerek anlamı pekiştirmiş ve ikisi birlikte “pek çok” anlamı kazanmıştır)

köptür < köp+tür “çoktur”

köp İsim kökü.

+tür: teklik 3. kişi bildirme eki (< *tur-ur*. *tur-* yardımcı fiilinin geniş zaman eki almış *turur* biçimi eklenerek *-tur* olmuştur.)

bilmes < bil-mes

bil-: fiil kökü

-mes: geniş zamanın olumsuzu (Kıpçakçada *s* < *z* ünsüz tonsuzlaşması yaygın bir ses olayıdır)

râstın < râst+ı+n “doğrusunu”

râst: Farsça isim tabanı

+ı: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: belirtme durumu eki

kâyıl érür men < kâyıl ir-ür men “kayılım, razıyım”

kâyıl: Ar. isim tabanı

érür: “-dır” (bildirme görevindedir)

ér-: ek fiil (Türkçede tarihî dönemlerde *tur-* yardımcı fiiliyle birlikte kullanılmıştır. Batı Türkçesinde fiilin ünsüzü düşerek *i-* biçimini almıştır. TT’de *i-di*, *i-miş*, *i-se*, *i-ken* çekimleri yanında eskicil olarak “*ne idüğü belirsiz*” sözünde sıfat-fiil ekiyle *i-dük* biçiminde kullanılmaktadır)

-ür: geniş zaman eki

men: teklik 1. kişi zamiri (Kıpçak Türkçesinde kişi zamirleri çekimlerde henüz eklenmemiş)

bilen < bir+le+n “ile” (< *birken*. Titrek bir ses olan /r/, Türkçede kimi zaman düşmektedir)

bir: isim kökü

le: isimden isim yapma eki (Kıpçak Türkçesinde *birle*, *ikile*, *üçle*, *törtle*; *kurla*, *tağla* gibi örneklerde de vardır)

+n: araç durumu eki (kalıplaşmış)

(*birle* kelimesinin en yaygın tahlili *bir+ile* (*ile* edatı *il-* fiil kökü ile *-e* zarf-fiil ekinden türetilmiştir) biçimindedir. Fakat tarihî Türk lehçelerinde *ile* edatının henüz bulunmadığı dikkate alındığında bu görüşün doğru olmadığı ortaya çıkar. Bir başka görüşe göre kelime, *bir* isminden türetilmiş *biril-* fiiline *-e* zarf-fiil eki getirilerek yapılmıştır: < *bir+i-l-e*)

oturup < otur-u-p (krş. *olturmak* 46b/7. Fiil Türkçenin tarihî dönemlerinde *otur-*, *olor-* / *olur-*, *otur-* biçimleriyle tespit edilmektedir. Batı Türkçesi *otur-* biçimini kullanmaktadır. *ketür-* < *keltür-* örneğinde olduğu gibi, fiilin kökündeki *l* sesi düşmüştür)

otur-: fiil tabanı

-u: yardımcı ünlü

-p: zarf-fiil eki (Tarihî metinlerde zarf-fiil eki *-p'*dir, ünlü ile biten fiil tabanlarına doğrudan gelmektedir. krş. *baglap* 45b/6.)

kéter égeç < kit-er é-geç "giderken"

két-: fiil kökü

-er: sıfat-fiil eki

é-: ek fiil (ET *er-*, Kıpçak Türkçesinde *ér-* ~ *é-*. krş. *ķāyil ér-ür men*)

-geç: zarf-fiil eki (TT.de "-ince" anlamı veren bu zarf-fiil eki, metinde *-ken* zarf-fiil eki yerine kullanılmıştır)

soñunda < soñ+u+n+da

soñ: isim kökü

+u: teklik 3. kişi iyelik eki (genellikle düz ünlülü olmakla birlikte bazen yuvarlak ünlülü geldiği de görülür)

+n: zamir n'si

+da: bulunma durumu eki

احببنا ايكي قداش بار ايدى سواي كرامينا
 توشي اول خواجه لار نيك اولوسي بوكلار في جفا ن
 كشي كا نوزا التون ايتي كيما جي توشوب بيرين
 خلاص اني كجا بيري اولدي كيما جي كا من انقيم
 اينك دغي عمرى نيك بغيه سي قالماميش كيم سن آني
 تو تماقدا تاخير قبلد نيك دغي موي تقديم كيما جي
 كولوب ايتي اني كيم اينيك نقين ترور دغي خاطر

Gülistan Tercümesi [44b]

Çeviri yazı

- 7 içinde iki kardaş bar édi, su igremine
- 8 tüşti, ol hocaların ulusu bularnı çıkarğan
- 9 kişiye yüz altun ayttı, kimeçi tüşüp birin
- 10 halâş étkinçe biri öldi, kimeçiye men ayttım:
- 11 Anıñ dağı 'ömriniñ bakıyyesi kalmamış kim sen anı
- 12 tutmaqda te'hr kıldın dağı munı taqdım kimeçi
- 13 külüp ayttı: Anı kim ayttın, yaqın turur dağı hâtırım

Çeviri

...içinde iki kardeş vardı, suyun girdabına düştüler, o hocaların büyüğü bunları çıkaran kişiye yüz altın vereceğini söyledi. Gemici atlayıp birini kurtarıncaya kadar diğeri öldü. Ben gemiciye, "Onun da ömrünün bakiyesi kalmamış (ömrü tükenmiş) ki sen onu tutmakta geciktin ve öncelikle bunu kurtardın." deyince gemici gülüp, "dediğin doğrudur, gönlüm

Dil bilgisi çözümlemeleri

igremine < igrem+i+n+e "girdabına"

igrem "girdap" (Kelime DLT'de *egrim* (< *eg-i-r-im*) olarak tespit edilmektedir. *eg-i-r-* fiilinden *-m* yapım ekiyle türemiş olan bu isim met-

nimizde ünlü göçüşmesiyle farklı biçimde tespit edilmiştir)

+i: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: zamir n'si (Türkçede teklik 3. kişi iyelik eklerinden sonra kullanılan bu sesin yaygın adı pronominal n'dir. Önceleri yalnız zamirleri durum eklerine bağlarken daha sonra isimlerde de kullanılmıştır. *Bundan, onda* gibi kullanımlar, sesin görevinin kaynaştırma veya bağlama olmadığını göstermektedir).

+e: yönelme durumu eki (Kıpçak Türkçesinde yönelme durumu eki +GA yanında özellikle iyelik eklerinden sonra +A da kullanılmaktadır. krş. *kimeçiğe* 4b/10.)

ulusı < ul+(l)u+sı "büyüğü"

ul: isim tabanı "temel, esas; kök, dip"

ulu < *ullu* < *ul* + *luğ* "temelli, köklü; büyük, yüce" (Kelimede iki ses olayı meydana gelmiştir: 1. Tekleşme olayı: İki l sesinden birisi düşmüş, çünkü Türkçe ikiz ünsüz kullanımından kaçınmaktadır. 2. Sonundaki -G sesi düşmüş ve ek +*lu* biçimini almıştır.)

+sı: teklik 3. kişi iyelik eki.

bularnı < bu+lar+nı "bunları" (Kıpçak Türkçesi metinlerinde kimi zaman *bu,şu, ol* zamirlerinden sonra n sesi kullanılmamaktadır: *bular, şular, alar*)

bu: zamir

+lar: çokluk eki

+nı: belirtme durumu eki (Türkçede +G, +n ve +l/+U yanında +nI belirtme durumu eki de vardır. -G eki Eski Türkçeden sonra kullanımdan düşmüştür. +nI eki ise, Karahanlı ve Harezmi Türkçesinden sonra Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde devam etmiştir. Günümüzde kimi çağdaş Türk lehçelerinde yaşamaktadır.)

çıkargan < çık-ar-gan "çıkaran"

çık- fiil kökü

-ar-: fiilden fiil yapma eki

-gan: sıfat-fiil eki (-GAN sıfat-fiil eki Eski Türkçedeki biçimiyle Kıpçak Türkçesinde de devam etmektedir. Ek BT.de baştaki EAT'den itibaren ünsüzünü düşürerek -An biçiminde kullanılmaktadır)

étkinçe < ét-kinçe "edinceye kadar"

ét-: fiil kökü

-kinçe: zarf-fiil eki (TT.de başındaki ünsüzü düşürerek -*Inca/-UncA* biçiminde kullanılan ek zaman içerisinde işlev değişmesine de uğramıştır. Eklendiği fiile eski metinlerimizde "-incaya kadar" anlamı verir-

di. Fakat Osmanlı Türkçesi sonlarına doğru bu zarf-fiil ekinin üstüne kural dışı olarak *+A kadar* yapısının gelmesiyle bu işlevini yitirmiştir.)

kimeçilge < kime+çi+ge “gemiciye” (kelime DLT’de *kimi* ve *kemi* biçimlerinde bulunmaktadır. Kâşgarlı Oğuz ve Kıpçakların *kemi*, diğer Türklerin ise *kimi*’yi tercih ettiklerini belirtir. Bu metinde *kime* yanında *kemi* biçimi de kullanılmaktadır. Kelimenin ikinci hecesindeki dar ünlü genişlemiştir. krş. *kemide* 44b/5.)

+çi: isimden isim yapma eki (Türkçede çoklukla meslek adları yapan ek)

+ge: yönelme durumu eki (Kıpçak Türkçesinde yönelme durumu eki *+GA*’dır. Fakat çoklukla iyelik eklerinden sonra olmak üzere *+A* ekinin kullanıldığı da olur. krş. *igremine* 44b/7).

dağı < daki < tak-ı “dahi, ve, daha”

tak-: fiil kökü

-ı: zarf-fiil eki (ek kalıplaşarak bağlaç yapımında kullanılmıştır)

مېلى مۇنكا ار تۇقراق ايدى اول سېكان كيم
 پىر وقت اربايدىم بومېنى تواقا ميندۇردى
 دىغى اول اوغلان اىكاج يىغرىغا اغىر قامچىلا ر
 ايتدۇردى مەن ايتتىم ھىددۇللاھ العظىم مەن كە
 صالحا فليتسىر مەن اسافعلېھا شىخەر

Gülistan Tercümesi [45a]

Çeviri yazı

- 1 meyli muña artuqraq édi, ol sebebden kim
- 2 bir vaqt arıp édim, bu meni tévege mindürdi
- 3 dağı ol oğlan égeç yağrınıma ağır kaçmalar
- 4 indürdi. Men ayttım: şadaqa'llähü'l-'azım: Men amile
- 5 şalıhan fe lî nefsihi ve men esa'e fe 'aleyhâ³ şî'r

Çeviri

Buna daha çok meyilli idi, ondan dolayı yorulduğumda bu beni deveye bindirdi, diğer çocuk (genç) ise sırtıma ağır kaçmalar indirdi” dedi, ben de: “Kim iyi bir iş yaparsa kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa kendi aleyhinedir.” Allah doğru buyurdu, dedim (...). Şiir:

Dil bilgisi çözümlmeleri

artukrak < art-uk+rak “daha fazla, çok fazla”

art-: fiil tabanı

-uk: fiilden isim yapma eki

+rak: isimden isim yapma eki (Türkçede isimlere gelen karşılaştırma ekidir. İsmın verdiği anlamı başka bir isimle karşılaştırarak “daha” anlamı katar. Karşılaştırma yapılmadığı zamanlarda, buradaki gibi “çok” olarak çevrilebilir.

arıp < ar-ı-p “yorulup”

³ Kur'an-ı Kerim, Câsiye 15: Kim iyi bir iş yaparsa kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa kendi aleyhinedir.

ar-: fiil kökü

-i: yardımcı ünlü

-p: zarf-fiil eki

tévege < téve+ge “deveye”

téve: isim kökü (*téve* < KT ve HT *téwe* < ET *tebe*. Eski Türkçedeki kelime ortası -b- sesleri, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde çift dudak v’si (-w-) olurken Kıpçakça normal v’ye dönmüştür. Kıpçakçayı Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinden ayıran önemli ses özelliklerinden birisi budur. Fakat *İrşadü'l-Müluk* vb. kimi eserlerde w sesinin eskicil bir özellik olarak korunduğu görülür.

+ge: yönelme durumu eki

mindürdi < min-dür-di “bindirdi”

min-: fiil kökü (*min-* < ET *bin-*. *m-* < *b-* değişmesi Kıpçak Türkçesinde karışıktır. Kimi kelimelerde bu değişme olurken kimilerinde olmamıştır. Metinlerde aynı kelimenin ikili kullanımları da bulunmaktadır.)

-dür-: fiilden fiil yapma eki (ettirgenlik)

-di: görülen geçmiş zaman eki

oglan < ogul+an “çocuk”

ogul: isim gövdesi (< *ok+(u)l)

+an: isimden isim yapma eki (+An eki Eski Türkçede çokluk eki olarak

kullanılırdı. Fakat zamanla bu görevini yitirmiştir. Kıpçak Türkçesi metinlerinde *oglan* kelimesinin çokluğu daima *oglanlar* biçiminde yapılmaktadır)

yagrınım < yagir+ı+n+ı+m+a “sırtıma”

yagir: isim tabanı

+ı: yardımcı ünlü

+n: isimden isim yapma eki

+ı: yardımcı ünlü

+m: teklik 1. kişi iyelik eki

+a: yönelme durumu eki

يتكاتفجا كوچونل كوئول يا بقيل
 كيم خلايق سنكا دعا قىلغاي
 توشكان ار حاجتين روا قىلئانك
 حق سينك حاجتينك روا قىلغاي
 حكاييت بير زماندا ايكي قىرىداش بارايدى
 بىرى سۇلتان خىدمىتىغا ملانم كىمى بىرى كىتابلىق
 بىرايدى بىر كۈن اول جۇندى قوسىداش بۇ كاسب
 كا ايتى ئى اوجۇن خىدمىتى قىلئاس سىن كىم بۇ

Gülistan Tercümesi [45a]

Çeviri yazı

- 6 yétkeninçe küçün köñül yapqıl
- 7 kim hălâyıq şaña du'â kılğay
- 8 tüşken ér hâcetin revâ kılsañ
- 9 haq seniñ hâcetiñ revâ kılğay
- 10 Hikâyet Bir zamânda iki qarındaş bar idi,
- 11 biri sultân hıdmatına mülâzim dağı biri kesb étmekin
- 12 yér édi. Bir kün ol cündî qarındaşı bu kâsib-
- 13 ge ayttı: Né üçün hıdmat kılmas-sen kim bu

Çeviri

Yettiğince gücün gönül yap / ki halk sana dua kılsın / düşen kişinin dileğini yerine getirirsen / Tanrı da senin dileğini yerine getirir.

Hikâye: Bir zamanlar iki kardeş vardı, biri devlet hizmetinde görevli, diğeri emeğiyle geçiniyordu. Bir gün devlet hizmetindeki kardeş emeğiyle geçinen kardeşine sordu: "Niçin hizmet etmiyorsun ki bu

Dil bilgisi çözümlemeleri

yétkeninçe < yét-keninçe "yettiğince, yettiği kadar"

yét-: fiil kökü

-keninçe: zarf-fiil eki (Birleşik bir zarf-fiil ekidir. Sıfat-fiil eklerinin üzerine durum eklerinin gelmesiyle birleşik zarf-fiil ekleri yapılmaktadır. Araya iyelik eklerinin girdiği durumlar da vardır. -keninçe ekindeki -ken sıfat-fiil eki Türkiye Türkçesindeki -dik geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin görevindedir. Sonra gelen +i teklik 3. kişi iyelik eki, +n zamir n'si, +çe ise eşitlik durumu ekidir: -ken+i+n+çe).

yapıl < yap-ıl "yap"

yap-: fiil kökü

-ıl: teklik 2. kişi emir eki (Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde tamamen -GIn biçimi tercih edilirken Memluk Kıpçakçasında metinlerde -GII biçimi kullanılır. Eksiz kullanımlar da yaygındır)

kılğay < kıl-gay "kıla; kılacak"

kıl-: fiil kökü

-gay: istek/gelecek zaman e. (-GAY eki aslında Orta Türkçenin gelecek zaman ekidir. Fakat metinlerde kimi zaman ekin gelecek zamana yönelik olarak istek göreviyle kullanıldığı görülür. Burada da istek görevinde kullanılmıştır.)

karındaş < karın+daş "kardeş"

karın: isim tabanı

+daş: isimden isim yapma eki

étmekin < ét-mek+i+n "etmesini" (metinde: ettiğini, *kesb étmekin*: kazandığını)

ét-: fiil kökü

-mek: fiilden isim yapma eki

+i: 3.teklik kişi iyelik eki

+n: belirtme durumu eki

ایش زحمتیندن ان قوتولغای سن اول کاسب
 قریبداشی انتی سنی اوجون ایشلاماس سن
 کیم خدمت خوار لوقیندن ان قوتولغای سن
 عاقل لار مثلی ترور کیم اوزا ویندا لوقور ب
 قوری اتمان ییایغشی اندان کیم بیلینا التون قیل
 بغلاب خدمت اوجون توغای شه

Gülistan Tercümesi [45b]

Çeviri yazı

- 1 iş zahmetinden kutulgay sen. Ol kâsib
- 2 qarındaşı ayttı: Sen né üçün işlemes sen
- 3 kim hıdmat hırluğından kutulgay sen.
- 4 'Âkıller meşeli turur kim öz évinde oturup
- 5 qurı étmek yése yağşı andan kim béline altın kılıç
- 6 bağlap hıdmat üçün turgay. Şi'r

Çeviri

iş zahmetinden kurtulasın?". O emeğiyle geçinen kardeş cevap verdi: "Sen ne için çalışmıyorsun ki hizmet aşağılığından (zilletinden) kurtulasın?". Âkil-ler meselidir ki, beline altın kılıç bağlayıp başkasına hizmet etmektense, kendi evinde oturup kuru ekmek yemek iyidir. Şiir:

Dil bilgisi çözümlemeleri

kutulgay sen < kutul-gay sen "kurtulasın"

kutul-: fiil tabanı

-gay: istek eki

sen: teklik 2. kişi zamiri

işlemes sen < iş+le-mes sen "çalışmazsın"

iş: isim kökü

+le-: isimden fiil yapma eki

-mes: geniş zamanın olumsuzu

-sen: teklik 2. kişi zamiri

horlukından < hor+luk+ı+n+dan “aşağılığından, zilletinden”

hor: Farsça isim kökü

+luk: isimden isim yapma eki

+ı: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: zamir n’si

+dan: ayrılma durumu eki

evinde < év+i+n+de “evinde”

év: isim kökü (< KT, HT *éw*, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi *öy* < ET *eb*)

+i: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: zamir n’si

+de: bulunma durumu eki

étmek < ét-mek “ekmek”

ét-: fiil kökü

-mek: fiilden isim yapma eki

yahşı < yak-ı-ş-ı “güzel, iyi”

yak-: fiil tabanı

-ı: yardımcı ünlü

-ş-: fiilden fiil yapma eki

-ı: fiilden isim yapma eki. (-ı eki aslında zarf-fiil ekidir. Burada olduğu gibi Türkçede birçok örnekte kalıplaşarak yapım eki görevi üstlenmiştir)

baglap < ba-g+la-p “bağlayıp”

ba-: fiil kökü

-g: fiilden isim yapma eki

+la-: isimden fiil yapma eki

-p: zarf-fiil eki

تَمُور تَوَكَّان بِلَال مَبْلَقُور لَاحِثِي
 اُول اِيلْدَان كِيْم كُوغُونْدَا بِيكَا قَرَشِي
 شَعْر بُوِيلَا صَوَاتِي عُمْرُون اُول سَرَبَاز
 نِي سَكَاي قِيش دَغِي نِي كِيكَاي مَار
 اِي بُوغَاز قَانِع اِيْت يَزَاتَاكَا
 يِنِل اُوْرُون كَا بُو كُوپ جَفَاي اَز
 حَكَايَت نُوْشِيْن رَوَان عَادِل كَا يِر كِيْتِي كَلِب

Gülistan Tercümesi [45b]

Çeviri yazı

- 7 témür töggen bilek miñ qurla yaǵşı
- 8 ol élden kim kögüsde bégge qarşı
- 9 Şi'r böyle şarf etti 'ömrün ol serbâz
- 10 né yégey kış dağı né kéygey yaz
- 11 ay boğaz kâni' ét bir étmekke
- 12 kıl özüne bu köp cefânı az
- 13 Hikâyet Nüşin Revân 'Âdilge bir kişi kélip

Çeviri

Demir döven bilek, beye karşı göğüste bağlı duran elden bin kere güzeldir.

Şiir: O yiğit ömrünü böyle sarf etti / kışın ne yiyecek, yazın ne giyecek? /
 ey boğaz bir ekmeğe kanaat et / kendine bu çok cefayı az kıl.

Hikâye: Nuşin Revan Adil'e bir kişi gelip...

Dil bilgisi çözümlemeleri

kurla < kur+la "kez, kere, defa"

kur: isim kökü

+la: isimden isim yapma eki

'ömrün < ömr+ü+n "ömrünü"

'ömr: Arapça isim kökü

+ü: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: belirtme durumu eki

yégey < yé-gey “yiyecek”

yé-: fiil kökü

-gey: gelecek zaman eki

özüñe < öz+üñ+e “kendine”

öz: dönüşlülük zamiri

+ü: yardımcı ünlü

+ñ: teklik 2. kişi iyelik eki

+e: yönelme durumu eki

بشارت كيتوردى كىم فلان دُشمنىكى تەڭرى
 كەتوردى نوشىن رەۋان ايتىمىچ انى اشتىڭىز مىڭ
 مەنى قويغاي شەخەر
 بىلور سەن كىم حەمەن نىڭ مەخلىسىدە
 تونارايلىكا قەدى تەست ساقە
 سۇۋغەل يوق كۆرۈپ دۈشمەن ئۆلۈسەن
 كەلىسار چۈن بىز ئاۋل دورا ئابە

Gülstan Tercümesi [46a]

Çeviri yazı

- 1 beşâret kêtürdi kim fulân düşmeniñni Teñri
- 2 kêtürdi. Nüşin Revân ayttı: Hıç anı eşittin mi kim
- 3 meni koyğay. Şi'r
- 4 bilür sen kim cehänniñ meclisinde
- 5 tutar elge qadehni râst sâkı
- 6 sevünmek yok körüp düşmen ölüsün
- 7 kéliser çün bize ol devr ayâkı

Çeviri

müjde getirdi ki, falan düşmanını Tanrı ortadan kaldırdı. Nuşin Revan cevap verdi: "Onun beni bırakacağını hiç işittin mi?"

Şiir: Bilirsin ki cihanın meclisinde / sâki kadehi ele doğru tutar / düşman ölüsünü görüp sevinmek yok / çünkü o devreden kadeh (yani ölüm) bize de gelecektir.

Dil bilgisi çözümlemeleri

kêtürdi < kél-tür-di "getirdi"

kél-: fiil kökü

-tür-: fiilden fiil yapma eki

-di: görülen geçmiş zaman eki

düşmeniğni < düşmen+ıñ+ni “(senin) düşmanını”

düşmen: Farsça isim

+i: yardımcı ünlü

+ıñ: teklik 2. kişi iyelik eki

+ni: belirtme durumu eki

kötürdi < kötür-di “ortadan kaldırdı, yok etti”

kötür-: fiil tabanı

-di: görülen geçmiş zaman eki

(Kelimenin başka bir tahlili: *kö-t+(ü)r-*)

éşittıñ mi < éşit-ti-ıñ mi “ışitin mi?”

éşit-: fiil tabanı

-ti: görülen geçmiş zaman eki

-ıñ: teklik 2. kişi eki

-mi: soru eki

sevünmek < sev-ü-n-mek “sevinmek”

sev-: fiil kökü (< KT, HTde *sew-*, ETde *seb-*)

-ü: yardımcı ünlü

-n-: fiilden fiil yapma eki (dönüşlülük)

-mek: fiilden isim yapma eki

ölüsın < öl-ü+si+n “ölüsünü”

öl-: fiil kökü

-ü: fiilden isim yapma eki (Kelime, ET, KT ve HT.de *öl-ü-g* biçimindedir. Kelime sonundaki fiilden isim yapım eki olan *-g* düşmüş, yardımcı ünlü yapım eki görevini üstlenmiştir. Kıpçak Türkçesinde kimi yerlerde *ölüg* biçimi de kullanılmaktadır)

+si: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: belirtme durumu eki

kéliser < kel-iser “gelecek”

kél-: fiil kökü

-iser: gelecek zaman eki (Kıpçak Türkçesinde gelecek zaman eki

-GAy/-GA ekleridir. *-IsAr* eki ise bu dönemde teklik 3. kişide nadiren kullanılır. Ermeni Harfli Kıpçak metinlerinde *-GAy* yanında *-sAr* gelecek zaman eki de yaygındır)

ayakı < ayak+ı “kadehi”

ayak: isim tabanı

+ı: teklik 3. kişi iyelik eki

حکایت کسری ایشکیندا اکابر جمع بولوب
 ملک مصلحتی اوچون شورت قیلور ایدی لار اول
 حال دابر جسمه سولک مادی اتی لار سن یی اوچون
 بواتفاقدا سوزلا مادینک اتی وزرا اطمینانی
 ثروت طبعی و ابو یوراس لاسیم غاکوردوم
 کیم سوزلا نیکز صواب اولر ترور انداسکوت

Gülistan Tercümesi [46a]

Çeviri yazı

- 8 Hikâyet Kısri eşikinde ekâbir cem' bolup
- 9 memleket maşlahatı üçün meşveret kılur édiler. Ol
- 10 hâlde Büzürmihr sözlemedi. Aytılar: Sen né üçün
- 11 bu ittifâkda sözlemediñ. Aytı: vüzerâ eṭibbâ mişâli
- 12 turur, ṭabīb devâ buyurmas illâ saķımğa, kördüm
- 13 kim sözleriniz şavâb üze turur, anda sükût

Çeviri

Hikâye: Kısra kapısında (sarayında) büyükler toplanıp memleket meselelerini istişare ederdiler. O istişarede Büzürmihr konuşmadı. Dediler ki, "sen niçin bu toplantıda konuşmadın?" Cevap verdi: "Vezirler hekimler gibidir, hekim hastaya illa ilaç vermez. Gördüm ki sözleriniz doğrudur, orada susmak

Dil bilgisi çözümlemeleri

éşikinde < éši-k+i+n+de "kapısında"

éši- (< éşü-): fiil tabanı

-k: fiilden isim yapma eki

+i: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+de: bulunma durumu eki

sözlemedi < sö-z+le-me-di "söylemedi"

sö-: fiil kökü

- z: fiilden isim yapma eki
- +le-: isimden fiil yapma eki
- me-: fiilden fiil yapma eki (olumsuzluk)
- di: görülen geçmiş zaman eki

buyurmas < buyur-mas “buyurmaz”

- buyur-: fiil gövdesi
- mas: geniş zamanın olumsuzu

kördüm < kö-r-dü-m “gördüm”

- kö-: fiil kökü
- r-: fiilden fiil yapma eki
- dü: görülen geçmiş zaman eki
- m: teklik 1. kişi eki

sözleriniz < sö-z+ler+i+ınız “sözleriniz”

- sö-: fiil kökü
- z: fiilden isim yapma eki
- +ler: çokluk eki
- +i: yardımcı ünlü
- +ınız: çokluk 2. kişi iyelik eki

üze turur < üze tur-ur “üzeredir”

- üze: isim tabanı
- tur-: yardımcı fiil
- ur: geniş zaman eki

بَخْتَوَاو سَوَزَلَا مَا كَدَان شَعْر
 سَوَزَلَا مَا كَدَان كَوَلَاي خُوش مَتَال
 بُولِيسَا اُول بِيَر دَا كِيَم سَوَز كَا مَجَال
 اُول تَكَلَم دَان سَنَا خُوش دُور سَكُون
 كِيَم حَطَا سُوخَاي بِيَك بِيَا اِنْفَال
 بِيَر قُو بَا غَز بِيَدَا كُوز سَوَز اِيَر كُورُوب
 تِيَت تِيَك اُول تُو رَحَا ق نِي اَن دَا وَبَال

Gülistan Tercümesi [46b]

Çeviri yazı

- 1 yahşıraq sözlemekden. Şi'r
- 2 sözlemek hikmet degül ay hoş-makāl
- 3 bolmasa ol yerde kim sözge mecāl
- 4 ol tekellümden saña hoşdur süküt
- 5 kim hata sözde yeginçe inf'āl
- 6 bir kuyu ağzında közsüz ér körüp
- 7 tip tik oturmak belî anda vebāl

Çeviri

konuşmaktan daha iyidir".

Şiir: Konuşmak hikmet değil ey hoş sözlü / olmasa o yerde söze mecal / o konuşmadan sana hoştur sükût / ki hatalı sözden dolayı kırılmaktansa / bir kuyu ağzında âmâ bir insan görüp / dimdik oturmak orada, evet bu vebal.

Dil bilgisi çözümlemeleri

degül < tag ol "değil" (Karahanlı ve Harezmi Türkçesiyle Kıpçak Türkçesi-ni birbirinden ayıran önemli öğelerden birisidir. Diğer tarihî lehçelerinde *imes* kullanılırken Kıpçak Türkçesinde *degül* kullanılmaktadır)

bolmasa < bol-ma-sa "olmasa"

bol-: fiil kökü

-ma-: fiilden fiil yapma eki (olumsuzluk)

-sa: şart eki

yéginçe < yé-ginçe “yiyinceye kadar, yemektense”

yé-: fiil kökü

-ginçe: zarf-fiil eki

olturmak < oltur-mak “oturmak” (krş. *otur-*)

oltur-: fiil tabanı

-mak: fiilden isim yapma eki

حکایت هرؤن الرشید کا تھان کیم مصر
 ملک کی سلم بولدی ایسا اتی اول طاعی ما غی خلافتجا
 کیم مصر ملک بنا مغرور بولوپ تنکری لیک
 دعوی سین قیلدی کزاک کیم نوملکت فی قول
 لایم دن اینک اکوک قولوما بیر کای من ابترکار
 بیر قراقولی بار ایدی اینک ان سیکل سیز خصیب

Gülistan Tercümesi [46b]

Çeviri yazı

- 8 Hikâyet Harûn'u-r-reşîde kaçan kim Mısr
- 9 mülki müsellemler oldu işe ayttı: Ol tâgî bâgî hilâfınca
- 10 kim Mısr mülkine mağrûr bolup Tenrîlik
- 11 da'vîsin kıldı, kerek kim bu memleketni kul-
- 12 larımdan en âksûk kuluma bergey men. Ayturlar:
- 13 Bir kara kulu bar edî, inen biligsiz, Haşîb [atlı],

Çeviri

Hikâye: Harun Reşit'e Mısır mülkü teslim edilince dedi ki, "O isyankâr zalim (Firavun) Mısır mülkü yüzünden gurura kapılıp Tanrılık davası kıldı. Gerek ki bu memleketi kullarımdan en eksik kuluma vereyim." Dediler ki, "Hasip adlı, çok biligsiz, bir kara kulu var idi,

Dil bilgisi çözümlemeleri

hilâfınca < hilâf+ı+n+ça "hilâfınca, aksine"

hilâf: Arapça isim tabanı

+ı: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+ça: eşitlik durumu eki

kuluma < kul+u+m+a

kul: isim kökü

+u: yardımcı ünlü

+m: teklik 1. kişi iyelik eki

+a: yönelme durumu eki

bérgey men < bér-gey men “vereyim”

bér-: fiil kökü

-gey: istek eki

men: teklik 1. kişi zamiri

ayturlar < ay-t-(u)r-lar “derler, söylerler”

ay-: fiil kökü

-t-: fiilden fiil yapma eki

-ur: geniş zaman eki

-lar: çokluk 3. kişi eki

biligsiz < bil-i-g+siz “bilgisiz”

bil-: fiil kökü

-i: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki

+siz: isimden isim yapma eki

atlı < at+lı “adlı”

at: isim kökü

+lı: isimden isim yapma eki (ET, KT ve HT.de *+llg* biçiminde geçen ekin sonundaki /g/ sesi Kıpçak Türkçesinde düşmüştür. Sesin düşmemiş biçimlerine de nadiren rastlanmaktadır)

مِصرِ ملکین آنکا تسلیم قیلدی اینک غزل و کھاتی
 اول غایت کا ابدی کیم بیر کون اکینچیلار کیلیب
 شکایت قیلدی لاکینیل یقاسیدنا ما سوز لایک
 وقت سیز یغیور کیلیب تلف قیلدی اول اینی بونک
 اکمال کمال ایدین کین کیم یغیور زیان قیلغای
 ایدی بیر نظر یق ابر بون سوز فی ایشنب کولوب ایشی

Gülistan Tercümesi [47a]

Çeviri yazı

- 1 Mısır mülkin aña teslim kıldı, anıñ 'aklı ve kifâyeti
- 2 ol gâyetde édi kim bir kün ékinçiler kélip
- 3 şikâyet kıldılar kim, Nıl yaqasında mamuk éktik,
- 4 vaqtsız yağmur kélip telef kıldı. Al ayttı: Yün
- 5 ékmek kerek édiniz kim yağmur ziyân kılmağay
- 6 édi. Bir zarîf ér bu sözni éşitip külüp ayttı. Şi'r

Çeviri

Mısır mülkünü ona teslim etti, onun akli ve idraki o derecede idi ki bir gün çiftçiler gelip şikâyet ettiler: "Nil nehrinin kıyısında pamuk ektik, vakitsiz yağmur gelip telef etti." O cevap verdi: "Yün ekseydiniz, yağmur zarar vermezdi." Bir zarif kişi bu sözü işitip gülüp şöyle dedi: Şiir

Dil bilgisi çözümlemeleri

ékınçiler < ék-i-n+çi+ler "ekinciler, tarımla uğraşanlar"

ék-: fiil kökü

-i: yardımcı ünlü

-n: fiilden isim yapma eki

+çi: isimden isim yapma eki (meslek ismi)

+ler: çokluk eki

mamuk "pamuk" (m- < b- değişmesi. Kıpçak Türkçesi metinlerinde kelimenin *banbuk* ~ *bamuk* ~ *mamuk* ~ *mamuḥ* biçimlerine rastlanmaktadır)

édiniz < é-di-niz "idiniz"

é-: fiil kökü

-di: görülen geçmiş zaman eki

-niz: çokluk 2. kişi eki

كیلور بولسا بیلکله یولاسعادت،
 بیلکله کسیر مەگلی بولغای شقاوت
 ولی آبله باتیب تور کنج اجهتدا،
 بیلکله لی خوار و مغلس رنج اجهتدا
 بیر بئک اولی بیرینی قیلدی سلطان
 یوریتور بوی بیرینی آج و عرنا
 جهان نیادی بویلا سالیب تور نواشکا عاقل ایرجیرن

Gülistan Tercümesi [47a]

Çeviri yazı

- 7 kélür bolsa bilig birle sa'adet
- 8 biligsiz heykeli bolğay şakāvet
- 9 velī ebleh batıpdur genc içinde
- 10 biligli ħor u müflis renc içinde
- 11 bérıp mülk ol birini kıldı sultān
- 12 yürütür bu birini aç u 'uryān
- 13 cehān bünyādını böyle salıptur / bu işke 'âkil ér ħayrān qalıptur

Çeviri

Gelir olsa bilgi ile saadet / bilgisizin heykeli olur mutsuzluk / lakin ahmak
 batmıştır hazine içinde / bilgili hor ve müflis zahmet içinde / verip mülk o
 birini kıldı sultan / yürütür bu birini aç ve üryan / cihan temelini böyle atmış-
 tır / bu işe âkil er hayret etmiştir.

Dil bilgisi çözümlemeleri

kélür bolsa < kél-ür bol-sa "gelse"

kél-: fiil kökü

-ür: sıfat-fiil eki

bol-: yardımcı fiil

-sa: şart eki

batıpdur < bat-ı-p-dur “batmıştır”

bat-: fiil kökü

-ı: yardımcı ünlü

-p: öğrenilen geçmiş zaman eki (aslen zarf-fiil eki olan *-p* tarihî lehçelerde öğrenilen geçmiş zaman eki olarak da kullanılmaktadır)

-dur: kuvvetlendirme ve ihtimal eki

biligli < bil-i-g+li “bilgili, âlim”

bil-: fiil kökü

-i: yardımcı ünlü

-g: fiilden isim yapma eki

+li: isimden isim yapma eki (< *+lig*)

اینک حکمت لاریا عقل ارشاس ۵
 کیم ارسانش لاریا هم کرشاس
 حکایت بیر سلطانغا چین اقلیمندن بیر اوردن
 قرقاق کیتوردی لاریا سلطان سرخوش لوت مالیندا
 اینک بیرلن جمع نولاق تیلادی قرقاق سغای سلطان
 یکریب بیر قرا زنگی قراش قرا بیردی کیم اوستون
 دودا غی لورین اوجینا یتیب دغی سیز دودا غی نیاسیا
 اینیب زورایدی

Gülistan Tercümesi [47b]

Çeviri yazı

- 1 anın hikmetlerine akl erişmes
- 2 kim-érse işlerine hem girişmes
- 3 Hikâyet Bir sultânga Çin ikliminden bir özden
- 4 kırnak kêtürdiler, sultân serhoşluk hâletinde
- 5 anın birlen cem bolmak tiledi, kırnak men etti. Sultân
- 6 yégrip bir kara zengî ferrâşka bérdi kim üstün
- 7 dudağı burnı ucına yétip dağı astın dudağı yakasına
- 8 énip turur édi. Şi'r

Çeviri

onun hikmetlerine akıl erişmez / kimse işlerine hem girişmez.

Hikâye: Bir sultana Çin ülkesinden seçkin bir cariyeye getirdiler. Sultan sarhoşken onunla birlikte olmak istedi. Cariye reddetti. Sultan öfkelenip bir kara zenci hizmetkâra verdi ki üst dudağı burnunun ucuna varmış, alt dudağı yakasına inmiş idi. Şiir:

Dil bilgisi çözümlemeleri

kim-érse < kim + érse > kim+i-se > kimse. Kıpçak Türkçesinde kelimenin *kim-érse* yanında *kimse* ~ *kim-érsene* ~ *kimsene* biçimleri de bulunmaktadır.

kim: isim kökü

ér-: ek-fiil

-se: şart eki

yégrip < yég-i-r-i-p “öfkelenip”

yég-: fiil kökü

-i: yardımcı ünlü

-r-: fiilden fiil yapma eki

-i: yardımcı ünlü

-p: zarf-fiil eki

üstün < üst+ü+n “üst, üstteki”

üst: isim tabanı

+ü: yardımcı ünlü

+n: araç durumu eki

dudagi < tut-ak+ı “dudağı”

tut-: fiil kökü

-ak: fiilden isim yapma eki

+ı: teklik 3. kişi iyelik eki

astın < ast+ı+n “alt, alttaki”

ast: isim tabanı

+ı: yardımcı ünlü

+n: araç durumu eki

énip turur idi < én-i-p tur-ur é-di “inmişti”

én-: fiil kökü

-i: yardımcı ünlü

-p: öğrenilen geçmiş zaman eki (-p aslen zarf-fiil eki iken öğrenilen geçmiş zaman görevinde de kullanılır. Burada olduğu gibi, metinlerde kimi zaman öğrenilen geçmiş zaman anlamını -p turur yapısı karışılmaktadır)

tur-: yardımcı fiil

-ur: geniş zaman eki

é-: ek-fiil

-di: görülen geçmiş zaman eki

اُول قَرَادِيْو جَهْرَمِيْ قَوْلِيْكَ نَا
 ، كِيْتُوْرُوْر صُوْرِيْ كُوْنِكُوْلَا مَلَال
 حَسْم بُولِيْ مَكْرَقَبَا حَتَا نَا
 ، اِيْلَا كِيْم يُوْسُفَا جَمَال وَكَمَال
 قَرَانِيْكَ اَوَّل وَقْتِ نَفْسِيْ غَالِب دَاغِيْ شَهْوِيْ طَالِب

Gülistan Tercümesi [47b]

Çeviri yazı

- 9 ol kara dīv çehrelî kılınñ
- 10 kêtürür şüreti köñülge melâl
- 11 hâtm boldı meger kabâhat aña
- 12 eyle kim Yüsufa cemal ü kemâl
- 13 Qaranıñ ol vaqt nefsi gâlib dağı şehveti tâlib

Çeviri

O kara dev çehrelî kulun / Getirir sureti gönüle melal / Hatmoldu meğer kabahat ona / Öyle ki Yüsufa cemal ve kemal (Hz. Yusuf'ta güzellik ve olgunluğun tam olması gibi onda da kabahatler tamdı.)

Zencinin o vakit nefsi galip ve şehveti talip

Dil bilgisi çözümlemeleri

kêtürür < kél-tür-ür

kél-: fil kökü

-tür-: fiilden fil yapma eki

-ür: geniş zaman eki

kél- fiilindeki /l/ sesi düşmüştür.

ایدی سینگ مهر جان یلان مہر بی کو توری
 مانک بیلا سلطان قزاق نی انردادی نامادی لجرانی
 ایتلار سلطان بویوردی قرانی دغی قزاق نی المین
 ایاقین بغلاب قلعه برحیندان خندف قابراقون
 کلا بیر عاقل وزیر شفاعت یوزون بیر کا قویوب
 ایتی قرانتیک موندایا بیو فی یوزور قولار سلطان
 انعامینا احسانینا اوکرانیب تروملار سلطان

Gülistan Tercümesi [48a]

Çeviri yazı

- 1 édi, miñ mihr-cân bilen mührini kötürdi.
- 2 Tañ bile sulţān kırnaknı izdedi, tapmadı. Mâcerâñı
- 3 ayttılar. Sulţān buyurdi: Karanı dağı kırnaknı élin
- 4 ayaknı bağlap ƙal'a burcından ƣandaƣƣa bıraƣsun-
- 5 lar. Bir âkil vezîr şefâ'at yüzün yerge ƣoyup
- 6 aytti: Ƙaranıñ munda yazuƣı yoƣ turur, ƣullar sulţān
- 7 in'âmina, ihsânına öğrenip tururlar.

Çeviri

...idi, bin arzu ile mührünü kaldırdı. Tan vakti sultan cariyeyi aradı, bula-madı, macerayı anlattılar. Sultan, zencinin ve cariyenin elini ayağını bağlayıp kale burcundan hendeğe bırakmalarını emretti. Bir âkil vezir şefa'at yüzünü yere koyup (suçunun bağışlanmasını talep edip) dedi ki, "Zencinin bunda günahı yoktur, kullar sultanın iyiliklerine bağışlarına alışmışlardır".

Dil bilgisi çözümlemeleri

kırnaknı < kırnak+ı "cariyeyi"

kırnak: isim tabanı

+nı: belirtme durumu eki

izdedi < iz+de-di "aradı"

iz: isim tabanı

+de-: isimden fiil yapma eki

-di: görülen geçmiş zaman eki

tapmadı < tap-ma-dı "bulmadı, bulamadı" (şeklen bir yeterlilik yoksa da anlamca vardır)

tap-: fiil kökü

-ma-: fiilden fiil yapma eki (olumsuzluk)

-dı: görülen geçmiş zaman eki

mâcerânı < mâcerâ-nı "macerayı"

mâcerâ: Arapça isim

+nı: belirtme durumu eki

élin < él+i+n "elini"

él: isim kökü (ET, KT, HT *elig.* /i/ ünlüsüyle birlikte sondaki /g/ ünsüzünün düşmesiyle yeni biçim ortaya çıkmıştır)

+i: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: belirtme durumu eki

ayakın < ayak+ı+n "ayağını"

ayak: isim tabanı (< ET ad-ak)

+ı: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: belirtme durumu eki

bıraksunlar < bırak-sunlar "bıraksınlar"

bırak-: fiil tabanı

-sunlar: çokluk 3. kişi emir eki

yüzün < yüz+ü+n "yüzünü"

yüz: isim tabanı

+ü: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: belirtme durumu eki

koyup < ko-y-u-p "koyup"

ko-: fiil kökü

-y-: fiilden fiil yapma eki (< KT, HT -d-, ET -d-)

-u: yardımcı ünlü

-p: zarf-fiil eki

yazukı < yaz-(u)k+ı "günahı"

yaz-: fiil kökü

-uk: fiilden isim yapma eki

+ı: teklik 3. kişi iyelik eki

yok turur < yok tur-ur "yoktur"

yok: isim tabanı

tur-: yardımcı fiil

-ur: geniş zaman eki

öğrenip tururlar < ö-g+ü-r+e-n-i-p tur-ur-lar “öğrenmişlerdir”

ö-: fiil kökü “düşünmek”

-g: fiilden isim yapma eki “akıl, idrak”

+ü: isimden fiil yapma eki

-r: fiilden isim yapma eki

+e-: isimden fiil yapma eki

-n-: fiilden fiil yapma eki (dönüşlülük)

-i: yardımcı ünlü

-p: öğrenilen geçmiş zaman eki

tur-: yardımcı fiil

-ur: geniş zaman eki

-lar: çokluk 3. kişi eki

(Kelimeyi ö-g+re-n- biçiminde tahlil edenler de vardır.)

ایته بیر کجاصنا تنبانی نولغای ایدی وزیر ای
 شعر رمضان آیی ملحد منشد
 ،، الاییندا طبق تولی حلاوا
 کیم دیکای اول کونا اول اورج قوتقماي
 ،، بویلا بیرم بولوپ آدکامیدا
 بیسانا نلی سوغا سوسا میشر ایر قورقما رالیندا بولسا اذرما

Gülistan Tercümesi [48a]

Çeviri yazı

- 8 Sultân ayttı. Bir kêçe şabr étse né bolğay édi. Vezîr ayttı:
- 9 Şi'r ramazân ayı mülhid-i müfsid
- 10 ileyinde tabağ tolı ıhalvâ
- 11 kim dégey ol kün ol oruç tutqay
- 12 böyle bayram bolup aña peydâ
- 13 yétse tatlı suğa susamış ér / kôrğmas allında bolsa ejderhâ

Çeviri

Sultan cevap verdi: "Bir gece sabretse ne olurdu?". Vezir cevap verdi:

Şiir: Ramazan ayında fesatçı dinsiz / önünde tabak dolu helva / kim der o gün oruç tutacak / böyle bayram ona peyda olup / varsa tatlı suya susamış er / korkmaz önünde olsa ejderha.

Dil bilgisi çözümlemeleri

ileyinde < iley+i+n+de "önünde"

iley: isim tabanı

+i: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+de: bulunma durumu eki

allında < al(l)+ı+n+da "önünde"

al(l): isim kökü (ünsüz ikizleşmesi)

+ı: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+da: bulunma durumu eki

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَبِهِ تَعْتَمِدُ

الْحَمْدُ لِلَّهِ الْكَافِي إِلَى الطَّرِيقَةِ السَّوَاءِ الْحَاجِبِ

عَنِ الْخَطِيئَةِ وَالْأَسْوَاءِ وَالصَّلَاةِ وَالسَّلَامِ عَلَى مُحَمَّدٍ

خَاتَمِ الْأَنْبِيَاءِ وَسَيِّدِ الْأَوْلِيَاءِ وَآلِهِ الطَّيِّبِينَ

الظَّاهِرِينَ مَا دَامَتِ الْأَرْضُ وَالسَّمَاءُ أَتَا بَعْدُ

فَلَمَّا رَأَيْتُ رَغْبَةَ الْحَنَابِ الْعَالِي الْمَوْلَى الْأَمِيرِ

الْكَبِيرِ الْمَلِكِ الظَّاهِرِ الْمُخْذُومِ السَّيْفِي نَجْمَانَ

نَائِبِ السَّلْطَنَةِ الْعُظْمَى بِغَرَالِيسْكَندَرِيَّةِ الْمَجْرُوسَةِ

فِي تَحْصِيلِ الْعِلْمِ أَطَالَ اللَّهُ بَقَاَهُ وَأَدَامَ عِشْرَتَهُ وَنِعْمَ

وَصْرَهُ وَنَصْرَهُ وَقَدْ طَلَبَ الْحَنَاءَ الْمُسَارَّ إِلَيْهِ مِنَ الْمَمْلُوكِ

أَنْ أَجْمَعَ لَهُ كِتَابًا مُخْتَصًّا جَمِيعًا وَنَافِعًا فِي الْعِبَادَاتِ

علي مذهب الإمام الأعظم أبي حنيفة رضي الله عنه مقصدا

عَلَى مَذْهَبِ مُعْتَكِدٍ فِيهِ بَيَّازَةٌ إِلَى امْتِنَالِ الْأَمْرِ

بِسْمِ الْجَنَابِ الْعَلِيِّ الْمُسَارِّ إِلَيْهِ رَجَاءُ الثَّوَابِ وَالْإِجْرِ

م. اللَّهُ تَعَالَى وَطَالِبُ حَاسِنِ اللَّهِ التَّوْفِيقَ لِلصَّوَابِ

الْعَصَةُ مِنَ الْخَطَا، وَمَا يُرْجِي الْعِقَابَ وَمَسْمُومٌ

وَالسَّلاطِينِ يَغْدَانِ اسْتَعْنَتْ بِاللَّهِ

İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin

Çeviri yazı

- [1b] 1 Başladım uluğ Tenri atı birle, kamuğ 'âlamğa rızık bérge Tenri,
hâliš mü'minlerni yarlıkagan Tenri,
2 cem' ögmeklik ol Tenrige kim köndergen turur tüz yolğa taqı
toğru yolğa kim ol saklağan turur
3 yazuğdan taqı yawuzluğdan taqı du-â taqı salâmathıq Muḥammed
üze bolsun
4 kim ol Nebîlerniñ sonı turur, taqı evliyâlarınıñ bégi turur taqı
anıñ yawuqları üze bolsun kim anlar tayyib tururlar
5 taqı arıq tururlar néçe kim yer taqı kök dâyim turur ammâ andan
sonra
6 kaçan kim kördüm érse Cenâb-ı 'Âlîniñ rağbetini
[2a] 1 'ilm hâşıl kılmaq içinde, Tenri anıñ bâlâ 'ömrini uzun kılsun taqı
Tenri anıñ 'izzetini dâyim kılsun taqı ni-metini dâyim kılsun
2 taqı Tenri Ta'âlâ anıñ köñül közini körer kılsun taqı Tenri anar
yârı kılun. Mağat izledi ol Cenâb, işâret kılınmış turur anar men
kıldan
3 kim cem' kılсам anı bir kitâb kışkarak cem' kılğan bolğay taqı
menfe'etli bolğay Tenrige kulluq kılmaq içinde
4 İmâm-ı A'zam mezhebi üze kim anıñ künyeti Ebî Ḥanîfe turur,
Tenri râzî bolsun andan. Kışkarak bolğay,
5 Ebü Ḥanîfe mezhebi üze i'timâd kılınmış bolğay anıñ içinde, men
taqı ilgerü keldim buyrukğa boyun sunup
6 Tenri Ta'âlâdan taqı Tenri Ta'âlâdan tevfiq izlep râst sözlemek-
ke taqı 'işmet talep kılup Tenriden haṭâ söylemekden taqı ol
nerse kim vâcib kılur 'ikâbnı andan saklanıp taqı bu kitebge
[2b] 1 İrşâdü'l-Mülûk ve's-selâṭin tép at bérdim

Çeviri

Ulu Tanrı'nın adıyla başladım. Bütün âleme rızık veren Tanrı, halis müminleri bağışlayan Tanrı. Bütün övgüler o Tanrı'ya ki (insanları) düz ve doğru yola gönderendir, gûnahtan ve kötülükten koruyandır. Yer ve gök daimî olduğu sürece selam ve dua Hz. Muhammed'in -ki o, peygamberlerin sonuncusudur ve evliyaların beyidir- ve güzel, temiz olan yakınları üzerine olsun. İlim elde etme hususunda o yüce kişinin istekliliğini gördüğümde, -Tanrı onun baki ömrünü uzun kılsın; izzetini, nimetini sürekli kılsın; Tanrı Taala onun gönül gözünü görür kılsın, Tanrı ona yardımcı olsun- kendisine işaret ettiğim o yüce kişi benden kendisine Allah'a kulluk kılmada yararlı olacak, İmamiazam -onun lakabı Ebu Hanife'dir, Allah ondan razı olsun- mezhebi kurallarına göre küçük bir kitap bir araya getirmemi istedi: Ebu Hanife mezhebiyle ilgili

olacak, küçük olacak ve o kitaba güvenilecek. Ben de yüce kişinin buyruğuna boyun eğerek doğru söylemek için Tanrı Taala'dan yardım isteyip, hata yapmamak için Tanrı'dan dürüstlük isteyip, cezayı gerektiren şeylerden kaçınıp işe giriştim ve bu kitaba *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtn* diye ad verdim.

Dil bilgisi çözümlemeleri

başladım < baş+la-dı-m

baş: isim kökü

+la-: isimden fiil yapma eki

-dı: görülen geçmiş zaman eki

-m: teklik 1. kişi eki

kamug (< Soğd. kamag < hamag) "bütün"

yarlıkagan < yarlık+(g)a-gan "günahları bağışlayan"

yarlık: isim gövdesi

+(g)a-: isimden fiil yapma eki

-gan: sıfat-fiil eki

ögmeklik < ög-mek+lik "övgü, sena"

ög-: fiil kökü

-mek: fiilden isim yapma eki

+lik: isimden isim yapma eki

köndergen turur < kön-der-gen tur-ur "yöneltendir, yönlendirendir"

kön-: fiil tabanı

-der-: fiilden fiil yapma eki

-gen: sıfat-fiil eki

tur-: yardımcı fiil

-ur: geniş zaman eki

(Kelime şu biçimde de tahlil edilmektedir: *kön-d-ger-*)

saklagan turur < sak+la-gan turur "koruyandır"

sak: isim tabanı

+la-: isimden fiil yapma eki

-gan: sıfat-fiil eki

tur-: yardımcı fiil

-ur: geniş zaman eki

yazukdan < yaz-(u)k+dan "günahtan"

yaz-: fiil kökü "günah işlemek"

-uk: fiilden isim yapma eki

+dan: ayrılma durumu eki

yawuzlukdan < yawuz+luk+dan "kötülükten"

yawuz: isim tabanı (yawuz < ET. yabız)

+luk: isimden isim yapma eki

+dan: ayrılma durumu eki

yawukları < yawuk+lar+ı "akrabaları, yakınları"

yawuk: isim tabanı (yawuk < ET. yaguk < *ya-g+u-k)

+lar: çokluk eki

+ı: teklik 3. kişi iyelik eki

arığ tururlar < arı-g tur-ur-lar "temizdirler"

arı-: fiil tabanı

-g: fiilden isim yapma eki

tur-: yardımcı fiil

-ur: geniş zaman eki

-lar: çokluk 3. kişi eki

añar < ol+ar "ona"

ol: teklik 3. kişi zamiri

+ar (< garu): yön gösterme durumu eki

izledi < iz+le-di "istedi"

iz: isim kökü

+le-: isimden fiil yapma eki

-di: görülen geçmiş zaman eki

kıskarak < kıs-ka+rak "kısacık, küçücük"

kıs-: fiil kökü

-ka: fiilden isim yapma eki

+rak: isimden isim yapma eki

ilgerü < il+gerü "ileri"

il: isim kökü

+gerü: yön gösterme durumu eki

sözmekke < sö-z+le-mek+ke "söylemeye"

sö-: fiil kökü

-z: fiilden isim yapma eki

+le-: isimden fiil yapma eki

-mek: fiilden isim yapma eki

+ke: yönelme durumu eki

tép < té-p "diye"

té-: fiil kökü

-p: zarf-fiil eki

عَرَبٌ تِلْجَا عَصْفُورٍ دِيرَلَارْ كِيم اِيلَاي سَاجْ اَنِكْ
 اَوْر اِيْتَارْ اَوْلْ مُطْمَئِنَّ بُولْغاي تِيْ اَوْلْ اِيلَاي سَاجْ
 عَرَبٌ تِلْجَا عَرَفَه دِيرَلَارْ اَزْ اَوْلْ سَاجْ اَوْر اَوْلْ بُولْغاي اِيْ
 قَوْلْ اَزْ اَسِينْدَا كِيم اَوْلْ سَاجْ اَنَا سِينْدَا تَوَغْغَانْدَا
 بِيْرْكَ تَوَغْ اَوْلْ اَنَا سِينْدَا تَوَغْغَانْدَا بِيْرْكَ تَوَغْغَانْ
 سَاجْ عَرَبٌ تِلْجَا زَعْبٌ دِيرَلَارْ قَاجَاهْ اَنِكْ كِيْ
 بُولْسا غَايْتْ كَوْنْجَا كْ بُولْز تِيْ اَوْلْ اَطْمَئِنَّ بِلْخُشْ لِيْغِنَا
 تَانْ قَوْلْ بِيْرْز تِيْ كِيم كِيم اَنِكْ اِيلَاي سَاجْ بِيْ تَوْتَسَا
 اَنِكْ كِيْ تَانْغاي اِلْ كِيم حَوْرِيْ كِيْ يُونْ سَاقْ بُولْغاي

Baytaratü'l-Vâzih [6a]

Çeviri yazı

- 1 'Arab tilinçe 'aşfür dérler kim ileyi saç anıñ
- 2 üze biter ol muṭma'ın bolğay taqı ol ileyi saçına
- 3 'Arab tilinçe 'arefe dérler ol saçı uzun bolğay iki
- 4 kulaqı arasında kim ol saç anasından toğğanda
- 5 birge toğar ol anasından toğğanda birge toğğan
- 6 saçқа 'Arab tilinçe za'ab dérler kaçan anıñ kibi
- 7 bolsa ğāyet kökçek bolur taqı ol aṭnıñ yaḥşılıqına
- 8 tanuqluq bérür taqı kim kim anıñ ileyi saçını tutsa
- 9 anıñ kibi tapğay anı kim ḥar'ır kibi yumşaq bolğay

Çeviri

"Arap dilinde "asfur" derler, ön saç onun üzerinde biter, güzel olur ve ön saçına Arap dilinde "arefe" derler, o saç iki kulağı arasında uzun olur, o saç anasından doğunca birlikte doğar, anasından doğunca birlikte doğan saç Arap dilinde "zaab" derler, öyle olunca gayet güzel olur ve atın güzelliğine tanıklık eder. Kim ki onun ön saçını tutsa öyle bulur ki ipek gibi yumuşak ola,"

Dil bilgisi çözümlemeleri

tilinçe < til+i+n+çe "dilince"

til: isim tabanı

+i: 3. teklik kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+çe: eşitlik durumu eki

ileyi < iley+i “ön”

iley: isim tabanı

+i: teklik 3. kişi iyelik eki (kalıplaşmış)

togganda < tog-ganda “doğunca, doğduğunda”

tog-: fiil tabanı

-ganda: zarf-fiil eki (< -gan+da)

birge < bir+ge “birlikte”

bir: isim kökü

+ge: isimden isim yapma eki

kökçek < kök+çek “güzel”

kök: isim tabanı

+çek: isimden isim yapma eki

حُشِينْ بُولماغاى وَاكْزاول ايلاي سايي حُشِينْ بولسا
 اول اَطْ هِجِينْ دَانْ يِجْزَا بُولماز اَتا بِيْلِكْ كِيْمْ عَرَبْ لَارْ
 عَنِيْهْ تِيْبْ اول اَطْ قَا اَنُورْ لَارْ كِيْمْ اول اَطْ نِيْنْدْ اَتا سِيْ تِي
 اَتا سِيْ اَصْلْ عَرَبْ اَطْ بُولغاى اَنْكَارْ عَنِيْهْ دِيْرْ لَارْ اَتا اول
 اَطْ نِيْنْدْ اَتا سِيْ عَرَبْ اَطْ بولسا تِي اَتا سِيْ مَلْا تَارْ اَطْ
 بولسا اَنْكَارْ هِجِينْ دِيْرْ لَارْ وَاَتا اول اَطْ نِيْنْدْ اَتا سِيْ تَا تَارْ
 اَطْ بولسا تِي اَتا سِيْ عَرَبْ قِيْسْ رَاةْ بولسا اَنْكَارْ مُكْرِفْ
 دِيْرْ لَارْ نُوْغْ اَنِيْنْدْ اَنُورْ نَاذْ قِيْلْدِيْمْ كِيْمْ يِجْزَا كِيْمْ مَن
 اَيْسَامْ اول عَنِيْهْ تَرُورْ تِيْبْ بِيْلِكْ كِيْمْ اول اَطْ اَصْلْ تَرُورْ

Baytaratü'l-Vâzih [6a]

Çeviri yazı

- 10 hışın bolmağay ve eger ol ileyi saçı hışın bolsa
- 11 ol at hecinden yırak bolmaz ammâ bilgil kim 'Arablar
- 12 'atik tēp ol atқа ayturlar kim ol atnın atası taқи
- 13 anası aşıl 'arabı at bolğay añar 'atik dērler ammâ ol
- 14 atnın atası 'arabı at bolsa taқи anası tatarı at
- 15 bolsa añar hecın dērler ve ammâ ol atnın atası Tatarı
- 16 at bolsa taқи anası 'arabı kısrak bolsa añar mukrif
- 17 dērler munı anıñ üçün yād kıldım kim né yerde kim men
- 18 aysam ol 'atik turur tēp bilgil kim ol at aşıl turur

Çeviri

"...sert olmaya. Eğer ön saçı sert olsa o at hecindir, bil ki Araplar o ata "atik" derler, bir atın babası ve anası asil Arap atı olursa ona "atik" derler. Atın babası Arap, anası Tatar atı olursa ona "hecın" derler. Atın babası Tatar, anası Arap kısrakı olunca ona "mukrif" derler. Bunu şunun için söyledim ki ben nerede "atik" diye söylesem bil ki o at asildir."

وَدَخِيَ رَسُولُ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَيْدِيَّ كَعْبَرِيْلَ
 عَلَيْهِ السَّلَامُ بَدْرَ تَوْقُفِئَتِهِ بِرُعْرِي يَأْنِي
 بَيْلِيَا بَغْلَنْبُ كَلَّيْ دُودِي وَدَخِيَ عَلِيٌّ
 اللَّهُ عَنْهُ بِرُكُوتِ رَسُولِ قِتْنَا كَلَّيْ بِلِينِهِ
 بِرُعْرِي يَأْنِي بَغْلَنْبُ رَسُولُ عَلَيْهِ السَّلَامُ
 تَحْنَانُ عَلَيْنِي كُودِي سَيَا أَيْدِي جَبْرِيْلَ
 عَلَيْهِ السَّلَامُ بَدْرَ غَزَائِنَدَنِ إِشْبُونُكْ كِبِ
 مِنْكَ كَلَّيْ نِيدِي وَدَخِيَ رَسُولُ أَيْدِي
 هَرَكَمُ بِرَأُوقِ آتْسَاتِ نَكْرِي تَعَالَى يُوَلِّئَنَا

Kitâb Fî 'İlmî'n-Nüṣṣâb (Hulâsa) [4b]

Çeviri yazı

- 1 Ve dağı Rasûl 'aleyhi's-selâm ayıtdı kim Cebre'il
- 2 'aleyhi's-selâm Bedr tokuşında bir 'arabî yayını
- 3 béline bağlanup keldi, dédi ve dağı 'Alî rađî
- 4 yallâhu 'anhu bir kün Rasûl katına keldi béline
- 5 bir 'arabî yay bağlanup. Rasûl 'aleyhi's-selâm
- 6 kaçan 'Alîni kördiyise aytdı: Cebre'il
- 7 'aleyhi's-selâm Bedr gâzâsında işbunun kibi
- 8 menge keldi, tédi ve dağı Rasûl ayıtdı:
- 9 Her kim bir ok atsa Ten'ri ta-alâ yolında

Çeviri

“Ve (hutbede) Resul aleyhisselam, “Cebrail aleyhisselam Bedir Savaşı'nda bir Arap yayını beline kuşanıp geldi.” dedi. Hz. Ali -Allah ondan razı olsun- bir gün bir Arap yayını beline kuşanıp Resul'ün huzuruna geldi. Resul aleyhisselam Hz. Ali'yi görünce, “Cebrail aleyhisselam da Bedir savaşında huzuruma böyle gelmişti” dedi ve şöyle devam etti: Her kim ki Tanrı yolunda bir ok atsa...”

Dil bilgisi çözümlemeleri

ayıtdı < ay-ı-t-dı “dedi, söyledi”

ay-: fiil kökü

-ı: yardımcı ünlü

-t-: fiilden fiil yapma eki

-dı: görülen geçmiş zaman eki

tokuşunda < tok+u-ş+u+n+da “savaşında”

tok: isim tabanı

+u-: isimden fiil yapma eki

-ş+: fiilden isim yapma eki

+u: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+da: bulunma durumu eki

kördiyise < kö-r-di-y-i-se

kö-: fiil kökü

-r-: fiilden fiil yapma eki

-di: görülen geçmiş zaman eki

-y: yardımcı ünlü

i-: ek-fiil

-se: görülen geçmiş zamanın şartı

baglanup < ba-g+la-n-u-p

ba-: fiil kökü

-g: fiilden isim yapma eki

+la-: isimden fiil yapma eki

-n-: Fiilden fiil yapma eki

-u: yardımcı ünlü

-p: zarf-fiil eki

كَرَكْسَه اُورسُون كَرَكْسَا اُورسُون اُولُ
 كَيْشَه بِدَقُولَ آزَاد قُلْغَانِيك مُزْدِين وَتَوَابِين بِرْدُ
 إِسْمَاعِيلِ يَسْعَاءَنْبَرُ اَوْغَلْنَكِرْدَنْ آزَاد قُلْغَانُ
 كَيْب تَيْدِي وَدَحْيِي رَسُولُ اَيْنَدِي هِيچ كَمَرَسْتَا
 اَلَلَرِنْ اُورَ تَمَدِي يِلَاخَلَرُ عَاشِلَرْدَنْ سَلَكِيمُ
 بَاي اُزْدَه اَرْتَقِي تَرُز تَيْب اَيْنَدِي وَدَحْيِي نَيْمُ
 اَيْنَدِي هَرَكِيم اُوق اَتْمَاقِي اُكْرِنَا اَنْدَنْ
 مَكْرَه تَرْك اِنْسَا اَتْمَا اُول كَيْشَه عَاصِي بُولُ
 دَيْب اَيْنَدِي وَدَحْيِي رَسُولُ اَيْنَدِي بِرْ اَوْسَبْ

Kitâb Fî 'İlmî'n-Nüşşâb (Hulâsa) [5a]

Çeviri yazı

- 1 kerekse ursun kerekse urmasun, ol
- 2 kişiye bir kul âzâd kılğanın muzdın ve şevâbın bérür,
- 3 İsmâ'îl péygâmbir oğlanlarından âzâd kılğan
- 4 kibi, tédi ve dahı Rasûl ayıtdı: Hîç kimersene
- 5 ellerin uzatmadı silâhlarga kişilerden meger kim
- 6 yay üzere artukçı turur, tép aytdı ve dahı Nebî
- 7 ayıtdı: Her kim ok atmaknı öğrense andan
- 8 şonra terk étse, atmasa ol kişi 'âşî bolur
- 9 déyüp ayıtdı ve dahı Rasûl ayıtdı: Bir ok sebebi

Çeviri

"...ister vursun ister vurmasın, Allah, o kişiye, İsmail Peygamberin çocuklarından bir köle azat etmiş gibi, bir köle azat etmenin sevabını verir." Resul ardından, "İnsanlardan hiç kimse yaydan daha üstün bir silaha elini uzatmadı. Her kim ki ok atmayı öğrense ve ondan sonra terk etse, atmasa, o kişi asi olur" Jedi ve Resul şöyle devam etti: "Bir ok sebebi..."

Dil bilgisi çözümlmeleri

kılğanı < kıl-gan+ıı “kılmanın”

kıl-: fiil kökü

-gan: sıfat-fiil eki

+ıı: ilgi durumu eki

kimersene < kim er-se ne “kimse”

kim: isim kökü

er-: ek-fiil

-se: şart eki

ne: isim kökü

artukçı < art-uk+çı “fazla”

art-: fiil kökü

-uk: fiilden isim yapma eki

+çı: isimden isim yapma eki

uzatmadı < uz+a-t-ma-dı

uz: isim kökü

+a-: isimden fiil yapma eki

-t-: fiilden fiil yapma eki

-ma-: fiilden fiil (olumsuzluk) eki

-dı: görülen geçmiş zaman eki

oglanlarından < ok+(u)l+an+lar+ı+n+dan

ok: isim kökü

+(u)l: isimden isim yapma eki

+an: isimden isim yapma eki (eski çokluk eki, işlev değişikliğiyle yapım eki olmuş)

+lar: çokluk eki

+ı: teklik 3. kişi iyelik eki

+n: zamir n'si

+dan: ayrılma durumu eki

بَنَاق بَای سَوَار بَای وَاجِی بَای کُھَا بَای
 صَیغَ عَی تَحَتَّ عَی لَوُکُ عَی حَوَہَ عَی
 طَاکِلی بَای حَآن سَوَار وَدَقَان
 حَطُوعَی تَحَتَّ رَنَحْ عَظَادَمْ
 الْفَصْلُ الرَّابِعُ وَالْعِشْرُونَ فِي تَرْكِيبِ الْكَلَامِ
 أَنْتَ تَعْرِفُ بِالْتَّرْكِی تَعْرِفُ عَرَفْ أَطْلَعْ لَهْمَا
 سَن تَرْكِشَا بِلَرْكِشَا. اَوْت بِلَرْكِشَا، بَرِي بَان
 أَنْتَ مِنْ آيِن مَدُونِيَّة أَنَا مِنْ مَدُونِيَّة حَلَبْ
 سَن قَبِي بِي شَار دَانَا مَن حَلَبْ شَار دَان
 أَشْ حَتَّ تَطْلَبْ أَتَالِي حَاجَةِ ضَرُورَةِ مَا تَقُولِي
 لَهْمَا يَزِيدَارْكَسَا مِتْكِ يَانِشْ كُجُوعْ تَر مَعَا أَنْتَا
 أَنْتَ رَجُلْ رَدِي أَنْتَ لَيْشْ تَقُولِي هَكَذَا
 سَن عَمَانْ كَيْتِي سَن، سَن نَاشْ مَعَا أَنْتَا مِي رِي
 لَيْشْ تَقُولْ هَكَذَا أَنْتَ لَيْشْ تَسَبْ مَنِي
 نَاشْ مِي رِي كَالْهَ أَنْتَا، لَسَن مِي رِي أَنْتَا

أَنْتَ مَا تَخَافُ مِنْ اللَّهِ أَنْتَ تَخَافُونَ اللَّهَ ه
 مِنْ تَغْرِي دَانِ قَرْمَانَا مِنْ تَغْرِي دَانِ قَرْمَانَا
 أَنْتَ تَخَافُ مِنَ اللَّهِ أَنْتَ تَقُولُ هَكَذَا
 مِنْ تَغْرِي دَانِ قَرْمَانَا، مِنْ تَغْرِي دَانِ قَرْمَانَا ه
 تَعَالَى لَنَا أَنْتَ تَغْرِي أَنْتَ مَا تَغْرِي
 مِنْهَا حَالُ مِنْ تَغْرِي مِنْ تَغْرِي
 أَنْتَ أَغْرَفْتَ أَفْشِ تَطْلُبُ أَنْتَ أَفْشِ تَطْلُبُ ه
 مِنْ تَغْرِي مِنْ تَغْرِي تَايِزَةُ زَيْنَا مِنْ تَغْرِي تَايِزَةُ زَيْنَا
 تَعَالَى عِنْدِي تَعَالَى عِنْدِي أَنْتَ تَحِي
 حَالُ قَالِمَا حَالُ قَالِمَا مِنْ تَغْرِي مِنْ تَغْرِي
 أَنْتَ تَلَوَّحَ أَنْتَ تَسْتَعِجِلُ أَنْتَ تَقُولُ
 مِنْ وَخَارِ مِنْ تَغْرِي مِنْ تَغْرِي مِنْ تَغْرِي
 أَنْتَ تَسْمَعُ أَنْتَ تَسْمَعُ أَنْتَ تَسْمَعُ
 مِنْ بَايِزُ مِنْ تَغْرِي مِنْ تَغْرِي مِنْ تَغْرِي
 أَنْتَ تَعُودُ مِنْ تَغْرِي أَنْتَ تَصْحُحُ مِنْ تَغْرِي
 أَنْتَ

Çeviri yazı⁴

[19a] 3 - Sen Türkişe bilür mi sen? *"Sen Türkçe bilir misin?"*

- Evet, bilür men *"Evet, bilirim"*

- Beri bak *"Beri bak"*

4 - Sen kıysı şardan sen? *"Sen hangi şehirdensin?"*

- Men Haleb şardan men *"Halep şehridenim"*

5 - Kélip ne yizder sen? *"Gelip ne istersin? / Ne istemeye geldin?"*

- Meniki iş küç bér *"Bana iş güç ver"*

- Maña aytsana *"Bana söylesene"*

6 - Sen yaman kişi sen *"Sen yaramaz insansın"*

- Sen néşin (néşün) maña aytır (aytur) sen munı kibik? *"Sen niçin bana böyle söylüyorsun?"*

7 - Néşin (néşün) munı kibik aytır (aytur) sen? *"Niçin böyle söylüyorsun?"*

- Sen meni néşin (néşün) söger sen *"Niçin bana hakaret ediyorsun?"*

[19b] 1 Sen Tañrıdan kórğ(u)mas sen *"Sen Tanrı'dan korkmazsın"*

- Sen Tañrıdan kórğar sen *"Sen Tanrı'dan korkarsın"*

2 - Men Tañrıdan kórğar men *"Ben Tanrı'dan korkarım"*

- Sen munı kibik aytır (aytur) sen *"Sen böyle söylüyorsun"*

3 - Munda kél *"Buraya gel"*

- Sen meni bilür sen *"Sen beni bilirsin"*

- Sen meni bilmes sen *"Sen beni bilmezsin"*

4 - Men seni bilür men *"Ben seni bilirim"*

- Ne yizder sen? *"Ne istiyorsun?"*

- Men seni sever men *"Ben seni severim"*

5 - Kél kıatımda *"Yanıma gel"*

- Kél benim (menüm) kıatımda *"Yanıma gel"*

- Sen kélir (kélür) sen *"Sen gelirsin"*

6 - Sen vaynar sen *"Sen oynarsın"*

- Sen tézletir (tézetür) sen *"Sen acele edersin"*

- Sen aytır (aytur) sen *"Sen söylersin"*

7 - Sen yégirür sen *"Sen öğrenirsin"*

- Sen vayalır (vayalur) sen *"Sen utanırsın"*

⁴ Memluk Kıpçak Türkçesiyle yazılmış gramer ve sözlüklerin yazarlarının bir kısmının ana dillerinin Türkçe olmayıp Arapça olduğu unutulmamalı ve metindeki kimi yazım ve ses özellikleri böyle değerlendirilmelidir.

- Sen yeşitir (yeşitür) sen “Sen işitirsin”

8 - Sen yüzer sen “Sen yüzersin”

- Sen küler sen “Sen gülersin”

Yazım özellikleri

1. Metinde yazıcı kimi hecelerdeki ünlüleri iki kez harekelemiştir: *neşin / neşün, aytır / aytur* vb.

2.-mas sen / -mes sen yapılarında s sesleri şeddeli olarak gösterilmiştir.

3. Bu eserde kalın sıradan yuvarlak ünlüyle başlayan kelimelerde elif+vav (o, u) harfleri vav+elif (va) olarak yer değiştirmiştir: *van < on, vaval- < uyal-, vayna- < oyna-, voltur- < oltur-*.

Önemli ses olayları

Ünsüz değişmesi: ç > ş *değişmesi:* neşün < neçün, Türkçe < Türkçe. η > ğ *değişmesi:* maga < mağa, Tagrı < Tağrı. Bunları fonetik değil, yazımla ilgili bir sorun olduğu “Ses Özellikleri” bölümünde tartışılmıştır.

Ünsüz türemesi: -k türemesi: kibi+k. y- türemesi: yizde- < izde-.

Ünlü türemesi: Türkçe < Türkçe, korkumas < korkmaz.

Dil bilgisi çözümlemeleri

kaysı < *ka+y+u+sı “hangi”

kayu: isim tabanı

+sı: teklik3. kişi iyelik eki

yizder-sen < (y)iz+de-r-sen “istersin, istiyorsun”

(y)iz: isim tabanı (y- türemesi)

+de-: isimden fil yapma eki

-r: geniş zaman eki

sen: teklik 2. kişi zamiri

meniki < men+i+ki “bana”

men: 1. teklik kişi zamiri

+i: ilgi eki (+m / η yerine)

+ki: aitlik eki

aytsana < ay-t-sa-n-a “söylesene, cevap vermesene”

ay-: fil kökü

-t-: filden fil yapma eki (pekiştirme)

-sa: dilek-şart eki

-n: teklik 2. kişi eki

-a: pekiştirme eki

munı kibik < mu+nı kip+i+ök “bunun gibi, böyle”

mu: işaret zamiri

+nı: belirtme durumu eki (ilgi durumu eki görevinde)

kip: isim tabanı

+i: teklik 3. kişi iyelik eki (kalıplaşmış)

ök: kuvvetlendirme edatı

munda < mu+n+da "buraya"

mu: işaret zemiri

+n: zamir n'si

da: bulunma durumu eki (yönelme durumu eki görevinde)

METİN ÖRNEKLERİ

اتي ايردي الكي بوراكي تودوك
 بولار ايردي دين هم سيمت كوكي
 بو قوت ايشينكا تورت تودوك تودور
 مينكدين بولار قالدو كوش مينك سلام
 اولارن مينكدين سغوندور قوحي
 ملكك سغونوق كوراني دوك
 بولادودني كافر منافق بوكي
 تودولساندو چن تيركيك بولور
 نكوزاكي ايدم سن كس كسز اولام
 اولوغ كوند اقلغيلا ايلك توماسي

ماطق حاج ايم...
 ١٦ توداديرن اساكلدي اوندون يلى
 يزمه يباد تولدي كافور كيت
 ايرنجيك قشغ سوزدي مازني لين
 يشق يندي ولغاي يينا اوينغا
 قورميش نجاج لادوناندي شيل
 يغمز ييشل تودو قوزكا يسادكي
 ييري ناع قير ادمي قوشاندي يديب
 قومان توچا ك لاديز ييلدي كولا
 صبايلى قوتق قونقل سندن
 قالدو دال توغويل قلعغ توددي
 اوزن ايتكوكا اجني اشتاق بولي
 بزانماك تلار دودينا كوركن ايتيب
 يروق مازينا قوزدي دولته ياسين
 مالىن تودور وقيندين قوزي وورينكا
 بزاندي بونل سارغ كوك قيزيل
 خطاي اديشي يدي قلعجاج ادي
 ايتندي بولي قاشي كوكال كريب
 يباد تولدي كافور اوزن سديلا
 اوزن ترجاوتور ويا دورد كين
 قيقلا و قيسار دوقادو قوددي

نا اولدورخ ناکرسی بری دل سنگا
 سنگا سورلادیم سوز سوز کونکلا
 کجوددم ییسا سورلادیم سوز سنگا
 ایشتماس مریه دینک بو کورین یوسوز
 ایویرمادیو ایا ناک یا انا ناک
 بو تو زما دمو کور سنگا چیل یاشینک
 بو کلار اوت اولدن قایرما یقوق
 اوسال بولما بکلار کویار اوت ترور
 بقا کور سا بکلار کویار اوت سانی
 بقا قورسا اوتق اینین قورق توز
 نلوک یوزا یقوردونک ایویرمنکا
 کوزونک یومدو ناک ایرسا اوزوم تانکلا
 نلوک یوزا یقوردونک ایکینجی مریه
 یقین بولسا بکلا کوردا زکیل کور اوز
 ای او غلوم اوزونکلا بیکینک قیلاتک
 بیسما بیکینک یا کوردا زکیل بشینک
 قلی بردینک ایرسا کور بورمال اوق
 کویار اوتقایقپا انکار یوت ترور
 بیسما اوزار بش سورار اوزقانی
 قلی قورقاسان کورون قورق توز

باب الحادی ایله الحادی صغیر و کبیر

کولاییدی ای قولدن اوقق اوزوم
 اوقق قلدیم امدی بوایشلا دین
 سوزنما امدی سینگا کلدو کوم
 اوزون مریه سینگا اولدورمادی
 قویق مرد اوزدوم یوسوز مریه کیتو
 ایتینک یونی سن ایشکیل سوزوم
 کراک ایردی سفاونی اوققاسن
 مینک قیلقیم ایردی بو کور کور کوم
 اوزون یوق سینگا سن مریه اوقق
 اوزوم ییگراغی یاشنگا کور کیتو

ائي كوردې ايرسا بواي قولدي چين
 بيرلغا تور دوش كوتوردې المپد
 سگ سوزلاما دسن اغننگ بولوب
 بواي قولدي ايدى اي بىك لاد قوتى
 لوبى سىخ كورور من بوكون قان تايىك
 قانايلىك بىردى ملكى اجوق
 نىق ايدى كوا بىش بىلكىك بوكو
 قىل بولسا بىكلار بوشوب او قكالىك
 بوشاد بولسا بىكلار خىلىب او قكاسى
 موكار منكر او قكلىدى امردى بوسوز
 قنىغ قوزقتى اوز كاق دى الدى تين
 بواي قولدي قايدى تيرا تىلك
 بونكىغ سىنى موندا بىلكون بولوب
 مېنىك سوز لاكو كا اوزوم بو قشتى
 انكارا يما نوز من اي بىلكا تايىك
 بوشاد او دتا بىكلار كا بادامىغون
 بوشاد او دتا بىكلار بولور او ت اغو
 يقن تواما اندا اى قىلىق سىلك
 براق تورغىل اندا توكاى سى
 كىكول كا الينغىل كوداز كىل اتا اوز

سحر

بوشاد او دتا بىكلار كا بادامىغون
 كوراسلان قا او خشار بوكلار قىل
 ايله ك ايدى كىلوز منىكا اي سوزنىك
 بواي قولدي ايدى تانكىم و مېنىك
 بوادله ورغ تاكسى نىك اول سىكا
 ايكىنچى نىك اول ايلىك دايىك
 قلى باردىنك ايرسا اوز لوقا نوق
 بوشور سا كسار بىش اي بىلكى مېنىك
 نىكوز تانكىر قادى امردى اوزونك
 كوش كىسى اوزونك نالول بوساينىك
 بوغون اوبىر او قتاين منىكا
 مويى ما اوزوم پىر و مېلىك كرا كى

او جونی اونگونک دین نکوازل شکر
بقا کوردوم ایرسا اوزونک افعالک
بوشکیغ کوردوبلا اوزوم ایمانیب
سو اونک دین ادرلغون ناوله سنگار
مونی کوردوم ایرسا تنوردوم بلیک
او قوکل اوتوما سن تسلیم فی

باز شاهی ایلانک حاکم ایلانک

ایلیک ایدی اوقوم سوزنک بکولاب
سینی من ایدیم انک اشونوق کون
یونانک تانکسوق ایشلا ایشلا کورکوتوب
کوردوب بوشتوم ایرسا ایلاندی اوزوم
سن ایدینک منک اوتوم بلیک ایشی
نکو قیلشیک یازن ادر ارجا
کوردوم من اندر اسیک عذر ونلی
بو کون مال اوردو اوزوم قلی لادین
مونونما کورکیل کونی لیک قورو
بو کرسی اونا لالوز اولدودوقی
تغ ارج اداقین امیتاز بولور
ملاح اداق تالیست ایری
لجان سوزوم فی سنگا اولکولاب
اغیرلنق برلا یردیم اول کون اوزون
بوشوردونک میخی سن ایشیک کورکوتوب
سه یلادی سنگا من قوکلدی سوزونک
سنگا اوقتور و قیلدیم اوقل مونی
ایر بر دینک اوقتوم قوغنی اجسا
اغیرلادیم اوترو اول ایردیم مکی
سنگا لور کیتور برجا ایردیم زارین
وزرو فلق لادی بوقا تور کورو
اداقی ارج اول کورای کنکوم قوی
اوجا کورتور قوز قیتمار ووز
ایلی نی قیتار اوجا اول اری

کونی لک بیلا بولدی بکلک ادلی
بوکلک کوکی اول که فی لک بولی
تور و قلسا ایل کا کونی بولسا بک
تلاک ایز و بولغا بوقلسا قلی

بنایدی ای قلدی املک قونی
نلوک بولدی کون توغدی املک قونی

املک ایدی سلاک مننک قلیقی
کودور منکر ایتو اوردی بواتسی
کونک کور ایریملاز تولو اوق ترور
یر و قلو قی برتک تلو اوق ترور

مننک ما قلسنجیم انکار اوختادی
کونی لک بیلا بولدی ایکسو مادی
الکچی توغاد کون یرور بواژون
توز و خلق قانکرور بوقالماز اژون

مننک ما توروم بوقالماز اوزوم
قوغ خلق قایر تک ما قلسیم سوزوم
ار جوتی بو کون قوغسایر کا اسبک
حجاک یز لور اندا تو مان منک توسبک

مایو املکا تکسا مننک بو سوزوم
اول ایل برجا ایلور تاش ابرسا توروم
توغد کون اینج یا اینج سزته ساس
قوغ قایر و قلو یرور اپکسو ماس

مننک ما قلسیم بواول ملک لولک
توزو کا تکیر برجا منیدین اولوک
ینا ما بو کون بری ثابت ترور
بو ثابت ید و کوم قونی برک بولور

بو کون بری لاسلان بویج تیراماز
اتی تیرامازی او چون ارملاز

مننک قلیسی کودسا یرادین
اوزوم تکشور لماز یروقتا او سنکن
ای قلدی سوا املک بوورور

الملك ايدى اى تولدى سوزلا سوزدك
 بواى تولدى ايدى اى مكلادى بىكى
 الملك يرلقا سون نه كوسوزا اين
 ملكك سوزين سن اشيت لوزا ما
 كشيك كيم اوقيا كراكلان تيلاب
 ايتما سركاشنوسوزوك سوزلا ما
 قى تىلق موندوز كشي بوتيلن
 قزىل تيل قىلور فينغا ياشلىغ سيني
 تلوك شوك توردر سانا بولدى اى وزدك
 قىل بىك بوزين كورسا يترورا دىكى
 اينماس تا اشنونيكو اوتنا بين
 اينماس تا اشنوسوزو نك سوزلا ما
 اولوق سوزلا كو سوزنى اشنوا اولاب
 كى سوزلا دى كيم اى تىلق تىلسك
 استمادنى مكلاركا اجسا تىلن
 اسانليك تىلاسا قايتع باس اى

نهكو تيراشنمكل اوزين قىسغا اير
 اسان تيرلورا اينجين اوزين قىسغا اير

سحر

قراشنى سى قزىل تيل تسور
 بشينك يى تىلاسا تىلسنك قىلداز
 الملك اى دى اوقوم سوزدى نكاز
 مكارا يلى تورلوك كشي اول تىلن
 اغين كىدور كلك تىلى سوزلا ما س
 بىلك سىز تىلى اول سوزين كىولا ما س
 بىلك سىز تىلى قوشى بركلىك كراك
 خاشمىدى بو قى ما يور
 تىلنك تىلما كو ندا بشينك سىنا نور
 تىل بىك سوزلا ما س ايدى اول مكال
 بىر كى شى بىلك سىز بىر كى شى اغين
 بىلك سىز تىلى اول سوزين كىولا ما س
 بىلك سىز تىلى قوشى بركلىك كراك

۱۰۰ داکلک ۱۰۰ زکیز کا بولسا ایٹے
 کورادسلان بولور سکا ایت قایٹے
 قلی بولسا ارسلان قایٹ سچی
 اتی لوز کاک بک کا قوتی کو نول
 ۱۰۰ بولسا بکلار ایت جاقلانور
 ۱۰۰ بولسا بکلار ایت جاقلانور

۱۰۰ بولسا بکلار ایت جاقلانور

اقا یغولور لور ارات سو بولور
 مکتور اسکلار اوروب مکتی ایسر
 ۱۰۰ بول بيشلا اجوریم بیتسون
 اویغ لیک کورایز کا بونک اکوماز
 اژدیحی بولور کولک کنج اورور
 بولید قوتوقا کوب ارات سوراک
 بونک التوقا بیکر اک بای بودون
 بولاد ایلیری کالک تورتی قالد
 ادین ما بوشنک یداق قوتونک
 برسی اشاکلک سری سزان
 بوتودونج یوزدک کار توتق قلیغ

بوتاج نكدا بگلادیراق قوتوادز
 اء اءانا ماسا یوریق بولسا سوز
 بولاردا انكا بوار توق قلینج
 بوار توق قلینج لیغ نامونكا لیغ ارنج
 مونكار سنكز اتوسین شاعر ایلور
 بوشاعر سوزی قوتسا سوزكا بایور

سعر

اغیر بوک کئی کا قلینج ارتوق
 قلینج ارتوق ایرسا بلون اتاد
 یغ قلم اغوسین قلینج قلمور
 یغ یوغی دگانی کوا دروقی
 اوکوش ایل قوتاین تسان ای لک
 اوج ایش قلیغ ادر وایتسا ایلک
 اونک الکن قلینج قوتسا اورسا سلیب
 سول الکی ملانک اولسا الیب

تلن روز لاسا سوز شکردا سوچیک
 بوون سردی بک قول اولوغ یا کجیک
 ای لک بوتاج نكدا کراک بک کور
 بودون قاشقولا اوردون بولسا تور
 کولادیوز سوچیک سوز سلیکا زکراک
 قلمیجی بولار قاتو کال توز کراک
 کونکول قوتسا قوتعه صالکی ایت
 بولار قایرا شی نغرساق لیق
 قیغ تور لوکا اردام بولسا توکال
 سراق ایرسا اندین براغییز محال
 کس اودردی بو بودون داتالو
 تلو اودردم اول بولور کسوز تسولو
 اذن بودنی برجا الحاک قول بولور
 اذن ییر بوکلار نئلا کین بولور
 توکوک یوزا بیریک سوز کوفان کو قلیق
 کشیک یور کوردر کوندور ویتلا یوروق

۱. یانکه یقین تو تسا ایسیر کتے
 ۲. یونکا یغ بلو نسا ای ملک وزیر
 ۳. بولور بک تیل لکی اینک دین تو کال
 ۴. بایور اتر وودینه مامیتلور املی
 ۵. بولور ایه منکلو قرمان بولوب
 ۶. سیدی بو ادرغ سیکای اول اوزن
 ۷. اسیر قلدی تن هم ایل کولاش
 ۸. بکین اینج کاترور قراسی اودی
 ۹. ایشی و جالیتلور قاپور ساحال
 ۱۰. حزینه کوپادور قنادور میلی
 ۱۱. بولور ادرنی ادکو قریسا اولوب
 ۱۲. تریلکای قوتون توخی منکلو اوزن

نلوا دراکل تی دیاش کا اودوغ
 ایغالب ایتیم بولسا الحاق کونول
 آن بولغوا توؤن سوشا اودک
 اولسا اوان قاقوغ بارمالین
 اوزینکا بیزاط تون تلوم قویا تب
 اوغول قزکشیم تینیکین ابرکاسا
 انکارنگا سا بیر اوسالیق اودوغ
 توزی ائما کی کینک نایقلیق امول
 تریلسا انکار اوتروا ودر دم نیش
 اداش قلدراش ایداش تو قوساقلین
 حاقیق اوزن دالتین پید پساتب
 یایرسق باغیم تیب کوموش ترماس
 قلمسین تملاسا توغ اوزوسین

اوروب السایر ساید وئسا کوسین

یئورسا ائجود سا کدور سا کدیم
 انکار تیر لور اده تورو کور ائسلاناران
 یوراکلک کراک اوزون اوکل کراک
 ییغ داکرا کیز یوراکیز کیش
 یوراکیز کیش لمار جریک ائنا تور
 ییغ دایوراکا کسیرینکو کراک
 ائتیغ تورو بولوم بلکو لوک
 نکوترا شعلکسا ییغ لیق کور اده
 اطا اوستام قیز اوغلان یویرک تلیم
 سفو کجان یلوغلاب تور تاغ قان
 کوکوزلوک کراک هم کونلو لوک کراک
 یوراکیز کیش لمارا شکارا یی
 جریک ائنا سا ارایک ائنا تور
 ییغ ائکیشیا تیرینکو کراک
 اودک کلاما کینجا اراولماز کوک
 اولوموک ائینسا ییغین اوارار

سوتراشیدکیا او قشلیغیتلی او قشلیغیتلی اجتی معنی یولی

سحر

اودی ولسا کوریت مال لادکا یوز
ایتوقتا سوز ایتلن سوز کا سوز
تیغ نیک کا و قتل وادی یکلوراک
اودی ولدی ایز سا کوردر ایکی کوز
بوسکلن لاک برجا اذ دام بلیک
اولوغ حاج اوترو اوزا سا ایلک
یوادی ای ایلک او زدم بلیشی
مونیغ اوتوندوم اتمیش توئی

املک ایدی او قترم ایتلیم بوسوز

تقیر سوزایتور سیکدر بجاوز

منکا اینل امدی قیغ بشارادایت
نکو تک لراک ای بوا بنر ایشلاداز

دات سوغت لار اسکو لار لاله

یوتیردی ولکدولیت لار ایلک
اسان ایتن بلیکلای قلیق بلیک
تیغ بشاراداد بفرساق قراک
تیغانی پیر لافرساق حراک

قوغدا یروتسا قوانقو تو نوک

تیغ کا ایتور سا یرویش کرورک

توردم قوی بیا قلسا تیغ
اونکای بولسا قلیق قلیق تیغ
توزی اوتماکی کیک اقی بولسا کد
کوموش بیرک التوز ازان قبله اذ

کجا بولسا ساق دوستا برون ایو برسا نکما کچی کجا اورون
یراق یاق ارسا لشغو کر اک اودغ راق کم ارسا یغو تو کر اک

کور و بکلا تب حقت قوشتی قوغ

قو کال بوار دل کون یی بکلا تبوغ

بنا ایرتا قورسا قبیغ بشاک کجا تنکدا تورغا قیانا تر اتاسا
قلی بول اودی بولسا بلا کیریب کور و نسا خیلن برجا یوغی تریب
اوزی حقت کور و بول او کوش قیانا قبیغ داکشی قودسا اوزدا اپسا
ارات ارسا خیلجا کور و نسا قور و بول کورسا یراغلیغ یو اغسین ادر

قلی بول کینسا قبیغ بشی

بنا کیر کور بولسا ارات سوغی

اوتونسا ارات اوتکی قوسا یتلاک مونکاد میش کچی کابو بولسا یولاک
الونیرسا ایچ کورالتون کوموش قایوقات الساقایو قایوموش
ایر یکمنوری کم فیرسا قسقا تیونماز قایوسی یور یغلی ساقا
یراغلیغ قایو اول ایغ لیغ قایو بولوغ قایو اول تسوغ قایو
اوتونسا یکنکا بوتکما بریک اجاتا زابترسا کور و نسا ایلک
چقیب ادا کور یغ نکور و نسا یتلن ارات کونکی مونداغ ایستالین
قیغ داکا ایتا قورسا اولور و غ تر و غ توز و نسا اودون قالماسا یر قور و غ

کونکولرکم کابیر و حاکمکم کایعجب
 اداش قولداشیم دلا و موج سداشیم
 ایانک اندقا ایوسا امین لکیتونلرک
 قوزا و تما کحقیت کوزا زکلی یارو
 قانی قوشنی اشنی سفینه قدر غو قایش
 اداش قولداشیم تیب سایناع بولدیکم
 کیش بلامدم من موکلادور مایلنکوز
 نلورک از تادی خلقت نکوا و نکدر قوز
 از و تلقا موندوز موکلادیم یا موندوم
 یا سودا کو حاد بینهکم اردن ادا دل
 منکا اوق مو قوشنی بوشکایغ کیش لاز
 اسیم اسیم قانی اول کیش لار
 بو کوز کوز سا اردکی بوانلرکی قوز قلق
 یوق ادا سا ایویر سوا و نکدر قوز و تلق
 قویغ ادا کو بردکی قوز و نکدر کالقی
 بو فود سن یورغلی کیش ادا برجا
 اولان بردکی قالدیم بولاریندیکیدان

سولگونیم من علی میرا دوزا کیش
 قداش قلعی بات تک نکوتک ادا
 بواندو قوشجی کیم انی اراتایی
 کوموش کومرالتون سلا من قالاای
 توغوم بیرانی من اقدیر چی قیای
 انی کیشیلیم من اوزوم قول قداای
 سا قصص من ادا سا قونون کولای
 قایو اودکا قوشتم یا قیدا تورانی
 نکوسوز لادیم من ایویر اوقا
 کوزوم کامو کور قوز اوزوم چالغای
 از و من تترود کیش من پشایی
 دغا قی قوزدا اژون دلا و کالی
 اولار قودمش ادا سا قوشجی لکیدولای
 قوزون قوز کالجسوا و قونوغ سوزانی
 کیش قشونکی قالدکی ناد کونلاای
 فرشته مواردی ادا نایمیلانی
 نکوتک یورپی نا قلعین یولای

لخاصوزلا سامن توکاماز تقی سوز
 منکا موندا لکر اکا دین بلادم من
 اتم مله سون ارمینی کورما سوزاد
 جاد ان تک تکاراد حیون تک سوزاد
 اولسندک من اهری اوتون لارقا و شوم
 جهاجوری باری مسکا تها سونی
 الهی روزی قلسقور ساقی یوزین
 بومونجا تب ابدی سوزونلنا برای
 اولوش کند قودای کشته دای برای
 تیلاب بله سون لار سوزوم زکای
 کو پاک نکل اوراد لارقا بوسین اورا
 اوکونج بئر لاقون کون غایوک بوزای
 او قون بعا لادین سینکار دین برای
 یما تور تایشی نکل یوزیغ کورای

ماسکالکی یما اولیج حاکمیکابنلندور

بلک بیل اوزونکک اوزون قلد تورا
 بلک سیز بورا کیتل نکو کایران
 غایبلدیتک ادا سا تقی بیل تیل
 بلر من تپسا سن بیلک دین براق
 بلک میر تکیر اول اوجی یوز قوی
 بوسلینک بیل اوزون شینک ترکمنوز
 سسلک بیل کچی بول بدو یکلا اوزونک
 بلک کلک دین لمار سا قیضین قو کوک
 بلک بلسا اوزکا ایدری برک تورا
 بلک بیل سفت تک قوغ قایمرا
 بلک لی تکیر کون تلالک کاسورا
 بلک میر کاسا نیدنک بلک لی ارا
 لخاص قو تور کای سبور کوک سورا
 بیلومان اوزونکک اوزونکک ابر
 یایلیقی اتا نعل کشته دای برای
 بلک میر سفونون کولار ققور

انْقَضَيْتْ — ابوابُ الشَّيْ هَذِهِ ابوابُ التَّلَاحِي
 بَابُ — فَعِلْ وَفَعِلْ وَفَعِلْ مَسْكَنَةُ الْحَشَوِي حِرْكَانَهُ
 بَابُ الشَّجَاعِ وَفِيهِ الْمَلِ الْيَغِيدُ الْجَوْجُغِيدُ مَعْنَاهُ اِنْهَا
 خَيْرُ الْبَطْلِ عِنْدَ مُلَاقَاةِ الْعَدُوِّ كَمَا اِنْ جَلَمُ الْحَلِيمِ يَجْزُبُ فِي الْجِدَالِ
 وَقَالَ النَّارُشْكَالُ الْيَهُودِيُّ اَسِيرَ اَرْوَنَ قُلُوبَهُ اِذَا لَكَ اَوْجُحُ الْيَهُودِيِّ يَرْكَبُ يَرْكَبُ
 مَعْنَاهُ اَمَاتِ الْمَلِكُ اِفْرَاسِيَابَ وَهَلْ بَقِيَتْ الدُّنْيَا الْعَارِمَةُ الْبَدِيَّةُ خَالِيَةً
 عَنْهُ وَهَلْ اخَذَ الدَّهْرُ ثَارَهُ مِنْهُ وَانْتَقَمَ فَاَلَا تَنْصَدِعُ مِنْهُ الْقُلُوبُ
 عَلَى مُلْكِهِ وَغِيْطًا عَلَى الزَّمَانِ اَرْتِ سَجَّ شَعْرُ الْقَفَالَانِ اَرْتِ
 الرَّقِيَّةُ اَرْتِ الْعَقِبَةُ فِي الْجِبَالِ وَفِي الْمَشْلِ اَرْمَكُو كَا اَشْكَلَتْ لَوْنُ
 مَعْنَاهُ اَنْ الْعَتَبَةَ تَصِيرُ عَقِبَةً لِلْكُشَلَانِ اَرْتِ هُوَ سَمُّ الْجِيَاظِ اَرْتِ
 الْحَرِيْقُ اَسْتَبِ الْاَزْقَةَ بِلُحْظَةٍ جَكَلَدِ اَنْذِ الْحَلْفِ وَمِنْهُ يُقَالُ اَنْذَرِي
 اَحْلَفْ اَرْقُ الْعِزَّةَ وَيُقَالُ لِحَبِيبٍ لِحَبِيْبٍ مُوَارَقِي اَرْقُ تَخْفِيفُ
 اَرْقُ بِالْغَرِيْبَةِ كَخَفِ وَعَنْوَ اَرْقُ الْكُهَانَةَ وَالْقَالَ وَاخْرَاجُ الصَّيْرِ
 اَرَكُ السُّلْطَنَةَ وَنَقَادُ الْأُمْرِ اَرَكُ هُوَ زَنَاقُ الْبَهْمِ وَطَوِيلُهُ الْفِيلُ
 اَرَكُ الصَّانِ مِنَ الْغَنَمِ وَهُوَ اِذَا طَعَنَ فِي الرَّابِعَةِ اَلَا اَكْلُ الْغَنَمِ
 يُقَالُ اَلَا تَنْتَعِمُ اِذَا هَبَلَتْ اَوَّلًا الْمَنَقُوعُ مِنْهُ اَلَا تَنْتَعِمُ
 اِذَا صَلَفَ فِي أَمْرٍ ثُمَّ عَجَزَ عَنْ اِمْرَازِ الْغَرَضِ

وَيُقَالُ الْإِقْنَ كَيْشْتَا جَلَرْتِي إِذَا نَهَ صَوْتُ سَهْمَةٍ فِي كَيْتَانِيهِ وَكَذَلِكَ كُلُّ شَيْءٍ
 إِذَا تَقَلَّقَ بِهِ جَلَرُ تَوْرٍ جَلَرْتِمَاقٍ ۝ وَيُقَالُ أَرَاتِنِ سَمَرْتِي إِذَا نَهَ سَمَرٌ فِي سَهْمَةٍ
 وَغَيْرِهِ سَمَرُ تَوْرٍ سَمَرْتِمَاقٍ ۝ وَيُقَالُ الْيَبِيرُ كَيْ جَعَرْتِي إِذَا نَهَ رُكُلُ الْأَرْضِ
 بِرَجْلِهِ فَصَلَبَهَا وَكَذَلِكَ كُلُّ شَيْءٍ إِذَا شَدَّ يَقْوَعٌ فَصَلَبَهُ خَوَالِدٌ يَقِي فِي
 الْحَرَابِ إِذَا شَدَّ فِيهِ وَيُقَالُ أَرَاغِلُنِ إِشْتَا جَعَرْتِي إِذَا صَلَبَ الْخَلْلُ لِنَهَ خَشَا
 الْعَمَلِ جَعَرُ تَوْرٍ جَعَرْتِمَاقٍ وَيُقَالُ أَشْجُ جَعَرْتِي إِذَا نَهَ أَعْلَى الْقِدْرِ وَغَيْرِهَا وَهُوَ
 كُلُّ غَلِيَانٍ عَزَلَهُ مَاءٌ وَكَثُرَ أَفَاوِيهِ وَحُبُوبُ جَعَرُ تَوْرٍ جَعَرْتِمَاقٍ وَيُقَالُ
 أَرَاوُزُ جَعَرْتِي إِذَا قَلَبَ الْخَلَّ عَيْنَهُ وَأَدَارَهَا جَعَلَ كَأَنَّهُ أَرَاوُزُ جَعَرُ تَوْرٍ
 جَعَرْتِمَاقٍ وَيُقَالُ الْيَشِيْرُ جَعَرْتِي إِذَا نَهَ قَدَا صَاسَنَانَهُ وَكَذَلِكَ يُقَالُ
 بُغْدَا يَشِيْرُ جَعَرْتِي إِذَا قَصَبَ الْخَيْلُ بَنَانِيهِ وَكَذَلِكَ صَرِيرُ الْبَابِ وَالْقَامِحُ جَعَرُ
 جَعَرْتِمَاقٍ وَيُقَالُ الْقَفَرُ نَعْوُ قَفَرْتِي إِذَا نَهَ قَدَصَوْتُ طَبْلَ النَّاطُورِ لِيَنْفَرُ عَنِ
 الْأَرِزِ الْعَصَافِيْرِ وَغَيْرِهِ قَفَرُ تَوْرٍ قَفَرْتِمَاقٍ ۝ وَيُقَالُ أَلْ سَوْنُخُ قَفَرْتِي إِذَا نَهَ
 نَقْصُ الْمَاوِعَةِ مِنْ كُلِّ مَا يَجُ قَفَرُ تَوْرٍ قَفَرْتِمَاقٍ ۝ وَيُقَالُ أَلْ أَنْكَ كَوَجَرُ كَفَرْتِي

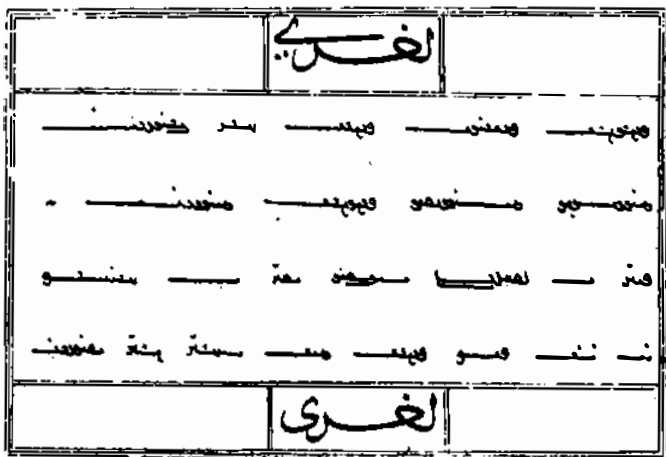
إِذَا نَهَ أَوْ هَزَقَتْهُ كَفَرُ تَوْرٍ كَفَرْتِمَاقٍ وَقَالَ

أَلْ أَنْكَ كَفَرُ تَوْرٍ ۝ يَلِيْنُ كَفَرُ تَوْرٍ ۝ أَرَاوُزُ أَنْكَ سَفَرُ تَوْرٍ فَسَافَرُ تَوْرٍ

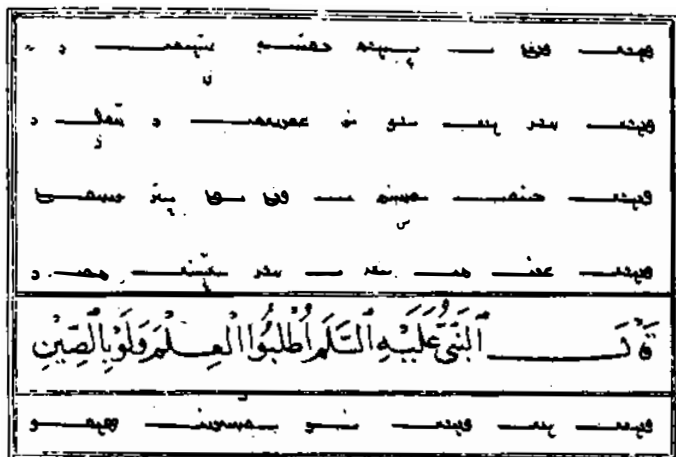
أَلْ أَنْكَ سَفَرُ تَوْرٍ ۝ يَلِيْنُ كَفَرُ تَوْرٍ ۝ أَرَاوُزُ أَنْكَ سَفَرُ تَوْرٍ فَسَافَرُ تَوْرٍ

وَهُوَ أَنْ يَكُونَ خَلِيزًا مِنْ بَلَدِهِ وَاحِدَةً فَكُلٌّ وَاحِدٌ مِمَّا يَكُونُ لِلاخْرِفَةِ الْفَرْقَةُ
 يَزْدَشْ ۝ يَزْمَشُ الْحَرِيشَ ۝ يَزْمَشُ أَوْزَانَ الدَّقِيقِ الْجَوَارِي هَذَا الْحَرْفُ الْمَصْلُحُ
 وَأَصْلُهُ وَاحِدٌ فِي الْحَقِيقَةِ ۝ يَغْرَشُ هُوَ مِمَّنْزِلَةُ الْوَزِيرِ مِنَ السُّوقَةِ
 فِي الْأَثَرِ وَلَا جَوْرَ أَنْ يَلْقَبَ بِهَذَا الْإِسْمِ الْفَارِسُ أَوْ غَيْرُهُ وَإِنْ كَانَ أَحْمَشَةً
 عَرِيشَةً وَبَسْطَةً وَهُوَ دُونَ الْخَافِزِ بِدَرَجَةٍ وَيُعْطَى لَهُ قُبَّةٌ سَوْدَاءُ
 مِنْ خَبَرٍ يَرْتَفِعُ عَلَى رَأْسِهِ فِي الْأَمْطَارِ وَالشَّلْجِ وَالْمَجْرَعِ ۝ يَنْجَعُ إِشْرَ الْأَمْرِ الَّذِي
 الَّذِي لَا يَنْجَعُ لَضَعْفِهِ ۝ يَنْجَعُ أَرَأَيْتَ الْجَلَّالَ السَّيِّئَ الْحَالِ الضَّعِيفَ وَقَالَ
 أَذَلِكَ أَرَأَيْتَ كَفَرْتَنِي يَنْجَعُ يَقْرَئُ فَرَحِي أَرَدَمَ بِمَا سَفَحَنِي أَرَأَيْتَ كَيْفَ جَرَّ بَلَوْرَ
 يَقُولُ لَضَعْفُ الثَّمَانِ وَقَوَى الْحَامِلَ الضَّعِيفَ وَفَرَعَ أَهْلَ الثَّمَانِ مِنَ النَّاتِبِ
 بِقَوَاتِ أَمِيرِ الدُّنْيَا يَنْجَعُ بِهِ أَوْ أَسِيَابُ ۝ يَرْتَعُ مَوَكِبُ السُّلْطَانِ يَوْمَ
 الْحَرْبِ أَوْ الظَّعْنِ يَرْلِغُ الْمَرْجُومُ الْفَقِيرُ يَقَالُ مِنْهُ يَرْلِغُ أَرَأَيْتَ الرَّجُلَ الْمَرْجُومَ ۝
 يَرْلِغُ هُوَ كِتَابُ السُّلْطَانِ وَأَمْرُهُ يَلْغِيهِ جُحْلٌ وَلَا تَعْرِفُهُ الْعَرَبِيَّةُ ۝ يَشْلُغُ
 كَوْرَ الْعَيْنِ الْعَبْرِي ۝ يَشْلُغُ أَرَأَيْتَ الْمُسْرُوكَ وَكَذَلِكَ الْمُسْرُوكُ لِحَيَوَانٍ وَأَصْلُهُ
 يَأْشُلُغُ ۝ يَلْغِي كَوْرَ الْعَيْنِ الْقَدِيَّةُ وَأَصْلُهُ يَأْشُلُغُ قَبْلَ يَتَغَاوَنُ عَيْنَ
 الْفَوْحِ يُصَادُّ بِهِ الطَّيْرُ يَتَغَاوَنُ مَا رَسَّ لِلْمَلِكِ وَالْمُصْرَفُ فِيهِ وَمِنْهُ
 يُقَالُ يَتَغَاوَنُ عَيْنَ الْحَيَاةِ الْجَوَارِي سَائِرُ تَوَقُّفِ الْمَلِكِ فِي الْحَيَاةِ
 بِأَنَّكَ يَأْشُلُغُ كَوْرَ الْعَيْنِ الْمُسْرُوكَ

جـ يُقَالُ أَرْتَجِدِي أَي سَأَلْتُكَ بِالنِّسْبَةِ وَفِيهِ وَالسَّ
بَلَاكَو تَجِدِي أَرْتَأِي تَجِدِي أَرْتَمُّ أَي تَجِدِي يَدُكَ تَكِبُ سُرُورُ
 يَصِفُ الزَّمَانَةَ وَيَقُولُ يَا نَهْ سَأَلْتُ جَالَةَ الْعُلَمَاءِ وَأَنَا التَّامَّةُ عَضَّتْ
 عَلَى الْجِلْمَاءِ عَضَّهُ حَتَّى أَصْلَحَ الْأَدَبُ وَالْمُنَقِبَةُ مَعِيَ مَا أَصَابَ الْأَرْضَ يَسُجُّ
 مِنْ مَعْنَاهُ تَجِدِي أَصْلُهُ تَجْعَادِي فَاسْقَطُوا الْعَيْنَ مِنْهَا الضُّرُورَةُ
 الشَّعْرُوهُ هَذَا عَلَى لُغَةِ الْعَرَبِيَّةِ وَتَجَاقُ حَائِلًا تَمُّ يَسْقُطُونَ الْعَيْنَ الْمَوْطَةُ
 فِي الْكَلِمَةِ فِي الْأَسْمَاءِ وَالْأَفْعَالِ يُقَالُ أَرْتَقِرِدِي أَي سَأَلْتُكَ جَالَةَ الْأَرْضِ مُعْتَفٍ
 مِنَ الْفَقْرِ أَوِ الْعِلْمِ يَقْرِيدُ يَقْرِيدُ مَا قَسَّ يُقَالُ أَرْتَأَلُ تَيْسَادِي أَي أَنَّهُ تَمَّ أَجَلَ
الْخَبْرِ وَغَيْرُهُ تَيْسَارُ تَيْسَارُ مَا كُ يُقَالُ أَرْتَأَلُ تَيْسَادِي أَي تَمَّ أَجَلَ الْخَبْرِ
وَكَذَلِكَ إِذَا تَمَّ أَنْ يَرُدَّ الْبَابُ وَيُقَالُ أَرْتَوَرُاقِي تَيْسَادِي أَي تَمَّ أَجَلَ الْوَرَقِ
يُلْقَى الْفَرَسُ عَلَى الطَّيْرِ لِيَصِيدَهُ تَيْسَارُ تَيْسَارُ مَا قُ يُقَالُ أَرْتَيْسَادِي أَي أَجَلَ الْوَرَقِ
الْبَيْتُوتَهُ وَالنَّوْمَ وَالْإِضْطِجَاعَ تَيْسَارُ تَيْسَارُ مَا قُ يُقَالُ أَرْتَيْسَادِي أَي
أَنَّهُ كَادَ أَنْ يَلْقَى تَيْسَارُ تَيْسَارُ مَا كُ يُقَالُ أَرْتَشَالُ تَيْسَادِي أَي أَنَّهُ تَمَّ أَنْ
يَسْطُرَ الْفَرَسَ وَكَادَ أَنْ يَفْعَلَهُ وَيُقَالُ أَرْتُسُوسِي تَيْسَادِي أَي أَنَّهُ تَمَّ أَنْ
يَفْرُقَ جَنْدَهُ وَغَيْرُ ذَلِكَ وَكَذَلِكَ الْعَجَبُ إِذَا هَمَّ أَنْ يَسْطُرَهُ وَيُسَارِفُهُ سَطَا
وَيُقَالُ أَرْتَيْكُ تَيْسَادِي أَي أَنَّهُ تَمَّ أَنْ يَكُونَ كَيْفَ كَانَ وَكَذَلِكَ الْفَرَسُ إِذَا هَمَّ أَنْ
يَلْقَى وَغَيْرُهُ يَنْسَارُ يَنْسَارُ

A 20 97 — 100

A 21 101 — 106

فِي مَدَنٍ أَمِيرًا لِأَجْلِ كَاهِنٍ سَبِيحًا
بَيْنَكَ عَلَيْنَا الرِّجْمَتُ وَالْفُفْرَانُ

آيا نيل توراتا بيج اوتۇنلند كاني
 سن اراتوت قىلدين شىم غه آني
 شىم بيج بيرله بوزايدىم كىتاب
 اوتوغىلى كىنى يىند بوسون كاني
 اوكا يىلدىن اركا اوكا اوتۇر
 ايتىك برى جودى بىرخ اچاني
 اۇل اۇل بىقدا اوتۇن حوش خرداقە سىكانا
 بىلىك بىعدنى حىر فىضىلت كاني

~~مختصر~~

پس منور مؤ کدیرنه قوم اوشاق تاش پشی
پشیپشت ریپشت سیپشت کیم
از زیادت اوله عدل ایش اوقه سونی
یتا محمد مورووت قوروت اوشاق
بقظا قیلیرن شایم غم بوش جمله نی
محمده به صف میر فکرو هو منجده
الکدن از یت ایمان بیدر لر دینکر
مهرک بی بی مهر مهر تهکم
نوروت هدیه قیلن اوشاق قلیم نی
منجده مهر دمه مهر دمه حشاک
دینیز دین لریم دال شیم مندر قشا
قشال اقلیا شید یوق بو از هدیه نی
موجب تالیف هذا الکتاب ومقتضیه
وادا ایسهلار بیک اوجون ابو کتاب

عقلمند

آينىڭ توش بولغاي بوسونىڭ آزي
 دىن كلام غىر لاجال توش بولغاي بوسونىڭ آزي
 آيت لار آيتى فاضل لار باغى
 گوهر دىن سوز آيتىش آدين سوز بوشى
 اوغان رحمت ايتسۇن بوساغت انكا
 يادىن قوپسا بولسۇن ياران لار باغى
 دىن مقلات امير كير صاحب الزاي والذبير اسلا
 خواجه نرغان عليه الرحمة والرضوان في تعجب خواجه آدي
 آيتىنىڭ ييري آيتى يوك ناك ايدود
 صفالوق عجب يير كونكول لار يا رود
 آتايى آيتى محمۇدى يوكناكي

آدیبِ اَحْمَدَ اَغْلِي يَوْقُ اُولَدِيْجِ شَكِي
 كَنَابِي نِينِكِ آتِي ايرود هِيْتِ اُولُ
 حَقَائِقِ عِبَادَتِ عَرَبِ دِيْنِ اَوْشِ اُولُ
 تَمَائِي ايرود كَاشْعَرِي نِيْلِ بِيْلَه
 آيْمِيْشِ آدِيْبِ رَفْتِي نِيْلِ بِيْلَه
 اَكْرِيْلَا كَاشْعَرِيْلِيْنِ هَرِكِيْتِ
 بِيْلُوْر اُولُ آدِيْبِ نِينِكِ نِيْكِيْمِ آيْمِيْشِي
 كِيْشِي نِيْلِ نِي بِيْلَا بِيْلُوْر مَعْنِي سِيْنِ
 بِيْلُوْر مَن دِيْسَا عِيْبِ اُوْزِي بِيْلَا سَنِ
 كُوْبِ اِيْلِيْ نِي كُوْرَا ز بِيْزِ آدِيْبِ سُوْرِكِي
 بِيْلَه بِيْلَكَا نِ دِيْنِ اُولَا رِ اُوْزِي نِي

فَلْيَاوْمَ أَنْ أُولِيَاؤُهُ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ
بِأُولِيَاؤِهِمْ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ

بِأُولِيَاؤِهِمْ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ
بِأُولِيَاؤِهِمْ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ

بِأُولِيَاؤِهِمْ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ
بِأُولِيَاؤِهِمْ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ

بِأُولِيَاؤِهِمْ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ
بِأُولِيَاؤِهِمْ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ

بِأُولِيَاؤِهِمْ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ
بِأُولِيَاؤِهِمْ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ

بِأُولِيَاؤِهِمْ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ
بِأُولِيَاؤِهِمْ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ

بِأُولِيَاؤِهِمْ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ
بِأُولِيَاؤِهِمْ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ

بِأُولِيَاؤِهِمْ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ
بِأُولِيَاؤِهِمْ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ

بِأُولِيَاؤِهِمْ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ
بِأُولِيَاؤِهِمْ إِلَّا الْمُنْقَوُونَ وَلَكِنْ أَلَيْسَ

لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ بَنَتُهُمْ يُغْمَرُ لَهُمْ مَآ قَدْ سَفَا

الزاد كبر لربهم لان آل سفلا ربا فاك انما انكم كنى

وَأَنْ يَغُورَ وَاقْفَامُصَتْ سُنْبُلًا وَلَيْسَ وَقَالَ

في اكر منسا لان كنى روى لانك كنى في اوله

حَتَّى لَا يَكُونَ مِنْهُ وَيُلَوِّنَ الَّذِينَ كُلَّهُ لِلَّهِ

اذا انزلهم من السوف تن في انان في مناه دين في تارما

فَإِنْ أَتَاهُمْ فَاِنَّ اللَّهَ مَا يَفْعَلُونَ يُصِرُّهُ

اكر سفلا حنت اول تنكر اولها كهم فلو رصر لان كان فتنه في كبر

تَوَلَّوْا فَاَعْلَمُوْا اِنَّ اللَّهَ مُوَلِّكُمْ يَغْمَرُ اَمْوَالَهُمْ

اقل اولاد سنك حنت اول تنكر اولها كهم فلو رصر لان كان فتنه في كبر

النَّصِيرَةَ وَاعْلَمُوا اَنَّ مَا عَنِتُّمْ مِنْ شَيْءٍ فَاِنَّ

لان كان في لانك حنت اولها كهم فلو رصر لان كان فتنه في كبر

لِلَّهِ خُمُسُهُ وَلِلرَّشُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ

تبعها من دارك في لانك في مناه لانك في اوله لانك

وَالْمَسَاكِينَ وَلِذِي السَّبِيلِ اِنْ كُنْتُمْ اٰمِنْتُمْ

في اوله لانك في اوله لانك في اوله لانك في اوله لانك

بِاللَّهِ وَمَا اَنْزَلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ

كبر في انك اسندوه في لانك اسندوه لانك اسندوه لانك اسندوه لانك

لَتَعْلَمَنَّ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ اِذَا تَمَّ

فوقانی کونند فی نصی تکرار یا اذنا مرا غلبه ایا قیامت آمدن

بِالْعَزْوَةِ الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْعَزْوَةِ الْقُصْوَى وَالزَّكَّ

قوله وکل من لطف نرسیند فی الملاد قول تکرار لطف نرسیند فی مودگی لاد

اسْتَفْلَ مِنْكُمْ وَلَوْ تَوَاعَدَ زُمْرٌ خَفِیْتُمْ فِي الْمِيعَادِ ه

استف از من چون فی الحود ومان تلمس ای تکرار ثلاث تلمسای ارج تکرار ومان استند

وَلَكِنْ لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُومًا لِّهَکذَا

ولی مودک از من هم تلمس تکرار ای شرف ایدکی تلمسیند وناستون اهنس

مَنْ هَآكُ عَلَى بَيِّنَةٍ وَحَسْبِي مَنْ جِيءَ عَنْ بَيِّنَةٍ حَسْبِي

اقلکم ایساکم بر تالی حست دین فی تلمس ای حست اولکم ایساکم بر تالی حست دین

وَإِنَّ اللَّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ هَاذِ بُرُكْهُمُ اللَّهُ فِي

ای حست اول تکرار ایضایان ایضایان اول تلمس ای کونند وناستون ایضایان تکرار

مُأَمِّكَ قَلِيلًا وَلَوْ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

اوست که اهنس آید فی اکور اوست که ایضایان اول تکرار وناستون ایضایان تکرار

وَلَسَاءَ عَمْرٌ فِي الْأُمُورِ وَلَكِنْ اللَّهُ سَلَامٌ إِنَّهُ

ایضایان ایضایان ایضایان ایضایان ایضایان ایضایان ایضایان ایضایان

عَلِيمٌ بِذُنُوبِ الْعَزْوَهِ هَاذِ بُرُكْهُمُ اللَّهُ فِي

ایضایان ایضایان ایضایان ایضایان ایضایان ایضایان ایضایان ایضایان

فَاغْنِيكُمْ قَلِيلًا وَيُقَلِّبْكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ لِقَوْمٍ

كۆنلارنى كىرگىزىڭىزلا ئاز نەقىز كۆنلەرنى كۆنلەرنى كىرگىزىڭىزلا قۇللارنىڭ

اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا وَاللَّهُ تَرْجِعُ

نەقىزىنى ئىشنى ئىزىنى قىلىشنى نەقىزىنى نەقىزىنى قىلىشنى قىلىشنى

الْمُؤْمِنِينَ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا الْقِيَمَةُ

ئىماندارلارنى ئاھى ئاللاھ كىم ئىماندارلارنى ئىماندارلارنى ئىماندارلارنى ئىماندارلارنى

فَاتَّبِعُوا وَادْكُرُوا وَاللَّهُ كَثِيرُ الْعِلْمِ

ئاللاھنىڭ ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى

تَطْلُجُونَ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَسَافِرُوا

قۇرۇقلۇقتىن ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى

فَقَبِّلُوا وَتَذَهَّبْ رِجَالُكُمْ وَأَصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ

كىم ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى

الصَّابِرِينَ وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ جَرَحُوا

سۆيۈملۈكلەرنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى

دِيَارِهِمْ بِطَرَاوِيءِ النَّاسِ وَيَصُدُّونَ عَنْ

سەيلى ئاللاھنىڭ ما ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى

سَبِيلِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَا يَعْمَلُونَ حَيْثُ وَادَّيْنِ

ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى ئىزىنى

وَأَدْعُنَا إِلَى سُبُلِ الْإِسْلَامِ وَنُحْيِيكُمْ

إِلَى الْبَيْتِ الْبَرِّ وَنُحْيِيكُمْ وَكَانَ مِنْ

الْكَافِرِينَ وَقُلْنَا يَا إِهْرَاقُ لَنْتُ لَنْتُ

وَرَحِلْ الْجَنَّةَ وَكَانَ مِنْ أَتَقَاتِ الْجَنَّةِ

سَمْعًا وَلَا تَقْرَأُ هَذِهِ الشَّجَرَةَ قُلْنَا

وَالْظَّالِمِينَ فَانْزِلْنَاهُ عَلَى طَائِفَةٍ

فَأَخْرَجْنَاهُمْ مِنْهَا كَذِبًا وَقُلْنَا لِلْ

بَعْضِكُمْ لِلْبَعْضِ عِبَادٌ وَكَانَ مِنْ

الْأَرْضِ مَسْقُورَةً وَمَتَاعُ الْجَنَّةِ قُلْنَا

لَهُمْ مِنْ بَيْنِهِ قُلْنَا قَتَابَ عَلَيْهِ

اسلام نه او نه ارسنه انکا اویا سینه اوج کچه سوننغ اون ایشتی لاری سا بکت لاری نه
 خبر قیلدیلار بیر برانلیق تنکله اسنی کیلتور دیلار سیکیز یوکلوک شوه بیر دیلار مکه کا باغیز
 کور کیمیل تیب بار ییپ مکه کا کیردی اولک ابو جهل نی کوردی محمد جبرین سوردی ابو جهل لاری
 تو رفیل انه بن یلغاجی جا دولوق یوقی انکا بارما سناک انی کورما سناک بخشیراق بیکت او یکن
 یککله این ایسا بیردی ابو جهل ایدی توه لاری یوکلاری بیر لاسکا ساقیل تورت سیک انی
 الاین اما مکه دین جهمانویجی التی فی پراسن سون ابرسام کرکا زکیم محمد کا بیر سناک سینه
 بیکت زیرک ایردی ایلمی کیردی علی یولوقی ایدی باعلی محمد حقیقدا نی یعود سین علی ایدی
 کو تکلوک بار یو بیکت ایدی سن انی کورکا کیلیب سنی ایکی لاری بار ییپ رسول نی کوردی
 رسول ایدی نی بیکت سینی ییککله یکنک نی کیمکا برلوق فاینک نی سن سوا تود سینه یاسوز
 بیر این بیکت ایدی سینه اینیک رسول ایسا بیردی بیکت ایدی دستور پرنیک ابو جهل کا فو
 بار ییپ تالانی الاین دستور بر دیلار بار دی ابو جهل منظره اولور و اوردی رسول هم بار
 ابو جهل قولور فایشیک باغلاندی بار ییپ قبیع فاقنی لار د مالانی انی مالانی شکا قاسا
 ابو جهل ابو لکم ایردی سراسی اورتا سینه ایدیر اولوغ نکومان ناشی بار ایردی قولین
 بو ناشی نی کورما ییپ بشیم اوزه قورغیلدیک بر کا منیب محمد ینک بشیمه اورداین بران
 سینی ازاد قیلدین ناشی نی کورما دی بشیمه قوباین شکا نداندر فی یتادی کورما کی تامله
 اذ فو لوب قولین بیکتی قوالی یا یخلدی اغریقین ندجه مادی سولی تعالی بیر لاند ر قیلدیلار
 اغریقین اذکا لپام مالی محمد کا بیر این سولی تعالی شغایردی ایل بخت عهده سنی بوزیل
 کوردی ایدو ایدیر جشی کورکا بیلج سوغروب ایدر مال نی محمد کا بیر کیرل یوق ایوانا ایدن انکین
 سنی قد قوب حقیقی مالی تمام رسول غایردی رسول ابو جهل سراجند بن حقیقی خلاقی اغریق
 کیم ابو جهل سانی بولدی یعنی محمد تا سنی ایدی ایدر بلایر سینی بو کون محمد کا سول ایست فایشیک
 قورغیز فایا لیک بیر نجه لاری ایدر بلا کیلیک محمد کا برانیک سلمان بولایک ابو جهل برکا اولور

144

(The page contains dense handwritten Arabic script, likely from a manuscript titled "Risala fi al-Hikmah". The text is written in a cursive style and covers most of the page area.)

در بیان حدیثی که در بیان فضیلت نماز است

الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام علی خیر خلقه محمد وآله الطیبین الطاهرین غفر الله عن عبد الله بن عمر
رضی الله عنهما أنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من نزل غنی الی من لم یغنی عن نفسه من غیر حدیث
فی زمره العلماء وخیرهم حمزة الشهداء ومن لذب علی شیء فلیکنوا أممعة من النار حمزا وعلی الله
رضی الله عنهما روایت یقولون معامه من صلی الله علیه وسلم أنک یزلیه فایؤمؤن وموحد فیه حدیث
منهم حدیث لا یعد من اشها کان لا یرکبوا سبیلا کان لا یرکبوا سبیلا کان لا یرکبوا سبیلا کان لا یرکبوا سبیلا
رؤیه شکیه کان لا یرکبوا سبیلا کان لا یرکبوا سبیلا کان لا یرکبوا سبیلا کان لا یرکبوا سبیلا
انما یست حدیثه من اشها کان لا یرکبوا سبیلا کان لا یرکبوا سبیلا کان لا یرکبوا سبیلا کان لا یرکبوا سبیلا
نوعه من اولوعو فی ایدیه فیلسون شیء من یوحیث کما تکل یحیث فرفق حدیثه من یوحیث فرفق حدیثه
فلیه ان حدیث لا یرکبوا سبیلا کان لا یرکبوا سبیلا کان لا یرکبوا سبیلا کان لا یرکبوا سبیلا
من فی حلقه را شد تر افعالی من فی حلقه را شد تر افعالی من فی حلقه را شد تر افعالی من فی حلقه را شد
یقلون فی حلقه را شد تر افعالی من فی حلقه را شد تر افعالی من فی حلقه را شد تر افعالی من فی حلقه را شد
رکبوا سبیلا کان لا یرکبوا سبیلا کان لا یرکبوا سبیلا کان لا یرکبوا سبیلا کان لا یرکبوا سبیلا
ان حلقه را شد تر افعالی من فی حلقه را شد تر افعالی من فی حلقه را شد تر افعالی من فی حلقه را شد
شهره را شد تر افعالی من فی حلقه را شد تر افعالی من فی حلقه را شد تر افعالی من فی حلقه را شد
قدور ویکان فی حلقه را شد تر افعالی من فی حلقه را شد تر افعالی من فی حلقه را شد تر افعالی من فی حلقه را شد
یوحیث فرفق حدیثه من یوحیث فرفق حدیثه من یوحیث فرفق حدیثه من یوحیث فرفق حدیثه من یوحیث فرفق حدیثه

Nehcü'l-Ferâdîs 3

مَعْلُومٌ بِوَسْوَئِهِ تَعْرِىَ اَمَّا كَوْمُهُ كَارِ بِدِيَارِهِ ثُمَّ اُولُو عَمَلٍ يَتْلُو كِتَابَ الْاَوَّلِ كُلُّهُمْ مَدَى لَانَارٍ سَاهِدُونَ اَنْشَاءً
وَكَيْفَ لَارِمْزٍ تُوَلِّقُ قَلْبِي اَنْشَاءً كَيْفَ لَانَارٍ سَيَسْتَدِجُ عَفْرَ صَادِقٍ فَتُكَلِّمُ دِيَارِي يَا اَبِي اَبِي كَيْفَ لَحَقُّ
صَادِقٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ بِكَ لَوْ كُنْتُ كَوْفُهُ دِيْنُ مَنِيْعٍ بِرِجْلِي لَحَقَّقْتِي ثُمَّ بُوْرُوْبُتْ قَتِيْنْدَا اَوَّلُ تُوْرِي ثُمَّ بُوْرُوْبُتْ فَأَ
زِيَارَتِ قَلْبِي يَا سَامِعُ اَبِي ثُمَّ اَيُّ شَعَابِي زَادَهُ لَوْ كُنْتُ بِسَلِّ دِيْنِي فَوْز كَيْفَ زِيَارَتِ قَلْبِي بِكَ تَبْدِي اَمَّا
اَوَّلُ اَبِي كَيْفَ بُوْجُوْدِي اَمِيْرَ الْمُؤْمِنِيْنَ عَلِيٍّ بْنِ اَبِي طَالِبٍ يَنْكُلُ يَا رَقِي فَوْزِي دِي اَمَّا سَاهِدُونَ اَلَمْ شَيْدِ
خَايَتِ سَعُوْدِي ثُمَّ اَوَّلُ دِيْنَتِ اَوَّلُهُ بِرِجْلِي اَسْبَلْتُ قَبْلَهُ قُوْبَارُ دِي ثُمَّ قَتِيْنْدَا اَبْقَارُ قُوْبَارُ دِي ثُمَّ وَقَفْ
قَلْبِي كُلَّكَانِ نَحَا نَحَا سَفَرُهُ اَوْ جَوْنِ ثُمَّ كَيْفَ لَارِ فَوَيْدِي اَبْدِي سَوَكِلَ نَاصِرُ الْحَقِّ اَتْلُو عَمَلٍ خَلِيْفَةُ كُلِّ دِي
اَوَّلُ ثُمَّ اَنْدَاشِي رُشِيَا ذِ قَلْبِي كَيْفَ لَنْ كُوْنُ اَوَّلُ شَيْءٍ كَامِشْتِدِي عَلَيَّ تَبَا اَمَّا تُوْرُ لَارِ فَوْزِي دِي سَاهِدُونَ اَنْشَاءً
قُوْبَارُ دِي ثُمَّ اَوَّلُ تُوْرُ وَقَفْ لَارِ قُوْبَارُ دِي اَبْدِي سَوَكِلَ مَشْرِشْدِ بَا اَللهُ اَتْلُو عَمَلٍ خَلِيْفَةُ كُلِّ دِي فَوْزِ مِثْلُ التَّوْنِ
خَرَجَ قَلْبِي ثُمَّ وَرَتْ يُوْرُ كُوْرِي دِي فَتَقْدِيْلُ لَارِ قَلْبِي وَرِي ثُمَّ اَوَّلُ شَهْدَا اَشْرِي اَمِيْرَ الْمُؤْمِنِيْنَ عَلِيٍّ رَضِيَ
بِشْرِي عَلَيَّ اَيُّ اَيُّ السُّوْكِ خَلِيْفَةُ لَوْ كُنْتُ اَوْجُ يَا شَيْدَا دِيْنَا دِيْنِ نَقْلُ قَلْبِي كُنَاكُ
كَيْفَ بِشَعَابِي عَلَيَّ اَللَّامُ تُوْرِي اَلْمَشِيْخُ اَوْجُ يَا شَيْدَا دِيْنَا دِيْنِ نَقْلُ قَلْبِي حُوْشَا كُنَاكُ اَلْعَالِي اُوْرِي فَتَكُلُ شَفَاعَتِي
رُوْرِي قَلْبَايَ فَتَكُلُ مَزْكَرَا اَبِيْنَ رِجْلِي اَلْعَالِيْنَ بِشَيْخِ فَصَلِّ فَا طَهَّرْ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ اَضْيَا لِي بِسَلِّ بِنَايَ
اَبِيْنْدَا رُوْرُ اَمَامِ اَبُو الْعَدَا اَوْ شَيْءٍ رَحِمَهُ اللهُ عَلَيْهِ نَحْوِ شَيْءٍ فَصَابَ اَلْخَبَارُ اَتْلُو عَمَلٍ كُنَايَا كَلْتُوْرِيْشِ
حَدِيْثِ اَوَّلُ تُوْرُ قَالَ سُوْرُ اَللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَا طَهَّرْ سَيِّدَةَ نَسَا اَهْلَ الْجَنَّةِ بِوَحْدِيْتِ مَعْنِيْ اَوَّلُ
تُوْرُ كَيْفَ بِشَعَابِي عَلَيَّ اَللَّامُ خَيْرُ يُوْرُ رِجْلَايَ فَا طَهَّرْ اَوْ حَتَّاجُ اَهْلِي فَتَكُلُ خَلَوْنُ لَارِي بِسَلِّ اَوَّلُ عَمَلِي ثُمَّ
بِكِي تُوْرُ تَبْدِي عَايِشَةُ رَضِيَ اللهُ عَنْهَا بِوَايَتِ قَلْبِي رِيُوْرِيُوْرِيْكَ اَللَّامُ فَوْنُكَ عَمَلُ خَلَوْنُ لَارِي بِسَلِّ اَوَّلُ عَمَلِي

[illegible]

يَدِي اُرْسَا كُو نَكُو م خُو تُو دِي كُو لُو دُو م يَدِي مَسُو رَه اَنْلِي عَصَابَه اِي رِي رِي اِي رِي عَنِي بِيْعَا مُو عَلِيهِ اللّٰهُمَّ
اَيُّوِي فَا طِمَه عَيْنِي دِي مَارَه دُو زَكِي كِي مَعَالِي مِ فَا طِمَه فَا وُفَا كَا خَلُو زَا مِي اَوْ فَا كَا خَلُو زَا مِي اَوْ فَا كَا خَلُو زَا مِي اَوْ فَا كَا خَلُو زَا مِي اَوْ فَا كَا خَلُو زَا مِي
يَدِي اُرْسَا مَحَلَه خَا تُو نَ لَا وَا فَا طِمَه فَا غَيْرَه لَا وَا دِي اِي لَا وَا اُو رَ اَوْ رَ اَوْ رَ اَوْ رَ اَوْ رَ اَوْ رَ اَوْ رَ اَوْ رَ اَوْ رَ اَوْ رَ اَوْ رَ اَوْ رَ اَوْ رَ اَوْ رَ اَوْ رَ اَوْ رَ اَوْ R
بِيْعَا مُو عَلِيهِ اللّٰهُمَّ اَيُّوِي قِي مَت كُو نَ بُو لَسَا اَمَّا وَ صَدَقَا مَ مِ شَهَ لَا رِي دِي اَوْ فَا طِمَه فَا اَوْ فَا طِمَه فَا اَوْ فَا طِمَه فَا اَوْ فَا طِمَه فَا اَوْ فَا طِمَه فَا اَوْ F
كُو رَ لَا يَسِي كُو نَ فَا وُفَا كَا مِ مَحْمُو دُ رَسُو لِ اَللّٰهُ عِيَالِي فَا طِمَه فَا تُو رَ كَا رِي بَ نَدَا قِي لَعَا يَ لَا رَ عِلَا مَ صَا دَ حَلَقِي
كُو رَ لَا وَا يَ مَ كَا يَ لَا وَا فَا طِمَه رِي اَللّٰهُ عَمَّا بِيْعَا مِ سِي لَ اَوْ خَمَّا حَ قِي دَ اَيُّوِي رَا كَا كَا يَ عَلِي رِي اَللّٰهُ عَمَّا
اَيُّوِي مَحْمُو دَ كُو نَكُو م اَللّٰهُ رَا رِي كِي مَ بِيْعَا مُو عَلِيهِ اللّٰهُمَّ عِيَالِي فَا طِمَه فَا جَفَتَا نَدُو زَا مِي لِي كُو نَ بُو سُو رَ
فَا بِيَا قَا اَوْ فَا تُو رَا دِي مَ اَوَّلِي اَيُّوِي كِي مَ مَحْمُو دُ دُنْيَا وِي نَا رَسَا مَ بُو قَا اَيُّوِي رَا رِي دِي رَا R اَيُّوِي بُو لَسَا مَ اَيُّوِي
بَا دُ رَسُو لِ اَللّٰهُ عِيَالِي لِي كُو نَ فَا طِمَه فَا تُو رَ مَ Kَا جَفَتَا نَدُو زَا مِي اَيُّوِي بِيْعَا مُو عَلِيهِ اللّٰهُمَّ اَيُّوِي اُرْسَا مَحْمُو دُ عَلِيهِ اللّٰهُمَّ
اَيُّوِي بُو لُو يَدِي كِي مَ اَيُّوِي كِي مَ بَا عَلِي مَحْمُو دُ دُنْيَا وِي نَا رَسَا مَ اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي
مَحْمُو دُ نَا رَسَا مَ بُو قَا مَ Kَا اَيُّوِي اَوَّلِي اَيُّوِي Kِي مَ مَن سَا كِي رِي بَ رُو رَا Dِي مَ فَلَا نَ عَرَاةَ اَوَّلِي اَيُّوِي اَيُّوِي
يَدِي اُرْسَا مَن اَللّٰهُمَّ بَا Dُو رَ مَحْمُو دُ عَلِيهِ اللّٰهُمَّ اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي
بَا وُ قَا سَتِي مَ قِي مَت كُو نَ اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي
سَتِي مَ Kِي مَ فَا وُفَا Kَا سَتِي مَ تَبِيْعَا مُو عَلِيهِ اللّٰهُمَّ مُو رِي كِي مَ فَا طِمَه فَا مَحْمُو دُ اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي
فَا طِمَه مَن بُو مَ دِي رِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي
عَلِي بِي لُو رَسَا مَ مَحْمُو دُ اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي
بِي لُو R سَا اَيُّوِي رَسَا مَ فَا طِمَه رِي اَللّٰهُ عَمَّا اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي اَيُّوِي
اَيُّوِي

ایدری بگو ریاقت باطنی تو بر بندری بقی جعفری ارسا جعفر علیه السلام نازل بود بر پی ایدری یا محمد خوشنارک
 و تعالی عین زمانی اول نزد کیم فاطمه علی صاحبته اند و رسالت حق تعالی فاطمه در راضی بود بر علی او چون
 بقی علی در راضی بود بر فاطمه او چون بدی راضی بماند علی علیه السلام ایدری بگو تا او بصره و اندلس در
 ارسا بودی لاز او خوشنارک او انداویلا راضی بماند علی علیه السلام اول راضی فلان راضی بماند این او خوشنارک بدی بقی
 ایدری یا ابا بکر یوماق لاز فاطمه او چون ایف اسباب لاری الویزیل بدی بقی ملائکه بقی عمارت بسوزنی
 بیخ بکریم ارسا ای او بکریم یوماق لاز او فاما ایدری بدی او بکریم رضی الله عنه بیخرد او نور دی موندلا که انا ارسا لاز
 کله و روبا او بکریم عزمه قله و اردیلا و او بکریم راضی بولنا او بن وکیل او از اردیلا راضی باز او غایب و لا کلا
 ایدریلا زورت برناق عادتار ایدری لاز بقی بیخرد و تو بقی قد احلیم ایدریلا بقی الحی شاک ایدریلا مجری کاندین
 بیخردی بنگل احببکا خورما البقی و قد ورمیش از اردیلا راضی بیخردی صلح احببکا قوی بقی و قد ورمیش از اردیلا راضی
 صحابه الاربعه ایکی تو شاک تو تار اردیلا راضی بیخردی او ز لاری او چون بقی بیخردی او چون اول یعنی دین
 او تو ایکی تو شاک ایدریلا راضی بقی رست مستوف ایدریلا راضی دین احببکا جبر مغلق بقی صوف دین زده
 ایدریلا راضی انا بکا قوت کلا خاق اول زده احببکا نورسون تب بقی بیخردا که ایدریلا راضی بیخردا که بکرتا
 ایدریلا راضی بیخردا که ایدریلا راضی بقی رست انا بکا او چون خوش رست بقی لاز ایدریلا او بکرتا سور ملائکه
 بقی بیخردا که ایدریلا راضی بیخردا که ایدریلا راضی بیخردا که ایدریلا راضی بقی کوره ایدریلا راضی بیخردا که
 ایدریلا راضی بیخردا که ایدریلا راضی بقی رست انا بکا او چون خوش رست بقی لاز ایدریلا او بکرتا سور ملائکه
 علیه السلام بقی بقی بکرتا سور دلا بکرتا سور بقی حله صحابه الاربعه علی بنگل بکرتا سور بقی فاطمه بیخردا که
 بقی علی فاطمه قیتدا او تو رغو زدی بقی ایدری یا راضی یا بکرتا سور بقی حله خلافت دین کاسو کول که از رست

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ رت بشرو نه
 شکر حمد الہی نومان منک سنا
 ایکن نوغوجی سن اریغ بر و بار
 آہی نہ کی مد یاری بیور
 کو کول غراف نوری بر لا تولوب
 سنوکل سن برانغان بو سو کوک کولای
 بو یومنی قلب بار قوع بارنی یوق
 تا حمد شکر دین نجما او کز ولا ر
 اوله رای شمنجا تا حمد شکر
 یاز یونچکری نی نور ت مینکی
 اگر ارنوق آکول یغن بلسا نکل
 خبر رمنه تکل اریغ پاک کلام
 شکور کمل رسل انبیا روحینکا
 بو جلد رسل انبیا سروری
 شکر قلعونون کون نضرع بلسا
 بو آفدنک برانما هیغنا سکت
 ایرور نما شنی بلسنک اصلی عرب
 بیلکلیما

الی ادم

ولی آدم او علی بحسب سلسل
 راید و در میز نومان منک درود بوزمان
 الهی او شول راست رسول خرمی
 بوحمله ملک هم بواس و پری
 اند و در میز اوله را مشیخا درود
 یثا نورث مقرب صحابه و ز
 ابو بکر و فاروق بو عثمان علی
 یثا او نور اوج منک صحابه و یار
 بو مصطفی دین بو کون کا تسکی
 با ب
 اگر تولا نکل الکی از وند امان
 اگر سورنا ینکلن کم امان بولور
 ایامانی ایندیکا منک باریشکا
 قیامت قل رعا ایاماق ایمان
 مونتو نکل برله مومن بولور بو کیت
 ولی کدل استنکمل ایاماق ایلر
 حقیقت کونکول دین کنور کجیل ایمان
 بولوبلشیخا قل دین بیان
 رسل انبیام کینارله رشکا
 اجلسا بو یصدیق نیل اقرار رشکا
 بوحمله از ان هم بوحمله تشی
 شاکل کراک بملکو مومن اینی

اوستو بولن قیغ دین اوزا کیدن بولسا حد و ثنا غاسزا
 انکه اله ارمسون نسلنک بواله الله اندین برور خوشنزا
 بلسکله اله نیکان غ بولور اندک دین اوکنس یوق حیفا پای قیلور
 عزیز خور قلفلی روزی برکومی بر الله اوکنس یوق تمکال لک بولور
 سعادت نهادن نورن نوتقومی حقیقت احق و جنوق بوتکومی
 ابرور کذب و غیبت زدن نثار اوله دمل اغیر غا زمر فاقو چی
 کوکول برله تصدیق کمال بولور نمل اقراری اندین نونا راول اورون
 بواقرار و تصدیق بولور ایستقان عمل دین اوزا نکل کور و نایورون
 کوکول برله تصدیق اقرار نمل جنوق ایستقا سناغ عمل کور کولوقل
 نسلنک ایتهادن کوکول یقین عمل برله ایمان تمام بولدی بمل
 بواج برکبان بولور دمل ایمان ولی تولدی صورت کواکار موجان
 عمل دین دیام نسلنک دین نفاق کوکول دین کسار کینه اویش تولدی جان
 بوجان برله ترکیب اران اولاس اول بوجان قدری نکما کینه نکما جس اول
 نفاق کینه برله عمل قسفو چی بوجان دین خبریم اثر تو لاس اول
 اگر بولسا صافی مونوکی تک ایمان بولور متقی مومن اورن جناب
 نهادن قوله و سعادت رفیق مونکار اسلام احسان حقیقت نشان

مربی

پیر نجا شریعت شکر احکام لاریں کنور ماہ لک اسلام ۲۴ اور در بل بن
 اولہ نابو اسلام احسان بنا بولور او شو مو من من المقتن
 معن بل نو احسان اگر سور ساسن کور ارتکل ایڈ نکا طاع فاسن
 اگر کور ماسن بر سا کل سے اول کورار بوسرنا حقیقت فن سلما سن
 کیے بوصفت سر لہ بولسا فجان بولور صاحب احسان واصل امان
 قربت من المحسنین نیدی حق بوقول بولای مرھوم سلنک کمان
 انا صاحب احسان ارشید سل اورونک امانت کر اک ایل قولہ و تل کوز و تل
 خیانت مکر دین کو نکول خالی قل قیامت کون ارتوی کون آئی دیں بوز و تل
 با
 کو نکول حق بونونک سوال مسکا عورتہ الحق و رسول محمد
 ناک لکر وایوق ناک ابرار اول ناک حق بلد ناک ابتغیل منک
 رشا ناک سے بولما فی سل محال ناک لکر سیر من راست انا ندیم انکا
 شکر قلیتین بویوا ورا ورا ورا ناک یدیع فطرہ سعدین
 اہکار منکر اکال بوقوع دین ایغ اجلغای ربوبیتی ذوالجلال
 نکم و تم خاطر خیال غایتو شار محل و مکان زمان دین فارغ
 کورار سوز لہ راشور قولہ و تل اوشول جلد دین پاک منزہ اریغ
 انکار صاحب ابر ماسن فن موبس انکار صاحب ابر ماسن فن موبس

حکایت تحت پیر ماکیل اونی ای فرزند امر
 خرم الایه حکایت غی حوایها رتبه کنان آفر
 اگر کینتک نه یک واکفا ادبک الدونک مهر
 تیغ برهنه کنی لا از کینه غیله کنان
 مغللا کی کوکاسی در جیب لعلان
 نجارا و از خیل آیتک تو فندان
 کینا لا رخسار تو لا در دل بستان
 ترا جی کاسر آیتم بوستل لایست کانتک بوست
 کینا تو لا رخسار
 پیریا ده نجایده و یک کای خون و آذر ریشه کال
 سیر و تو و تو و تو و تو کین کای کوپ و لا تو شوشت
 حکایت شیخ سفیدی اتو پیر صالح ارباب
 کوردم تنگ ریضا سبکدایک زخمی بلا نه لا

معرفت قدحی الیها جلد طریفه زان پیر کیم
 ار سکا کجا ایدی بو معنی خان انکا از فیلدی
 آله یعنی او جری کجی او زنگ لا رخسار ک
 بیلا غوغا قیلدی لا ایتیم سحکان الله بران
 دخی بر یو لایحه خاد غی غی غی غی غی غی غی
 سیر بر اولکا شمع

فغان همه اینجا سوزنی ایتیم ککان

سوزانی غی غی غی غی غی غی غی غی غی غی

از اذت فیک و لا غی غی غی غی غی غی غی

ام کین بو معنی غی غی غی غی غی غی غی

حکایت شیخ سفیدی اتو پیر صالح ارباب

پیر سبکدایک و لا غی غی غی غی غی غی غی

کلا قیر و لا غی غی غی غی غی غی غی غی

وليك مكرم وقت كان بما اوغورلا آسكا
 قلع لاريم نولاسر اؤوقت لاخلان دغي وقت محتاج
 لارا چون نورو خا كيم اندا كالمين چيكي ايغيني
 جهان سينك اوزا اول قدير كاربورولر يلدري كچا اوزو
 لوبن ايتقادريك الا تشكيري اوسكان اولاسيني
 يلخدر نوم ايتقادريك كچي مثل كا ايتقلا دغوست
 كلا وري سهر كيميل دغي دشين ايتك من قفا عييل
 شغدر شادنا توشا اوزو نكان سهار طاجي نولما
 سوي قوتوز دغ شمر قري بن دوسونك نيكلاجه تيني
 احلا ينت بير سلك رصالح كچار سا كا ايتي بري
 صبح ياد ايتاري سن ايتي اول وقت كيم ندم كوي
 يلدو قوتوز سن يلدو ايتاد سن شغدر
 نغان سوز سا قوتون كيري قيتدكان

بولور كچون قوتوز كولا اوزو پيلان دغا ايتيلدي
 فلان ايتيادي مئنته كلا اول دغ في جيك
 كم نكده ايتو يلدري ليك ندملا دغدر ديلان ستان
 تعصيمت يلدان دكول شغدر
 اولتوز نولما ايتي بوقين كا اولار عتر
 سن سا قفا كچيم كچي قن قنغ اولدم جان
 خان امانت دورا فير ناك كرك لكر نيم
 قيصم اول قوتوز كيم بير يلدان قوتقان نولما
 چكا ينت بير قنغ قوتوزت حالتي وانيع
 قلاي تيكري اوسيدان بير سا ط اوغورلا دغ حاكم
 بوبور عي كيم ايلدي كسا ي لا ريلما ايس شاعنت
 قليب اوي سركال ايتيم قانچي قنغ شاك شاعنتك
 يلدان شغدر قنقال ايتا نولما ساي غنغ يلدو

حکایت بیرون وقت یونانیان سینه را حمل می کردند
 کوب می نمودند و کاروانان را بوی لاکه بخوابانیدند و در حله
 و زاری قید می کردند و بی غنی بی شمع می کردند
 لاکه فایده قیام را بی شمع
 خرابی لایب التوبه بود و می شد

قیل و را اول خواجه لاکه است که او دریا
 لغت است حکیم اولی و کاروانان را بوی لاکه بخوابانیدند و در حله
 و زاری قید می کردند و بی غنی بی شمع می کردند
 لاکه فایده قیام را بی شمع
 خرابی لایب التوبه بود و می شد
 اولی و کاروانان را بوی لاکه بخوابانیدند و در حله
 و زاری قید می کردند و بی غنی بی شمع می کردند
 لاکه فایده قیام را بی شمع
 خرابی لایب التوبه بود و می شد

دختر زن تو را دوست نهاد او تو را دوست نهاد
 و دختر زن تو را دوست نهاد او تو را دوست نهاد

تاکلانی تو گفت ای امری بی تکلانی
 تکلانی تو گفت ای امری بی تکلانی

حکایت بیرون وقت یونانیان سینه را حمل می کردند
 کوب می نمودند و کاروانان را بوی لاکه بخوابانیدند و در حله
 و زاری قید می کردند و بی غنی بی شمع می کردند
 لاکه فایده قیام را بی شمع
 خرابی لایب التوبه بود و می شد
 اولی و کاروانان را بوی لاکه بخوابانیدند و در حله
 و زاری قید می کردند و بی غنی بی شمع می کردند
 لاکه فایده قیام را بی شمع
 خرابی لایب التوبه بود و می شد

کيلوراحق قولاً او بوجان ؟

۴ او فورد بولسا کي نورالهي حڪومت

حڪومت به عباد في سولاً و هر كصفا اولان

طعام برباندي دغي حوكله و نارغا توردلوك

به صلح و قوت ايراج بربانديستالدين حكون

تقاي ادي ؟ **منه**

تلا نالدي و قوت نور برب حكون

۵ ايحيك خالي حكون اولان نالدي

فغان بولغا ي تورتا حكون

يما حكون بوردوز حكون اولان

حكون متعصبات حكون اولان

ايضا حق تعالي غشا و عصب و عصب و عصب

نور و عصب و عصب و عصب و عصب

تجليله انهما دستايري قيلموي و نولك اليستالان

قوت و قيلموي دغي قوت و عصب و عصب و عصب

تتبع نولك حكون متعصبات

به قوت نور بولغا و نوران حكون

۶ تقصه قيلموا قيلموا الود حكون

اول متعصبات حكون بولك

۷ كيرايستال حكون بولك

حكايت انسان حكون بولك

۸ حكون اولان حكون بولك

الود حكون بولك حكون بولك

حكون بولك حكون بولك

الود حكون بولك حكون بولك

الود حكون بولك حكون بولك

الود حكون بولك حكون بولك

كَلَّ شَيْءٌ قَدِيرٌ **فصل اعلم** بآي القرآن
 من غير انوار **فصل** **اعلم** بآي القرآن
 ان عبد المكلف اولا ان يعرف ربه عز وجل لا بد
 من معرفة قول انوار **فصل** **اعلم** بآي القرآن
 خلقه ورزقه حيث قال الله تعالى وصوركم
 بآي انوار **فصل** **اعلم** بآي القرآن
 فادعوه فادعوه **فصل** **اعلم** بآي القرآن
 وحيث عليه ان يوجه عن الشريك والظهير
 عن الاول والاول **فصل** **اعلم** بآي القرآن
 من اجله احد الله الفصل **فصل** **اعلم** بآي القرآن

أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ وَإِذَا وَجِدَ وَنَزَعَهُ وَجِبَ عَلَيْهِ أَنْ

کیم بولغان انکار اوغلون قیز قان کیم تکریم بولسا ^{اخراج قلسا ای اوغلون نوزدان} ^{اجیب بولور ایستل افران}

يُؤْتِيَنَّ بِمَا يَكْفِيهِ وَكَتَبَ وَرَسُولُهُ وَلَا يَفَرَّقُ بَيْنَ أَحَدٍ

کیم ایان کفونر کای ^{ملا بکدر لارکا} ^{عقارب لارکا} ^{عز سول لارکا} ^{عزوق ایتمای} ^{برکمر اراستلا}

مِنْ رَسُولِهِ فَإِذَا فَعَلَ هَذَا حَكَمَ بِاسْلَامِهِ ثُمَّ يَجِبُ عَلَيْهِ

رسول لاردن ^{قان کیم قلسا} ^{اوشونور لارک} ^{حکم قیلور} ^{انکل سان بولاق ایتمای} ^{انسان سونکدا افران} ^{اجیب بولور ایستل}

أَحْكَامَ الْإِسْلَامِ مِنَ الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالصَّوْمِ وَالْحَجِّ،

اسلام ایستل حکم لاری ^{نمازدان} ^{عز زکوة دان} ^{عز اوج دان} ^{عز حج دان}

وغير ذلك عند وجود أسبابها وشرائطها القولية

^{عز امان و کانا سولار} ^{سبب لاری یا بلغان حالت دا} ^{عز شرط لاری یا بلغان حالت دا} ^{تکریم بولور}

تعالى وبما خلقت الجن والانس الا ليعبدون

برائتم تب ^{نکل خول لاری} ^{من برائتم} ^{دیوق} ^{عز آدم او غلا لاری} ^{تکریم} ^{مکاو و لوق قلا و اوچون}

أَمَّا الْأَوَّلُ فَمَبْدَأُ بِالْفَاظِ الْكُفْرِ الْأَصْلُ فِيهَا

امنا اول ^{بشلا رین} ^{اول سوز لاری بر لاکم کافور لور} ^{اصل} ^{اول اول ایستل}

يَكْفُرُ بِهِ وَفِيهَا لَا يَكْفُرُ بِهِ إِنْ عِلِمَ أَنَّ مِنْ كَذِبٍ شَيْئًا

کفر بولور ^{ایستل} ^{عز اول اول ایستل} ^{کافور لاری ایستل} ^{بشکد} ^{راشقی کیم} ^{بلغان قلا} ^{ملا بولور}

ثَابِتٌ بِدَلِيلٍ قَطْعِيٍّ مُنْجِئًا بِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ تَعَالَى وَلِيَّيْنِي

ثم ثابت و لغای دیند فطری بر او نارسا که کلک انگار منقری تعانی دان

الْأَمِّي صَرِيحًا أَوْ دَلَالَةً أَوْ ضَرْوَةً يَكْفُرُ بِاللَّهِ تَعَالَى ر

لهم اول ابي ترويز - صبح كيلوك - باخود دلالت قبيله صرخفا - باخود دلالت قبيله سزوروتا - كافر بولود - شكركي تعالى كا

سَوَاءٌ عِلْمٌ بِثُبُوتِهِ أَوْ جَهْلٌ وَإِنْ كَذَبَ شَيْئًا ثَابِتًا بِذِيلٍ

کتابخانه ملی افغانستان
د کابل

غَيْرِ قَطْعِي بِمَا جَاءَ بِهِ مِنْ عُنْدِ رَبِّهِ لَا يَكْفُرُ إِلَّا إِذَا

طعی دکرول اولار ساقیم کملری انظار شکرلی عالی دان قهر بیلر سکریم یان

اعتقدوا في ان الكفر ضد الايمان والايان

اول وقت کاغذ بولید

نصديق محمد صلى الله عليه وسلم فيما جاء به من ربه

مَنْ بَعَثَ إِلَى الْأَنْبِيَاءِ فِي أَوَّلِ دَعْوَاهُمْ عَمَّا كَانُوا يَدْعُونَ

شکر تعالی داری استیلا و جبرایان عرب یکتا خلیفه و...

عَنِ الصَّادِقِ لَكِنَّ الْعَدُوَّ خَصِمٌ لِلْإِيمَانِ

أول قوليت ألد دكان كيشن ألد ركان قوليت
بينا إمامة أبو حنيفة بين له إمامة أبو يوسف
فأثبت أبا إمامة حنيفة فأثبت أبو يوسف

أول قوليت ألد دكان كيشن
ألد دكان أشت ألد كاشن ألد
و قنن دوزنك ألد كيشن ألد قوليت
أين قاصد بين له كاشن ألد أبا
ألد دكان كيشن بين قوليت ألد كاشن ألد

كاشن ألد قوليت ألد دكان كاشن ألد
جاسر ألد ألد دكان كاشن ألد
قوليت ألد ألد كاشن ألد كاشن ألد
ألد ألد كاشن ألد كاشن ألد
بين ألد كاشن ألد كاشن ألد
يوقد قوليت كاشن ألد كاشن
ألد قوليت كاشن ألد كاشن

ألد دكان كيشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
كاشن ألد كاشن ألد كاشن
ألد دكان كاشن ألد كاشن

ألد دكان كاشن ألد كاشن
ألد دكان كاشن ألد كاشن
ألد دكان كاشن ألد كاشن
ألد دكان كاشن ألد كاشن
ألد دكان كاشن ألد كاشن
ألد دكان كاشن ألد كاشن
ألد دكان كاشن ألد كاشن
ألد دكان كاشن ألد كاشن

ألد دكان كاشن ألد كاشن
ألد دكان كاشن ألد كاشن

ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن

ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن

ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن

ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن

ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن

ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن
ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن

ألد دكان كاشن ألد دكان كاشن

وَشَهِدَتْ الْمَلَائِكَةُ عَلَيْهِمُ السَّلَامَ مَوْلَاهُ

طُورُنْ زَرْمَلَا بَصَلْزُ أَنْزَلْجُونْ تَكْرُحْتِي أَنْزَلْشَنَّةْ بَصَلْ

عَمَقًا اللَّهُ مِنَ السَّارِ وَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ

تَكْرَعَالِي أَرَادَ الْبَشِيرُ جَعَمَ أَدْنَدَنْ تَكْرُحْتِي بَنِي أَشْنَّةْ

مَنْ طَلَبَ الْعِلْمَ لِعِزِّ اللَّهِ تَعَالَى لَمْ تَخْرُجْ

كَمْرَعِلْ إِرْدَمَسْ أَنْزَلْ أَرْجُونْ جَعَمَسْ

مِنَ الدُّنْيَا حَتَّى يَأْتِيَ عَلَيْهِ الْعِلْمُ فَيَكُونُ

دُنَادَنْ حَتَّى عِلْمُ مَنْزِلِ الْبَشِيرِ أَرْنِي أَوْلَادُ قَدَدَ

لِلَّهِ تَعَالَى فَعَوَا لَصَائِمَ نَهَارِهِ وَالْقَائِمِ

عَلَى أَشْجُونْ أَرْدْ أَوْلَادُ زَارِجْ دَمَشْ كَرْدَرْ جَاعِلْزْ

لَيْلَهُ وَأَنْ بَابًا مِنَ الْعِلْمِ يَتَعَلَّمُهُ الرَّجُلُ

قَلَمْ كَرْدَرْ حَسُونْ مَسْلَكْ عِلْمُ دَرْ كَرْدَرْ كَرْدَرْ أَوْلَادُ شَنَّةْ

وَقَالَ الْحَسَنُ الْبَصْرِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ
 حَسَنٌ يَضْرِي أَيُّدِي تَكَرَّرَ فِي السُّورِ أَيْدِي
 لَوْلَا الْعُلَمَاءُ لَصَارَ النَّاسُ مِثْلَ الْبَهَائِمِ
 أَكْثَرُ عَالِمٍ لَمْ يَمْسَسْهُ كَيْفُ لَمْ يَجِزْ لَمْ يَكُنِ الْوَرْدِي
 وَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَمَةِ
 بَنِي أَيُّدِي تَكَرَّرَ حَتَّى بَنَى أَسْتَهْ بِحَاجِزِ قِيَامَتِ بَنَى السَّهْ
 يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى لِلْعَابِدِينَ وَالْمُجَاهِدِينَ
 تَكَرَّرَ تَعَالَى أَيُّدِي صَالِحٍ كَيْفُ لَمْ يَكُنِ غَارِي لَمْ
 أَذْخَلُوا الْجَنَّةَ فَقُولُ الْعُلَمَاءُ إِيَّاكُمْ
 جَنَّةَ كَرَّمَ عَالِمُ لَمْ يَكُنِ أَيُّدِي يَا اللَّهُ
 بِفَضْلِ عَلِمْنَا تَعَبَدُوا وَاجَاهِدُوا
 عَلِمْنَا بِفَضْلِي بِهِ عِبَادَتُ أَيُّدِي لَمْ يَكُنِ

فَيَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى أَنْتُمْ عِنْدِي كَمَا لَيْتِي
 تَكْرُ تَعَالَى أَيْدُرُ سِرْمَنْ قَتْمَدَه بِلَا يَكْلَمُ رَجِي سِرْ
 اِشْفَعُوا فَيَشْفَعُونَ ثُمَّ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ
 شَفَاعَتِ أَنْبِيَائِهِمْ شَفَاعَتِ إِبْرَاهِيمَ أَنْدَنْ مَكْرَهَ جَنَّتَهُ كُرْ كُرْ
 وَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَا عُبِدَ اللَّهُ بِشَيْءٍ
 نَبِيٍّ أَشَدَّ تَكْرُرَ خَيْرٍ نَبِيٍّ أَشَدَّ تَكْرُرَ تَعَالَى عِبَادَتِ الْمُنْتَبِهَةِ
 أَفْضَلُ مِنْ نَفْسِهِ فِي الدِّينِ وَلَقِيَّتِهِ وَاحِدٌ
 دِينَ دَهْ عَالِمِ الْفَوْزِ أَفْضَلُ دِينَ دَهْ عَالِمِ كَيْفِي
 أَشَدُّ عَلَى الشَّيْطَانِ مِنَ الْفَاعِيدِ وَإِنْ
 قَتْمَدَه شَيْطَانِ أَشَدَّ مِنْكَ عَابِدِ كَيْفِي دِينَ هَرِ
 لِكُلِّ شَيْءٍ عِمَادٌ وَعِمَادُ الدِّينِ الْفَقْهُ
 نَسَبُ نَكْ دِرَاكِي وَكَاز دِينَ دِرَاكِي عَلِيمُ دُرْ

وَعَنْ أَبِي الدَّهْدَاهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ
أَبُو الْمَرَّةِ إِذْ ذُنَّكَ بِأَمْرِ السُّورِ أَنْذَرَ أَوَّلَ
قَالَ الْعَالِمُ وَالْمُتَعَلِّمُ فِي الْأَجْرِ سَوَاءٌ
أَيُّدِي عَالِمٍ كَثُرَ بِهِ عَلَيْهِ أَقْسَى أَجْرُهُ بِرَأْسِهِ
وَإِنَّمَا النَّاسُ رَجُلَانِ عَالِمٌ وَمُتَعَلِّمٌ
أَدَمُ أُغْلَانٌ لَرَى الْكَلْبُ كَيْدُ دُرٍّ عَالِمٌ دُرٍّ عَالِمٌ دُرٍّ
وَلَا خَيْرَ فِيمَا سِوَى ذَلِكَ وَإِنَّ النَّاسَ
خَيْرٌ يُعَذَّرُ أَزْكَ سِنْدَهُ حَقِيقُ أَدَمُ أُغْلَانٌ لَرَى
يُنَبِّعُونَ عَلَى مَا تَوَاعَلِيهِ يَنْبَغُ
وَيْدِ الْمَوْلَى أَلَكَنْ نَسْنَهَ أَسْنَهَ عَالِمٌ كَثُرَ
الْعَالِمُ عَالِمًا وَيَنْبَغُ الْجَاهِلُ جَاهِلًا
عَالِمٌ دُرٍّ مُشْرِبٌ دُرٍّ جَاهِلٌ كَثُرَ جَاهِلٌ دُرٍّ مُشْرِبٌ دُرٍّ

طَوَّلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ
 رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ تَكَرَّرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ
 يَا عَلِيُّ كُنْ عَلِيًّا أَوْ مُتَعَلِّمًا أَوْ مُسْتَعِصِمًا
 يَا عَلِيُّ كُنْ عَلِيًّا أَوْ مُتَعَلِّمًا أَوْ مُسْتَعِصِمًا
 عَلِيًّا وَلَا تَكُنِ الرَّابِعَ فَتَهْلِكَ قَالَ
 عَلِيٌّ أَيْدِي أَوْ دَرْجِي الْمَرْءُ هَذَا الرَّسْمُ أَيْدِي
 عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَمِنْ الرَّابِعِ يَا رَسُولَ اللَّهِ
 عَلِيٌّ تَكَرَّرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ دَرْجِي كَرْدَن
 قَالَ الَّذِي لَا يَعْلَمُ وَلَا يَتَعَلَّمُ وَلَا يَسْئَلُ
 رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَوْ دَرْجِي الْمَرْءُ هَذَا الرَّسْمُ كَرْدَن
 الْعُلَمَاءُ عَنْ أَمْرِ دِينِهِ وَلَا دُنْيَاهُ
 مَرْمَزْ دَرْجِي رَسْمُ دَرْجِي رَسْمُ دَرْجِي

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ عَلَى
 سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ قَالَ
 النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ الْخَيْرُ مَعْقُودٌ بِزَوَائِدِ
 الْخَلِيلِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَعْنِي بِيَعَامِنَ
 عَلَيْهِ السَّلَامُ أَيْدُرُكُمْ بِرَكَّتْ وَسَطَلَتْ
 أَتَلَرْدَه دُرُ قِيَامَتْ كُنِينَه دَكِينِ يَعْنِي قِيلَ
 أَتْ بُولُرْ بُولُسا خَيْرُ وَسَعَادَتْ وَدَوْلَتْ
 إِلَهَ بُولُرْ بَسْ أَنْدَرْدُرْ كِم تَنْكِرِي تَعَالَى

لَيْتَ

أَنِّي عَزِيزٌ يُرَادُّ بِتُرْبٍ وَدَخِيَ مَلِكُ خَلْدَةٍ
 وَسُلْطَانُ نَدَاةٍ وَأُولُو كَلْبَةٍ مِثْلُ حَيَّوَانٍ بُولُ
 تُرْبٍ وَدَخِيَ أَتْلُجَةٌ قُتِلُوا تُوْبِقُلُوا بُولُ دَخِيَ
 أَرْجَلُ تُوْبِقُلُوا بُولُ بُودَلِيلُ بِزَلَهْ كَيْمِ يَغَامْبَرُ
 عَلَيْهِ السَّلَامُ وَيُنْدُرُ كِهْ الشُّومُ فِي ثَلَاثِ
 الْمَرْأَةِ وَالذَّارِ وَالْفَرَسِ نَبِيْ أَيْدُرُ كَيْمِ أَجَلُكَ
 أَجْ نَسَنَهْ دَهْ تُرْبٍ بِرِيْ أَحْمَدَ وَيَبْرِيْ أَتْلُ بَرِي
 أَوْدَهْ بُوْ أَحْجَ نَسَنَدَتْ إِحْيَا طِإْثْمُ كَرَكْ
 وَدَخِيَ أَتْلُ دَهْ أَدَمَهْ بَنَكُرْزَ تَحْشِيْ بُولُ

دَخِي يَمَانِي بُولُڭ جَوَهَرِي كِب قِيمْتَلُوسِي بُولُڭ
 دَخِي طَلغ طَشِي كِي قِيمْتَسُر بُولُڭ وَدَخِي پَادِشَا
 هَلَرَه يَز آتَلَر بُولُڭ وَدَخِي اَنْزَن اَشْغَا
 رَغِي بُولُڭ وَدَخِي كُكْلُوسِي نازِك بُولُڭ
 وَدَخِي كُور كُزِي بُولُڭ وَدَخِي اَدَبْلُوسِي
 بُولُڭ دَخِي جَلَب يَلْمِي بُولُڭ وَدَخِي عَيْب
 سُرِي بُولُڭ وَعَيْبَلُوسِي بُولُڭ وَدَخِي هَرَاتِيك
 يَز تَر لُوهَنِي بُولُڭ بِي تَر قَلْب بُولُڭ
 وَيِي يَكْر ك بُولُڭ وَيِي تَزاز بُولُڭ وَيِي

رھوار

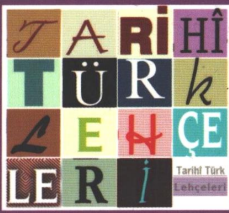
رَهِيمٌ وَبِرِّ زِيكَ بُولُ وَبِرِّ لَطِيفُ
 مِشَاقُ بُولُ وَبِرِّ اَوْرُشِي بُولُ وَدَحِي هُزْ
 مِرْ هُنْدِرْ بَرُوقْتَن كَرَك بُولُ وَدَحِي اَتَرْدُ
 حُوقُ عِلْتَنرْ حَاصِل بُولُ يِنَا هَر بَرِنَه
 تِيْمَا دَحِي بُولُ بُونلَرِي يَلْكََا عِلْمِ
 يَاضِ خِيْل دُرْدُ وَدَحِي مَلِكَلَرِ حُوقُ وَ
 پَادِ شَامُورِ حُوقُ كِتَابَلَرِ تَصْنِيفِ اِدِيبِ
 تَرُزَلَرِ اُولُون تَحْشِي سِيذِك يَارِ سِجَه
 بَرِيتِيذِك تَصْنِيفِ قَلْب تَرُزَلَرِ كَحْكَان

اَوْفِجِلْدِي اوكوشى مُونَك اَزَرَه تَرُو لَبَر
 بِشِجِسِي مُرَبَع اُولتورمق دُر يَعْنِي بَغْدَا
 قُورُب اَلْتَرُمق دُر مُوكَا مَلِكَلَر اُولتُرْشِي
 دِر لَر اَمَّا قَحَان كِم نِشَانغا قَرشُواوُتُرْسَا
 كُوكِسِي نِشَانغا قَرشُوا قَلغاي دَخِي اَتغاي
 وَا مَآ يَرَاق اَتغَان كِشَنِيك يَآ يَنِيك
 بَغْرِي قَسَقَا بُولغاي عَادَه يَآ يَلَر دَن
 وَدَخِي بُونِيي اُوزُون بُولغاي وَدَخِي قَحَان
 كِم اُول يَآ يَنِي يَآ تَلَك كِيرِشُون اَلْسَك تِيذ

حلقه

جَلَقَهُ بُولَغَايَ وَدَخِيَ اَوْقُ الَّذِي اَغْرِي
 بُولَغَايَ وَلَكِنْ بُولُوقُ تَرْصِيَاغَانِ بُولُورْ
 سَقْلَنَغَايَ سَنَ يَا بَنِي جَلَكَا تَنَ مُوِينْدَكِ عَيْبِ
 اَوْقُ بِيْلَهَ اُسْتَاذِكِي بُولَسَا اَتَا بِلْدَرِيقُ سَا
 اَتَا بِلْمَزْ اَوْقِي صِنْدُرْ وَ اَكْرَقَا مِيشِ
 اَوْقُ بُولَسَا دَخِي يَحْشِرَا قُرْدُ اَمَّا اَوْقُ اَتَرْ
 وَقْتَنَ اُورُودُ رَمَقُ اَيْلَهَ كِرْكُ كِمَ اُولُكْ
 لِيَاغِي اُزْرَهَ سِيكْنُبْ دُرْغَايَ دَخِي صَوْلِ اَيْلَغِي
 بُولُشِرَاقُ قُولَغَايَ يَا بَنِي جَلَكَا تَنَ قُجَانِ كِمَ

أَنْتَ تَبْعِي أَنْتَ تَسْكُر لَيْسَ مَا تَسْمَعُ مِنِّي
 سَمْعُ بَنِي إِسْرَءِيلَ سَمْعُ آيَرُونَا نَاسُ مَدْيَنَ إِشْرَاقَا
 أَنْتَ تَسْمَعُ مِنِّي لَا تَجِي قَرِيبَ لَا تَقْرُبْ
 مِنْ سَدَايَايَ تَوَكَّلَا يَابْنَ كَهَالَةَ قَا شَرَحَ
 أَنْتَ رُحْتَ لِأَلَمِيرَ أَنْتَ رُحْتَ لِأَلَمِيرَ
 سَمْعُ بَنِي إِسْرَءِيلَ سَمْعُ بَنِي إِسْرَءِيلَ
 لَا تَكْدِبْ أَنْتَ رَجُلٌ حَيِدٌ أَنْتَ تَعْمَلُ
 بِطَانِ عَاوَنَةَ سَمْعُ بَنِي إِسْرَءِيلَ تَزَلُوتُ
 أَنْتَ عَلِمْتَ رُوحُ بَنِي إِسْرَءِيلَ رُوحُ
 سَمْعُ بَنِي إِسْرَءِيلَ بَارَكَ قَلْبِي أَوْفَ حَاكُ
 وَأَيْضًا أَنْتَ صَغُلُوكَ أَنْتَ طَيِّبُ
 بَارَ سَمْعُ بَنِي إِسْرَءِيلَ سَمْعُ بَنِي إِسْرَءِيلَ
 أَنْتَ صَبِيحٌ أَنْتَ تَرُوحُ أَنْتَ تَجِي
 سَمْعُ بَنِي إِسْرَءِيلَ سَمْعُ بَنِي إِسْرَءِيلَ سَمْعُ بَنِي إِسْرَءِيلَ
 أَنْتَ تَشْرِي سَمْعُ بَنِي إِسْرَءِيلَ أَنْتَ تَقْضِي سَمْعُ بَنِي إِسْرَءِيلَ

Prof.Dr. Mustafa ARGUNŞAH
Prof.Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA

KARAHANLICA HAREZMCE KIPÇAKÇA DERSLERİ

Yaklaşık olarak X. yüzyıldan başlayıp XV. yüzyıla kadar uzayan dönem, Türk tarihinde bir yeniden oluşum dönemidir. Çeşitli sebeplerle yerinden kalkmış, yeni coğrafyalara yönelmiş, yeni komşularla, yeni dil ve dinlerle karşılaşmış olan Türk halkları bu süreç içinde birbirlerine, başka halklara karışarak, yeni dinlere ve medeniyet dairelerine girerek yeni baştan harmanlandılar. Bu uzun süreçte Kâşgarlı Mahmud'dan ve başka tarihî kaynaklardan adlarını öğrendiğimiz kimi Türk halkları yok oldular, kimileri adlarını başka Türk halklarının adları altında unuttu; kimisi yok olurken, kimisi de bugünkü Türk halklarının atası olarak var oldu. Kimekler, Kanglılar, Yağmalar bugün yok... Bütün Güney Sibiry'a'yı, İdil-Ural havzasını, Kuzey Kafkasya'yı elinde tutan Kıpçaklar; bütün Orta Doğu'yu hükmü altına alan Oğuzlar bugün Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek, Türkmen gibi başka adlarla varlığını sürdürüyor.

Bu kitap, çağdaş Türk dillerinin oluşum sürecindeki başlangıç noktalarını öğretmek üzere hazırlandı. Karahanlıların, Harezmsahlrın, Kıpçakların tarihsel arkaplanları, ana hatlarıyla dilbilgisi yapıları, örnek metin çözümlmeleri ve tıpkıbasım örnekleriyle Türk Dili ve Edebiyatı öğrencilerine kılavuz olması ümidiyle.

